

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

12. RÆKKE · BIND II · HÆFTE I

Udgivet af

Den danske historiske Forening

ved dens bestyrelse

under redaktion af

Svend Ellehøj

KØBENHAVN
ROSENKILDE OG BAGGER
1966

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS BESTYRELSE

Professor, dr. phil. POVL BAGGE, professor, dr. phil. C. O. BØGGILD-ANDERSEN, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN (formand), professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ (sekretær), amanuensis, cand. mag. NIELS STEENSGAARD (kasserer).

Foreningens adresse er:

Historisk Institut, Bispetorvet 3, København K.

Anmodning om *medlemskab* rettes til foreningens formand eller kasserer. Kontingentet, der omfatter en årgang = 2 hæfter, er fra 1967 30 kr. for almindelige medlemmer, 18 kr. for studenter. *Abonnement* på Historisk Tidsskrift (som ikke medfører medlemskab af foreningen) kan tegnes hos Rosenkilde og Bagers Forlag, Kronprinsensgade 3, København K, og hos alle boghandlere. Bidrag til optagelse i tidsskriftet og bøger til anmeldelse bedes sendt til sekretæren.

Af foreningens publikationer er følgende endnu på lager:

- HISTORISK TIDSSKRIFT II (6 kr.), Nyt Historisk Tidsskrift III og IV (à 6 kr.), Historisk Tidsskrift 4. række I-VI (à 6 kr.), 5. række VI (6 kr.), 6. række III-VI (à 6 kr.), 7. række I-VI (à 6 kr.), 8. række I-VI (à 9 kr.), 9. række I-VI (à 12 kr.), 10. række II-VI (à 15 kr.), 12. række I (45 kr.). Foreningen yder medlemmerne en rabat på 33% af den anførte pris. Overskydende enkelthæfter kan erhverves til følgende priser: 1.-9. række: 2 kr. pr. hæfte; 10. række: 3 kr. pr. enkelthæfte, 5 kr. pr. dobbelthæfte; 11. række: 6 kr. pr. enkelthæfte, 10 kr. pr. dobbelthæfte; 12. række I: 9 kr. pr. hæfte.
- ELLEN JØRGENSEN: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. 1931. 3. oplag. Fotografisk genoptryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. 1964. Gyldendal. 23 kr.
- JOH. STEENSTRUP: Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer. Med en Fortegnelse over Joh. Steenstrups litterære Arbejder og en Oversigt over hans Universitetsvirksomhed. 1934. Rosenkilde og Bagger. 2,25 kr.
- A. D. Jørgensens Breve, udg. ved HARALD JØRGENSEN. 1939. Rosenkilde og Bagger. 6,75 kr.
- HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrift. 1. række til 10. række IV bind. 1839-1938. 1939. Rosenkilde og Bagger. 4,50 kr.
- ELLEN JØRGENSEN: Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1943. 2. oplag. Fotografisk genoptryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. 1964. Gyldendal. 23 kr.
- HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1943-1947. 1956. Rosenkilde og Bagger. 27,25 kr.
- HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1913-1942. Bd. I. 1966. Rosenkilde og Bagger. 49,50 kr.

Arkæologi og kulturforskning

AF

JØRGEN JENSEN

I STORE DELE af sit udviklingsforløb har den arkæologiske forskning siden sin udskillelse fra det 19. århundredes historiserende videnskaber været løsgjort fra den traditionelt afgrænsede historieforskning. Selv om dansk arkæologi på et tidligt tidspunkt indledte et nært samarbejde med andre videnskabsgrene,¹ var det i hovedsagen den naturvidenskabelige tilknytning og forholdet til filologien, der karakteriserede dens udøvere. Et nært tilknytningsforhold til de forskningsgrene, hvis metodiske grundlag i udstrakt grad er det samme som arkæologiens, har derimod kun sjældent været at bemærke. Så længe den historiske forskning fortrinsvis samlede sig om studiet af politisk historie, var forholdet let forklarligt: de to forskningsgrenes kildemateriale afveg på så væsentlige punkter fra hinanden, at der ikke kunne blive tale om andet end overfladiske kontakter. Efter at historieforskningen fra slutningen af det 19. århundrede mere udtalt har orienteret sig mod et studium af historie i videre forstand, herunder ikke mindst den åndelige og materielle kulturs historie, er situationen imidlertid blevet en anden. En række nyorienteringer har, som det nedenfor skal vises, i de senere år opløst gamle problemstillinger men samtidig skabt nye.

Skal man orientere sig i den aktuelle situation, vil man naturligt spørge efter forudsætningerne. Det er imidlertid vanskeligt at tegne et billede af udviklingen inden for europæisk arkæologi; skildringen vil let samle sig om nogle få, markante personligheder – for Danmarks vedkommende om forskere som Rasmus Nyerup (1759–1829), C. J. Thomsen (1788–1865), P. O. Brøndsted (1780–1842), J. J. A. Worsaae (1821–1885), Chr. Blinkenberg (1863–1948) og Sophus Müller (1846–

¹ Først og fremmest i de bekendte »køkkenmøddingkommissioner«, af hvilke den første nedsattes 1848. Medlemmer var geologen G. Forchhammer, zoologen Iapetus Steenstrup og arkæologen J. J. A. Worsaae.

1934). Det er imidlertid karakteristisk for de nævnte forskere, at de i modsætning til europæiske arkæologer som f. ex. Oscar Montelius (1843–1921) og Gustav Kossinna (1858–1931) kun i ringe grad har været skoledannende. Derved har dansk arkæologi i nogen grad undgået de store ideologisk betingede udsving, men også den har dog som historieforskningen i almindelighed været nøje præget af samtidens filosofiske holdning til studiet af fortiden.

Selv om indflydelserne måske ikke i alle tilfælde står særlig skarpt, kan man i fagets tidlige faser konstatere en afhængighed af den historisme, der i 1800-tallet prægede store dele af videnskaben, og da den arkæologiske arbejdsmetode, især kildekritikken, grundlægges i en række afgørende arbejder i slutningen af det 19. århundrede, er det overvejende den positivistiske indstilling, der præger synspunkterne.²

Måske i noget større omfang end det var tilfældet inden for den almindelige historieforskning, oplevede dele af arkæologien en kraftig påvirkning fra de positivistiske forsøg på at gøre kulturvidenskaben eksakt og bringe den i overensstemmelse med normerne for naturvidenskabelig forskning. Endnu i dag er påvirkningen følelig; heri ligger f. ex. forklaringen på, at diskussionen omkring den typologiske metode øver så stærk en tiltrækning på skandinaviske arkæologer.³

I fagets tidligste fase er billedet ret sammensat og præget af mange forskellige tendenser. Kunsthistoriske retninger brydes med andre, hvis inspirationskilde var så forskellige deldiscipliner som numismatikken, germanistikken og andre historiske eller filologiske studier, og i Danmark blev arkæologien først forholdsvis sent selvstændigt repræsenteret inden for universitetet ved ordinære professorater.⁴ Allerede på det tidspunkt var udformningen af den moderne arkæologiske forskning dog fastlagt i sine hovedtræk. For den nordeuropæiske arkæologiske vedkommende formuleredes en stillingtagen til vigtige metodespørgsmål omkring 1870–80, bl. a. gennem diskussionen mellem Sophus Müller og Oscar Montelius omkring typologien⁵ – og som omtalt under kraftig påvirkning af det positivistiske videnskabssyn. Med typologien udformedes bl. a. en kildekritisk teknik, ved hjælp af hvilken man bestræbte sig

² Fra dansk side publiceredes af Sophus Müller: *Mindre Bidrag til den forhistoriske Archæologis Methode*, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1884.

³ Nyeste bidrag til diskussionen er M. P. Malmer: *Metodproblem inom järnålderns konsthistoria*, Acta Archaeologica Lundensia, Ser. in 8°, nr. 3, 1963.

⁴ Et ordinært professorat i klassisk arkæologi oprettedes 1916 ved Københavns Universitet. Nordisk arkæologi blev repræsenteret ved et lektorat i 1929 og ved et professorat i 1941.

på at opstille eksakte data vedrørende forhistorien, som så senere i den arkæologiske fremstilling skulle ordnes i sammenfattende synteser. Imidlertid finder man i disse tidlige, metodisk-teoretiske overvejelser tydelige påvirkninger fra den del af historieforskningen, som netop i de samme år i en række systematiserende arbejder udformede grundtrækene af den kildekritiske teknik, og den europæiske arkæologis udvikling afspejler i det hele taget en række af de bevægelser, man finder i historieforskningen.

Da den arkæologiske forskning på grund af sit kildemateriale i stor udstrækning er nægtet adgang til kundskab om historiske personligheder og historiske begivenheder, har man tidligt rettet opmærksomheden mod andre aspekter af historien, nemlig de kollektive fænomener som samfundsstrukturer og kulturelle sammenhænge. Selv om denne situation i udstrakt grad er fremkaldt af kildematerialets art, er den dog også betinget af fremkomsten af de talrige samfundsvidenskaber, der i løbet af dette århundrede har set lyset i Europa og Amerika. Netop denne udvikling har medført, at man mange steder har haft vanskeligt ved at bestemme den arkæologiske forskning i forhold til nabodisciplinerne; det afspejles med tydelighed i den forskelligartede placering faget indtager inden for forskningsinstitutionerne i de enkelte lande. Udviklingen har dog langt fra altid bevæget sig ad lige baner, et forhold f. ex. tysk arkæologi kan fremvise talrige eksempler på.

I 1895 fremsatte den østpreussiske forsker Gustav Kossinna, der var uddannet som germansk filolog, en række synspunkter på udnyttelsen af forhistorisk arkæologisk materiale.⁶ Med udgangspunkt i de antikke beretninger søgte han at bestemme »germanernes« bosættelsesområde på grundlag af de jordfundne levn. Kossinnas virke faldt i et tidsrum, hvor den positivistiske indstilling og den historiske metodes fremtrængen fremkaldte en kraftig udvidelse af forskningens område, bl. a. rettede man nu også blikket mod centraleuropæiske barbarfolk som keltere og germanere.⁷ Alligevel forblev Kossinna upåvirket af samtidig historie-

⁶ Først og fremmest i Sophus Müllers afhandling: *Den svenske Typologi, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1884. Se endvidere Oscar Montelius i *Antiquarisk Tidskrift för Sverige* VI, 3, 1880–82, og samme: *Om tidsbestämning inom bronsåldern*, 1885.

⁷ Første gang i et foredrag i Kassel 1895, publiceret i *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 6, 1896. En bibliografi over Kossinnas tidligere arbejder foreligger i Mannus 10, 1918, s. VIII ff. En sammenfattende oversigt, bl. a. med polemik mod Ed. Meyer, formuleredes i G. Kossina: *Die Herkunft der Germanen*, 1911.

⁷ Bl. a. i K. Müllenhoffs delvis posthumt udgivne *Deutsche Altertumskunde* 1–5, 1870–1900.

forskning, og en kritisk efterprøvelse af de antikke overleveringer var ham stort set fremmed. Derimod kan man tidligt hos Kossinna iagttage en påvirkning fra den tysksprogede etnologi, der i de år grundlagde den såkaldte kulturkredslære, især fra Fritz Graebner (1877–1934), som i 1911 udgav et systematisk værk om kulturkredse og den særlige metodiske fremgangsmåde ved disses påvisning.⁸

Gustav Kossinnas arbejder førte inden for arkæologien til omfattende teoridannelser efter etnologisk forbillede. Udgangspunktet var de antikke beretningers omtale af Rhinen som grænse mellem keltere og germanere. Kossinna sluttede heraf, at de jordfundne levn øst for Rhinen måtte være germanske, medens de, der fandtes vest for floden, måtte være keltiske. De etniske begreber, der indgik i denne opfattelse var imidlertid helt og holdent produkter af det 19. århundredes nationale tænkning og i ikke ringe grad politisk farvede størrelser.

Fulgt af talrige elever udviklede Gustav Kossinna snart synspunkter, efter hvilke store dele af det arkæologiske fundstof i Nord- og Mellem-europa skulle tolkes. Fundene blev set i lyset af snart historiske, snart filologiske begreber, også for perioder, hvor de pågældende begreber havde mistet enhver mening. Uden nogen sinde at være i stand til at påvise en umiddelbar sammenhæng mellem de jordfundne objekter og de anvendte historisk/filologiske tolkningsbegreber opbyggede Kossinna-skolen snart en europæisk forhistorie, der med sin dogmatiske holdning til problemerne kom til at sætte sig dybe spor i forskningen. Med et udtryk af V. Gordon Childe, der en overgang selv anvendte de kossinnaske principper, søgte man at skabe en forhistorisk pendant til den konventionelle politisk-militære historie, hvor kulturer var sat i stedet for statsmænd og folkevandringer i stedet for slag.⁹

Selv om den nationalistiske udnyttelse af Gustav Kossinnas synspunkter snart åbnede forskningens øjne og gav plads for en sundere skepsis, kan man ikke se bort fra, at store dele af europæisk arkæologi i dag fortsat er præget af den tyske skole, f. ex. finder man dens synspunkter inden for dele af polsk arkæologi, hvor man anvender dem side om side med marxistiske fortolkningsprincipper.

Medens en reaktion mod Kossinna-skolen først sent brød afgørende igennem i tysk arkæologi,¹⁰ kunne man i store dele af den angelsaksiske

⁸ F. Graebner: Die Methode der Ethnologie, 1911. Jvf. også tidligere arbejder i Zeitschrift für Ethnologie 37, 1905.

⁹ V. Gordon Childe i Antiquity XXXII, 1958, s. 70.

¹⁰ Den vægtigste kritik formuleredes af en af Gustav Kossinnas elever, Ernst Wahle: Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen, Sitzungsberichte der

forskning se en anden orientering. Årsagen hertil skal muligvis søges i, at man i den angelsaksiske historieforskning, især den amerikanske, på et ret tidligt tidspunkt opponerede mod den traditionelle europæiske historieskrivning. »New History« bevægelsen fra begyndelsen af dette århundrede bragte afgørende nye tanker ind i historieforskningen og bevirkede en langt bredere kulturhistorisk præget orientering. Man rettede i udstrakt grad opmærksomheden mod udforskningen af sociale sammenhænge, og samarbejdet mellem historieforskningen og de beslægtede samfundsdiscipliner blev bl. a. stærkt betonet af den amerikanske historiker Charles A. Beard (1874–1948). På denne baggrund er det muligt at forstå det meget forskelligartede billede, angelsaksisk arkæologi frembyder i forhold til den af tysk tradition prægede europæiske arkæologi. Den angelsaksiske synsmåde har vundet indpas i studiet af den nære Orients forhistoriske kulturer, især med amerikaneren Robert A. Braidwoods omfattende studier over de tidligste agerbrugssamfund. Den mest markante repræsentant for den kulturhistoriske retning er dog englænderen V. Gordon Childe (1892–1957), der som Beard arbejdede under stærk indflydelse af marxistiske teorier.¹¹

Childe var som Kossinna oprindelig filolog, og set under den synsvinkel frembyder hans videnskabelige udvikling interessante træk. Med udgangspunkt i den etnologisk påvirkede del af forskningen søgte han i sine første arbejder at bestemme indoeuropæernes oprindelse ved at fortolke det arkæologiske materiale ud fra massive folkevandringsteorier, men frigjorde sig via marxistiske synspunkter på samfundsudviklingen fra disse, i europæisk forstand traditionelle tolkningsforsøg. Senere, gennem studiet af de nærorientalske kulturer, udvidede Childe til stadighed sit syn på arkæologien og nåede til at påpege en række træk af kollektiv betydning, nemlig visse økonomiske »revolutioner« med rod i ændringer af næringsmiddelproduktionen. Den kraftige stigning i befolkningskurven, som Childe mente at kunne aflæse af de arkæologiske fund fra de store floddale, satte han i forbindelse med opkomsten af nye erhvervsgrupper, klasser af specialister, som samledes i bysamfund (byrevolutionen). Fra dette forhold sluttede han videre til, at også agerbrugernes klasse måtte være udsprunget af en revolution (den neolitiske revolution)

Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Kl. 1940/41 (1941). En vurdering af Kossinnas betydning for tysk arkæologi findes i R. Hachmann, G. Kossack og H. Kuhn: *Völker zwischen Germanen und Kelten. Schriftquellen, Bodenfunde und Namengut zur Geschichte des nördlichen Westdeutschlands um Christi Geburt*, 1962.

¹¹ En interessant oversigt er formuleret af Childe selv i *Antiquity* XXXII, 1958, s. 69 ff. Dansk oversættelse bragt som nekrolog i *Kuml* 1957, s. 180 ff.

og lagde derved grunden til en række senere udbyggede synspunkter på udviklingen i den nære Orient,¹² som senere har fået omfattende betydning for store dele af den engelsksprogede forskning. I sine forsøg på at tolke arkæologiske iagttagelser søgte Childe at dokumentere den udvikling, »hvor mennesket stadig forøgede sin kontrol over den ikke-menneskelige natur gennem anvendelsen af videnskab, så arten kunne mangfoldiggøres og lejlighedsvis udkrystallisere love og politiske institutioner, religioner og kunst«. ¹³ Dermed søgte Childe at stadfæste arkæologiens status mellem de historiske discipliner.

V. Gordon Childes indsats lå ikke så meget inden for de arkæologiske detailstudier, men snarere i de varierende forslag til tolkninger og tolkningsmetoder, han bragte i sine værker. Vigtigt er i denne sammenhæng, at arkæologien nu orienteres mod et studium af samfundsstrukturer og kulturelle sammenhænge. I videste forstand rettes dens opmærksomhed mod emner med relevans til menneskets sociale adfærd.

SOM DET ER FREMGÅET af den ovenstående, nødvendigvis forenklede fremstilling, er det i hovedsagen angelsaksisk forskning, der har peget på, at arkæologien må rettes mod det bredt samfundsmæssige, og dermed har placeret faget som en historisk disciplin i den moderne betydning af begrebet historieforskning. At lægge et skel mellem historien og forhistorien vil være meningsløst, og som det i det nedenstående skal belyses, er historikerens og forhistorikerens kilder metodisk set af samme art. Også for historikeren spiller »stumme kilder« en væsentlig rolle, og de problemstillinger, hvormed begge søger at nærme sig deres materiale, må i udstrakt grad være de samme.

Med udgangspunkt i en sådan opfattelse skal der i det følgende forsøges en orientering i en problemstilling af forholdsvis ny dato; en systematiserende betragtning af arkæologiens arbejdsmetode og dens placering i forholdet til andre faggrupper skal forsøges. Det vil være målet at belyse nogle grundtræk af såvel kildekritikken som teoridannelsen for derved at karakterisere træk af den moderne arkæologi. Betragtninger af denne art er sjældne inden for dansk arkæologisk forskning. Selv om fagets arbejdssituation ofte har kaldt på teoretiske overvejelser, har man i hovedsagen koncentreret sig om spørgsmål vedrørende den kildekritiske procedure, medens den egentlige teoridannelse kun i ringe grad har været genstand for undersøgelser. Det er da også for-

¹² V. Gordon Childe: *New Light on the Most Ancient East*, 1. udg., 1935.

¹³ *Antiquity* XXXII, 1958, s. 74.

ståeligt, at den praktiske udformning af arkæologien er gået forud for refleksionerne over dens logiske struktur, og det må desuden tages i betragtning, at arkæologien er ung som videnskab.

Inden for skandinavisk arkæologi har en bestemt holdning ofte modvirket metodologiske overvejelser. Der tænkes her på den såkaldte arkæologiske intuitionisme, der fremtræder som en parallel til lignende fænomener inden for historieforskningen.¹⁴ Med sit grundsyn på forskningen har intuitionismen givet udformningen af fagets metodiske principper et meget karakteristisk præg. I sin ofte citerede og i mange henseender udmærkede skildring af den typologiske metode giver den svenske forsker Nils Åberg (1888–1957) en fremstilling af selve den intuitionistiske holdning.¹⁵ Det fremhæves, at man kan skelne mellem »falsk« og »ægte« typologi, men at en opstilling af regler for en skelnen ikke er mulig. Åberg hævder videre, at grundlaget for en udøvelse af den ægte typologi er »kunstnerisk indføling«, og at det materiale, der behandles, så at sige »grupperer sig selv«. Dette er kort fortalt den intuitionistiske grundholdning: forskeren hævder, at han uden begrebsmæssige mellemled kan forstå sit materiale, at det så at sige klassificerer sig selv, og i sin ekstreme form hævder intuitionismen at kunne lade læseren genopleve de oplevelser, forskeren har haft ved sin indfølelse opfattelse af stoffet. Ganske vist er der her tale om ekstremer, men det må ikke overses, at intuitionismen fortsat spiller en væsentlig rolle i f. ex. skandinavisk arkæologi.¹⁶

Den væsentligste indvending, man kan rette mod intuitionismen, er, at den forveksler den måde, hvorpå erkendelse psykologisk opstår, med selve erkendelsesresultatet. Intuitionen spiller en meget stor rolle ved tilblivelsen af de videnskabelige teorier, og i den henseende er Åbergs skildring også instruktiv: ethvert fremskridt inden for videnskaben kan siges at være begrundet i, at sammenhænge, man ikke tidligere har haft opmærksomheden henledt på, pludselig går op for en. Men konstateringen af disse sammenhænge hviler på et rationelt erfaringsgrundlag (hvilket Åberg i virkeligheden også skildrer), og intuitionen får ingen indflydelse på forskningsområdets logiske struktur. Det viser sig i det øjeblik, man skal demonstrere resultatet: i den situation er det klart, at den

¹⁴ F. ex. hos E. Troeltsch: *Der Historismus und seine Probleme. Das logische Problem der Geschichtsphilosophie*, 1922, s. 38, og J. Landquist: *Människokunskap. En studie över den historiska och den konstnärliga kunskapen*, 1920, s. 193 ff.

¹⁵ Max Ebert: *Reallexikon der Vorgeschichte*, Bd. 13, 1929, s. 502 ff.

¹⁶ Jvf. bl. a. diskussionen hos M. P. Malmer: *Metodproblem inom järnålderns konsthistoria*, s. 22 ff.

historiske erkendelse som enhver anden må være forbundet med et logisk, begrebsmæssigt apparatur. På ét punkt henviser intuitionismen imidlertid til noget væsentligt: den viser, at man i kulturforskningen med særlig interesse vender sig til menneskelige handlinger og deres motivation.

Også andre forhold har bevirket, at metodologiske arbejder i dansk arkæologi siden Sophus Müllers afhandling fra 1884¹⁷ har hørt til sjældenhederne. Et dybtgående skel mellem den specielle arkæologiske undersøgelse og den sammenfattende fremstilling har hyppigt kunnet iagttages, og de teoretiske betingelser for detailstudiernes indordning i større sammenhænge er følgelig ofte blevet overset. For en generation af danske arkæologer, der næppe havde kendskab til andre historieteoretiske tanker end Kr. Erslevs, faldt det måske også naturligt at undgå sådanne overvejelser. Erslev gjorde gældende, at inden for »Historieskrivningen hører den strenge Videnskab op og afløses af jævn Menneskeforstaaelse« og hævdede samtidig, at historieskriveren stiller sig anderledes til sandheden end den strenge videnskab.¹⁸ Erslev skelnede – efter nutidig opfattelse uberettiget¹⁹ – mellem historieskrivning og historievidenskab og anså det for rimeligt, at man meddelte »den videnskabelige Undersøgelse og Resultaterne hver for sig«. Samtidig med at han påpegede, at »ingen Historiker, der behandler et blot nogenlunde omfattende Emne, i Virkeligheden kan ledsage sin Fremstilling med udtømmende Bevisførelse«, mente han at have fastslået, at historieskrivningen på væsentlige punkter må savne karakter af videnskab, at den i det højeste kan gengive de resultater, videnskaben er kommet til.²⁰

Erslevs skelnen mellem historievidenskaben og det, man i dag vil opfatte som dens litterære udformning (i modsætning til den egentlige belletristik), synes at være blevet overtaget af store dele af dansk arkæologi. Måske for at understrege fagets videnskabelige karakter etableredes en adskillelse mellem den specielle arkæologiske undersøgelse og den sammenfattende fremstilling, idet man overså, at skellet ikke bør drages mellem detailstudium og syntese, men mellem belletristik på den ene side og videnskabelig forskning, som metodisk set ikke lader sig opdele i en mere og en mindre videnskabelig del, på den anden side.

En del af begrundelsen for den foretagne adskillelse må sikkert søges i arkæologernes fornemmelse af kildematerialets utilstrækkelighed. På en

¹⁷ Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1884, s. 12 ff.

¹⁸ Kr. Erslev: *Historieskrivning. Grundlinier til nogle Kapitler af Historiens Theori*, 1911, s. 12 ff.

¹⁹ P. Bagge: Om historieforskningens videnskabelige karakter, *Historisk Tidsskrift* 10. rk. V, 1940, s. 335 ff.

²⁰ Anf. værk, s. 18.

lang række områder er der spørgsmål, som stoffet ikke tillader at besvare. Men hvor tilfældige og ufuldstændige kilderne end er, så giver de dog ikke nogen begrundelse for den skarpe skellen mellem de to arter af fremstillinger. Det gælder talrige videnskabsområder, at det forhåndenværende materiale enten er for stort til at udtømmes fuldstændigt eller for mangelfuldt til at dækkende information kan opnås. Hvis manglerne imidlertid kompletteres ved hjælp af metodisk forsvarlige operationer, vil man stadig kunne honorere de krav, der stilles til forskningen om videnskabelig pålidelighed.

Samtidig med at skellet detailforskning/sammenfattende fremstilling uddybedes i dansk arkæologi, undlod man at belyse de teoretiske problemer, der naturligt måtte rejse sig i forbindelse hermed. Derved gjordes faget mere sårbart over for angreb udefra, idet dets udøvere kun sjældent formulerede et forsvar, når berettigelsen af deres tolkningsforsøg blev draget i tvivl.²¹ Paradoksalt nok synes denne sårbarhed til dels at have sin begrundelse i, at arkæologerne af deres videnskab krævede en arbejdsmetode og en sikkerhedsgrad, som er fremmed for såvel arkæologien som de øvrige historiske videnskaber.

SKAL MAN REDEGØRE for grundtrækkene i den arkæologiske metode, vil det være naturligt at begynde med de forskellige synspunkter, der kan anlægges på kilderne, idet disse selvsagt danner udgangspunktet for al arkæologisk forskning, og ethvert udsagn må kunne verificeres i forhold til dem. Hverken i arkæologien eller historieforskningen i almindelighed skaber forskeren selv kilderne, omend de kilder, arkæologien hyppigst anvender, måske nok i visse henseender er mere afhængige af forskerens problemstilling end f. ex. den skrevne kilde; som kilde kan man ikke blot betragte de fremdragne objekter, men også omstændighederne ved selve fremdragelsen, og medens objektet er en mere eller mindre bestandig størrelse, er fundomstændighederne afhængige dels af den øjeblikkelige forskningssituation, dels af de spørgsmål, som forskeren stiller. Således oplever kilden en begrænsning i værdi i forhold til den omhu og viden, hvormed den er fremdraget. Med et udtryk af Sophus Müller forstyrres en sammenhæng af vidnesbyrd, som aldrig mere kan tilvejebringes, hver gang en udgravning finder sted.²²

²¹ Bedst kendt er Vilh. Grønbechs med megen vægt førte angreb i Dansk Teologisk Tidsskrift VI, 1943. Fra arkæologisk side formuleredes dog et svar i denne sammenhæng af P. J. Riis: Kan man grave historien op af jorden?, Studier fra sprog- og oldtidsforskning 212, 1949.

²² Sophus Müller: Vor Oldtid, 1897, s. 690.

Medens historieforskningen oprindelig udviklede sin kildekritiske teknik på grundlag af den filologiske metode, måtte arkæologien naturnødvendigt fra begyndelsen gå andre veje og udformede således en række specielle metodiske hjælpemidler. I tidens løb har de to forskningsgrenes syn på kilderne imidlertid nærmet sig hinanden. Som det allerede er betonet begrænser man sig i historieforskningen ikke længer til anvendelsen af skriftlige kilder, netop fordi man nu i udstrakt grad søger at belyse aspekter af fortidens liv, som samtidens skribenter måske helt overså. Dermed orienteres man langt bredere mod et kildemateriale, der kan søges i f. ex. astronomiske, geologiske og botaniske sammenhænge. En moderne definition af begrebet kilde bestemmer det således som »et konkret foreliggende observationsdatum, opfattet som en rest, et spor eller et produkt af en fortidig situation, som kan udnyttes til at prøve eller begrunde svar på historiske fænomener« (Ottar Dahl).²³ Det skulle her være klart, hvorledes den arkæologiske forskning har emneområde fælles med historieforskningen, og arkæologiens delvise særpræg er alene givet ved anvendelsen af en række tekniske hjælpemidler, der benyttes til at aftvinge kilderne relevante svar. Her er der imidlertid blot tale om en forskel i teknik, og det forhindrer ikke, at arkæologen principielt står over for sine kilder på samme måde som historikeren.

Den tyske arkæolog H. J. Eggers har i en desværre ikke helt klar fremstilling²⁴ skildret de komplicerede interrelationer, der består mellem forskeren og hans materiale. Kilderne og forskningssituationen beskrives i et system med tre faser. Nederst er den såkaldt »levende kultur«, dvs. den historiske virkelighed. Derefter følger »den døde kultur«, dvs. de dele af »den levende kultur«, som har holdt sig »under eller over jordoverfladen indtil vor tid« – kort sagt den mængde rester og spor, den historiske virkelighed har efterladt. Øverst følger så »den genfundne kultur«, dvs. de dele af den døde kultur, som er genfundet i nutiden og udgør det forhåndenværende kildemateriale. Det er Eggers' opfattelse, at arkæologien ved hjælp af heuristikken skal søge at skabe sig et overblik over 2. fase for derefter ved en analyse af denne at nå frem til en rekonstruktion af 1. fase, den historiske virkelighed.

Selv om Eggers' fremstilling af ovennævnte procedure i visse henseender må betragtes som diskutabel, peger den dog på et afgørende træk, nemlig den komplicerede og middelbare forbindelse forskeren har til den

²³ Ottar Dahl: Terminologi og systematikk i kildeteorien, Historie, Jyske Samlinger VII, 1966, s. 5.

²⁴ H. J. Eggers: Der römische Import im freien Germanien, 1951, s. 1 ff.

historiske virkelighed. Den understreger, at der ikke er identitet mellem kilderne og den historiske virkelighed, og at den sidste har afsat sig en begrænset mængde spor, som aldrig vil kunne forøges. At arkæologien tilmed næppe nogensinde når frem til en afdækning af 2. fase i dens fulde omfang, dvs. får adgang til alle de relevante kilder, er af mindre betydning; det væsentlige er, hvilken mængde oplysninger man ved sin problemstilling kan opnå på grundlag af 3. fase, de forhåndenværende kilder. Hvad Eggers forstår ved, at man kan nå frem til 1. fase, den historiske virkelighed, er ikke ganske klart. Det må i hvert fald ikke overses, at forskeren kun kender den historiske virkelighed gennem sin bearbejdelse af kilderne, dvs. at man ikke, som Eggers synes at mene, kan rekonstruere den historiske virkelighed; man kan blot ved udvælgelse ordne de teoretisk set udtømmelige informationer i en helhed, som ikke kan iagttages umiddelbart. Udvælgelsen sker ved, at forskeren tager sit udgangspunkt i en bestemt problemstilling, og denne bliver afgørende for, hvilke informationer der tillægges betydning. Dette forhold gælder al empirisk videnskab, og for arkæologien såvel som for historieforskningen betyder det, at vi ikke må forveksle fortiden med den opfattelse, vi har af den.

Foruden at man her rører ved vanskelige erkendelsesteoretiske problemer, har man også forklaringen på den dagligdags påstand, at hver generation af arkæologer skriver forhistorien om. Kilderne er det eneste udgangspunkt for kontrol af vore forestillinger om fortiden, da selve den historiske virkelighed ikke længer eksisterer. Når relationerne mellem vor opfattelse af kilderne og kilderne selv er af så vital betydning for forskningsprocessen, bliver den indledende problemstilling også afgørende for resultatet. Via en betragtning af kildernes repræsentativitet, dvs. en vurdering af deres tilknytning til den historiske virkelighed, prøver man altså at aftvinge dem de flest mulige svar med relevans til den givne problemstilling.

En første systematiserende oversigt over de historiske, herunder også de arkæologiske, kilder finder man hos J. G. Droysen (1808–1884), der i 1852 ved universitetet i Jena begyndte sine forelæsninger over »Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte«. ²⁵ Droysen henviste med sine synspunkter til den arkæologiske forskning, der i løbet af det 19. århundrede langsomt begyndte at udvikle sig i Nord- og Mellem-

²⁵ En kortfattet udgave af forelæsningerne er udgivet af J. G. Droysen under titlen: Grundriss der Historik, 1868. En publikation af Droysens manuskript er foretaget af R. Hübner under titlen: Historik, 1936.

europa. I sine forelæsninger nævner Droysen som historiske kilder dels »det, som er overleveret fra den fortid, vi søger at opnå forståelse af (Überreste), dels det, som er overgået i menneskenes forestillinger, og som er overleveret i erindringen (Quellen), dels en forbindelse af begge former (Denkmäler).«²⁶ I forelæsningerne belyste Droysen yderligere, at han ved »Überreste« bl. a. forstod det materiale, som omfattes af »die ganze Diziplin, welche neuster Zeit als Prähistorie namentlich bei historisierende Naturforschern so beliebt geworden ist . . .« Som eksempler nævnes gravfund med flintredskaber, ophobninger af rester af vegetabiliske og animalske næringsmidler, grave med bronzeredskaber etc.²⁷ Droysens bemærkninger fik imidlertid ingen væsentlig betydning for tysk arkæologi, som på det tidspunkt var kraftigt præget af filologiske eller kunsthistoriske tilknytninger.

Hos Kr. Erslev (1852–1930) finder man senere det synspunkt, at enhver kilde også er en levning, og der skelnes i stedet mellem 1) levninger af fortidsmenneskene selv og af den natur, der har omgivet dem, 2) fortidsmenneskenes frembringelser af enhver art, som endnu er bevarede, 3) nutidslivet for så vidt det tillader tilbageslutninger til, hvad der er sket i fortiden.²⁸ Man ser her igen »arkæologiske kilder« opfattet side om side med f. ex. skriftlige kilder.

Fra arkæologisk side har man imidlertid ikke ment at kunne anvende Erslevs inddeling, idet man følte det som »upraktisk, at han henregnede skriftdokumenter og museumsstykker til samme kategori af kilder.«²⁹ I stedet er der henvist til den for arkæologerne traditionelle skelnen mellem materielle og immaterielle kilder. Nu kan en sådan opdeling imidlertid ikke stå for en nærmere kritik: at en kilde betegnes som »materiel« tjener ikke til at belyse dens væsen som kilde, de informationer, man får fra en »materiel« kilde, er lige så immaterielle som dem, man får fra f. ex. et skriftdokument. Det vil således være rimeligt at vende tilbage til Erslevs inddeling.

Kr. Erslev bemærker, at det nok er størsteparten af de historiske kilder, der falder ind under hans anden gruppe: fortidsmenneskenes frembringelser af alle arter, som endnu er bevaret; men han skelner her med et lidt uheldigt udtryk mellem »talende« og »stumme« kilder. Uden i øvrigt at ændre begrebsbestemmelsen har man af sproglige grunde

²⁶ J. G. Droysen: Historik, s. 37 ff.

²⁷ Sst., s. 38.

²⁸ Kr. Erslev: Historisk Teknik. Den historiske Undersøgelse fremstillet i sine Grundlinier, 1911, s. 10.

²⁹ P. J. Riis: Kan man grave historien op af jorden?, s. 8.

foreslået betegnelserne ændret til meddelende/ikke-meddelende.³⁰ Med disse betegnelser menes, at en meddelende kilde »indeholder en eller anden Meddelelse fra Frembringeren, det være sig i Ord eller Billede«, medens den ikke-meddelende kilde ikke indeholder nogen formuleret meddelelse. I den forbindelse peger Erslev på, at en meddelende kilde kan betragtes både som levning og beretning, medens en ikke-meddelende kilde kun kan betragtes som levning. Ved betegnelsen »levning« karakteriserer man kilden som en til vor tid bevaret rest af historiens begivenheder og tilstande, medens man ved »beretning« forstår et hvilket som helst udsagn herom, således at forskeren i dette tilfælde kun middelbart orienteres om fortidens begivenheder og tilstande.³¹ Det er værd at bemærke, at Erslev pegede på, at skellet mellem levning og beretning ikke ligger i kilden selv, men at det er udtryk for historikerens holdning til kilden, dvs. at det er baseret på de tilknytninger forskeren etablerer mellem kilden og problemstillingen.

Det skulle af det ovenstående være klart, at man ikke på grundlag af kildematerialets art kan skille arkæologien ud fra historien. Nok benytter arkæologien sig fortrinsvis af ikke-meddelende kilder, men den kan dog i særlige situationer få adgang til relevante meddelende kilder. Omvendt betjener historikeren sig almindeligvis af meddelende kilder, men de ikke-meddelende kilder spiller en stadig større rolle. Denne situation finder sit udtryk i en bemærkning, der ganske vist på anden baggrund er fremsat af Kr. Erslev i »Historisk Teknik«: »trykkede af Historiens uendelige Studieomraade har mange søgt en snævrere Afgrænsning af Historien: man har villet indskrænke den til at være politisk Historie, man har villet udelukke de saakaldte uhistoriske Folk o. s. fr. Intet af disse Forsøg er dog lykkedes, og heller ikke kan man afgrænse Historien på langs ved at udelukke de Tider, der betegnes som »forhistoriske«.³² Det er kun vor sprogbrug, som antyder en adskillelse; denne lader sig ikke begrunde ud fra kildematerialet.

Langt den overvejende del af arkæologens arbejdsmateriale består således af kilder af samme art som dem, den øvrige del af historieforskningen benytter under betegnelsen ikke-meddelende kilder, og som følgelig kun har værdi som levninger. Som alle kilder sættes de i relation til deres ophavssituation for at afgive information om den historiske virkelighed og strækker sig fra håndværksprocesser og færdigvarer til

³⁰ Ottar Dahl i *Historie, Jyske Samlinger VII*, 1966, s. 5.

³¹ Kr. Erslev: *Historisk Teknik*, s. 9.

³² *Sst.*, s. 6.

stednavne, sprogformer, sociale normer og rene naturfænomener, for så vidt disse kan udnyttes til at prøve eller begrunde svar på historiske problemer.

Stillet over for problemerne med at fastslå disse kilders autenticitet har arkæologien udviklet et nøje samarbejde med andre videnskabsgrene især inden for de naturvidenskabelige fag. Som allerede antydnet under omtalen af H. J. Eggers' trefasede arbejdssystem er problemet om kilderne repræsentativitet ikke helt ukompliceret for arkæologen. Når en kilde skal etableres, dvs. et objekt udgraves, vinder kilden naturligt i værdi jo flere oplysninger, der kan indsamles. Et løsfundet objekt er langt mindre værd som kilde end et sagkyndigt udgravet objekt, for hvilket fyldige udgravningsoplysninger foreligger. Et arkæologisk objekt kan kun udgraves én gang, og udgravningen er i visse henseender forbundet med ødelæggelse af sider af kildens værdi. Arkæologens arbejds-metode må her som udtrykt af Sophus Müller være »den samlede iagttagelses metode«. ³³ Jo fyldigere en viden arkæologen nærmer sig sit objekt med, jo flere informationer afgiver kilden også, men det er vel at mærke en proces, som kun kan foregå én gang, nemlig under udgravningen. Forskeren søger altså at nærme sig kilden, så den fremtræder i sin autentiske form, en handling, der naturligvis kun er teoretisk mulig, idet den er afhængig af det forhåndenværende udstyr og de opstillede teorier. Arkæologen vil hyppigt komme ud for, at en kilde er blevet værdiløs eller har mistet i værdi, fordi den blev tilvejebragt under andre forudsætninger end dem, han selv sidder inde med. Den skriftlige redegørelse for udgravningsarbejdet må da underkastes en almindelig historisk kildeanalyse. Teoretisk adskiller denne situation sig ikke fra andre historikeres, men i praksis er arkæologens forhold til kilderne ofte langt mere sårbart end historikerens. Arkæologen skaber ikke selv sine kilder, men han påvirker kraftigt deres værdi.

Den omfattende betydning begrebet historisk kilde har fået i nyere tid, har naturligt medført en udvidelse af selve kildeanalysens omfang. Den tekstkritiske metode, som den anvendes i snævrere forstand i ældre historieforskning, spiller stadig en rolle, også for arkæologien, og får i enkelte situationer fornyet betydning, således som det er sket efter tolkningen af den græske linearskrift B. Med den er grænsen for de litterært belyste tider i Europa ført tilbage til midten af 2. årtusind f. v. t. De samme forhold gør sig gældende i forsøgene på at udnytte romerske forfatteres skrifter til belysning af de mellemeuropæiske folkeslag i tiden

³³ Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1884, s. 181.

omkring vor tidsregnings begyndelse. Det må imidlertid fastholdes, at man her bevæger sig i specialområder.

Oftede mere kompliceret er kildeanalysen i de tilfælde, hvor man som almindeligt i arkæologien ønsker at belyse kollektive fænomener og bl. a. udnytter kildestoffet til at opnå information om forhold, som samtiden måske ikke var sig bevidst. Her indtager de ikke-meddelende kilder en central plads, og analysen af dem får sit særpræg derved, at de kun kan ses under synspunktet levning. Velkendt er arkæologens udnyttelse af importvarer til at fastlægge handelsforbindelser, anvendelsen af forhistorisk keramik til at påvise bebyggelsesforhold, anvendelsen af særlige jordbundsforhold, evt. påvist ved luftfotografering, til at påvise agerbrugssystemer, etc.

Det vil ikke være muligt at foretage en opregning af de forskellige kildetyper. For dem alle gælder det imidlertid, at analysen tager sigte på at placere dem i forhold til den rejste problemstilling og vurdere deres repræsentativitet, dvs. afgøre i hvilket forhold de står til tilblivelsessituationen. Det første trin i undersøgelsen må derfor være den relative eller absolut-kronologiske placering af kilden. Ved hjælp af en række specielle metoder som iagttagelse af stratigrafi, opstilling af typologiske serier etc. søger forskeren at placere kilden i forhold til den tid, han ønsker at belyse. I denne forbindelse træder en række vigtige hjælpe-discipliner i funktion, især naturvidenskabelige ved bestemmelse af radioaktivt kulstof-14, mosegeologiske undersøgelser etc. Det må imidlertid betones, at i kildeanalysen kan så at sige enhver videnskabsgren i den givne situation yde bistand – arkæologiske udbredelseskort kan vanskeligt udnyttes uden bistand fra den historiske geografi, teksterne ikke uden bistand fra filologien. Et særligt problematisk område af den arkæologiske kildeanalyse er anvendelsen af statistik, som tager sigte på at klarlægge typiske og atypiske sider af det ofte overvældende fundstof og dermed bidrager til at belyse kildernes repræsentativitet.

Medens en del af historikerens kildeanalyse ofte må koncentreres om bedømmelsen af kildens ægthed, er arkæologen i den situation, at de ikke-meddelende kilder, som udgør størsteparten af kildematerialet, altid forholder sig umiddelbart til den historiske virkelighed. Som M. P. Malmer har fremhævet, er det kun for den meddelende kildes vedkommende et spørgsmål, om den kendte sandheden, eller om den måtte eller ville sige den.³⁴ Den ikke-meddelende kilde er på sin vis altid sand (selv om man naturligvis kan komme ud for bevidste forfalskninger). Denne

³⁴ M. P. Malmer: Metodproblem inom järnålderns konsthistoria, s. 13.

direkte tilknytning til den fortidige virkelighed gør imidlertid ikke analysen af de ikke-meddelende kilder uproblematisk. Bemærkningerne om, at kildeanalysen tager sigte på at placere kilden i forhold til den rejste problemstilling, leder dels hen til, at betingelsen for, at forskeren kan opnå informationer af kilden, er, at der er formuleret en problemstilling, dels til, at de informationer man opnår, nøje er begrænset af gyldigheden af de hypoteser man går ud fra. Som det senere skal beskrives, ordner de spørgsmål, man kan stille kilden, sig i en art hieraki, der har forbindelse med problematikken omkring kildens repræsentativitet, dvs. med antallet af hypotesemuligheder. Er de spørgsmål, man stiller kilden, f. ex. en stenøkse, af teknologisk art, bliver sikkerheden ved svaret relativ stor. Søger man derimod oplysning om intentionerne bag kildens tilblivelse, f. ex. om den religiøse tanke bag en gravform eller den økonomiske betydning af et tempelanlæg, vokser usikkerheden betydeligt. Nogen éntydig relation mellem en handling og dens motiv finder man så at sige aldrig.

Denne mangetydighed hænger sammen med, at vidt forskellige aspekter af tilblivelsessituationen afspejler sig i en kildes form. Enhver kilde kan sættes i forhold til et stort antal problemstillinger, men søger man udelukkende at begrænse sig til spørgsmål, hvor den ikke-meddelende kildes forhold til den fortidige virkelighed er helt éntydigt, når man sjældent ud over de rene eksistensdomme.

Af disse meget summariske bemærkninger skulle det fremgå, at arkæologen i sin kildeanalyse principielt må forholde sig til sit materiale på samme måde som historikeren. Det er givet, at den informationsmængde, arkæologen kan aftvinge de ikke-meddelende kilder, er langt mindre end den, de meddelende kilder frivilligt eller ufrivilligt giver fra sig. Men almindeligvis er de ikke-meddelende kilder den eneste kontakt vi har til den forhistoriske virkelighed. I princippet er det imidlertid værd at fastholde, at uanset kildens art er informationerne afhængige af den indledende problemstilling, og dette forhold understreger den nære sammenhæng, der også for arkæologien består mellem kildeanalyse og teoridannelse.

SÅ SNART man når ind på problemerne vedrørende den arkæologiske teoridannelse, viser det sig, at man her bevæger sig i områder, hvor detaljerede undersøgelser næsten helt mangler. Endvidere implicerer teoridannelsen ofte vanskelige erkendelsesteoretiske problemer, der hyppigt forårsager, at forskerne standser i mere eller mindre ufrugtbare

problemstillinger. Den ældre forskning, dvs. Sophus Müller og hans samtid, anlagde en forholdsvis ureflekteret betragtning på forholdet mellem datakonstateringen og teoridannelsen. Dette kom klarest til udtryk i de arkæologiske typebegreber; en type defineredes helt enkelt som en form, der erfaringsmæssigt havde vist en vis konstans.³⁵ Først de senere års teoretiske diskussioner, specielt omkring forsøgene på at skabe morfologiske beskrivelsessystemer for oldsager, har klarlagt, i hvor høj grad typebegreberne er afhængige af den problemstilling, hvormed forskeren nærmer sig sit materiale.

Udviklingen har således inden for arkæologien ført til en stadig stærkere understregning af, at de arkæologiske kilder ikke umiddelbart kan danne grundlag for en konstatering af selv simple kendsgerninger, men at der som allerede skildret består en kompliceret interrelation mellem forskeren og den kilde, undersøgelsen gælder. Tager man for sig f. ex. en stenøkse, kan man sige, at den for vor betragtning besidder en række egenskaber, og at den konstellation, hvori disse egenskaber forekommer, gør øksen til et stykke individuel virkelighed. Dette er imidlertid i sig selv ikke nok til at karakterisere den som historisk fænomen; enheden af egenskaber har stenøkse til fælles med en hvilken som helst anden sten, der derved også kan betegnes som et stykke individuel virkelighed. Først når man anskuer øksen under anvendelse af et historisk begreb, f. ex. tolker den som en redskabstype og dermed som resultat af en bestemt fortidig situation, kan man sige, at genstanden bliver til et historisk fænomen, en omdannelse, der foregår uden at dens reale egenskaber forandres. Dette forhold svarer nøje til den situation, man finder i historieforskningen, når historikeren via fortolkninger etablerer historiske data ud fra kilderne.

I praksis spiller disse forhold en stor rolle for arkæologen, når de ovenfor omtalte typebegreber skal formuleres. Den nære sammenhæng, der består mellem problemstilling og type-klassifikation, forårsager, at forsøgene på at karakterisere et fænomen ved direkte beskrivelse eller direkte domme ikke fører frem; forudsætningen for at karakterisere fænomenet er, at de historiske begreber er til stede hos betragteren, at der er formuleret en problemstilling. Forskeren indordner altså fænomenet i en videre sammenhæng, i første række ikke i en abstrakt systemsammenhæng, men derimod i en mindre omfattende, individuel sammenhæng. Det må derfor siges, som M. P. Malmer har påpeget, at såvel arkæologiske redskabstyper som fundkombinationer metodisk svarer til

³⁵ Sophus Müller: *Vor Oldtid*, s. 693.

konkrete historiske situationer.³⁶ Den logiske struktur i vor betragtning af et løsfundet objekt er den samme som ved et sammensat fænomen, selv om udsagnsværdien naturligvis kan være stærkt forskellig. Videre tiltager omfanget af fortolkningen, jo mere sammensat det givne objekt er. Man må imidlertid konstatere, at det er meget sjældent, at man i forhistorien møder data, hvor tolkningen er af uvæsentlig betydning. Det samme gælder i historieforskningen, så snart man når ud over rene eksistensdomme. Teoridannelsens egentlige problem består da i at redegøre for, hvorledes man skal ordne de fortolkede data.

Den engelske arkæolog Stuart Piggott skildrer, hvorledes arkæologien konstruerer, hvad han med en analogi fra naturvidenskaben kalder modeller.³⁷ Disse modeller er abstrakte produkter, der udtrykker det indbyrdes forhold mellem en række fænomener, nøjagtig som man har set det i f. ex. fysikken. Man kan anvende mere end én model ad gangen, og de kan alle være frugtbare. I etableringen af sådanne modeller ligger både vurdering og udvælgelse, kun et udsnit af de tilgængelige data anses for relevante i forholdet til modellen, som inden for arbejdsprocessen også fungerer som forskningsprogram. Til principperne for opstillingen og værdien af de enkelte modeller skal der senere vendes tilbage; afgørende er her, at man overalt i arkæologien ved meddelelse af resultaterne betjener sig af sådanne konstruktioner. Den enkleste arkæologiske model er baseret på en klassifikation af en række materielle genstande og deres fremstillingsteknik, f. ex. er treperiodesystemet med sin betoning af henholdsvis sten-, bronze- og jernproduktion en sådan model. Med et udtryk af Max Weber (1864–1920) kan de betegnes som ideal-typiske konstruktioner.³⁸ Weber understreger, at man må betragte idealtyperne som tankemæssige konstruktioner til måling og systematisk karakterisering af individuelle sammenhænge, og de må således ikke forveksles med artsbegreber, som man finder dem i naturvidenskaben; de fungerer tværtimod som midler til at bestemme fænomenernes individuelle særpræg.

Etableringen af disse ideal-typiske konstruktioner er beskrevet af englænderen C. F. C. Hawkes.³⁹ Han påpeger, at man kan opdele de arkæologiske data i kategorier alt efter den foreliggende problemstilling, dvs. efter hvilke spørgsmål man ønsker besvaret. Man kan da begynde

³⁶ M. P. Malmer: *Metodproblem inom järnålderns konsthistoria*, s. 20.

³⁷ Stuart Piggott: *Approach to Archaeology*, 1959, s. 1 ff.

³⁸ Max Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 1922, s. 180 ff.

³⁹ C. F. C. Hawkes: *Archaeological Theory and Method*, *The American Anthropologist*, vol. 56, 1954.

med spørgsmål, som f. ex. vedrører teknikken i redskabsfremstillingen og det forhistoriske samfunds dagligdags aktiviteter. Problemet om kildernes repræsentativitet er da forholdsvis enkelt. Ad den vej kan man konstruere, hvad man kan betegne som teknologisk-evolutionistiske modeller, og det har allerede været nævnt, at treperiodesystemet, som benyttes i store dele af europæisk arkæologi, er en sådan model. Derefter følger spørgsmål, som vedrører erhvervsformen og de basale økonomiske forhold. Problemerne omkring kildernes repræsentativitet er da øget, men man kan dog fortsat ret ligetil opnå sine svar, ofte ved relativt simple eksistensdomme, ved konstatering af f. ex. tamdyrs- og/eller vilddyrsknogler i et fundmilieu, aftryk af korn i lerkar, tilstedeværelse af smelteovne på bopladsen etc. Efter denne gruppe af spørgsmål følger andre, hvor kildernes repræsentativitet er langt vanskeligere at bedømme: man ønsker oplysninger om, hvorledes strukturen i et givet samfund var, hvorledes relationerne mellem dets enkelte dele var, f. ex. hvorledes arveretten fungerede, og hvorledes ægteskabssystemet var struktureret – altsammen spørgsmål, som blot er de første, en etnolog ville stille under studiet af en folkegruppe eller anden social enhed. Usikkerheden ved svarene er nu vokset betydeligt, idet forbindelsen mellem kilden og den historiske virkelighed, man søger at belyse, er mere problematisk. Disse spørgsmål leder så over i en sidste gruppe, som vedrører, hvad man normalt kalder den åndelige kultur, herunder f. ex. religiøse forestillinger og deres udtryk i riter og lignende. Det er her helt indlysende, at svarene nu har en stor usikkerhedsmargin, da man søger oplysninger om f. ex. intentionerne bag en kildes fremkomst – en vanskelighed man træffer overalt i historieforskningen, da der så at sige aldrig består en éntydig relation mellem resultatet af en handling og motivet til handlingen. Handlingsresultatet vil næsten altid være usikkert som kilde til viden om motivet.

Det skulle allerede her være klart, at den ovenstående opdeling er baseret på problematikken omkring kildernes repræsentativitet. Alt efter hvor i de fire kategorier man stiller sine spørgsmål og finder sine svar, kan man konstruere sine modeller; men jo højere man når op i systemet, des mere sammensatte bliver modellerne også, des mere omfattende tankeoperationer fordrer deres konstruktion. Det ses her, hvor afgørende nyt et udgangspunkt arkæologien fik med opstillingen af treperiodesystemet i begyndelsen af forrige århundrede. Med det blev opstillet en teknologisk-evolutionistisk model, baseret på en langt bredere overensstemmelse med kilderne end tidligere mytiske og reli-

giøse modeller. Af andre modeller har man i de senere år set f. ex. den af Robert A. Braidwood opstillede for udviklingen i den nære Orient.⁴⁰ I modsætning til ældre udviklingsskemaer, der er baseret på ret uensartede elementer, opstiller Braidwood de enkelte faser i sit system på grundlag af det forhistoriske samfunds erhvervsform. Ældst er de såkaldte »Food Gathering and Collecting Communities«, derefter følger »Incipient Village Communities«, og udviklingen afsluttes med »Urban Civilizations« – dvs. den fase, hvor »byrevolutionen« er gennemført. Der er her tale om en erhvervsøkonomisk model, baseret på et udvalg af data fra den anden kategori i det lige omtalte system. De arkæologiske data anvendes her som elementer i opbygningen af ideal-typiske konstruktioner, der kan betegnes som beskrivelser af varierende komplikationsgrad.

Det er indlysende, at værdien af de nævnte konstruktioner må være stærkt varierende alt efter, på hvilket plan man opbygger dem. Hvis man som f. ex. H. Frankfort i et arbejde fra 1951⁴¹ anskuer den tidlige udvikling i henholdsvis Mesopotamien og Ægypten i lyset af enkle teknologiske og økonomiske modeller, viser udviklingen sig at gå ad næsten parallelle baner, dvs. fra sten- til metalkultur, gennem en forbedring af agerbrugsteknikken, som betinger fremkomsten af større faste bosættelser og til sidst byers fremståen. Konstruerer man derimod modeller på et andet niveau, dvs. højere oppe i systemet af fortolkede data, viser der sig ikke lighed men forskel i udviklingen mellem de to kulturområder. Her gælder det, at en mere kompliceret model, som f. ex. omfatter udviklingen af de religiøse institutioner, også er bedre egnet til at fange fænomenerne i deres individuelle særpræg.

De ideal-typiske konstruktioners værdi består altså deri, at de fungerer som karakteriseringsmidler ved bestemmelsen af historiske fænomener. Deres opbygning sker ved, at man udvælger én eller flere sider af det sammensatte fundbillede og sammenføjer dem til anskuelige billeder – til modeller. En sådan model af f. ex. den erhvervsøkonomiske udvikling i den nære Orient er ikke konstrueret ved, at man har fremstillet et gennemsnitsbillede af det foreliggende materiale, den er derimod skabt som regulær konstruktion, en anskuelig model af »ideen« i de kendte samfund fra det tidsrum. Man kan sige, at den rene ideal-typiske konstruktion aldrig forekommer i virkeligheden, den er, som

⁴⁰ Robert A. Braidwood og Gordon R. Willey: *Courses Toward Urban Civilization*, Viking Fund Publications in Anthropology, no. 32, 1962.

⁴¹ H. Frankfort: *The Birth of Civilization in the Near East*, 1951.

navnet angiver, en anskueliggjort idé, og den anvendes til at karakterisere det fundkompleks, man står over for. Modellen benyttes til at udskille visse, i den sammenhæng væsentlige træk ved kildematerialet, således til bestemmelsen af én eller flere af det givne fundkompleks' ideer. Men det må aldrig glemmes, at den ikke kan omfatte hele den realitet, den udspringer af.

Som det ovenfor blev bemærket, kan man konstruere flere forskellige modeller eller ideal-typiske konstruktioner på grundlag af det samme materiale, og de kan alle være lige rigtige, ingen af dem behøver at ligne hinanden, og ingen af dem behøver at eksistere i virkeligheden. Man benytter kort sagt modellerne til at søge angrebepunkter for mulige vurderinger af fænomenkomplekset.

At der er flere teoretiske muligheder, må lede opmærksomheden hen på et vigtigt træk: man må ikke tro, at modellerne anskueliggør den »egentlige« struktur i f. ex. det samfund, man har for sig, og man må frem for alt ikke tro, at modellerne umiddelbart viser os de kræfter, som er afgørende for det givne samfund. En fejltagelse, som hyppigt sker i arkæologien, er, at man tror med modellen at have fået hold om de ideer, der beherskede menneskene i en given epoke, at man så at sige har rekonstrueret fortidsmenneskets idémæssige virkelighed. Men som allerede bemærket, består der kun sjældent éntydige relationer mellem resultatet af en handling og ophavssituationen.

Der kan her være grund til at henvise til de forsøg, der med udspring i et positivistisk videnskabssyn inden for studiet af primitive folk og undertiden også inden for arkæologien er gjort på at opløse det sociale livs komplicerede fænomener ud fra synspunkter om deres psykiske betingelser, dvs. forsøg på at anvende psykologien som forklaringsgrundlag for kulturhistoriske fænomener. Her støder man igen på en uendelig variationsbredde af tilregningsmuligheder, og man vil næppe nogensinde kunne opstille en slags samfundslivets kemi.⁴²

De her skildrede konstruktioner betegner altså systemer, hvor et udvalg af historiske data er ordnet og bragt i indre sammenhæng. De udgør således mere eller mindre sluttede helheder af udsagn af forskellig art. Det blev bemærket, at disse enheder ikke nødvendigvis er sammensatte af kategorier, som stod i direkte forhold til fortidsmenneskets idéverden, hvilket svarer til, at man heller ikke inden for den øvrige del af historieforskningen nødvendigvis må skildre en epoke i de samme kategorier, hvori den opfattede sig selv.

⁴² Se bl. a. V. Gordon Childe: *Piecing Together the Past*, 1956, s. 56.

Andre problemer knytter sig imidlertid til de nævnte konstruktioner. Det blev bemærket, at deres udformning rent praktisk stod i et vist forhold til kildernes repræsentativitet. Det giver imidlertid ikke nogen forklaring på, hvorfor man giver dem netop den pågældende form. Man kunne forestille sig, at de nævnte konstruktioner kunne være rene fantasiprodukter uden forbindelse med den virkelighed, de foregiver at afbilde. Dette blev således påstået i den kritik, der i forrige århundrede især fra tysk side rettedes mod sten-, bronze- og jernalderinddelingen. Man må erkende, at det er meget vanskeligt at begrunde den reference, en model har til den fortidige virkelighed. Kun i begrænset omfang er det muligt at foretage en simpel henvisning til kilderne. Så længe konstruktionen er baseret på mange, men også meget enkle data, som det f. ex. er tilfældet med treperiodesystemet, er sandsynligheden for overensstemmelse med den fortidige virkelighed relativt stor. Modellens konstruktion er da også meget enkel og vil kun i begrænset omfang være egnet til at fange de historiske fænomener i deres individuelle særpræg. Så snart man når frem til konstruktioner af mere sammensat natur, dvs. modeller, hvis konstruktion er baseret på kilder med flere hypotesemuligheder, øges vanskelighederne ved at angive kriterier for hypotesens sandhed tilsvarende. Man kan ikke direkte sammenligne de ideal-typiske konstruktioner med den fortidige virkelighed, da denne som tidligere betonet kun er tilgængelig gennem forskerens fortolkning af kilderne. For arkæologien betyder det, at hypoteser, der er baseret på f. ex. slutninger fra et tempelanlægs arkitektoniske konstruktion til dets økonomiske eller rituelle funktion, er behæftede med en meget stor usikkerhed, fordi en direkte verifikation på grundlag af kildematerialet ikke er mulig.⁴³ Den eneste mulighed for en afprøvelse af sandhedsværdien synes at ligge i bestemmelsen af kildernes repræsentativitet og vurderingen af den indbyrdes overensstemmelse mellem de enkelte påstande i hypotesen.

Disse bemærkninger leder naturligt over i problematikken omkring de udvalgte synspunkter, der anvendes, når historikeren konstruerer sine modeller. Den tyske sociolog og metodeteoretiker Max Weber er en af dem, der mest indgående har beskæftiget sig hermed.⁴⁴ Weber peger på, at grunden til kulturvidenskabernes mærkværdige situation er den kendsgerning, at begrebet kultur er et værdibegreb. Under synspunktet kultur

⁴³ M. A. Smith: *The Limitations of Inference in Archaeology*, *The Archaeological News Letter*, vol. 6, no. 1, 1955.

⁴⁴ Max Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, s. 181.

er det kun en mindre del af virkeligheden, der interesserer os. Den transcendentale forudsætning for enhver kulturvidenskab, siger han, er ikke, at vi opfatter en bestemt kultur eller kultur i det hele taget som noget værdifuldt, men at vi er »kulturmennesker«, altså begavet med evne og vilje til at tage stilling til verden. Det væsentlige er, at vi sætter tingene i forbindelse med værdier. Denne forbindelse med værdier betyder ikke, at vi vælger et ganske bestemt værdisyn og udelukker alle andre, men det betyder, at vi principielt ser fænomenerne under synspunktet værdi. I denne klare formulering giver Weber udtryk for, hvad han forstår ved kulturvidenskabelig objektivitet, idet han påpeger, at objektiviteten er afhængig af det valgte forskningsperspektiv. Inden for rammerne af det givne perspektiv er den kulturvidenskabelige objektivitet på sin vis indiskutabel. Det kan ikke nægtes, at Webers opfattelse i visse henseender rummer farlige muligheder, idet den kan give plads for en helt vilkårlig subjektivitet i valget af forskningsperspektiv. Sider af tysk historieskrivning har også indirekte afsløret netop denne fare. Vanskeligheden består imidlertid i, at man kun ved at henvise til forskningens praksis kan formulere en stillingtagen til Webers teorier.

Der har i det ovenstående været taget stilling til nogle af retningerne og synspunkterne i den moderne arkæologi. Det er søgt fremhævet, at man ikke blot kan diskutere de enkelte teorier inden for deres egne rammer, men at man også kan diskutere selve udgangspunktet for teoridannelsen. Der har været plæderet for den opfattelse, at nogle teoridannelser er af større værdi end andre, fordi der bl. a. findes et bredere materiale at bygge på, fordi problemstillingen og de valgte kategorier bedre »forklarer« de historiske fænomeners individuelle særpræg, og fordi der i fortsættelse af dem kan formuleres nye, frugtbare forskningsprogrammer. Med skildringen af nogle af hovedretningerne inden for den nyere arkæologi har der også været lagt vægt på selve forsknings-traditionen, som f. ex. i tysk og angelsaksisk arkæologi hyppigt har vist sig at være bestemmende for den enkelte forskers valg af metode. Konklusionen heraf må blive, at Webers fremstilling af teoridannelsen ikke fuldstændig dækker forskningens praksis; de faglige normer og vurderingen af de heuristiske muligheder synes i udstrakt grad at være retningsgivende for valget af forskningsperspektiv. Det er således næppe en helt vilkårlig subjektivitet, der ligger bag arkæologens valg af udgangspunkt for undersøgelsen, idet bl. a. vurderingen af udvalgssynspunkternes operationelle værdi, dvs. afgørelsen af om de fortsat kan give anledning til nye, frugtbare hypotesedannelser, spiller så afgørende en rolle.

Den bestandighed, hvormed man i nordeuropæisk arkæologi har benyttet f. ex. treperiodesystemet som udgangspunkt for hypotesedannelsen, synes at vise, at der i et vist omfang kan tales om rationelle betingelser for arkæologens valg af forskningsperspektiv, betingelser som har deres baggrund i såvel forskningstraditionen som i den indhøstede erfaring.

AF DEN OVENFOR givne beskrivelse af de arkæologiske modeller skulle det fremgå, at de har et dobbelt aspekt, dels et beskrivende dels et forklarende. Uanset hvordan arkæologen fremstiller sine iagttagelser, er der tale om en sådan dobbelthed: han fremstiller dem bl. a. med henblik på den kronologiske placering og med henblik på den forklarende funktion. Det er i betragtning af arkæologens hele arbejdssituation ikke mærkeligt, at man ofte har villet overse den forklarende funktion eller ønsket at afsvække dens betydning. Ganske vist er det et almindeligt fremkommende krav til udforskningen af fortiden, at den skal fastslå kausalsammenhænge, men en almindelig skepsis, som kan have meget forskelligartede begrundelser, får hyppigt arkæologen til blot at henvise til, at visse fænomener »hænger sammen«. Hyppigt er det i beskrivelsen af typologiske serier, man finder sådanne udtryk. Her ses undertiden en bestræbelse på at skildre f. ex. stilfænomener med analogier fra biologien ud fra antagelsen af en indre udviklingskraft, som kan tiltage og aftage til forskellig tid.⁴⁵ Deri ligger ofte et forsøg på ved hjælp af omskrivninger at udelukke årsagsbegrebet. Det er dog værd at fastholde, at enhver slutning om en kilde, det være sig en stenøkse eller et hvilket som helst andet historisk fænomens, forhold til ophavssituationen, beror på en årsagsforklaring. Fra kilden slutter man til årsagerne til dens tilblivelse.

På den anden side kan man i store dele af arkæologien se en bestræbelse for at fastlægge f. ex. naturforholdenes indflydelse på udviklingsforløbene. Man søger at formulere regler for, i hvilken grad den ikke-menneskelige omverden spiller ind i de individuelle forløb, og selv om man også her fortrinsvis betjener sig af udtryk som »betingelser«, »forudsætter« og lignende, kan det ikke overses, at der i praksis foreligger en stræben mod kausalforklaringer i studiet af fortiden. Hyppigt er denne del af forskningen da også overbevist om, at den bevæger sig i områder, hvor lovbundet udvikling lettere lader sig påvise. Man har heri undertiden søgt et middel til at betone arkæologiens videnskabelige væsen. Mange sådanne forsøg – forholdet til psykologien har ovenfor været

⁴⁵ Nils Åberg i Max Ebert: *Realexikon der Vorgeschichte*, Bd. 13, 1929, s. 508 ff.

strefjet – bunder i en positivistisk videnskabsholdning, og der er næppe grund til at tro, at den forhistoriske forskning bliver mere videnskabelig, blot fordi dens område nu også omfatter f. ex. den ikke-menneskelige omverden.

Problematikken har konkret betydning for arkæologen, når han beskæftiger sig med den marxistisk påvirkede forskning, hvor kausalforklaringer og lovmæssighedsbetragtninger ofte flyder sammen. Når man f. ex. i sovjetarkæologien ser forhistoriske udviklingsforløb beskrevet efter en udviklingsteori, der i sidste instans er baseret på Lewis H. Morgans (1818–1881) teorier, er der tale om en holdning, hvor kausalitetsforklaring og henvisning til lovmæssighed er uadskillelig. Selv om Morgans teorier i dag i almindelighed anses for uholdbare inden for vestlig etnologi, har den teoretiske problemstilling også i Vesteuropa en vis betydning for arkæologien, bl. a. fordi den en overgang var en vigtig inspirationskilde for V. Gordon Childes tolkningsforsøg. Childe overtog fra den marxistiske terminologi betegnelserne »Savagery«, »Barbarism« og »Civilization«, som han for udviklingen i den nære Orient knyttede til de kronologiske faser, palæolitikum/mesolitikum, neolitikum og bronzealder. Imellem de enkelte faser mente han at kunne placere henholdsvis »agerbrugsrevolutionen« og »byrevolutionen«. I vesteuropæisk arkæologi er det dog sjældent, at årsagssammenhænge skildres med explicit henvisning til generelle udviklingslove.

Det er imidlertid også en fejltagelse at tro, som man undertiden ser det hævdet i sovjetarkæologien, at forskningens mål er at begrunde sådanne udviklingslove. Arkæologien må som den øvrige historieforskning være rettet mod konkrete individualiteter, medens man til hjælp for udforskningen heraf opstiller mere eller mindre begrænsede generaliseringer. Sådanne generaliseringer er ikke klart afgrænsede fra de såkaldte love, som er ubegrænsede generaliseringer, men det bør fastholdes, at de inden for historieforskningen er midler, ikke mål. Jo mere man nærmer sig de ubegrænsede generaliseringer, des mere fjerner man sig fra historieforskningens mål og jo vagere bliver udsagnene. Arkæologien kan da i sin skildring ikke fremstille fænomenerne under hensyntagen til deres hele nuancerighed.

Dette forhindrer imidlertid ikke, at lovmæssighedsbetragtningen har betydning for den arkæologiske forskning. Som omtalt går der ikke nogen skarp grænse mellem de modeller, arkæologen opstiller i de ideal-typiske konstruktioner, og de ubegrænsede lovmæssighedsbetragtninger; og de sidste kan da også i visse tilfælde få praktisk værdi. Etnologen Émile

Durkheim (1858–1917) har påpeget, at sådanne love, f. ex. økonomiske, ikke kan påvises ad empirisk vej, hvorimod man kan påvise, at et samfund vil handle efter en given lov, såfremt det søger at fremme »sine sande interesser«. ⁴⁶ Man anvender i så tilfælde loven til at forestille sig, hvorledes et rationelt handlende samfund vil handle i en bestemt typisk situation (med rationel handlen menes handlen i overensstemmelse med den af forskeren opstillede lov). Men som det var tilfældet med de idealtypiske konstruktioner, benyttes også lovmæssighedsbetragtningen til at bestemme, i hvilken grad det faktiske forløb falder ind under eller afviger fra loven. Denne proces fører til, at man klarlægger de faktorer, der rent faktisk bevirkede den givne udvikling. Lovmæssighedsbetragtningen fungerer altså her som karakteriseringsmiddel til forklaring af fænomenerne i deres individuelle særpræg. Denne funktion svarer til den beskrivelse Carl G. Hempel har givet af lovmæssighedsbetragtningen i historien, idet han opfatter lovene som en slags forklaringskitser (explanation sketches), der i forskningsarbejdet skal udfyldes yderligere med relevante data for at blive fuldt dækkende forklaringer. Udfyldningen fordrer videregående empiriske undersøgelser, for hvilke skitsen angiver retningen. ⁴⁷

At ville benægte lovmæssighedsbetragtningens værdi i forbindelse med historisk forskning ville således næppe være rigtigt, da den givetvis har praktisk betydning for opstillingen af de årsagsforklaringer, som spiller så omfattende en rolle i studiet af fortiden. Imidlertid hører man ofte indvendinger imod anvendelsen af kausalforklaringer i kulturforskningen. Med henvisning til, at kulturforskningens objekt er den menneskelige adfærd og fænomener i relevans hertil, hævdes det, at man må regne med et vist moment af irrationalitet. Den menneskelige adfærd siges at være præget af enkeltindividets eller gruppens »frie vilje« til undertiden at handle uden for de fastlagte adfærdsmønstre, og kulturforskningen bør derfor tage hensyn til sådanne irrationelle momenter i sine forklaringer. Hertil er at bemærke, at man kun kan tillægge et individ en »fri vilje« i det omfang, det handler efter motiver, dvs. i den grad, dets handlinger er rationelt bestemte; men det er netop disse handlingsmotiver, det er kulturvidenskabens mål at klarlægge. Da arkæologien som historieforskningen i almindelighed er rettet mod et studium af menneskelig adfærd under forskellige synsvinkler, må årsagsforklaringen naturligt også spille en vis rolle her.

⁴⁶ Émile Durkheim: *Les règles de la méthode sociologique*, 1885, s. 85 ff.

⁴⁷ Carl G. Hempel: *The Function of General Laws in History*, *Journal of Philosophy* 39, 1942, s. 35 ff.

På samme måde som det kunne fastslås, at lovmæssighedsbetragtningen havde betydning i teoridannelsen, kan man også sige, at årsagsforklaringen spiller en væsentlig heuristisk rolle, at den har betydning i den procedure, der går ud på at fremskaffe relevant kildemateriale. Den skildring, der er givet af kildekritikken, har peget på, at man i tolkningsarbejdet slutter fra resultatet af handlingen til den situation, der frembragte handlingsresultatet. Netop her ligger en af kausalforklaringens væsentligste anvendelsesmuligheder. Fra kilden slutter vi tilbage til årsagerne til dens tilblivelse og får derved afgrænset det interessefelt, problemstillingen skal rettes imod. Ad denne vej kan man opspore nye kilder med relevans til det givne udgangspunkt. En sådan anvendelse af kausalsammenhænge er betingelsen for opstillingen af de forskningsprogrammer, arkæologien betjener sig af, når systematiske udgravningsarbejder skal planlægges. Som eksempel kan nævnes afgrænsningen af det økologiske milieu, inden for hvilket man kan forvente at finde nyt kildemateriale, således som man har set det i årene efter den 2. verdenskrig, hvor dele af forskningen har koncentreret sig om at påvise betingelserne for overgangen til næringsmiddelproducerende samfund i den nære Orients frugtbare floddale.

I EN OVERSIGT som den her givne vil der måske mere være peget på vanskeligheder end på løsninger, men det skulle dog være understreget, at kendskab til den metodiske struktur i en videnskab kan være til stor hjælp under forsøgene på at afgrænse dens arbejdsområde og definere den i forhold til nabo-disciplinerne. Af det allerede sagte skulle det imidlertid også være fremgået, at noget skel ikke lader sig drage mellem historieforskningen i almindelighed og arkæologien i særdeleshed. Mål og midler er i begge fag i udstrakt grad de samme, selv om situationen måske ikke så helt sådan ud, da arkæologien grundlagdes som videnskab. Samtidig med vort århundredes orientering af historieforskningen mod det bredt samfundsmæssige, mod forsøgene på at forstå mennesket i dets sociale sammenhæng, er arkæologien imidlertid blevet placeret på linie med en lang række andre deldiscipliner, der søger at beskrive den menneskelige adfærd i forhold til det omgivende samfund. Forholdet til etnologien og andre samfundsvidenskaber har kun antydningvis kunnet strejfses, men ved at se bort fra arkæologiens mange specialstudier og i stedet holde sig til de metodiske grundtræk har det vist sig, at noget specifikt historisk ofte kan være svært at påpege. Ganske vist interesserer historieforskningen sig så at sige kun for emner, som lader sig datere til bestemte tidspunkter, medens en lang række samfundsvidenskaber, f. ex.

sociologien, mindre er interesseret i den tidsmæssige faktor; men i praksis er skillelinien svær at trække. Deri ligger også forklaringen på, at moderne etnologer kan føre så livlige diskussioner om, hvorvidt etnologien skal drives i historisk perspektiv eller ikke.⁴⁸ Samme forhold er imidlertid også baggrunden for, at den enkelte historiker normalt har meget vanskeligt ved at redegøre for, hvori enheden i den mangesidede historieforskning består. Den forsker, der efter at have beskæftiget sig med en enkelt af arkæologiens mange specialstudier, søger at se de indhøstede resultater i en større sammenhæng, finder ofte, at en sådan næppe eksisterer. De talrige kulturhistoriske deldiscipliner synes at skjule helhedsmønstret, og samtidig stiger også forskerens skepsis mod at lade sine resultater indgå i sammenhænge, der ligger fjernt fra deres egentlige kontekst.

Denne følelse hersker ikke alene inden for videnskaben, man ser den også udtrykt uden for, f. ex. hos en forfatter som Hermann Broch, der erklærer, at videnskaben i dag ikke formår at skabe totaliteter, men må overlade det til kunsten, samtidig med at han påpeger, at i vor »mere radikalt specialiserede tidsalder er en belletristisk pseudo-videnskabelighed blevet umulig«.⁴⁹

Det er derfor ikke uforståeligt, at arkæologien som andre videnskabsgrene er begyndt at analysere sit eget væsen, og den eneste farbare vej synes at være: ud fra kendskab til grundmønstret i den historiske erkendelse stadig at søge en helhedsopfattelse opretholdt. Dette må navnlig gælde forsøgene på at redegøre for vekselvirkningen mellem den individualiserende og den generaliserende erkendelse, en problematik, som siden Heinrich Rickerts (1863–1936) banebrydende arbejder⁵⁰ i stadig højere grad er trådt i focus for forskningens interesse, ikke alene i kulturvidenskaben men også i naturvidenskaben.

Nu er ovenstående bemærkninger intet andet end et begrænset orienteringsforsøg, og at redegøre for problematikken er lettere sagt end gjort. Det er helt indlysende, at metodiske overvejelser hverken kan løse de konkrete problemer, forskerne bliver stillet over for, eller undgå at forholde sig overfladisk til mange erkendelsesteoretiske problemer, der rejser sig i forbindelse hermed. Ved at søge at redegøre for strukturen i den historiske erkendelse kan man imidlertid i visse tilfælde håbe på at afdække de historiske forklarings indre struktur og dermed bestemme deres rækkevidde.

⁴⁸ Se f. ex. E. E. Evans-Pritchard: *Essays in Social Anthropology*, 1962.

⁴⁹ Hermann Broch i efterskriften til »Die Schuldlosen«, 1950.

⁵⁰ Heinrich Rickert: *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*, 1902.

SUMMARY

SINCE its separation from 19th century historizing sciences archaeology has, in Northern Europe, been but weakly connected with usual historical research. While early historical research concentrated on the study of political history, archaeology—on account of the nature of its source material—had to emphasize the solution of special tasks, at the same time often being highly dependent on contemporary historico-philosophical attitudes. Two basic views in European and American research may illustrate this. In Germany G. Kossinna tried to create a counterpoint to conventional politico-military historiography by drawing from his source material conclusions about ethnic groupings. In so doing, however, he made use of concepts that were largely the products of 19th century national thought. In reaction to this, and influenced by the “New History” movement, England and America gave birth to a more culturally-orientated group of scholars; their attempts at interpretation were directed mainly towards the inquiry into social structures and relations. The result was an archaeological re-orientation, a number of questions about method being raised at the same time.

In Scandinavia attempts at a systematic survey of archaeological methods have often been hampered by the so-called archaeological “intuitionism”. Classification and typology have been maintained to demand artistic intuition, source material thus becoming the object of non-conceptual treatment. The objection is that with “intuitionism” the psychological process of perception is mixed up with the result of perception. Each step forward in the field of research begins with the realization of relations not previously realized, but the ascertainment of such relations is based on the rational use of empirical methods; thus intuition is without importance as regards the logical structure in the field of research.

While the historian will often have to pivot the analysis on the authenticity of the source material, the archaeologist finds that non-communicating sources, which form the main part of the material, always bear a direct relation to historical reality. Archaeological analysis is not without problems, of course, since like all source analyses it aims at placing the source in relation to the problem raised, i. e. evaluating its representativeness. Any source may encourage a number of approaches, since widely differing aspects of the conditions of origin are reflected in its form. The information obtained is therefore dependent on the initial approach; no source will form the direct basis for the ascertainment of even simple facts. The close connection between source analysis and the formation of theory is thus emphasized.

The formation of theory begins with the setting-up of models, characterized as thought-structures devised for the assessment and systematic description of the individual relations. In the formation of such structures a kind of hierarchy of possible approaches will emerge. The simplest questions concern technological aspects; they may form the basis of technological-evolutional models (e.g. the three-period system). Questions concerning trade and basic economic conditions are more complicated. Even greater difficulty is presented by questions about the structure and the so-called cultural levels of a specific society. The

aim is to reveal the intention behind the coming into existence of the source, and the problems of representativeness are stressed.

The models mentioned serve a double purpose: they are meant partly to describe and partly to explain. The explanatory function has often been underrated; any conclusion about the relation between a source and its origin, however, must rely on a causal relation: from the source deductions on the causes of its origin must be made. This fact is of importance in connection with Marxian archaeology and its application of universal laws. Like usual historical research archaeology must concentrate on the study of concrete individual phenomena. The broader the generalizations, the greater the distance from the aim of historical research, and the feebler the statements. The application of general laws is not, however, entirely without importance as regards archaeological research, as there can be no nice distinction between models and unlimited generalizations, "laws". Such ideas prove useful in the establishing of the degree of concurrence or distance of the actual process from the rule, and in this way the factors that determined the development in question are revealed. Thus general laws fulfil a function as explanation sketches which have to be filled in during the research work with all the relevant data in order to become satisfactory explanations. The filling in of such sketches demands empirical investigation along lines stuck out by the sketch itself.

Explanations of causality are important, not only for the formation of theory, but also for heuristics. From the source conclusions are drawn about the origin and, as a consequence, limits are set to the specific field of interest which must be approached. In this way access to new sources that have a bearing on the point of departure is obtained.

The close agreement between archaeological and historical methods that has been outlined ranks archaeology with the several branches of knowledge that endeavour to describe human conduct in a given context. Of special prominence in this set of problems is the relation between individualizing and generalizing perception. A study of this relation must be carried through before attempts can be made at revealing the inner structure of archaeological explanations, thereby defining their application.

Translated by ERNST DUPONT

Mellem vikingetid og Valdemarstid

ET FORSØG PAA EN SYNTESE

AF

AKSEL E. CHRISTENSEN

I AARET 1911 udkom i Lund et nu klassisk værk, hvis indhold virkede lige saa ejendommeligt som titelen lød besynderlig for samtiden. Bogen var *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*, og dens forfatter var *Lauritz Weibull*, den senere historieprofessor i Lund. – I 1915 fulgte en slags fortsættelse: *Kritiska undersökningar i Danmarks historia från Sven Estridsens död till Knut VI*. Det var dog kun undertitelen; hovedtitelen lød kort og godt *Saxo*. Atter figurerede navnet *Weibull* paa titelbladet, men fornavnet *Lauritz* var udskiftet til *Curt*, den senere historieprofessor i Göteborg.

Disse to arbejder af brødrene Weibull danner epoke. Sammen med et par afhandlinger af *Halvdan Koht*, den senere historieprofessor i Oslo, om en nyvurdering af den historiske sagalitteratur (*Sagaenes opfatning av vår gamle historie*, 1913, *Norsk historieskrivning under kong Sverre*, 1914, og *Kampen om makten i Noreg i sagatiden*, 1917)¹ betød de et radikalt brud i vor opfattelse af den ældste nordiske middelalder. Deres indsats kan i korthed udtrykkes saaledes, at de detroniserede Sakse og Snorre som de store sandhedsvidner om vor ældste historie. De skrællede traditionens glorificerende og vildledende gevækster bort og afdækkede det meget spinklere, men mere gedigne og ægte kildegrundlag bagved.

Denne rensning af begivenhedshistorien og dens kilder blev i det følgende aarti efterfulgt af et positivt oprydningsarbejde, med nye syntetiske fremstillinger af Nordens ældste historie, hvor man ud fra de relativt faa, men faste kendsgerninger, der holdt stand over for kritikken, foretog en rekonstruktion af den historiske sammenhæng, samfundsmæssigt saavel som politisk. Hovedmændene for de nye synteser var for den nordiske sammenhæng især *Curt Weibull* (*Sverige och dess nordiska*

¹ (Norsk) Hist. Tidsskr. 5. rk. II og IV samt Edda II, genoptrykt i Innhogg og utsyn, Kristiania 1921.

grammakter under den tidigare medeltiden, 1921, og *Sveriges och Danmarks äldsta historia*, 1922) og specielt for Danmarks vedkommende Erik Arup med 1. bind af hans *Danmarks Historie* fra 1925.

Arups var ikke alene den første, men den er stadig den eneste større Danmarkshistorie, hvor de ældste afsnit er skrevet ud fra moderne principper. I stærkeste kontrast til Saksens dramatiserende kongehistorie har Arup formaaet at indpasse de relevante kilders vidnesbyrd – eller som han selv yndede at udtrykke det: kendsgerningerne bag kilderne – i en rigt facetteret og levende samfundshistorie. Arups ældre samtidige forkætrede hans synspunkter, men de yngre accepterede dem, og de er stort set stadig raadende. Men nu, en menneskealder senere, er der grund til at efterprøve, om eller i hvor høj grad hans konkrete skildring stadig er gyldig. Ser vi bort fra alle enkeltheder og holder os alene til hovedlinierne i hans helhedsbetragtning, kan vi nu se, hvor stærkt Arup har været præget af sin egen generations videnskabelige verdensopfattelse, navnlig positivismen med dens optimistiske tro paa, at videnskaben havde de bedste muligheder for at finde frem til virkeligheden, efterhaanden som man afdækkede de lovmæssigheder, der gemte sig i evolutionens principper.

Ud fra denne grundanskuelse afstak Arup en jævnt stigende udviklingslinie for det danske samfund, fra det svagt organiserede og lokalt stærkt udstykkede samfundsliv i vikingetiden til den fast organiserede rigsdannelse under Valdemarerne og den fuldt udbyggede stat under haandfæstningernes forfatning. Vikingetogene lindrede overbefolkningen, men berørte ellers kun i ringe grad de smaa hjemlige bondesamfund, dog at de hjemvendende takket være de hærtagne trælle vel betød et ikke ringe kulturtilskud. Nordboerne var i det hele taget primitive folk paa den europæiske kulturs overdrev. Deres handel organiseredes udefra, først af friserne, siden af tyske købmænd i Westfalen og Sachsen, og først ved Lübeck og Hansestæderne indlemmedes Norden fast i det europæiske handelsliv. Kongemagten var svag, uden militær styrke og andre magtmidler af betydning yderst nødtørftigt organiseret og uden væsentlige samfundsfunktioner, indtil den langsomt udbyggedes under indflydelse fra kirken, der samtidig højnede kultur- og samfundslivet. Den kirkelige enhed etableredes længe før statsenheden.

DETTE UDVIKLINGSSKEMA, der dengang forekom saa naturligt og overbevisende, lader sig imidlertid vanskelig forene med forskningens nuværende resultater. Vor opfattelse af nordisk vikingetid er blevet en anden,

saa at den fortsatte, jævnt stigende vækst gennem det 11. og 12. aarh. ikke mere lader sig opretholde. Ved et skæbnens lune blev det arkæologien, der kom til at rette grundskuddet mod Arups udviklingssyn. Det var nemlig en af Arups største fortjenester, at han som ingen anden dansk historiker før ham anvendte arkæologiens resultater som vigtige præmisser for sin rent historiske samfundsbeskrivelse; men til alt uheld skete det netop paa en tid, hvor arkæologien ved nye fund og forfinede metoder stod i begreb med at forny sig radikalt. Derved forrykkedes det arkæologiske grundlag for Arups teser og gjorde hurtigt visse afsnit forældede. For kontinuitetsproblemet er det tilstrækkeligt at standse ved et enkelt fund, der i sine konsekvenser maatte omstyrte Arups opfattelse totalt, nemlig Poul Nørlunds udgravning af Trelleborg. Den foreløbige meddelelse om fundet kom i 1936, kun ti aar efter Arups Danmarks-historie. Allerede her blev den lige saa mærkelige som mægtige fortidslevning bestemt som et kolossalt militært vikingetidsanlæg, som det med dr. Nørlunds egne ord var »fristende at kalde et sjællandsk Jomsborg«.² 25 aar efter at Laur. Weibull med metodisk konsekvens havde manet sagaernes Jomsborg i jorden, stod altsaa en dansk arkæolog i begreb med at grave et tilsvarende anlæg ud af Danmarks jord.

Dog, een svale gør ingen sommer. En halv snes aar stod Trelleborg som et enestaaende, aldeles fremmedartet og uforklarligt monument, der hverken arkitektonisk, arkæologisk eller historisk lod sig passe ind i vor øvrige viden om nordisk vikingetid. Men siden fremdroges andre tilsvarende anlæg af jorden: i slutningen af 1940'erne afdækkede arkitekt C. G. Schultz det mægtige Aggersborg ved Limfjorden, som arkæologerne tidligere havde opfattet som en halvkredsvold og forklaret som en stor bonde- eller tilflugtsborg; i det følgende aarti føjede Schultz yderligere Fyrkat ved Hobro og Nonnebakken i Odense til, og endnu flere kan vel ventes.³ Nu er det ikke mere muligt at afvise disse Trelleborge fra dansk vikingetidskultur; i al deres monumentale haandgribelighed udgør de tværtimod et centralt og uafviseligt element i vor viden, et kardinalpunkt, naar vi vil forsøge at forstaa og forklare nordisk vikingetid. Det maa ogsaa understreges, at Aggersborg ubestrideligt og Nonnebakken sandsynligvis er forbundet med dansk kongemagt.

For at vurdere, hvad disse anlæg betyder historisk, er det nødvendigt at fremdrage visse hovedtræk af arkæologernes resultater. Som hoved-

² Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1936, s. 55–66, citatet s. 64 f.

³ C. G. Schultz: Aggersborg, Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1949, s. 91–108; Olaf Olsen: Fyrkat, Nationalmuseets blå Bøger, 1959.

eksempel tages selve Trelleborg, det først fundne anlæg, der tillige er det eneste fuldstændigt udgravede, systematisk opmaalte og udførligt publicerede,⁴ selv om det langt større Aggersborg og især det noget mindre Fyrkat i kraft af de indvundne erfaringer er undersøgt med finere teknik og sikrere resultater.

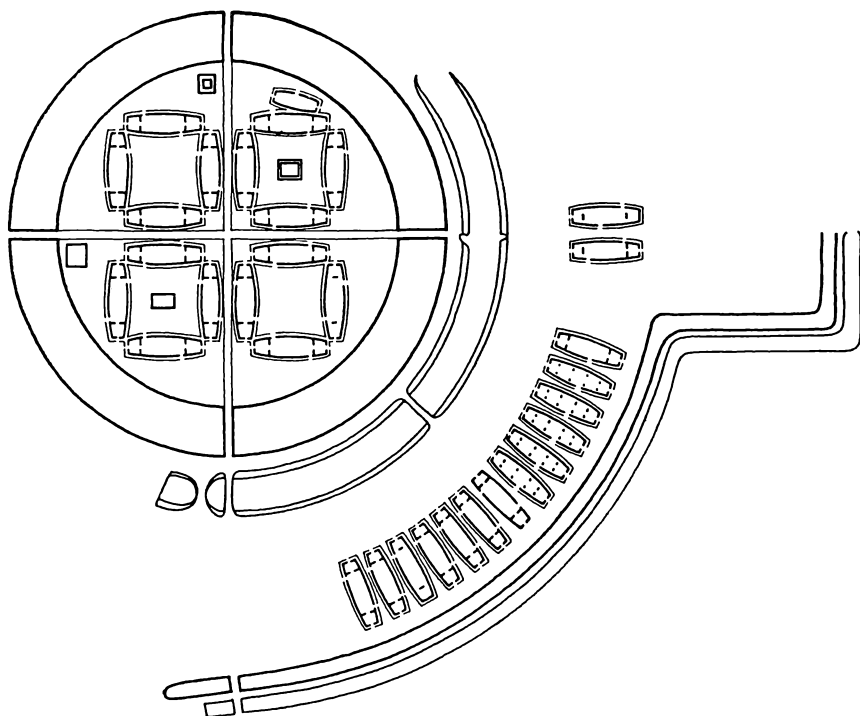
Trelleborg er placeret i vinkelområdet mellem to aaløb, der forener sig til en sejlbar aa. Det er et nøje planlagt dobbeltanlæg, konstrueret efter et sindrigt geometrisk system ud fra eet fælles centrum, saaledes at volde og grave følger koncentriske cirkellinier. Den indre, sluttede hovedvold har fire porte, solret placeret og indbyrdes forbundet med to hinanden vinkelret krydsende hovedgader, der deler inderområdet i 4 dobbeltsymmetriske kvadranter, hver med 4 ens huse i kvadrat. Husene har buede langvægge, der udgør dele af ellipser med brændpunkter i aksekvadraternes hjørnepunkter. – De 13 af forborgens 15 huse er placeret radiært og saaledes, at ydergavlene ligger paa en cirkellinje med en radius, der er nøjagtig dobbelt saa stor som den indre voldlinies. – Hele anlægget er konstrueret i faste mål, med en romerfod paa 29,33 cm som enhed, saaledes at de indre huse er 100, de ydre huse 90 fod lange; ringvolden har en indre diameter paa 234 fod og en tykkelse paa 60 fod, mens afstanden fra centrum til de ydre huses ydergavl er 468 fod. Anlæggets forbavsende matematiske nøjagtighed fremgaar af en omhyggelig opmaaling af Geodætisk Institut, der viser, at afstanden fra centrum til yderhusenes gavle hinsides vold og grav kun varierer mellem 137,21 og 137,45 m eller mindre end 2 mm pr. meter.

Fyrkat og *Nonnebakken* har samme geometriske konstruktionsplan som Trelleborgs indre voldanlæg, men noget mindre dimensioner: en huslængde paa 96 romerske fod mod Trelleborgs 100 og en indre vold diameter paa 120 m mod Trelleborgs 137.

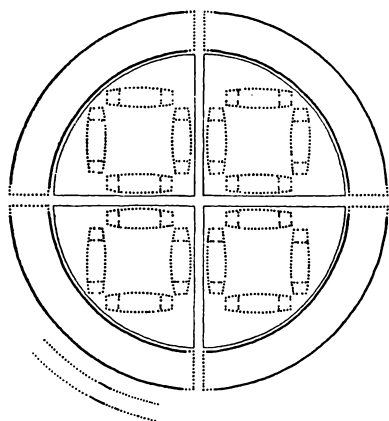
Aggersborg er til gengæld langt større; den har 48 huse inden for volden, idet hver kvadrant rummer 3 firlængede gaarde, og hvert hus er 110 romerske fod langt. Den indvendige diameter bliver dermed ikke mindre end ca. 240 m.

Men hvad betyder nu disse nyfundne anlæg for vor opfattelse af vikingetiden? Det er i denne sammenhæng vigtigt at understrege ikke blot deres mægtige *dimensioner*, men nok saa meget deres fuldendte geometriske *form* og matematiske *præcision*. For dette indebærer – som Aggersborgs udgraver, arkitekt Schultz har udtrykt det – at man nøje maa have fulgt »et fast indarbejdet militært reglement«, der er gennemført konsekvent, uden hensyntagen til det naturlige terræn. Resultatet kan kun være naaet »ved stram disciplin og overlegen kyndig ledelse«, hævder arkitekten videre og overfører med rette dette til ogsaa at gælde

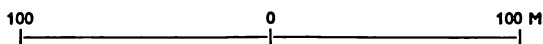
⁴ Poul Nørlund: Trelleborg, Nordiske Fortidsminder IV, 1, 1948.

TRELLEBORG

NONNEBAKKEN I ODENSE

Grundplaner 1:3000. Hustomterne paa Nonnebakken er ikke lokaliserede, men den sandsynlige beliggenhed skitseret. Tegning af Holger Schmidt. Efter Olaf Olsen i Scandia XXVIII.

»vikingetogenes forbløffende resultater« i almindelighed.⁵ Det er nemlig sagen. Disse anlæg forudsætter en saadan magtkoncentration i forbindelse med organisatorisk evne og en saadan højtstaaende teknisk kultur, at alle tidligere forestillinger om Danmark i vikingetiden fuldstændig revolutioneres.

Der er stadig mange uløste spørgsmaal knyttet til Trelleborgene: husenes konstruktion, anlæggenes bygherre, datering og formaal, deres plads i den konkrete historiske sammenhæng m. m.⁶ Anlæggene er udtalt militære, velegnede til forsvar og som tvangsborge ved siden af det formaal, som dr. Nørlund foretrak: uddannelseslejr og vinterkvarterer for vikinger.⁷ Det er foreløbig haabløst at vælge mellem mulighederne, men Trelleborgene er haandgribelige og tvinger os til at acceptere en Trelleborg-kultur som en realitet, der i sig selv maa indgaa centralt i vor vurdering af vikingetiden, selv om vi samtidig maa indrømme, at den er vanskelig at give forklaring paa. – Foreløbig staar Trelleborgene som et isoleret dansk fænomen. Det er utænkeligt, at denne fuldendte type kan være udsprunget fix og færdig som Athene af Zeus's pande; men hidtil har det ikke været muligt at paavise sikre forløbere eller paralleller. Husenes form og tømmerkonstruktionerne i huse og jordvolde lader sig nok indføje som et højdepunkt i udviklingen af nordisk bygningskultur,⁸ men den præcist organiserede geometriske anlægsplan maa nødvendigvis have sit udspring i en kultur med en højt udviklet teknisk-matematisk tradition. Dr. Nørlund pegede tøvende paa den romerske lejr, tilflugtsborge paa Öland og rundborge i England, men springet er for stort til, at man kan søge de umiddelbare forbilleder her. Det vil i det hele taget næppe være muligt at finde militære anlæg i Vesteuropa med tilsvarende kvaliteter; ogsaa de nordfrisiske og sachsiske rundborge, som Vilh. la Cour siden har peget paa,⁹ savner den nødvendige præcision og matematiske symmetri. Den norske kunsthistoriker H. P. L'Orange har som et fjernt forbillede henvist til Araber-

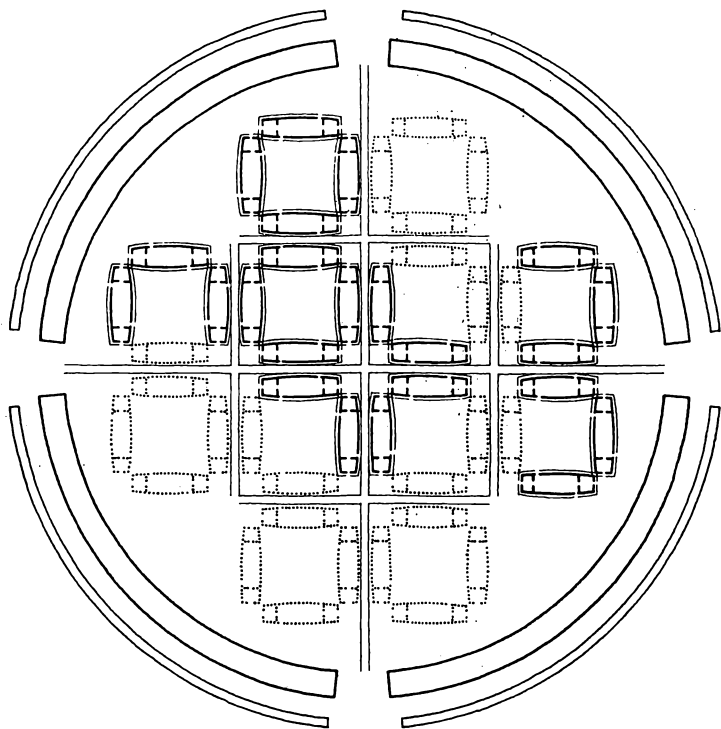
⁵ Schultz, anf. arb., s. 92 f.

⁶ Jfr. Olaf Olsen: Trelleborg-problemer, Scandia XXVIII, 1962, s. 92–109 (med henvisn. til tidl. litt.), og samme: Typehuset på Trelleborg, Skalk 1965, nr. 4.

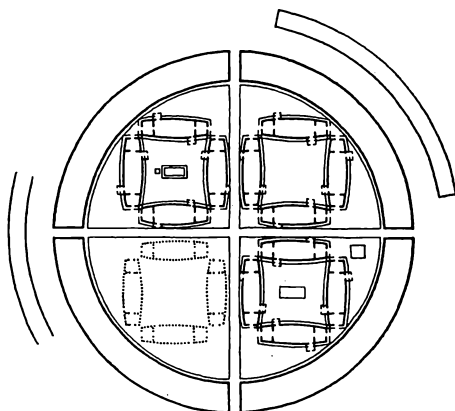
⁷ Nørlund: Trelleborg, s. 161 f.

⁸ Nørlund sst. s. 151; Olaf Olsen: Trelleborg-problemer, s. 94; Elna Møller: Træbygningskunsten. Fra stenalder til middelalder, Danmarks Bygningskunst, red. af Hakon Lund og Knud Millech, 1963, s. 9–37. Sidstnævnte vil endog udstrække den hjemlige tradition fra bygningskonstruktioner til anlægstype, som kan skyldes »en blændende indsats« af »en genial hjerne« hos en nordbo!

⁹ Vilh. la Cour og Hans Stiesdal: Danske Voldsteder. Hjørring Amt, 1963, s. 243–81 (excurs).

AGGERSBORG

FYRKAT

100 0 100 M

Grundplaner 1:3000. Ikke udgravede hustomter er markeret ved prikket kontur.
Tegning af Holger Schmidt. Efter Olaf Olsen i Scandia XXVIII.

rigets mægtige rundby Bagdad,¹⁰ og det er ikke umuligt, at vi trods den betænkelige afstand i rum og tid maa søge inspirationen der. Men indtil videre staar vi uden forbindende mellemed; slaviske anlæg som Biskupin ved Poznan i Polen¹¹ savner ikke de mægtige dimensioner, men som alle andre den matematiske plankonstruktion.

Naar det imidlertid efter min opfattelse er mest sandsynligt, at det er via vore østlige kulturforbindelser, vi til sin tid skal hente forklaringen, hænger det sammen med to ting. Dels er det alene indenfor byzantinsk og arabisk kultur, vi kan vente at finde den nødvendige matematiske tradition, og dels har man samtidig med den første Trelleborg-forskning, men uafhængig af den, kunnet sætte nordisk vikingetids handelsliv og kulturforbindelser ind i en større sammenhæng, saa den har faaet et stort verdenshistorisk perspektiv. Udgangspunktet for denne nyopfattelse var den belgiske historiker Henri Pirennes tese fra o. 1920 om, at den arabiske ekspansion i 7. og 8. aarh. afbrød den tusindaarige Middelhavshandel og dermed kulturforbindelserne mellem Orient og Occident. Pirennes tese udløste i de følgende aartier et væld af diskussion og forskning i tilknytning hertil. Mangt og meget i Pirennes opfattelser er blevet modificeret, og navnlig har man peget paa, at kontakten mellem Øst og Vest antog nye veje. I denne sammenhæng er det tilstrækkeligt at anføre Sture Bolins afhandling fra 1939 med den talende titel *Muhammed, Karl den Store och Rurik*,¹² fordi den klarest og mest konsekvent, men i fuld harmoni med anden, ogsaa senere forskning, forbinder det almene aspekt med det nordiske vikingetidsproblem. Med sin indtrængende mønthistoriske metode dokumenterede Bolin, at der var fuld parallellitet mellem Østens og Vestens møntsystemer, og ved en sammenligning af de nordiske møntfund og især udbredelsen af Araberrigets saakaldte kufiske mønter med Frankerrigets møntfund og deres præg af Karolingernes feudale møntsystem kunde han vise, at vejen via Østersøen og de russiske floder var blevet en hovedlinie for udvekslingen af varer mellem Vesteuropa og Araberriget, senere ogsaa Byzans. Hertil svarer resultaterne af de arkæologiske undersøgelser af det svenske Birka, det danske Hedeby-Dannevirke-kompleks, det norske Kaupang (Skiringsal) samt nu ogsaa ved Limfjorden vikingetidsbopladserne ved Lindholm og Aggersborg (under rundborgen). Det frem-

¹⁰ Trelleborg – Aggersborg og de kongelige byer i Østen, Viking XVI, Oslo 1952, s. 307–31.

¹¹ Z. Rajewski: Arkæologisk forskning i Biskupin, Kuml 1958, s. 21–42.

¹² Scandia XII, 1939, s. 181–222.

gaar klart, at disse pladser har været andet og mere end stationer for en transithandel paa fremmede hænder, som man tidligere mente; de har ogsaa været sæde for lokal produktion af vigtige varer i forbindelse med fjernhandelen. Især takket være møntfundene kan man nu arkæologisk udstikke forløbet af denne vigtige søhandelsvej fra Østersøen til Rhinmundingen og langs de russiske floder. Ad disse veje og paa egne skibe – ogsaa handelsskibe (jfr. Roskildefjordsfundene) – naaede nordboerne helt frem til de orientalske kulturlande.¹³ Arabiske historikere omtaler nordiske købmænd, kaldet *rus*, paa besøg i Bagdad med frankiske sværd, og fra Byzans bevidnes besøgende nordboer, tidligt som købmænd i henhold til handelstraktater, siden især som skattede medlemmer af den kejserlige livvagt, varæger.¹⁴

Lad mig sammenfatte. Den nordiske vikingetid har været noget andet og mere end tilfældige og løst organiserede hærningstogter og landnam fremkaldt af overbefolkning. Tværtimod betegner vikingetiden i kraft af heldige konjunkturer et højdepunkt for Norden, militært, politisk, økonomisk og merkantilt. De højt udviklede vikingeskibe har ikke blot baaret vikingekrigere og »farmænd«-pirater, men ogsaa driftige handelsfolk med kostbare ladninger. Der har i vikingetiden eksisteret mægtige riger, ikke faste nationalstater i Saksers forstand, men hurtigt skiftende magtdannelser, der som et hovedformaal har ønsket at beherske handelsvejene i deres længste udstrækning. Paa Karl den Stores tid har et dansk rige kunnet maale sig med hans i militær henseende, og siden var saadanne nordiske riger endog til tider de frankiske og angelsachsiske riger overmægtige. Har deres kulturtrin end i mange henseender haft et primitivt og barbarisk præg, har de dog i teknisk og organisatorisk henseende været de vestlige riger overlegne, og de har vel i disse aarhundreder haft en tættere kontakt med de østlige kulturcentre i Araberriget og Byzans end disse.

MED KNUD DEN STORES og hans sønners nordisk-engelske rige ophører vikingetiden i Norden rent faktisk omkring aar 1040, eller – om man vil – i 1066 med Harald Haarderaades mislykkede Englandstogt og normannerhertugen Vilhelm Erobrerens erobring af England, dog at reminiscenser af vikingementaliteten kan spores endnu en snes aar.

¹³ Jfr. min afhandling Birka uden Frisere, Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Årbog 1966 = Maritime Studier tilegnet Knud Klem, 1966.

¹⁴ Om de nordiske forbindelser mod øst især Holger Arbman: Svear i Österviking, Stockh. 1955, passim.

Netop i denne periode regerede i Danmark Knud den Stores søstersøn Svend Estridsen, og hans fysiognomi lønner det sig at studere nærmere. Han er en overgangsskikkelse, en ejendommelig Janus-skikkelse, med eet ansigt, der viser tilbage, og eet, der peger fremad.

Vi møder ham for det første som vikingehøvdingen, ikke blot i hans ungdom, da han forgæves søgte at erobre England og siden indtraadte i den svenske kong Anund Jakobs hird, men ogsaa siden, da han forlængst var i fredelig besiddelse af det danske rige. Under aarene 1069, 1070 og 1075 meddeler den angelsachsiske krønike, hvorledes den danske konge, hans broder og sønner paa gammel vis togtede til England for at hæрге og erobre, og endnu ti aar senere, i 1085, om sønnen kong Knud den Helliges sidste dødfødte plan om at genoprette det kombine-rede vikerigerige paa begge sider af Nordsøen.¹⁵

I *Necrologium Lundense's* mindeord over kong Svend træffer vi derimod den kongegerning, der repræsenterede fremtiden. »Svend Magnus var« – hedder det – »den allerkristeligste konge, ved hvis ihærdighed Danmark deltes i 8 bispedømmer«, og nekrologiets kongeliste opfører ham meget betegnende som den første i rækken af de »rettroende konger« (*nomina regum catholicorum*), der udmærkede sig ved deres iver for at udbrede den rette tro, og som fromt hengivne byggede og doterede mange kirker kongeligt.¹⁶ Det er ikke tomme eller overdrevne klerkeord, men i virkeligheden et beskedent udtryk for kongens indsats for at højne og selvstændiggøre sin danske kirke som et integrerende led i en ny samfundsform.

Takket være Adam af Bremens kirkehistorie kan vi ret nøje følge det politiske spil mellem Svend Estridsen og den samtidige ærkebiskop Adalbert af Hamburg-Bremen. Ganske vist kan magister Adams augustinske tankegang og sprogbrug i forbindelse med hans stærke, til tider helt fordrejende tendens gøre det vanskeligt i detaljer at bestemme virkeligheden bag ordene. Det kan synes særlig vanskeligt for dette spørgsmaal, hvor en ejendommelig komposition bryder den kronologiske sammenhæng, mens opfattelsen af hovedpersonerne, konge som ærkebiskop, samtidig skifter mellem lys og mørke. Men erindrer man sig, at værket ud fra det augustinske historiesyn er skrevet som et »spejl« eller en formaning til Adalberts efterfølger, ærkebiskop Liemar, til hæ-

¹⁵ English Historical Documents II, ed. David C. Douglas, London 1953, s. 150 f., 157 og 161.

¹⁶ *Necrologium Lundense*, ed. Laur. Weibull, Lund 1923, s. 69 og 45.

der for Bremerkirken og specielt til ære for missionen (*legatio gentium*), lader visse grundforhold sig udlede med sikkerhed.¹⁷

Først et par ord om den danske kirkes stilling. Kristendommen var kommet til Danmark og Norden sydfra. Ansgar fik gjort Norden til en missionsmark for det nyoprettede ærkesæde i Hamburg-Bremen, og da den danske kirke hundrede aar senere nyorganiseredes i forbindelse med Harald Blaatands omvendelse, skete det under Hamburgs og de tyske Ottoners auspicier. Men til Adams store fortrydelse gled Nordens kirkelige forbindelser i Svend Tveskægs og Knud den Stores tid bort fra den sydlige linie og ind i den store øst-vestlige vikingetidslinie; de kom under angelsachsisk indflydelse, selv om en formel løsrivelse fra det tyske ærkesæde ikke fandt sted.

Ved Svend Estridsens tiltræden var den danske kirke meget svagt organiseret, med kun een jysk og een østdansk biskop. Nu blev den reorganiseret og fuldt udbygget. Der hersker uenighed om, hvorvidt man skal tildele kong Svend eller ærkebiskop Adalbert hovedæren. Mens Arup understregede Adalberts betydning, gjorde Laur. Weibull kongemagten til den ledende og hævdede, at vilkaaret for samarbejdet med Hamburg var »kongens direktorium over kirken«, og kirkehistorikeren Hal Koch har understreget dette synspunkt.¹⁸ Linierne kan imidlertid trækkes klarere op og føres endnu videre.

Det er evident, at det er kong Svend der har taget initiativet. Tidligt i sin regering har han opnaaet pavelig velvilje overfor sin plan om at oprette et selvstændigt nordisk ærkesæde, idet Adalberts besynderlige og gammelmodige patriarkatsplan med et nordisk ærkesæde under Hamburgkirkens umiddelbare tilsyn maa karakteriseres som et rent defensivt kunstgreb. Modstødet lykkedes, for saa vidt som forholdene forblev ved det gamle; men Svend Estridsen forstod at udelukke ærkebispens fra al reel indflydelse paa den danske kirke. Naar mester Adam ved nyorganisationen af den danske kirke udtrykkeligt skriver, at det

¹⁷ Om Adam af Bremen-forskningen se Sture Bolin i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder V, 1960, sp. 283–89 m. henvisn.; af disse især Erik Arup: Kong Svend 2.s Biografi, Scandia IV, 1931, s. 59–63; Sture Bolin: Kring mäster Adams text, Scandia V, 1932, s. 221–29, og Aage Trommer: Komposition und Tendenz in der Hamburgischen Kirchengeschichte Adam von Bremens, Classica et Mediaevalia XVIII, 1957, s. 207–57.

¹⁸ Erik Arup: Danmarks Historie I, 1925, s. 167 ff.; Lauritz Weibull: Nordisk historia II, Stockh. 1948, s. 19–26 (fra 1914) og s. 440 ff. (fra 1946); Hal Koch: Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I, 1936, s. 41–51, og i Den danske Kirkes Historie, red. af Hal Koch og Bjørn Kornerup, I, 1950, s. 107–13.

var kongen, der »delte« de gamle stifter, og ham der »indsatte« de nye bisper, om end »med ærkebispens samtykke«,¹⁹ kan man trygt regne med, at ærkebispens rolle ikke er blevet undervurderet. Ogsaa i fortsættelsen bekræfter Adam af Bremen, at Adalberts ihærdige forsøg paa at vinde indpas i Danmark ikke nød fremme, og vi ser, at de strandede paa kongens modstand. Naar de vrangvillige danske bisper ikke vilde adlyde og trods appel til paven ikke vilde indfinde sig ved ærkesædet, er det givetvis kongen der staar bag. For hør blot Adams kommentar til ærkebispens indbydelse til de danske bisper om at give møde ved ærkesædet; det skete »støttet til pavens fuldmagt og i haab om kong Svends beredvillige hjælp«. Det har utvivlsomt været dette bristede haab, der forårsagede, at mødet aldrig fandt sted. Mest talende er dog fremstillingen af, hvorledes »den meget kloge danerkonge« fra-raadede ærkebispens og fik ham til at frafalde en planlagt missionsrejse til Norden; begrundelsen gik ud paa, at »de barbariske folk lettere kunde omvendes af personer, der talte deres eget sprog«, altsaa var nordboer.²⁰ Saa smukt udtrykte Adam den kendsgerning, at kong Svend holdt ærkebispens ude fra indrejse til hovedomraadet i hans kirkeprovinc.

Rigets frigørelse fra det tyske ærkesæde har dog ingenlunde betydet ønske om isolation; tværtimod har kong Svend fra først til sidst arbejdet for en snæver og direkte tilknytning til paven i Rom, og han har stort set altid mødt velvilje paa højeste sted. Ganske vist manede pave Alexander II (1061–73) en overgang den danske konge og hans bisper til at anerkende Adalberts myndighed som ærkebiskop og pavelig legat, men snart blev tonen anderledes, og de danske bisper fik pavens forsikring om, at ingen, hverken ærkebiskop eller patriark, kunde afsætte en biskop uden pavens udtrykkelige tilladelse.²¹ Saavel Alexander II.s som Gregor VII.s breve fra 1070erne til den danske konge udstraaler en saadan velvilje og hjertelighed mod kongen, at den langt overgik normal høflig brevstil fra Kurien, og indholdet af brevene kan vanskeligt tolkes anderledes, end at kun en haarsbred skilte ønsket om et eget dansk ærkesæde fra at blive virkelighed.²² Det var sikkert alene kong Svends død (1074), der denne gang udskød den formelle gennemførelse af en selvstændig dansk eller nordisk kirke.

Nu er det evident, at pavestolen den gang som siden af rent politiske

¹⁹ Adam af Bremen, ed. Bernh. Schmeidler, bog III, kap. 33 og 25.

²⁰ Adam III, kap. 74 og 72; jfr. Dipl. Dan. 1. rk. II, nr. 6.

²¹ Adam III, kap. 75; Dipl. Dan. 1. rk. II, nr. 5.

²² Dipl. Dan. 1. rk. II, nr. 11, 13 og 17.

grunde – af hensyn til dens hyppige modsætningsforhold til den tyske konge eller kejser – var stærkt interesseret i at have en hengiven og kraftig forbundsfælle i ryggen paa Tyskland; men pavebrevens tone af respekt og højagtelse for kong Svend kan dog ikke forklares ved det alene, bl. a. fordi den stærkest kommer til udtryk i breve til hans søn og efterfølger, Harald Hen.²³ – Et enkelt træk fra denne brevveksling er vigtigt til karakteristik af kong Svend. Pave Gregor skriver til ham: »Jeg ved, at du fremfor andre fyrster er erfaren i boglig viden.«²⁴ Det kan næppe være tomme ord, for det var paa den tid ikke naturligt smiger til en nordisk konge. Karakteristikken svarer i øvrigt ganske til Adam af Bremens tale om den kundskabsrige konge med indsigt ikke blot i sit lands historie, men ogsaa i teologiske spørgsmål.²⁵ Vil man herefter stadig tvivle om kong Svends lærdom, kan der henvises til Harald Haarderaades skjalde, der kendetegnede hans kongelige danske modstander ikke blot som den tapre, men ogsaa som den vise.²⁶ Overfor denne skjaldeironi maa enhver skepsis forstumme. Men dette betyder, at den nordiske vikingekonge maa have vendt sig mod den vestlige kultur og livsform og personligt tilegnet sig den. Kong Svends bestræbelser for at opnaa en selvstændig plads for den danske kirke i tilslutning til paven har været baaret ikke blot af politiske motiver, men ogsaa af personlig tilskyndelse eller indstilling.

DER HAR VÆRET dvælet længe ved Svend Estridsens kirkepolitik. Det er sket, fordi den udgør en hovednøgle til forstaaelse af det skifte i dansk politik og samfundsliv, der indledes af ham, og som fortsættes og fuldføres af hans sønner og efterfølgere. Vi kan følge denne omstilling ad mange baner. Det er i Svend Estridsens tid, at overgangen fra vikingerige til nationalstat indledes; den markeres i sagalitteraturen af den sagnomspundne fredsslutning mellem den danske og den norske konge i 1064 og af den ejendommelige grænselægning mellem Danmark og Sverige i kong Svends og kong Emund den Slemmes tid.²⁷ Kongedøm-

²³ Sst. nr. 17 og 20.

²⁴ Sst. nr. 11 (*peritia litterarum*).

²⁵ Adam III, kap. 54. Adam fremhæver Svend Estridsens *sapientia*, hans kendskab til Nordens forhold og fortid og skriver, at han var *scientia litterarum eruditus*; i øvrigt faar kongen gentagne gange tillagt adjektiverne *veracissimus*, *prudensissimus* og *scientissimus*.

²⁶ Den norsk-islandske Skjaldedigtning, ed. F. Jónsson, I B, s. 378 (Steinn Herdísarson: Nizarvísur str. 7).

²⁷ Curt Weibull: Den älsta gränsläggningen mellan Sverige och Danmark, Hist. tidskr. f. Skåneland VII, 1917–21, s. 1–18; Ivar Lindquist: Västgötalagens litterära bilagor, Lund 1941, s. 63–95 med tekst s. 75 ff.

met skifter karakter; den rene hærkonge forsvinder, og kongen faar samfundsmæssige funktioner efter vesterlandsk forbillede, saaledes som vi kan spore det i væksten af de kongelige virksomhedsomraader under Svendsønnerne fra Harald Hen til Niels, den første konge, der indførte *dei gratia*-formlen i sin kongetitel. Knud den Hellige var den sidste danske konge af vikingetype, men det lykkedes hans broder Erik Ejegod, korsfarerkongen, at forvandle ham til kongehelgen ved anvendelse af angelsachsiske munke og lærdes ideologiske medhjælp. Kulminationen naas med Valdemarernes stærke, gudumiddelbare kongedømme, der indledes med den dobbelte kirkefest i Ringsted 1170, hvor kongefaderen Knud Lavard helgenkaaredes og kongesønnen Knud kongekronedes til arvekonge – den første kongekroning i Danmark.

Alt imens indbyggedes kirken stadig stærkere i det danske samfund i retning af de kanoniske normer. Mester Adam er fuld af misbilligelse over de kirkelige forhold i Danmark, hvor »bisperne sælger velsignelsen, mens folket ikke betaler tiende«. ²⁸ Den danske kirke har altsaa været en nationalkirke med mange afvigelser fra Romerkirkens forskrifter, og paven har sikkert forlangt visse reformer som betingelse for oprettelse af et dansk ærkesæde. Alt mens man i Roskilde og Lund ved opførelse af katedraler af format og ved udbygning af domkapitler med rigt forsynede prælater synes at have kappedes om at tilkæmpe sig ærkesædet, ²⁹ førtes forhandlingerne med pavestolen videre. Harald Hen roses af paven for sin hengivenhed overfor og uforbeholdne anerkendelse af Romerkirken, og dertil specielt for iver efter at skaffe sig indsigt i den rette kirkeskik, ³⁰ men først under Erik Ejegod var man i 1103 naet saa vidt, at paven sanktionerede, at der oprettedes et ærkesæde i Lund – antagelig paa betingelse af at der indførtes en fast tiendeordning og andre tilnærmelser til de kanoniske krav. Gennem hele det 12. aarh. fortsatte man med indrømmelser overfor romersk kirkeskik, og selv om fuld overensstemmelse med kanonisk ret aldrig opnaaedes, kunde dog den stærkt gregorianske ærkebiskop Eskil omkr. 1170 anerkende den skaanske kirkelovs kompromis med national ret, og en menneskealder senere kunde ærkebiskop Andreas Sunesøns synodalstatutter endog op-

²⁸ Adam III, kap. 74.

²⁹ Jfr. C. G. Schultz i Danmarks Kirker. Københavns Amt III, 1951, s. 1269–75, om udbygningen af Roskilde domkirke og kapitel i Svend Estridsens og biskop Svend Nordmands tid (ca. 1074–88), før Asser dannede kapitel i Lund.

³⁰ Dipl. Dan. 1. rk. II, nr. 19 og 20.

naa pavelig anerkendelse, om end ikke officiel stadfæstelse, da der forekom visse afvigelser fra den kanoniske norm.³¹

Paa det økonomiske omraade kan skiftet bedst spores indenfor møntvæsenet. Omkring aar 1000 forsvinder de kufiske dirhemer fra de nordiske skattefund, og bortset fra enkelte byzantinske mønter gaar sølvstrømmen snart den modsatte vej; vore møntfund rummer nu fortrinsvis angelsachsiske og vesttyske mønter, der sammen med frisiske mønter ogsaa finder vej langs floderne langt ind i Rusland. Under Svend Estridsen bliver det endelig den indenlandske mønt, i talrige lokale mønttyper efter angelsachsisk og byzantinsk forbillede, der kommer til at dominere de danske møntfund. Og saa – »som ved et trylle-slag« (Sture Bolin) – forsvinder de udenlandske mønter o. 1075 praktisk talt fra de danske møntfund til fordel for danske mønter, og i modsætning til tidligere er det enkelte møntfund nu næsten udelukkende sammensat af ganske faa mønttyper fra samme konge.

Sture Bolin har givet os forklaringen paa dette ejendommelige omslag.³² Det betyder ingenlunde, at Danmark isoleredes økonomisk fra omverdenen, men at man i Danmark ophørte at anvende værdimønt og i stedet tilegnede sig det vesteuropæiske pengesystem siden Karolinger-tiden, den saakaldte »feodale« mønt. Dette indebar, at alene møntherrens tidsbegrænsede, underlødige mønter havde gyldighed indenfor hans omraade, og det til en tvangskurs, der gjorde møntregale og udmøntning til et indbringende skatteobjekt, men samtidig gjorde mønter uegnede til tesaurering. Saaledes blev Danmark altsaa ogsaa økonomisk indlemmet i Vesteuropas kulturkreds.

Indenfor kunst og lærdom sætter omstillingen til vesteuropæisk kultur ogsaa ind i sidste halvdel af det 11. aarh., tydeligst indenfor bygningskunsten. Efter Adam af Bremens opgivelse var den svagt organiserede danske kirkeprovins allerede paa hans tid forbavsende rigt udstyret med kirkebygninger: 300 kirker i Skaane, 150 paa Sjælland og 100 paa Fyn³³ – og vel tilsvarende mange i Jylland. Praktisk talt alle disse har været trækirker, stavkirker efter nordisk byggeskik, saaledes som det i stadigt stigende antal bevidnes ved udgravninger i de danske landsbykirker. Men under Svend Estridsen sætter opførelsen af monumentale

³¹ Dipl. Dan. 1. rk. IV, nr. 112; jfr. nr. 65 (synodalstatutterne).

³² Skattpenning och plogpenning i medeltidens Danmark, Nordiska historikermötet i Göteborg 1951, Lund 1962, s. 47–65; genoptr. i Ur penningens historia, Lund 1962, s. 133–53; citatet ovenfor henholdsvis s. 59 og 146.

³³ Adam IV, kap. 7; tallene skal næppe tages bogstaveligt.

stenkirker ind, mens kun en enkelt eller to kan bevidnes fra den forud-gaaende periode. Kongen selv og kongens moder byggede stenkirker, sønnerne fortsatte, og biskopperne og stormændene fulgte deres eksempel. En række landsbykirker henføres til tiden forud for aar 1100, selv om det først blev det 12. aarh., der blev den store kirkebygningstid. Man byggede først af natursten, siden midten af det 12. aarh. efterhaanden ogsaa i tegl efter lombardisk mønster. Initiativet til dette brud med gamle nordiske byggetraditioner var hjemligt, men inspirationen hentede man fra de europæiske kulturcentre. I visse tilfælde maa forbillederne søges i Rhinegnene, men langt hyppigere i England og det flandersk-normanniske omraade, sidenhen ikke sjældent i det egentlige Frankrig eller endog i Italien.

Kun sjældent fulgte man forbillederne slavisk, men man omformede de fremmede arkitektoniske elementer og samarbejdede dem med de hjemlige traditioner til en karakterfuld dansk kirkestil. Det er karakteristisk, at vi ved en række af de ældste stenkirkers udformning, specielt ved søjler, portaler og karmsten, finder tydelige mindelser om ældre nordisk træskærerkunst, ligesom ornamentale træk fra vikingetidens runestene kan ses videreført i stenkirkenes skulpturelle udsmykning.³⁴

I det hele taget sporer man den samme brydning mellem det nye vesteuropæiske indslag og det hjemligt gamle i kirkernes inventar og indre udsmykning. Kalkmalerierne³⁵ opviser det stærkeste kulturbrud. Disse freskomalerier er en helt ny form for billedkunst, og vi kan ikke som i de norske stavkirkers billedrids følge de europæiske motivers indtrængen i hjemlige mønstre og gammel teknik. Vi møder straks den fuldt udviklede internationale byzantinske stil, i begyndelsen snarest i engelsk udformning, senere ogsaa i nordfransk og lombardisk. Ganske vist er der paavist slægtskab mellem kopierne af de demolerede fresker fra Jelling kirke, der er vore ældste (o. 1100), og nogle kopier fra Hildesheim, men det kan fuldt saa vel skyldes fælles forbilleder som direkte efterligning.

Samspillet mellem fremmed og hjemligt er foreløbig bedst oplyst for de saakaldte »gyldne altre«. Disse pragtfulde, med forgyldt kobber beklædte træskaarne altre, der fra omkring aar 1100 til slutningen af Valdemarstiden har haft et centrum i Danmark og Kattegatsomraadet, er

³⁴ M. Mackeprang: *Jydske Granitportaler*, 1948, s. 329–34; jfr. s. 37 f., 229 og 269 ff.

³⁵ Poul Nørlund og Egmont Lind: *Danmarks romanske Kalkmalerier*, 1944, bl. a. s. 57–61, 107–12, 135 f. og 148.

indtrængende studeret af vor eminente kender af denne periodes kunststil i europæisk sammenhæng, Poul Nørlund. Som resultat af sine komparative analyser har han paavist, hvorledes kulturpaavirkningen skiftede, først fortrinsvis engelsk, siden især fransk og rhinlandsk, men ogsaa normannisk-nederlandsk. »Det er den ældgamle forbindelse mellem den engelske og danske kirke, det er prælaternes og pilgrimmenes rejser gennem Frankrig og endelig handelssamkvemmet med Nederlandene og de rhinske stæder, som genspejler sig i disse vekslede faser«. Men hvorledes omformedes disse paavirkninger? Om Lisbjergmesteren, den anonyme træskærer bag et af vore ældste altre, »med intime berøringspunkter med engelsk kunst«, skriver dr. Nørlund, at han »er voxet op i gammel-nordiske værkstedstraditioner, hvis overlegne ornamentkunst han saa at sige har indsuget med modermælken. Den sidder ham i fingrene og præger hans gengivelser af udenlandske motiver. Har den intet kunnet lære ham ved udformningen af figurerne (der andetsteds karakteriseres som en »usikker, uerfaren plastisk kunst«), saa har den til gengæld givet ornamenterne større kraft og stærkere bevægelse, end forbillederne ejede, saaledes at man kan tale om en befrugtende sammensmeltning af gammelt og nyt, hjemligt og fremmed«. Og dr. Nørlund konkluderer: »Lisbjergmesteren er et af de faatallige overgangsfænomener mellem det 11. aarh.s særprægede nordiske stil og den romanske kunst, som ad mange veje importeredes fuldfærdig hertil i løbet af det 12. aarh.«.³⁶

De kunsthistoriske vidnesbyrd kunde eksemplificeres paa andre omraader, fx. krucifikser og døbefonte. Men lad det være nok; der savnes ogsaa stadig komparative kunsthistoriske undersøgelser for denne periode. Dog skal endnu eet omraade berøres, fordi bruddet mellem gammelt og nyt her fremtræder allerstærkest: de militære anlæg. Før aar 1100 var det forlængst forbi med at bygge fæstningsværker af Trelleborgenes monumentale, matematisk nøjagtige type; herefter træffer man de langt mere beskedne normanniske »motter«, saaledes som vi kender dem fra Bayeux-tapetets afbildninger, eller de smaa runde murede naturstenskasteller som Bastrup eller Søborgs ældste anlæg, der i Valdemarstiden suppleres med de større, meget uregelmæssige teglstensborge med tyngdepunktet i et svært centraltaarn, donjon'en, ligeledes efter vesteuropæisk forbillede.

³⁶ Poul Nørlund: *Gyldne Altre*, 1926; citaterne s. 206, 73 f. og 96.

NETOP I SIT VÆRK om de *Gyldne Altre* fra 1926 – altsaa en halv snes aar, før han afdækkede Trelleborg – drog Poul Nørlund, i kraft af sin enestaaende historiske, arkæologiske og kunsthistoriske indsigt i denne periode, videre konsekvenser ud fra sine iagttagelser. Han understregede, at tiden omkring 1100 ikke blot skilte mellem to stilperioder, men mellem *to kulturepoker*, og derefter fortsætter han med tydelig adresse til tidens opfattelse af kontinuitet fra vikingetid til Valdemarstid: »thi det dybe skel i Danmarks kulturhistorie ligger ikke ved kristendommens indførelse, men i det 12. aarhundrede, da det fredelige kulturelle samkvem med Europa, som kirken banede vej for, tog saa mægtigt et opsving«. ³⁷

Poul Nørlund saa dengang forbavsende rigtigt. Forskningen er skredet frem siden, og saa vidt jeg kan se, maa vi nu overføre Nørlunds dybe kulturhistoriske skel til alle samfundsformer og flytte det noget længere tilbage i tiden, selv om de arkæologiske og kunsthistoriske vidnesbyrd forud for aar 1100 er relativt svage. De svækkede forbindelsesveje gennem Rusland i forbindelse med Kiev-rigets fremskridende opløsning har svækket kulturimpulserne fra de sydøstlige kulturcentre, først i forhold til Araberriget, siden – fra midten af 11. aarh. – i forhold til Byzans, hvor Harald Haarderaade var den sidste store væringhøvding. Derved er nordboerne blevet tvunget til at orientere sig mod den vestlige kulturverden; men selv om denne omstilling er foretaget med stor energi, maa det givetvis have betydet en alvorlig svækkelse for Norden og Danmark. Fra i vikingetiden at have indtaget en politisk lederstilling og fungeret som en vigtig formidler af Østens kultur mod vest blev Norden reduceret til at indtage en beskeden plads i periferien af den katolske kirkes vesterlandske kulturkreds, netop som denne var ved at blive urbaniseret under indflydelse af genaabningen af den store kulturvej af arild via Middelhavet.

Det staar fast, at Norden herefter rent magtmæssigt var reduceret til sine egne landomraader, indtil Valdemarerne omkring aar 1200 oprettede deres Østersøimperium. Det er ligeledes en kendsgerning, at Danmark i aartierne omkring midten af det 12. aarh. gang paa gang var politisk haardt trængt af det tyske rige. Spørgsmaalet er, om denne underlegenhed overfor Tyskland er udtryk for en generel, en dyb og langvarig svækkelse? Og specielt om den tese er rigtig, som har været fremsat fra saavel tysk som dansk side, at »Valdemarernes storhedstid« som forudsætning har haft den økonomiske og bebyggelsesmæssige

³⁷ Anf. arb., s. 73.

ekspansion, som vesttyske købmænd og kolonisorer, især westfalere og sachser, indledede i de slaviske omraader i det 12. aarhundrede. Kr. Erslev formulerede og Erik Arup tilsluttede sig dette synspunkt i den sætning, der siden har været et dogme, at fremvæksten af Lübeck og de øvrige tyske Østersøbyer skaffede de danske bønder afsætning for deres landbrugsprodukter til Europas priser, mens hanseatiske historikere har villet tildele de lybske og hanseatiske købmænd æren for, at de nordiske lande blev indlemmet i den europæiske kulturkreds og økonomi.

I rapporten for historikerkongressen i Aarhus 1957 om »Hanseaterne og Norden« har Erik Lönnroth og nærværende forfatter kraftigt imødegaaet denne opfattelse.³⁸ Det dokumenteres her, at der forud for hanseaterne udfoldede sig en levende nordisk søfart og handel i Østersøomraadet, og at hanseaterne kom for sent til at faa nævneværdig betydning for fremvæksten af Valdemareernes vælde. Ret tolket viser kilderne, at de tyske byers betydning for Danmark paa det økonomiske, sociale og kulturelle omraade først sætter ind efter aar 1200, snarest først efter det politiske sammenbrud efter Bornhöved 1227. Denne dokumentation skal ikke gentages her; kun skal visse momenter i forbindelse med det generelle spørgsmaal om Danmarks stilling forud for Valdemarerne berøres.

Det er for det første vigtigt at understrege, at de gamle nordiske forbindelseslinier fra Novgorod i øst til Kanalen i vest opretholdtes efter vikingetiden. For kulturforbindelserne fremgaar det af det ovenfor fremførte: vore vigtigste vestlige kulturimpulser kom fra England, Kanalomraadet og Rhinlandene. Men det staar ogsaa klart, at disse forbindelser opretholdtes ved nordisk handel og søfart. For Svend Estridsens tid bevidner Adam af Bremen, at Norden – og især Danmark – var udstyret med »mange«, »store« eller endog »meget store« handelsbyer (*civitates*), og det fremgaar klart af hans beskrivelser, at den store handelsvej vestpaa til Frisland og England og østpaa til de slaviske og baltiske flodmundinger og videre til Byzans var paa nordboernes hænder, mens sachsiske handelsmænd kun omtales en enkelt gang i Østersøen, og da blot som netop taalte.

Da hertug Henrik Løve i 1158 grundlagde Lübeck som den første

³⁸ Det nordiske Syn på Forbindelsen mellem Hansestæderne og Norden, Det nordiske Historikermøde i Århus 1957, 1957, s. 59–77 og 99–107; jfr. Aksel E. Christensen: Scandinavia and the Advance of the Hanseatics, *The Scand. Econ. Hist. Rev.* V, 1957, s. 92–110; heri dokumentation for en del af det følgende.

tyske Østersøby, indbød han straks nordiske købmænd til at handle i sin nye by, mens den noget yngre, meget omdiskuterede Artlenburgtraktat i haab om gensidighed fornyer gotlandske – givetvis indfødte – købmænds konkrete handelsprivilegier indenfor hertugens omraade, og helt ind i det følgende aarhundrede kan man iagttage, hvorledes tyskerne optræder i de nordiske købmænds følge saavel paa de gamle søruter som i deres privilegerede stilling i havnene. Om den nordiske merkantile kontinuitet taler ogsaa laaneordene deres tydelige sprog. Hansehistorikeren Paul Johansen har vist, hvorledes ordene for nautiske begreber i de slaviske sprog er laant fra nordisk, ikke tysk sprog, og den tyske filolog Hans Kuhn har anført, at selv hanseaternes ord for søfart og søhandel i langt højere grad er laant fra nordisk end fra frisisk; det var først langt senere, at de middel-nedertyske laaneord skyllede ind over hele Norden i hanseaternes følge.³⁹

Vidnesbyrdene om vore nære forbindelser med Vestens kulturcentre fortsætter, idet især kontakten til Frankrig og Italien synes at være blevet intensiveret. Den svenske kunsthistoriker Erik Cinthio har fremført vægtige grunde for, at det lombardiske præg i Lunds domkirke, der bryder det af Asser efter mønstre fra Kanalomraadet planlagte anlæg, er inspireret direkte fra Italien, ikke med domkirkerne i Speyer og Trier som mellemlid; man har laant uafhængig af hinanden, nogenlunde samtidigt, men snarest tidligst i Lund.⁴⁰ Ogsaa vor murstensarkitektur er overført direkte fra Lombardiet i aarene omkring 1150, og bisper kappedes med kongen i anvendelsen af de brændte teglsten et aarti før man i Lübeck opførte en domkirke i træ. Eskil og Absalon var de første store kontaktmænd til Frankrig, og deres klosterstiftelser er hentet direkte derfra, fra Clairvaux, Citeaux og Paris, arkitektonisk især fra Fontenay.⁴¹ I det hele taget blomstrede der i tidlig Valdemars-

³⁹ Paul Johansen: Novgorod und die Hanse. Städtewesen und Bürgertum als geschichtliche Kräfte, Gedächtnisschrift für Fritz Röhrig, Lübeck 1953, s. 131; Hans Kuhn i *Hansische Geschichtsbl.* Bd. 75, 1957, s. 100.

⁴⁰ Erik Cinthio: Lunds domkyrka, *Acta Archaeologica Lundensia* I, 1957, passim og Sammanfattning s. 205 f.

⁴¹ En god oversigt over danske teglstenskirker udgør stadig Francis Beckett: *Danmarks Kunst* I, 1924, s. 123–81, især karakteristikken s. 146–52. – Et sporadisk lybsk-nordtysk indslag i 1. halvdel af 13. aarh. kan spores, men datering, omfang, indfaldsvej og detaljer er meget uafklarede. Et hovedværk er Svendborg St. Nicolai kirke, der af Johan Plesner dateredes »løseligt til før 1200. Da begyndte vi allerede at bygge lybsk i Danmark« (*Scandia* IX, 1936, s. 151), mens Jan Steenberg baade før og efter har foretrukket dateringen ca. 1240 (*Studier i dansk Teglstensarkitektur*, 1935, s. 142), hvilket er tiltraadt af Aage Roussell (1240–50) (*Trap: Danmark*, 5. udg., V, 2, Svendborg amt, 1957, s. 554).

tid i Danmark i kraft af stormandssønnernes talrige studierejser til Frankrig, England og Italien en bred og fornem aandskultur uden sidestykke i det tyske naboombraade.

Karakteristisk for vore kulturkontakter er ogsaa vort tidligste bogvæsen. Den ældste bevarede bog fra dansk omraade, Dalbybogen, er et evangeliar, der antagelig gaar tilbage til Svend Estridsens tid. I ikonografi og ornamental stil viser den tydelig angelsachsisk indflydelse; kun det liturgiske indhold peger mod syd til moderkirken i Bremen, bl. a. ved indførelse af Bremerkirkens skytshelgen St. Vilhadus og enkelte andre tyske helgener.⁴² De bevarede bøger fra det 12. aarh. viser alene mod vest, fx. *Necrologium Lundense* med rhinlandsk initialstil og Colbazannalerne med engelsk figurstil.⁴³ I øvrigt er det bemærkelsesværdigt, at man fra dette aarhundrede næsten ikke kender tyske helgener. Kun St. Vilhadus nævnes et par steder; selv den nordiske kirkes første grundlægger Ansgar er i den grad gaaet i glemme, at alene mindebøgerne fra Lund lige netop anfører hans navn.⁴⁴ Ved siden af de almene og de romerske helgener er det de angelsachsiske helgener der flourer: St. Alban, St. Bodulf, St. Oswald og endnu St. Thomas af Canterbury.

Indenfor det merkantile omraade kan ogsaa fremdrages forskellige momenter, der viser, at dansk handelsliv fortsat kunde forny sig uden om hanseaterne. Klarest fremtræder dette ved gildevæsenet, der har gamle aner i Norden. Saa tidligt som i Valdemar I.s tid kan man dokumentere, at der har eksisteret merkantilt organiserede købmandsgilder viet til kongehelgenen hertug Knud, mens tilsvarende tyske »*communitates*« eller »*universitates*« først omtales i Østersøombraadet mere end en generation senere. Det merkantile indslag maa enten være en selvstændig hjemlig udvikling eller være inspireret direkte fra de flanderske byer, der antagelig ogsaa har dannet forbillede for Skaanemarkedets organisation og inspireret nydannelser i den gammelnordiske søret. Et slaaende vidnesbyrd om, hvor ringe berøringspunkterne med vor sydlige nabo var, udviser møntvæsenet. Danske mønttyper i 12. aarh. er

⁴² Ellen Jørgensen: Greek and Latin Illuminated Manuscripts in Danish Collections, 1921, s. 10 ff.; jfr. Lauritz Nielsen: Danmarks middelalderlige Haandskrifter, 1937, s. 23 ff.

⁴³ Laur. Nielsen: anf. arb., s. 34 og 38.

⁴⁴ Ellen Jørgensen: Helgendyrkelsen i Danmark, 1909, s. 9. — Ansgar nævnes dog med helgendag (*elevatio*) den 9. sept. i *Memoriale fratrum* (*Necrologium Lundense*, ed. Laur. Weibull, s. 93) og i *Liber Daticus* (Lunde Domkapitels Gavebøger, ed. C. Weeke, 1884–89, s. 228), men uden festgrad.

stadig præget efter byzantinske og engelske forbilleder, saa godt som aldrig tyske; end ikke de mønter, der sloges af Valdemar I.s møntmester, eller dem, Valdemar II lod slaa i Hamburg og Lübeck, har tysk præg.⁴⁵

Konklusionen af det fremførte maa blive, at saavel indenfor handelslivet som kulturlivet i sin helhed har paavirkningerne fra de europæiske kulturcentre fortrinsvis været direkte og kontinuerlige til langt ind i det 13. aarh.; kulturstrømningerne fra Vesten til Norden og Østersøomraadet har fulgt parallelle, men af hinanden uafhængige veje, dels en søvej, dels en landvej via Westfalen og Sachsen, men stadig saaledes at den ydre sølinie har haft et forspring for den indre landlinie.

TILBAGE STAAR den vanskelige opgave at vurdere den politiske linie fra Knud den Store til Valdemarerne i forhold til den kulturelle. Det sikre er et fælles politisk og kulturelt vendepunkt i sidste halvdel af det 11. aarh. Det synes ogsaa sikkert, at dette skel betød en svækkelse af de nordiske positioner i forhold til vikingetiden, men langt fra nogen katastrofe. Vanskeligheden er knyttet til de første to trediedele af det 12. aarh. i forhold til den saakaldte »storhedstid« under Valdemarerne. Paa det kulturelle og økonomiske omraade bliver det vanskeligt at tale om svaghed. Det er i denne periode, at de mægtige katedraler rejser sig rundt om i bispebyerne, mens samtidig hovedparten af Danmarks landsbykirker ombygges eller nybygges i sten, en tid, hvor landets konger, bisper, stormænd og bønder kan afse vældige kapitaler fra det timelige til fremme af det evige.

Det er alene paa det politiske plan, at tvivlen kan sætte ind. Men i hvert fald den danske kirke havde velorienterede og dygtige ledere. Om Eskils og Absalons kvaliteter hersker der ingen tvivl; men saa Asser, den første ærkebiskop? Ja, han er kommet for skade at faa knyttet etiketten »bondsk som en vender« paa sig; men man skal næppe forstaa dette udpluk af den samtidige karakteristik af Asser, som indgaar i den tyske biskop Otto af Bamberg's levnedsskildring, saa konkret og kategorisk, som det er blevet almindeligt. Udtrykket maa ikke rives ud af sin sammenhæng; man maa ogsaa tage de øvrige træk fra karakteristikken med, og de er forsynet med adjektiver som retsindig, gud-

⁴⁵ Georg Galster i *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1957*, s. 18–21. – Om bydannelsens kontinuerlige vækst se forf.s artikel *Über die Entwicklung der dänischen Städte von der Wikingerzeit bis zum 13. Jahrhundert* i *Acta Visbyensia I, Die Zeit der Städtegründung im Ostseeraum*, Visby 1965, s. 166–72.

frygtig og ikke mindst kyndig, der sættes retorisk op imod det bondske.⁴⁶ Det er altsaa modsætningen mellem ærkebispens beskedne ydre fremtræden og hans indre kvaliteter der præger karakteristikken; af fortsættelsen fremgaar det, at den danske kirkes førstemand var en dreven forhandler. Og hans store indsats som primas overfor sin kirke er i hvert fald evident.

Endelig kongepolitikken. Her maa man imidlertid erindre sig, dels at svagheden overfor Tyskland kun var midlertidig og skyldtes en splittelse i kongeslægten og det nye kongedømmes tilpasningsvanskeligheder, og dels at de tyske trusler aldrig fik alvorlige følger; den danske kirke opretholdt sin uafhængighed af Hamburg, og et faktisk tysk herredømme over dansk omraade kom aldrig i stand. Og hvori bestod »Valdemarernes storhedstid«? Ikke i imperiet, for det var kun en kortvarig konjunktur, der havde det tyske riges indre opløsning som hovedforudsætning. Periodens storhed laa i stedet deri, at den indbyrdes splittelse og kongedømmets svaghed var blevet overvundet, saa konge, kirke og stormænd kunde arbejde enigt sammen. Den kulturelle opblomstring byggede paa den nærmest foregaaende periode, økonomisk formaaede landet ikke at opretholde sin tidligere styrke, og riget havde ikke ressourcer til at udbygge de erhvervede positioner hinsides Østersøen. Her maatte man nu vige for den tyske politiske og merkantile ekspansion.

Den samlede konklusion maa blive, at man skal være varsom med at fremhæve Valdemarstiden paa bekostning af mellemprioriteten under Svend Estridsen og hans sønner.

⁴⁶ Herbordi Dialogus de Vita Ottonis, Monumenta Bambergensia, ed. Ph. Jaffé, s. 822.

SUMMARY

THE FIRST decades of the present century saw a break-through within the study of the Nordic viking period and Danish early medieval history. Applying thorough methodical criticism the Weibull brothers from Lund and Halvdan Koht, the Norwegian, disestablished the authority of Saxo (Grammaticus) and Snorre (Sturlason) as the oracles of a historically true tradition. At the same time Erik Arup was taking the lead in the formation of a new synthesis on an evolutionary basis: influenced from the south the Danish society went through a slow development from the primitive level of a viking peasant-and-pirate society to European standards in "the golden age of the Valdemars" (Erslev 1898). In Arup's view trade, economic expansion, and urbanization were brought to Denmark, first by the Frisians, then by Westphalians and Saxons, and later by towns like Lübeck and other ports on the Baltic. At the same time Christianity – through the archdiocese of Hamburg-Bremen – brought not only cultural progress but also social organization to the country, the church acting as instructor and organizer for the kings. Hanseatic historiographers, first and foremost Fr. Rörig, advanced the same theory, stressing the cultural impact made in the barbaric North by the German merchants.

Within specific fields the present author has begun a re-appraisal of this theory (see the articles mentioned in notes 38, 13, and 45). Arguments are adduced that not until the end of the age of the Valdemars, did Lübeck and the other German Baltic towns come to predominate over the earlier Scandinavian trade; it is also argued that the theory of Frisian trade predominance in the North and in the Baltic in the viking period is an assumption, and that urban development in Denmark was unbroken until the end of the Valdemar period, when stagnation set in. In the present article this view is outlined in a general synthesis sketch.

In each case the point of departure for the re-appraisal is the excavation since the mid-1930s of the four grand viking fortresses: Trelleborg, Aggersborg, Fyrkat, and Nonnebakken. Their size, their ingenious geometrical planning and mathematical precision, evidence the existence towards the end of the viking period of a concentration of power and a technical level that must needs revolutionize former views on the Danish viking society. This fact, especially when taken together with the evidence provided by the research round the theory of H. Pirenne about the interruption of Mediterranean trade by the Arab expansion (especially the numismatic studies of Sture Bolin), will lead to the conclusion that the viking period constitutes a military, political, and economic acme in the North. The prejudiced accounts by the Western clergy of the Nordic seafarers stress pillage and plunder to the complete disregard of the peaceful activities, which come out very clearly in Arab and Byzantine sources. It was mainly the viking Northmen who kept open, via the Russian rivers and the Baltic, the route between Eastern cultural centres and Western Europe; on the strength of the Trelleborg culture, inspired from the East, they have surpassed other Western regions as regards technical skill and organization.

The re-appraisal of the viking period must also, of course, affect the views on the following period. The direct Nordic connection with the Orient came

to an end during the first half of the 11th century, and Denmark had to turn west and take up her place in the outskirts of the Western culture group. A pioneer in this re-orientation was Svend Estridsen (1047–74), the Danish King who is characterized as a kind of Janus, at one and the same time being the last viking king and a “learned monarch” who prepared his country to take up an independent position within the Church of Rome. If Adam of Bremen, the Hamburg-church historiographer, is interpreted with due regard to his situation and intention, clear evidence will be found that he ranked Scandinavians as superior with regard to shipping, trade, and prosperity; he considers the Danish king the initiator of the development and the independency of the Danish church. The patriarchate system planned by archbishop Adalbert, is nothing but a preventive attempt, and King Svend responded by preventing him from visiting Danish territory. A close contact with the Holy See was obtained by Svend, and at his death an independent Scandinavian ecclesiastical province had been carefully outlined, though it was not established until 1103.

The construction of a Danish national church during Svend’s reign was accompanied by an incipient re-modelling of the monarchy; this was continued by his five sons, who reigned successively until 1134. The viking idea of an army king disappears, and it is possible to follow the gradual steps in the process by which the kings adopted social functions according to the pattern of Western Europe: they establish a regular monetary system based on “feudal coinage”; they install the king as the supreme judicial authority and guarantee for peace and security in the country; they organize a royal prerogative system, etc. As generous grantors and ready protectors the kings secured the support of the church, at the same time exalting royalty by adding to it a sacral element. In 1101 King Knud “the Saint” was canonized, and in 1170 King Valdemar the First had Knud Lavard, his father, canonized and Knud, his son, crowned as hereditary king at a double ceremony in Ringsted Church, which was being re-built with the purpose of serving as the burial church of the royal family.

Art and learning, however, present the best picture of the re-orientation towards the Western civilization. In the reign of Svend Estridsen the construction of monumental churches in stone is begun; Svend’s sons, the bishops, and the magnates took up the lead, the 12th century becoming the great period of church building; the old wooden churches are replaced by stone edifices, and new churches appear; in the beginning the material is stone, but after 1150 the use of brick after the Lombardic fashion increases steadily. Initiative was indigenous, but inspiration came from European cultural centres: the Rhine and the Channel, France and Italy. Church architecture and ornamentation reflect the conflict between changing foreign influences and domestic tradition. The Romanesque frescos represent something new in the all-European style, whereas church sculpture (portals, fonts, etc.), and especially the so-called “golden altars” (gilt metal altars), in their imported motifs bespeak the ornamental power of the old Nordic workshop traditions.

It is evident that the old western trade routes along the Rhine and the Channel, and – later – the pilgrim roads to France, Italy, and the Iberian Peninsula, have yielded the Danes their cultural loans; loans from England decrease while French loans increase; loans from the adjacent Germany are peculiarly scant.

The change in cultural orientation is most striking within the field of fortification; there is no continued tradition from the technically perfect Trelleborgs to be traced in their successors, the modest “mottes” and citadels of pure Western European type.

As early as 1926 Poul Nørlund, the distinguished expert on Danish medieval culture on European background, declared that the time about 1100 separated two periods, not only as regarded style, but also as regarded civilization. Such a distinction can now be discerned not only in cultural relations but in all social structures, and it can be dated farther back in time; even Svend Estridsen reacted to the termination of Scandinavia’s favourable position as an intermediary between the Orient and the Occident.

With reference to his 1957 description in *Scandinavia and the Advance of the Hanseatics* the author develops and emphasizes his refutation of the dogma that the economic, cultural, and political expansion under the Valdemars was due to the activity of German merchants and the founding of Lübeck. The German pioneers did not arrive in an un-developed area; on the contrary they found a prospering society, comprising organized trade, urban development, architecture and art with a Western European stamp, and scholarship nurtured by Western seats of learning. Evidence of this is provided by monuments and records of the time and even by German historiographers from Adam of Bremen to Arnold of Lübeck. The explanation is that Scandinavian contact with Western Europe was both faster and closer by sea than by land through Northern Germany.

The political development forms no contrast to all this. The Danish church possessed in its archbishops leaders of high mark; this holds true also of Asser, the first archbishop of Lund (bishop in 1089, archbishop 1103–37). Uncritical application of narrative sources has often thrown him in the shade of his successors; his pioneer work, however, is incontestable, and the expression “boorish as a Wend” (Herbord) is not to be taken literally, but must be interpreted in its context as wanting to contrast the simplicity of the exterior with inner qualities such as knowledge, righteousness, piety, and especially persuasiveness. Viewed from the outside Denmark may seem weak in the 12th century, but the weakness is on the surface only: i.e. the difficulties in adapting the new monarchy, and the discord in the royal family. In actual fact the Danish church kept up its independence of the supremacy of Hamburg, and the oath of fealty to the German emperor remained no more than a formality.

The final conclusion must then be that the period from Svend Estridsen to the Valdemars should not be regarded as a period of decline and weakness; on the contrary it has proved to be an age of fruitful re-adjustment, a prerequisite of the Valdemarian epoch whose grandeur must be restricted accordingly.

Translated by ERNST DUPONT

Småstykker

»VINLANDSKORTET«

AF

FINN GAD

I OKTOBER 1965 – på den 473nde årsdag for Columbus' opdagelse af Amerika – udsendte Yale University Press et stateligt værk med den sensationelle titel »The Vinland Map and The Tartar Relation«.¹ Det var især titlens første del, der havde en stærk virkning: »The Vinland Map«, et kort over det gamle norrøne Vinland! På titelbladet stod tre forfattere eller udgivere som ansvarlige for værkets indhold, *Th. E. Marston*, Curator of Medieval and Renaissance Litterature ved Yale University Library, for selve manuskriptets historie og beskrivelse, *R. A. Skelton*, Superintendent of the Map Room i British Museum, kendt for sine kartografisk-historiske arbejder, for det kartografisk-historiske ved manuskriptet og dets fortolkning, og endelig *G. D. Painter*, Assistant Keeper of Printed Books ved British Museum, for udgivelsen af manuskriptets tekster og kommentaren hertil, hvorfor han også beskæftiger sig med kortteksternes norrøne del. To af udgiverne er således englændere. Når der derfor nedenfor tales om den »amerikanske udgivelse« eller om »de amerikanske udgivere« og lignende, er det, fordi Yale University Library står som hovedudgiver, og værket er udsendt under amerikanske auspicer.

Det sensationelle ved denne publikation var offentliggørelsen af et hidtil ukendt middelalderligt kort over verden, og vestligst på dette kort ser man landkonturerne af en ø, der må repræsentere det, man senere har benævnt Amerika. Dette har som bekendt intet af de hidtil kendte kort fra middelalderen vist. Offentliggørelsen blev da også

¹ The Vinland Map and The Tartar Relation by R.A. Skelton, Thomas E. Marston, and George D. Painter for the Yale University Library, with a Foreword by Alexander O. Viator. XII + 294 sider, samt 19 plancher og 10 tekstfigurer. New Haven and London, Yale University Press, 1965. 20 \$.

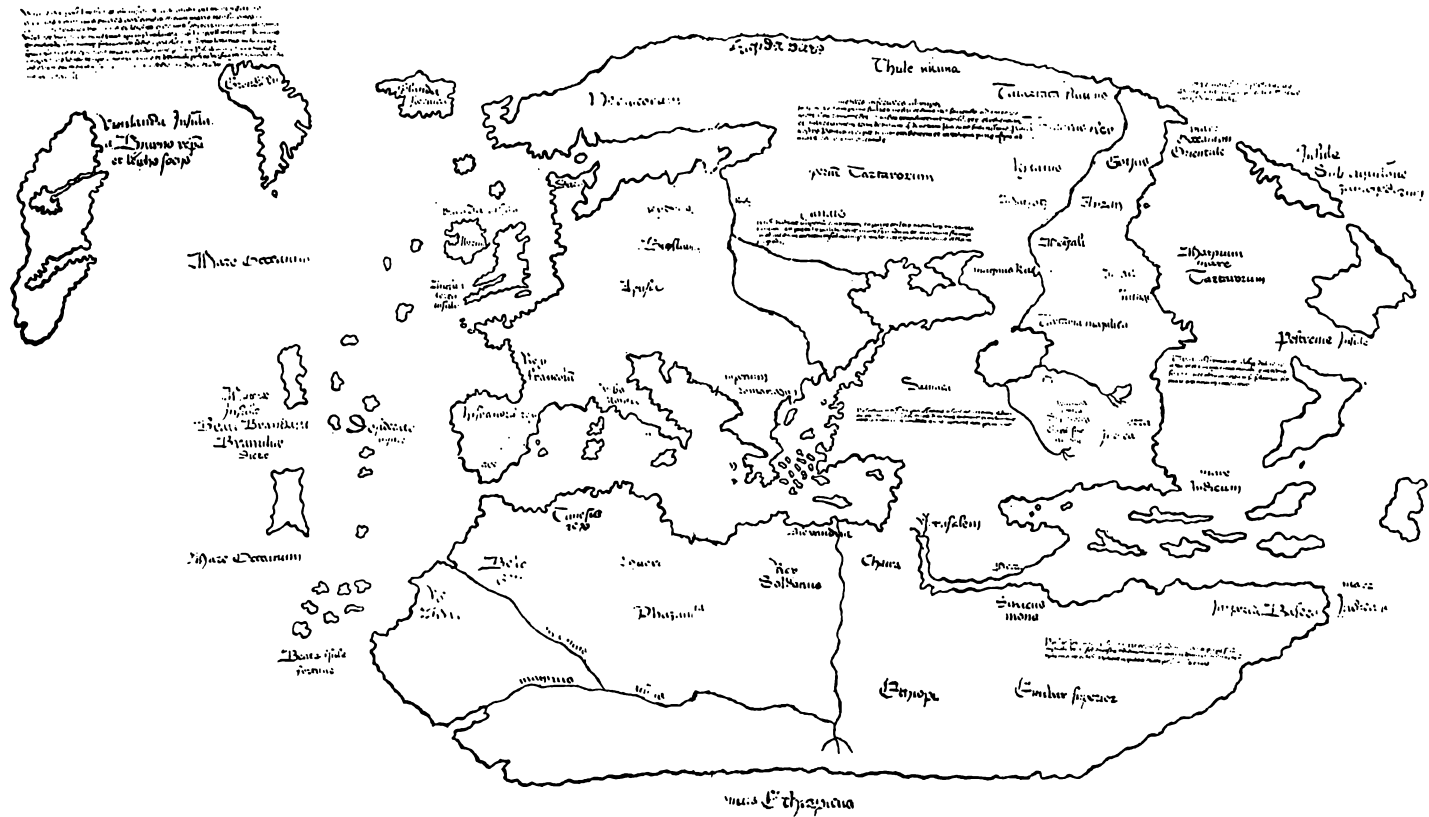

Fig. 1. »Vinlandskortet« (ca. $\frac{1}{2}$ størrelse) gengivet efter et fotografi af en Xerox-kopi af originalen, tilsendt fra Yale University Press. Et original-fotografi af håndskriftets kort har desværre ikke kunnet fremskaffes.

fulgt op af dagspressen verden over. I dagbladene herhjemme og i Grønlands-interesserede kredse var det naturligt, at ikke blot den hidtil ukendte aftenegning af »Vinland«, men også omridset af Grønland tiltrak sig den største opmærksomhed. Det var for så vidt uretfærdigt mod størstedelen af manuskriptet; for det er ikke hver dag, man finder en ganske ny beretning om en rejse til Mongoliet i 1200-tallet. Så epokegørende, som det hele fund er blevet slået op til, er det nu ved en nærmere kritisk betragtning ikke – ej heller så betydningsfuldt, som i hvert fald to af udgiverne vil gøre det til.

Håndskriftet, der i 1957/58 blev fremdraget, befandt sig i to dele, hver sit sted. I sig selv er denne historie om fundet en spændende beretning om lykkelige tilfældigheder og en vågen antikvar. Man fornemmer den stemning, der må have behersket de pågældende, da de stod med de sammenbragte manuskriptdele, der havde været adskilt i – ja, hvor mange år ved man ikke.

Man undrer sig imidlertid straks her over, at udgiverne slet ikke omtaler proveniensens af disse manuskriptdele, heller ikke om de har forsøgt på at finde frem til denne del af gådens løsning. Hvad der ligger mellem affattelses- og opdagelsestidspunkterne er således skjult i mørket. Det påhviler udgiveren i det mindste at gøre opmærksom på, hvad han ikke ved herom.

Manuskriptet omfatter to tekster, dels en hidtil ukendt beretning om John de Plano (Giovanni di Piano?) Carpinis sendelse til mongolerne 1245–47, dels en – ikke særlig god, ufuldstændig – afskrift af Vincent de Beauvais' *Speculum Historiale* (forfattet midt i 1200-tallet). Til disse to tekster er så føjet et verdenskort, der foruden den »gamle verden« omfatter Island, Grønland og Vinland, samt nogle mere eller mindre apokryfe øer såvel i Atlanten som øst for Asien.

Den palæografiske gennemgang af manuskriptet i den amerikanske udgivelse er, så vidt det kan ses, upåklagelig. Der kan vel ikke være tvivl om, at håndskriftet stammer fra det øvre-rhinske område, og at det er dateret rigtigt til omkring midten af 1400-tallet.² Der kan efter det fremførte heller ikke være tale om nogen form for forfalskning af kortet i en senere tid med tilføjelser, bevidst tegnede i en gammel stil. Håndskriftet synes »ægte« nok, og det ydre at danne en passende baggrund for et virkelig sensationelt indhold.

Af dette indhold har afskriften af *Speculum Historiale* egentlig slet ingen interesse, og skildringen af Carpinis sendefærd kun delvis, idet

² Bibliotekar og kortkurator ved Royal Geographical Society i London, G. R. Crone, kommer ad anden vej til det resultat, at kortet muligvis kan og skal dateres til efter 1486, for hvilket han ganske kort gør rede i *Encounter* februar 1966, vol. XXVI, nr. 2, s. 75 ff. Der er dog formentlig de vægtigste kriterier for, at de amerikanske udgivere har ret i dateringen.

der findes andre beretninger herom. Der synes at være en sproglig forbindelse mellem denne sidste skildring, i udgivelsen kaldt Tartar-Relationen (TR), og teksterne på kortet, som udgiverne kalder Vinlandskortet (VM). Derfor kan TR's tekst ved sammenligning med VM's tekster yde hjælp til tolkningen af disse, selvom det sproglige materiale straks må karakteriseres som lidet omfattende.

Det er selve kortet, VM, der har den alt overvejende interesse for den historiske forskning (fig. 1). Udgiverne lægger da heller ikke skjul på, at det for dem repræsenterer det mest sensationelle ved hele manuskriptet. Især gælder dette aftegningen af Island, Grønland og Vinland og de til disse to sidste knyttede korttekster. Det ville unægtelig også være kærkomment at få føjet en sikker kilde til det øvrige, såre sparsomme kildemateriale, der belyser de norrøne Atlanterhavsområders historie. To af udgiverne, R. A. Skelton og G. D. Painter, presser derfor også såvel kortets landomrids som dets tekster for al den »nærende saft«, de to appelsiner overhovedet kan rumme – og mere til.

Det ville være en træls og langsommelig vej at analysere hver enkelt dråbe saft i de to afhandlinger, hvoraf Skeltons er den mest omfattende. Det er mere formålstjenligt at gøre rede for en anden opfattelse af såvel kortet som dets tekster. Undervejs kan så R. A. Skeltons og G. D. Painters enkelte fortolkninger og argumenter drøftes.

Først de to korttekster, der her kommer i betragtning. De gengives her efter den amerikanske udgaves reproduktioner, hvilket dels er de to facsimile-gengivelser af kortet på udgavens plancher, den ene umiddelbart efter s. 18, den anden som planche VII umiddelbart foran s. 131, og dertil den forstørrede gengivelse af den længste tekst øverst på planche IV. Det betyder naturligvis et alvorligt handicap for den, der vil beskæftige sig med det tekstkritiske, ikke at have haft originalen for øje; men ikke desto mindre kan der konstateres visse fejl i transskriptionen af den længste korttekst. Det er derfor på sin plads at gengive teksterne, som de står på kortet, idet abbreviaturerne opløses (hvad de ikke er i Skeltons transskription) og sandsynlige læsemåder og korrkturer sættes i parentes.

Den korte tekst ud for omridset af Vinland er der ingen vanskeligheder med; den lyder:

Vinilanda Jnsula / a Byarno reperta / et leipho socijs /

Der er kun her at bemærke, at det formodentlig er en trykfejl, når der i transskriptionen s. 139 ud for (nr.) 66 står *Vinlanda*.

Den lange tekst nordvest for Grønland på kortet lyder således:

Volente deo post longum iter ab insula Gronelanda per meridiem ad / reliquas extremas partes occidentalis oceani maris iter facientes ad / austrum inter glacies byarnus et leiphus erissonnis socij terram nouam uberrimam / videlicet viniferam inuenerunt quam vimlandam insulam

appellaverunt henricus / Gronenlande regionumque (finitimarum) sedis apostolicæ episcopus legatus in hac terra / spaciosa vero et opulentissima in posterimo anno *patris sanctissimi nostrj* Pascali accessit in nomine dei / omnipotentis longo tempore mansit estiuo et brumali postea versus gronenlandam redit / ad orientem hiemalem deinde humillima obedientia superiori vo- / -luntati processit /

Uoverensstemmelserne mellem ovenstående og transskriptionen hos Skelton s. 140 ud for (nr.) 67 er ikke store. I senere oplag af værket er en åbenbar trykfejl (deindo for deinde) blevet rettet; men man kunne ønske, at andre rettelser og tilføjelser var foretaget samtidig. Således er transskribenten ikke opmærksom på den diakritiske streg, der tydeligt på reproduktionen kan ses over *e* de to sidste gange, navnet på Grønland er anført, og som kan anes, men ikke med sikkerhed konstateres den første gang, navnet nævnes. Denne streg tyder på, at der skal læses Gronenlande og gronenlandam og måske også i første linje Gronenlanda. Den samme streg ses tydeligt over det samme *e* i den større skrift tværs over Grønlandskortet, hvor der klart skal læses Gronenlanda.

Hvad formen *gronenlanda* angår, viser en gennemgang af det øvrige kildemateriale, at den formentlig er enestående. Der findes adskillige former på navnet, såsom Gronland, Gronelandia, Groenelande, Gronlondie, Gronelant, Grenelandia; men ikke VM's *gronenlanda*. Som regel er det kun i de nordisksprogede kilder, at *ø*-lyd forekommer i navnet, der almindeligvis har formen Grœnland eller Grœnalant. VM's stavemåde er det rimeligst at fortolke som en indikation på tekstforfatterens løse forhold til navne i det hele taget, specielt hans tynde kendskab til nordiske geografiske navne. Island kalder han f. eks. Isolanda.

Af andre uoverensstemmelser imellem transskriptionerne kan nævnes, at den amerikanske øjensynlig vilkårligt har flyttet abbreviaturen i ordet *omnipotentis* fra *m* i omni- til *e* i -potentis; det er i hvert fald direkte imod teksten. Den amerikanske transskription giver endvidere Leif patronymikonnet *erissonius*, hvor man efter reproduktionen at dømme snarere skal læse *erissonnis*. Det væsentligste her er imidlertid ikke læsemåden, men latiniseringen af et nordisk Eiriksson, i begge læsemåder ildelydende. Endelig skriver man i transskriptionen Vinilandā, hvor der sandsynligvis skal læses vimlandā. Dette forhold bemærkes dog parentetisk af udgiveren, men med den efter reproduktionen sandsynligste læsemåde som den sekundære. Skal man læse *vimlandam* over for Vinilanda i den korte tekst, ligger der i dette atter en indikation på den usikkerhed over for navne, som tekstforfatteren synes at være behersket af. Det kan desuden også give anledning til tvivl, om tekstkompilatoren har forstået forbindelsen mellem tilstedeværelsen af vin (*viniferam*) og landets navn, hvilket omtales nedenfor.

G. D. Painter skriver s. 251 (delvis foregrebet af R. A. Skelton s. 141), at den længste tekst på kortet indeholder visse forfatteren af TR karakteristiske stående vendinger. Painter, der står som udgiver af TR's tekst, er den bedste kender af den, hvorfor hans opfattelse her følges. De stående vendinger, som altså har rent formel karakter, er efter Painter følgende: »ad . . . extremas partes«, »iter facientes«, »terra spaciosa et opulentissima« og »humillima obediencia superiori voluntati«. Dertil føjer han yderligere udtryk, der synes at være gentagelser fra kortets andre tekster, nemlig »terram novam« i forbindelse med »extremas partes« og »inter glacies«, der optræder to gange.

Er det rigtigt, hvad Painter skriver sammesteds, at »we can detect the compiler (af kortteksterne) in the act of rewording his textual source«, kan vi gå videre endnu. Kompilatoren er meget betaget af kulden. Nordkysten af Asien kaldes »frigida pars«, og nordøst på kortet omtaler en tekst »Terre . . . posite sunt inter boreales glacies«. Også forfatteren af TR nævner udtrykkelig kulden, således TR 7 (s. 59): » . . . a plaga occidentali, que appellatur Nayman montuosa valde et frigiditate modum excedens«, og TR 18 (s. 71) fortælles der om hundene, der angriber tartarerne, at de ruller sig tre gange i sandet, der »propter temporis frigiditatem congelatum est«, og således forsyner sig med et håndsbredt panser.

Allerede i TR 1 finder vi betegnelsen »sedis apostolice legatus« på den ene af de tre rejsende fratres, senere tales der (i TR 53) om »nuncii vel legati sedis apostolice sive regum«. I TR 1 nævnes det, at » . . . habitabilis mundi huius machina dividitur in duas principales partes orientalem videlicet et occidentalem large sumptas secundum quod sol oritur et occidit *estivo tempore et brumali*«, og i TR 11 » . . . contra Maiorem Indiam *ad orientem hyemalem*«.

Kan man følge Painter i hans autoritative fastlæggelse af de stående formler, og i forlængelse heraf udvide antallet af dem, kan man imidlertid ikke følge ham i at se bort fra, at de er sådanne formelle udtryk, når man skal forsøge på at analysere og vurdere teksten. Det ville for øvrigt kun have kuriositetens interesse at konstatere sådanne formelle udtryk, hvis man ikke drog konsekvensen heraf i vurderingen af tekstens indhold. Det er god videnskabelig skik og metodisk rigtigst at lade sådanne åbenbare formler og stilistiske floskler ude af betragtning, når det gælder tolkningen af en tekst og vurderingen af de meddelelser, den bringer. Der kan altså intet læses om isforholdene ved Grønland ud af den formelle tekstmæssige påfyldning »inter glacies«. Når det samme må gælde de andre, ovenfor anførte vendinger, bliver der faktisk ikke ret meget positivt tilbage af teksten.

I forbindelse hermed kunne det tænkes, at tekstens positiviteter yderligere kunne reduceres ved, at udtryk kunne være hentet andetsteds fra.

Adam af Bremen beretter (IV 39): »Preterea *unam* adhuc *insulam* recitavit a multis in eo repertam oceano, quae dicitur *Winland*, eo quod ibi vites sponte nascantur, *vinum optimum ferentes*« (fremhævelserne her). Der er ikke langt fra »vinum optimum ferentes« til VM's »viniferam«. I det mindste *kan* oplysningen herom stamme fra Adam af Bremen, lige som opfattelsen af Vinland som en ø. Imidlertid skulle VM-kompilatoren, hvis han ikke har læst meget overfladisk, samtidig have fået begrundelsen for øens navn.

Vi vender hermed tilbage til usikkerheden i VM's stavemåde af navnet: »vimlanda – vinilanda« og udtalelsen »videlicet viniferam«, der knytter sig til det foregående »terram nouam uberrimam«. Det er *uberrimam*, der uddybes ved hjælp af *videlicet viniferam*. Opkaldelsen af øen kommer ejendommeligt haltende bagefter og kun indledet med det næsten anonyme »quam«, der henviser til »insulam« i samme sætningsforbindelse. Der skabes ingen forbindelse til »viniferam« i det foregående, ved hjælp af et »eo quod« f. eks. Man har derfor umiddelbart på fornemmelsen, at kompilatoren af teksten på kortet ikke har opfattet årsagsforholdet mellem vinen og opkaldelsen. Det vidner om et meget tyndt kendskab til den norrøne tradition og til Adam af Bremen, men tillige om kompilatorens manglende forståelse af, hvad han har fået meddelt. Det er derfor muligt, at det ikke er direkte fra Adam af Bremen, han har hentet sine meddelelser, men at han har fået dem indirekte derfra. Bemærkelsesværdigt er det imidlertid, at traditionen om Vinland som vinbærende ikke i middelalderen synes at være overleveret i *latinsk sprogform* andre steder end hos Adam af Bremen, som var velkendt i 1400-tallets tyske lande.

For øvrigt er også Grønland hos Adam af Bremen en ø. Han skriver (IV 37): »Sunt autem plures alias in oceano insulae, quarum non minima Gronland profundius in oceano sita contra montes Suediae vel Riphea juga«. Denne opfattelse var gængs hele middelalderen igennem, tilsyneladende indtil Claudius Clavus' kort i 1420'erne. Således skriver pave Nicolaus III, 1279, 31/1: ». . . quod *insula*, in qua civitas Gardensis constitit, propter malitiam maris Oceani, infra quod ipsa constitit, raro navigio visitatur«,³ ligeledes pave Nicolaus V, 1448, 20/9: »Sane pro parte dilectorum filiorum jndegenarum et universitatis habitorem *jnsule Grenolandie*, que in ultimis finibus oceani ad septentrionalem plagam regni Norwegie in provincia Nidrosiensi dicitur situata«. ⁴ Der har altså i lange tider været et svagt kendskab til øer derude i oceanet nordvestpå – også ved pavestolen.

Den længste tekst på kortet deler sig naturligt i to dele. Der er faktisk fire linjer til hver del, men skriveren har ikke haft plads nok. Den første

³ Dipl. Norv. I, nr. 66, s. 59.

⁴ Dipl. Norv. VI, nr. 527, s. 554.

del af teksten handler om Bjarni Herjulfsson og Leif Eirikssons opdagelse af Vinland. Den anden, begyndende med navnet Henricus, handler om denne biskops rejse. Selv om den latinske tekst flyder ud i ét, er de to dele indholdsmæssigt skarpt adskilte, og derfor kan de behandles hver for sig, idet de dog indirekte belyser hinanden.

Der opstår ikke væsentlige uoverensstemmelser med den amerikanske oversættelse i den rent verbale forståelse af den lange VM-teksts første halvdel. Derimod er det ikke muligt at godtage fortolkningen. Dette ligger formentlig i, at udgiverne på forhånd synes at have tillagt kort og tekster en kildeværdi, som først burde sandsynliggøres. For at kunne benytte kortteksten til støtte for kortets originalitet og klarlægge både teksters og korts kildeværdi, må det imidlertid være væsentligt først at udrede ikke blot, hvad teksten egentlig beretter, men også i hvilket forhold den står til traditionen såvel i form som i indhold.

De formelle vendinger og stilistiske prydelser må skrælles bort. »Volente deo« og »inter glacies« glider ud af sig selv. Det samme gælder »extremas partes«; i øvrigt fremgår det af kortet, at det drejer sig om de yderste egne mod vest, hvilket ikke er noget nyt; det fremgår med al tydelighed af de ovenfor nævnte pavebreve fra 1279 og 1448 samt af Adam af Bremen. Det er en lang vej, de rejser mod syd. Det beretter også den norrøne tradition, oven i købet har vi jo ruten angivet sammen med distancerne i sejl tid. Det kan desuden også ses på kortet, at vejen må have været lang. Det er med andre ord alt sammen selvfølgeligheder, der intet som helst yder til støtte for kortet eller øger dettes, end-sige korttekstens kildeværdi.

Det fortælles i kortteksten, at det nye land, Bjarni og Leif finder, er uhyre frugtbart, nærmere betegnet vinbærende. Uden at det klart siges, at det var på grund af denne vin, fortælles det, at de kaldte den fundne ø Vinland. Det ved vi til overmål i forvejen fra traditionen, som kortteksten så nogenlunde følger, efter formålets natur yderst kortfattet.

Der er imidlertid to ejendommeligheder i denne teksthelvdel. Den ene strider direkte mod traditionen. Kompilatoren af VM-teksten slår Bjarni Herjulfssons og Leif Eirikssons rejser sammen til én. Det er hidtil uhørt. Den norrøne tradition om opdagelsen af Vinland findes som bekendt i to versioner, der indbyrdes totalt udelukker hinanden. Traditionen blander dem da heller ikke sammen. Den ene, Grønlandspåtr (der i den amerikanske udgave s. 210 ff. ikke klart dateres til det sandsynligste nedskrivningstidspunkt: begyndelsen af 1200-tallet), lader Bjarni Herjulfsson ved en tilfældighed opdage de vestligt liggende kyster, antagelig omkring 986, og opildnet af Bjarnis langt senere omtale heraf begiver Leif sig ud på sin færd, der tilsyneladende sker i løbet af de nærmeste år efter 1001/02. Den anden version, Eiríks saga rauða, omtaler overhovedet ikke Bjarni, men lader Leif opdage

Vinland på hjemrejsen fra Norge år 1000. Begge nævner Leif som navngiveren; Bjarni har derimod ingen andel i navnet. Fællesrejsen er tilsyneladende skabt af forfatteren til VM-teksten eller hans meddeler. Der er intet i det norrøne middelalderlige kildestof, der blot antyder, at en sådan rejse kan være foretaget. Det er goldt at ville filosofere over en mulig tredje rejse, hvor Leif og Bjarni skulle have slået følge, således som Skelton og Painter gør det henholdsvis s. 223 og s. 255. Skelton bygger endda sin argumentation op alene på kortteksten, som han dermed a priori tillægger kildeværdi. Han overser, at der i begge kortteksterne udtrykkelig står, at Bjarni og Leif *fundt* landet (dels *reperta*, dels *invenerunt*). Det kan umuligt fortolkes anderledes, end at begge tekster anser rejsen for en førstegangs-rejse.

Måske ligger der i den korte VM-tekst en indikation for, at der er sket en sammenblanding af de to rejser under tekstaffattelsen. Det fremgår af kortet (jfr. s. 58), at teksten falder i tre linjer. Den første linje – »Vinilanda Jnsula« – står lige som for sig selv, i større afstand fra de to linjer nedenunder end afstanden mellem disse to linjer indbyrdes. Desuden svinger første linje ud fra landkonturens øverste hjørne. I den næste linje står der »a Byarno reperta«. Mandsnavnet er skrevet med stort begyndelsesbogstav, og verbalformen følger umiddelbart efter. I tredje linje kommer så »et leipho socijs«, Leif skrevet med lille begyndelsesbogstav og hele udsagnet bagefter verbalformen. Det skal ikke påstås, at en sådan konstruktion er unormal; men det er dog påfaldende, at det samme udsagn er formuleret anderledes i den lange tekst: ». . . byarnus et leiphus erissonnis socij . . . inuenerunt . . .«. Parallelt hermed kunne den korte tekst være udformet: »a Byarno et leipho socijs reperta«.

Forskellen i navnenes begyndelsesbogstav i den korte tekst kan indicere, at den sidste linje er en tilføjelse. I den lange tekst er alle personnavne skrevet med lille begyndelsesbogstav, hvorimod Gronenlanda de første gange har stort begyndelsesbogstav, den tredje gang lille, vimplanda med lille, Vinilanda i den korte tekst med stort, her en slags initial. Denne usikkerhed og inkonsekvens, parret med konstruktionen af den korte tekst, bestyrker tanken om, at den korte tekst er blevet til i forskellige tempi. Sammenblandingen af de to rejser kan da være sket under affattelsen af kortteksterne, hvis meddelelser af pladshensyn skulle være så kortfattede som muligt. Først har skribenten prentet selve betegnelsen »Vinilanda Jnsula«. Derefter har han tilføjet linjen »a Byarno reperta«, hvorefter han har affattet første del af den lange tekst – eller den hele. Her slog han så Bjarnis og Leifs rejser sammen til én (af pladshensyn?), men opdagede bagefter, at han ikke havde taget Leif med i den korte tekst og føjede så den sidste linje »et leipho socijs« til denne tekst. Er dette hypotetisk, så bygger hypotesen i hvert fald direkte på, hvad det foreliggende dokument viser. Under alle omstæn-

digheder giver det foreliggende materiales elementer læseren en fornemmelse af en udpræget løshed hos den middelalderlige VM-kompilator.

Den anden ejendommelighed, der karakteriserer den længste VM-tekst, er det patronymikon, som Leif er udstyret med, og som (jfr. ovenfor) nok skal læses »erissonnis«. Hverken Skelton eller Painter ofrer dette opmærksomhed. »erissonnis« er naturligvis et forholdsvis klunnet latiniseret »Eiriksson«. Ingen latinkyndig nordbo ville formentlig tage en sådan latinisering i sin mund, end mindre lade sin pennefjer skrive den. De nordiske patronymika blev sædvanligvis – også af pavestolens kancelli – oversat, når de overhovedet blev brugt. Man ville i dette tilfælde usvigeligt have skrevet »Erici« med eller uden vedføjte »filius«. VM-kompilatoren har ikke vidst, hvad dette Eiriksson var; han har tilsyneladende heller ikke kendt navnet Eirik (Erik), hvilket klart fremgår af det første navn i den anden halvdel af den lange VM-tekst. Det er umuligt at have et blot nogenlunde overfladisk kendskab til norrøn tradition endsige nordiske forhold uden at støde på navnet Erik. Der er altså i tekstens »erissonnis« en tydelig indikation på kompilatorens eller hans meddelers yderst perifere kontakt med norrøn tradition. Alt i alt forekommer denne teksthelvdel at bygge på det spinklest mulige kendskab til den norrøne Vinlandstradition, og endda således, at denne tynde viden er behandlet vilkårligt.

Den anden halvdel af den længste VM-tekst er imidlertid endnu mere problematisk og giver anledning til de største tvivl over for den amerikanske udgaves fortolkninger. I oversættelsen til engelsk s. 140 er der visse unøjagtigheder. Således er »superiori« oversat, som om der i teksten stod superiorum; »humillima obediencia superiori voluntati« betyder klart »i den mest ydmyge lydighed mod en højere vilje«, nemlig Guds, og ikke »of his superiors«, sine foresattes vilje. Mindre væsentligt er det, at »patris sanctissimi nostri« oversættes med »our most blessed father«; det ville være rigtigere med »most holy father«. Endelig flyttes »in nomine dei omnipotentis« frem til at være knyttet til verbet »accessit«; det hører snarere til det efterfølgende »mansit«.

Meddelelsen »postea versus gronenlandam redit ad orientem hiemalem« oversættes med »and later returned northeastward toward Greenland«. Det er udtrykket »ad orientem hiemalem«, der oversættes med »nordøstpå«. Diverse leksika og tesauroi yder ingen støtte for en sådan oversættelse. Derimod anvendes tilsvarende udtryk i TR, hvor der også synes at være en forklaring på, hvad de betyder. Af anvendelsen i TR kan anføres »ex parte occidentis estivalis« (TR 4, s. 57), »contra Maiorem Indiam ad orientem hyemalem« (TR 11, s. 63), henholdsvis oversat (af Painter) med »sydvest« og »nordøst«. I TR 2, s. 55, anføres følgende: »Sciendum igitur quod secundum Tartaros et quosdam alios habitabilis mundi huius machina dividitur in duas principales partes

orientalem videlicet et occidentalem large sumptas quod sol oritur et occidit estivo tempore et brumali«. Det fremgår heraf, at forfatteren til TR har en viden om, at solen står op og går ned forskelligt efter årstiden; ellers ville han vel ikke anføre, at denne del af verden strækker sig fra, hvor solen står op og går ned om sommeren, til hvor den gør det om vinteren. Eftersom solen om sommeren på den nordlige halvkugle nærmest står op i nordøst og går ned nærmest i nordvest, må *oriens estivalis* og *occidens estivalis* betyde henholdsvis nordøst og nordvest. Vintersolen står op i sydøst og går ned i sydvest, hvilke verdenshjørner tilsvarende dækkes af *oriens hiemalis* og *occidens hiemalis*.⁵ Betydningen er altså lige omvendt af, hvad Painter mener. Denne oversættelse passer også bedre for de ovennævnte citater, henholdsvis TR 4 (jfr. note 1 til TR 4, s. 57) og TR 11 (jfr. note 5 til TR 11, s. 62). Anvendt på VM-tekstens »ad orientem hiemalem« skulle det altså angive retningen sydøst og ikke nordøst, som den engelske oversættelse angiver. Sydøst fra Grønland kan være så meget – også på VM – men rammer bedst Europa, nærmere betegnet Bretagne-halvøen, på VM.

Nu lader det til, at man i oversættelsen til engelsk har knyttet dette »ad orientem hiemalem« til det foregående »postea versus gronenlandam redit«. Ved hjælp af *versus* er der allerede angivet en rejseretning, der forøvrigt fremgår af kortet. *Sydøstpå* fra Vinland til Grønland er meningsløst. Derfor hører »ad orientem hiemalem« til det efterfølgende, der så i sin helhed skal læses: »ad orientem hiemalem deinde humillima obediencia superiori voluntati processit«. Både retningsangivelsen og den religiøst formelle afslutning er tilstrækkelig vage til, at der intet som helst konkret kan tolkes ud af det. Det er forøvrigt formelt set en nydelig afrunding, kompilatoren har lavet på sin korte tekst: han begynder med et »Volente deo«, anvender omtrent midt i teksten udtrykket »in nomine dei« og afslutter med »superiori voluntati«, hvorved der som nævnt kun kan være tænkt på Guds vilje.

I kraft af den forkerte oversættelse af »superiori« forsøger imidlertid såvel Skelton som Painter at gisne om, hvis vilje bispem bøjede sig ydmygeligen for, hvem det er, som har hjemkaldt ham. De standser her ved paven. Hjemkaldelsen skulle være sket på grund af pave Pascalis' død 1118. Det må nærmest betegnes som metodisk tomgang at filosofere over dette tema, når det hele korthus kan slås over ende ved påvisningen af en forkert oversættelse.

⁵ Det er muligt, at udtrykket er konstrueret af TR-forfatteren. Man kender dog fra såkaldt søvalderlatin udtrykket *sol oriens hibernus*, d.v.s. det verdenshjørne, hvor solen står op om vinteren, altså nærmest sydøst. Parallelt hermed kendes fra det andet århundrede *sol oriens aestivus*, d.v.s. nordøst. På samme måde forholder det sig med *occidens* og med de samme adjektiver tilføjet. Det skulle være mærkeligt, om man ikke i den senere litteratur skulle kunne finde flere eksempler herpå. Adjektiverne *aestivus* og *estivalis*, *hibernus* og *hiemalis* er parvis så nær synonyme som to ord kan være.

Den latinske tekst på VM fortæller om den rejsende biskop: »henricus Gronenlande regionumque finitimarum sedis apostolicæ episcopus legatus in hac terra spaciosa vero et opulentissima in posterimo anno patris sanctissimi nostrj Pascali accessit«. Den engelske oversættelse her lyder: »Eric (Henricus), legate of the Apostolic See and bishop of Greenland and the neighboring regions, arrived in this truly vast and very rich land«. Det er vist så galt, som det er skrevet. »in hac terra . . . opulentissima« kan for det første ikke være knyttet til »accessit«, eftersom der så burde have stået »in hanc terram . . . opulentissimam«. Verbet »accessit« står rimeligvis her absolut og betyder »kom dertil«. Dernæst kan man ikke splitte den første del af meddelelsen op på den anførte måde. Der fortælles simpelt hen – uden syntaktiske krumspring – at denne »henricus« er »Gronenlande regionumque finitimarum sedis apostolicæ episcopus«, d.v.s. »det apostolske sædes biskop over Grønland og tilgrænsende områder«. Dertil føjes så appositionelt »legatus in hac terra . . . oppulentissima«, »udsending (legat) i dette så sandt vidtstrakte og såre rige land«. Man kan ikke uden videre indskyde et »og« mellem biskop og legat, fordi det passer i ens forudfattede teori, at denne biskop skal være det apostolske sædes legat. Hvis det havde været meningen, havde det været ganske anderledes udtrykt i den latinske form.

Titulaturen, som denne biskop udstyres med, kan det være formålstjenligt at se lidt mere på. Udtrykket »sedis apostolice legatus« findes i TR 1, s. 55, hvor munken Johannes får denne titel. I note 4, s. 54, henviser Painter selv til, at Carpini i egen person angiver sin titel som »sedis apostolice nuntius«. Den titulatur er også langt mere passende. Nar TR-forfatteren ændrer dette *nuntius* til *legatus* er det åbenbart hans egen opfindelse. Eftersom VM-kompilatoren anses for at være et ekko i større eller mindre grad af TR-forfatteren, er det mest nærliggende at antage, at også henricus' titel af legat beror på samme »opfindelse«. Det er dog syntaktisk i VM-teksten berøvet sit »sedis apostolice«, der i stedet for er føjet til »episcopus«.

Imidlertid drejer det sig om en biskop i 1100-tallet, hvor der ikke blev udsendt legater hvert andet år. Det er meget sigende, at de tørre bemærkninger, der findes om den biskop, der her kan være tale om, ikke med et eneste ord omtaler ham som legat, men kun som biskop. Det ville utvivlsomt have givet sig til kende i de islandske årbøger, dersom en pavelig legat havde vist sig på de kanter, når de troligt noterer sig snart sagt hver biskops og mere fremtrædende præsts ankomst og afrejse. Nej, denne legat-titel er VM-kompilatorens egen opfindelse og giver os ingen som helst ny oplysning.

Den biskop, der fortælles om, kan ganske rigtigt ikke være nogen anden end den fra de islandske årbøger og Landnámabók kendte Erik Upsi Gnuþsson. I de ældste årbøger kaldes han kun »Eiríkr biskup«, senere

»Grønlendinga biskup«. Når VM-kompilatoren kalder ham »henricus« er det, som ovenfor (s. 66) nævnt i forbindelsen med patronymikonnet »erissonnis«, fordi han ikke kender det nordiske navn Erik eller Eirik. Han har vidst, hvorhen det snerpede (noget med -rik-), hvilket så i hans germanske øre er blevet til det for ham velkendte Henrik. Atter et bevis på kompilatorens »frie forhold« til sit emne.

Med fylld og falbelader og en smule fantasi broderer VM-kompilatoren på denne meget kortfattede norrøne tradition om biskop Eirik Upsi Gnuþsson og hans Vinlands-færd. Det er imidlertid en biskop uden stiftskirke, og derfor må VM-kompilatoren have ham fikseret på en eller anden måde, hvorpå han gør ham til »sedis apostolicæ episcopus«. Dette plejer i 1400-tallet at betyde, at den pågældende biskop er udnævnt ved pavelig provision. Der er mig bekendt ikke nogen »sedis apostolicæ episcopus« i Norden i tiden før 1400. Alle biskopper af Garðar tituleres »dei gratia episcopus Gardensis« eller »medh gudz nadh biscop i Grönlande« eller lignende, også efter det tidspunkt, da pavestolen første gang forbeholdt sig udnævnelsen af biskop i Garðar. Den udnævnelsesret, som pave Clemens VII i Avignon 1389, 7/4, forbeholdt pavestolen, blev virkningsløs. Kravet blev genoptaget og fastslået af pave Bonifacius i Rom, da han 1401, 25/2, tildelte franciskaneren Bertold Garðar stift.⁶ 1411, 13/11, providederede pave Johannes XXIII i Rom en anden biskop med titlen »dei et apostolice sedis gratia episcopus gardensis«.⁷ Bertold fastholdt dog stadig ihvertfald sin titel. Et diplom fra 1420 lyder således: »Eskillus Dei et Apostolice sedis gratia Archiepiscopus Nidrosiensis ac Bertollus eadem gratia Episcopus Gardensis«,⁸ altså den samme titulatur som i 1411. Den titel, der tillægges VM-tekstens biskop Henricus, er således knyttet til 1400-tallet. Den må stamme fra kompilatoren, og den kan ikke føres tilbage til 1100-tallets første halvdel. Der kan derfor ikke på grundlag af denne titulatur drages nogen slutninger med hensyn til biskop Eirik til supplement af den norrøne tradition. Tilbage bliver, at denne Henrik/Eirik var biskop i Grønland og tog til Vinland. At han tog tilbage igen og videre, kan lige så godt være konstruktion som alt det øvrige, kompilatoren pynter sin tekst med. Det var i alle måder utilfredsstillende – også stilistisk – dersom han skulle forsvinde ud i den blå luft, således som det desværre er tilfældet i den norrøne tradition.

Dateringen af biskoppens rejse er et springende punkt i den amerikanske argumentation. Der står i teksten, at den foregik »i vor højst hellige fader Pascalis' sidste år«. Man anser denne tidsangivelse for så præcis, at den må tages seriøst. Da Pascalis døde tidligt på året 1118, må det

⁶ Dipl. Norv. XVII, 1; 1389: nr. 138, s. 132 f.; 1401: nr. 208, s. 185 f.

⁷ Dipl. Norv. XVI, nr. 62, s. 62.

⁸ Dipl. Norv. XVI, nr. 74, s. 74.

sidste år blive 1117/18. Det stemmer hverken med årbøgenes 1112 eller deres 1121.

Der har været diskussion om disse to årstal; men man er ikke kommet sagens kerne nærmere, fordi grundlaget er de knappest mulige notitser. En del af denne diskussion refereres af Skelton. De norrøne kilder har i al deres knaphed imidlertid den fordel frem for VM-teksten, at de som led i en tradition er nedskrevet langt tidligere.

I disse kilders datering bryder så VM-teksten ind 300 år efter begivenheden og daterer den på en anden måde, ved hjælp af pavelisten; og der er tilsyneladende ingen »selvstændig« tradition bag VM-teksten. Skelton er ganske klar over det tvivlsomme ved at tage denne datering alvorlig; men han gør det alligevel, fordi han tillægger teksten en kildeværdi og en autentik, som først skulle påvises. Derved tvinges han til at forudsætte en nu tabt kilde, der skulle have en datering, som VM-kompilatoren brugte. Det vil sige, at han faktisk supponerer en selvstændig tradition bag VM-teksten ved siden af de islandske årbøger og uafhængig af dem. Naturligvis og ganske selvfølgelig må det antages, at VM-kompilatoren har haft et eller andet forlæg; men derfra til at forudsætte en tabt original, der har båret en hel anden tradition, er der dog et spring. Skelton og Painter går endda så vidt, at de forkaster de islandske årbøgers datering til fordel for VM-tekstens, skønt deres argumentation beror på konstruktioner ud i luften.

Det er umuligt at indse, at man skulle nære større tillid til VM-tekstens datering end til de islandske årbøgers, når kompilatoren nedskriver sin 300 år efter begivenheden og i øvrigt klart er bundet til sin egen tid i sine andre »meddelelser«. Tilliden til VM-teksten kan i det hele taget efter det ovenfor anførte ikke være særlig stor. Angivelsen af tidspunktet for biskop Henricus/Eiriks rejse til Grønland og Vinland er holdt nøjagtig så vag, at man fornemmer en meddelelser, der angiver tidspunktet ved at referere til noget mere alment kendt. Pascalis var pave fra 1099 til 1118, en forholdsvis lang tid; blev han ikke husket for andet, var dette egentlig tilstrækkeligt. Måske har VM-kompilatorens meddelelser eller forlæg haft et løst kendskab til den norrøne tradition om biskop Eirik, men tidsangivelsen for rejsen kun omtrentlig.

Udgiverens godtagelse af VM-tekstens datering foranlediger dem imidlertid til at konstruere videre på Eiriks rejse. Man går ud fra, at den er foregået i 1117, beklager den vage angivelse af opholdets varighed, der dog ikke er så vag endda, og endelig mener man, at han må være hjemkaldt umiddelbart efter Pascalis' død 1118, for så omgående at være rejst videre, måske til Rom. Således broderer udgiverne videre, hvor VM-kompilatoren holder op.

Afrejsen – fortsætter man – må være sket inden 1123, hvor Sokke

Thorersons aktion for at få en biskop til Grønland satte ind. Når man nu ved, hvor lang tid det i 1100-tallet tog at nå frem og tilbage over Atlanten til Grønland – i heldigste tilfælde et år, fordi man måtte overvinde – kan man i hvert fald ikke forestille sig det knappest mulige mål af år mellem biskop Eiriks tilstedeværelse i Grønland, hans bortrejse og dermed betingelserne for, at Sokke Thorerson kunne træde i aktion, ej heller nogen særlig ekspedit kontakt mellem pavestolen og biskop Eirik.

For at imødekomme den amerikanske fortolkning kunne man rekonstruere biskoppens mulige rejse således, idet det må erindres, at Pascalis' sidste år faktisk udløb august 1118, hvorefter det hele kan forskydes et år:

Vi sætter, at biskop Eiriks »utferð« sker i overensstemmelse med VM-tekstens angivelse i året 1117, i hvilket år han om sommeren må være kommet til Grønland. Han har nødvendigvis måttet forblive der et år. Tidligst i sommeren 1118 har han kunnet rejse til Vinland, hvilket må være sket, før meddelelsen om pave Pascalis' død er nået frem til ham. (Det er egentlig ufatteligt, at man kan forestille sig, at pavestolen på det tidspunkt ville ulejlige sig med at meddele en så fjern biskop om pavens dødelige afgang). Det kan have taget år og dag, før denne meddelelse og hjemkaldelse er nået frem; men lad os holde os til det snævrere mulige: Biskop Eirik tager til Vinland i sommeren 1118. Han opholder sig i lang tid i Vinland. VM-teksten siger ordret: »longo tempore mansit estiuo et brumali«. Denne angivelse er akkurat lige så usikker – om man vil: lige så præcis – som dateringen til Pascalis' sidste år. Skal man tage den lige så strengt, så udtrykker den tiden med et entalsudtryk, sommer- og vintertid. Man kunne tænke sig, at forfatteren ville have angivet en længere tid ved f. eks. per annos, men han indskrænker sig til *tempus* som yderligere bestemmes ved angivelsen af årstiderne.

Stadig holdende os til det snævrere mulige konstruerer vi videre: Eirik opholder sig resten af sommeren 1118 i Vinland og den påfølgende vinter. Tidligst om foråret 1119 har han forladt det og er taget tilbage til Grønland, hvortil han først kan være ankommet hen på sommeren. Man kan så sætte, at han har fået meddelelsen om Pascalis' død og hjemkaldelsen på dette tidspunkt. Har det så været muligt for ham at få en skipper til at rejse, kan det måske have ladet sig gøre i 1119, men han har nok snarere måttet vente til 1120.

Her er den snævrere mulige »sejlplan« skitseret og (det understreges) konstrueret. Der skal i den subarktiske sejlads meget lidt til – ikke mindst i middelalderen – at en sejlplan forskydes. Vi er atter ved det samme »problem« som ovenfor: er meddelelsen om Pascalis' død først

nået frem i 1119 eller, hvad der er lige så muligt, 1120, begynder vi at nærme os årbøgenes 1121. Det tog til en sammenligning biskop Arnald to år at nå frem til sit stift i 1126. Farvandene mellem Norge og Grønland blev ikke sejlet tyndt af hastende skibe. Mulighederne for at strække tidsangivelserne er meget vide. Hvad årstallet 1121 angår, har man været inde på at fortolke denne tidsangivelse som det år, hvori man hørte om Eiriks vinlandsfærd, hvilket bringer ovenfor anførte sejlplan endnu nærmere årbøgenes tidsangivelse. G. D. Painter antyder også (s. 260) denne mulighed (at man hørte om vinlandsfærden).

Hvordan man nu end vender og drejer det, er og bliver resultatet en eneste konstruktion, og som sådan tvivlsom. Det er såre betænkeligt at bygge en konstruktion op for at opstille et sandsynlighedsbevis for, at en i øvrigt ikke særlig værdifuld »kilde« eventuelt kan komme med en rigtig meddelelse. Tilsyneladende har de amerikanske fortolkere stirret sig blinde på VM-teksterne og kortets udseende, så de godtager dets meddelelser a priori. Dette fremgår koncentreret af bl. a. G. D. Painters udtalelser s. 251, hvor han – efter at have opregnet de tydelige formularer og formelle gentagelser – skriver: »Fortunately, however, we can confirm the main elements of the sense of the caption from independent primary sources, and conclude, in the French expression, that it »sweats authenticity«. The novel details, such as Bishop Eirik's title, the year-date of this voyage, his wintering in Vinland, his return to Greenland, and his retirement (to Iceland, Scandinavia, or Rome?) at the order of his superior are likely enough in themselves, and do not sound like inventions of the compiler, who when he invents does so for the benefit of his map and less sensationally«. Og senere, s. 255, endnu stærkere: »This sober and weighty statement, both as a whole and in detail, seems hardly open to adverse criticism. It could be dismissed as a fabrication only by an act of arbitrary incredulity, and we may take it *ex hypothesi* as authentic. When seen in its historical context it is both confirmed and illuminated«.

Tværtimod. Når slige fornemmelser skal tages i betragtning, så oser begge teksterne på VM af usikkerhed, den længste værst. Ovenfor er begge blevet behandlet kritisk, og set netop i forbindelse med det øvrige kildemateriale, »in its historical context«; kildeværdien er just derved blevet reduceret ned til nulpunktet. Der fortælles ikke i teksterne en smule mere, end vi i forvejen vidste, og det, der berettes ud over den norrøne tradition, er åbenbare stilistiske konstruktioner. Denne kritiske behandling er – som man vil have set – ikke sket ud fra »arbitrary incredulity«, vilkårlig mistillid.

Udgifterne har ikke set, at biskoppens titel er en 1400-tals-konstruktion, dateringen er ikke til at stole på, overvintringen i Vinland er en

selvfølgelig konsekvens af den tid, som rejsen også efter kortet at dømme måtte tage. Biskoppens tilbagerejse og tilbagekaldelse er, som ovenfor anført, tydeligvis konstruktion, men man ofrer i den amerikanske udgave s. 260 alt dette en længere, hypotesefyldt redegørelse, byggende på fejlfortolkningen af biskoppens titel og den forkerte oversættelse af *superiori voluntati*. VM-teksten hjælper os altså ikke til at komme dette dateringsproblem nærmere. VM-tekstens tidssangivelse er ikke mere præcis eller sikker end den norrøne, snarere det modsatte, affattelsestidspunktet taget i betragtning. Det eneste, den bidrager til, er at rokke en smule ved traditionen, der i forvejen står svagt på dette punkt.

De to tekster på VM og de fortolkninger, som R. A. Skelton og G. D. Painter når frem til, er hermed kritisk gennemgået. Konklusionen må blive, at teksterne ikke yder noget som helst nyt, som kan lægges til den norrøne tradition, at de på visse punkter strider mod denne, og at de synes at være forfattet af en person med et meget perifert kendskab til den og til norrøne forhold i det hele taget. Dermed falder hele det fortolkningskompleks, som udgiverne har bygget op.

G. D. Painter meddeler i øvrigt overraskende ting vedrørende 1100-tallets nordiske kirkehistorie, henvisende til H. K. Mann »The Lives of The Popes in The Early Middle Ages« I–XVII, London 1902–31. I note 54, s. 261, vil Painter vide, at Lunds ærkestift blev oprettet 1106 – det er som bekendt to år for sent – og s. 255 skriver han: »Bishop Eirik's mission falls precisely within the period when Pope Pascal II (1099–1118) was spreading and re-organizing the papal control of Scandinavia and the Norse colonies. In 1106 (jfr. årstallet om ærkesædet i Lund ovenfor) Pascal had appointed John the first bishop of Holar, the northern see of Iceland, and the establishment of a Greenland bishopric was a natural next step«. Han fortsætter med – under henvisning til indsamling af peterspenge fra Grønland i 1200- og 1300-tallet – at erklære Roms bevæggrunde for dels hierarkiske, dels finansielle og skriver så: »– but the obligation to improve the pastoral ministrations of the Church among the little-tended Greenland flock was no doubt paramount«.

For at tage det sidste først, så finder vi her et typisk eksempel på, at man går i fare for at miste sansen for de rette proportioner, når man stirrer sig enøjet på et relativt begrænset felt. Det er ganske rigtigt, at den grønlandske menighed var både lille og lidet forsynet med sjælesørgere. Netop på grund af sin størrelse, fjerne beliggenhed og betydning både i hierarkisk og finansiell henseende var den for intet at regne i forhold til den vide og i 1100-tallet langt fra gennemdyrkede mark, som Norden i det hele taget repræsenterede. I 1100-tallet havde man ikke ret megen viden om, hvad der kunne hentes i Grønland. Det er påfaldende, at hver gang Grønland gennem hele middelalderen kommer på tale fra curien, sker det på direkte foranledning udefra, som regel fra ærkebispem i Nidaros.

Der kan ikke være tale om, at der i pavestolens begrebsverden har eksisteret

en »alt overrørende forpligtelse« til at forbedre den kirkelige betjening af »den lidet røgtede flok i Grønland«. Det er dog at tillægge denne menighed for megen betydning i en større sammenhæng. Sandheden er nærmere den, at man i Rom i 1100-tallet havde yderst vage forestillinger om Norden i almindelighed og Grønland i særdeleshed.

Tværtimod at Pascalis II i sin regeringstid søgte at få kontrol med den nordiske kirke, opfatter man – i hvert fald i nordisk kirkehistorie – oprettelsen af ærkesædet i Lund som en politisk betonet gevinst, opnået under udnyttelse af pavens modsætningsforhold til ærkebispen af Hamburg-Bremen, der havde taget parti for kejseren mod paven. Frigørelsen af den nordiske kirke beror på en nordisk aktion, som paven accepterer, ikke på en pavelig aktion for at opnå kontrol over de ham så fjerne kirkeprovinser. Pavestolen var for øvrigt alt andet end stærk i Pascalis' og hans efterfølgeres tid.

Endvidere skal det anføres, at peterspenge vel blev krævet i Norden i 1100-tallets sidste halvdel, men ikke spillede nogen rolle, hvilket Painter vil hævde. Hvad Grønland angår, kan man ikke – som Painter gør det – bruge de få og langt senere eksempler på afgifter til pavestolen for derigennem at belyse curiens forhold til den grønlandske menighed 150–200 år tidligere. Disse eksempler drejer sig om dokumentarisk omtale af forskelligartede afgifter i 1276, dispensationstilladelse ved opkrævning og betaling 1279, andel i tienden til støtte for pavestolens virksomhed i Det Hellige Land 1282 og endelig 1326 om opkrævning af pengehjælp til kampen mod kættere i Italien og de dertil hørende kollektopgørelser 1327. Dette har alt i alt ikke meget med peterspenge at gøre.

Pascalis II udnævnte heller ikke Jón Ögmundarson til biskop af Hólar. Det er i sig selv en ganske anakronistisk tanke, at han skulle have gjort det. Pascalis' aktivitet i den forbindelse indskrænker sig til en dispensation for Jóns bispevielse, eftersom han havde været gift to gange. Vielsen blev foretaget af Asser af Lund, 29. april 1106.

Det kan synes mærkeligt at fremdrage disse enkeltheder, som ligger fjernt fra selve det konkrete emne. Det er gjort for blandt andet at demonstrere, hvor fjernt i hvert fald forfatterne af afhandlingerne i »The Vinland Map« er fra nordisk middelalderforskning i almindelighed og Grønlandsforskningen i særdeleshed. Den nordiske litteratur herom synes de kun at kende gennem oversættelser til engelsk, tysk eller fransk af et vist tilfældigt omfang. Det samme gælder kildematerialet, der kun citeres, hvor udgaver på engelsk foreligger, eller indirekte gennem specialafhandlingernes citater.

Der er adskillige større eller mindre – skal vi kalde det ejendommeligheder i de to afhandlingers kommentarer og fortolkninger af Vinlandskortets tekster. R. A. Skelton daterer (s. 164) Islands tilslutning til Norgesvældet til 1263; det skete året før. Han anbringer (s. 168) Flatøy på Islands nordkyst 66°10' n. br. Der ligger ganske rigtigt en Flatøy i Skjalfandi på nordkysten; men den Flatøy, som man almindeligvis tænker på, når navnet nævnes (og som Skelton sikkert også har haft i tankerne), ligger ved Islands vestkyst, i Breiðifjörður på 65°20' n. br. Han taler (s. 175) om regelmæssig forbindelse mellem Rom og bispestolene i Island og på Grønland. For Grønlands vedkommende kender vi imidlertid

kun én biskops rejse til Rom, nemlig Jon Smyrills mellem 1203 og 1209. I forbindelse med den yderst hypotetiske konstruktion om en engelsk franciskaners eventuelle besøg i Østerbygden vil Skelton (s. 181) vide, at der kom en knarre tilbage fra Grønland i året 1364. Så vidt man fra det dokumentariske kildemateriale kan slutte, var der mellem 1349 og 1368 ingen forbindelse mellem Grønland og det øvrige Norden,⁹ men muligvis omvendt. Ganske vist bliver broder Alf viet til biskop af Garðar 1365, og dette er – sammen med nødvendigheden af officialen i Garðar Ivar Barðsons tilbagekomst – baggrunden for en hypotese om, at det ved et ankommende skib fra Grønland 1364 skulle være meddelt, at den hidtidige biskop, Arne (1314–1348/49), forlængst skulle være afdød. Vi ved kun, at Ivar Barðson må være vendt tilbage til Norge på et eller andet tidspunkt før sin død, da hans beretning efter al sandsynlighed er fortalt af ham selv i Bergen. Tidspunktet for hans hjemkomst kan der kun gisnes om ud fra en omtale af en »Ivarus Barderij«, der 25/6 1364 kaldes »canonicus duodecim apostolorum Bergensis«; om han er identisk med den grønlandske gejstlige, er dog ganske usikkert.¹⁰ Udnævnelser af biskop Alf i 1365 forudsætter ikke med absolut nødvendighed, at der er kommet meddelelse til Norge om Arnes død. De mange år fra Arnes død til Alfs udnævnelse tyder snarere på, at man har udnævnt Alf på slump. Det var i hvert fald sket én gang tidligere (i 1343), at man havde udnævnt en biskop til Garðar, skønt Arne stadig levede og virkede, hvilket man senere fik at vide og derfor måtte forflytte den i utide udnævnte biskop. I 1365 måtte da den usædvanlig sejlivede biskop Arne være død, hvilket han altså faktisk havde været siden 1349, så man kunne vel uden alt for stor risiko udnævne en ny biskop, nemlig Alf. Det lykkedes ikke Alf at komme til Grønland før 1368, hvor det udtrykkelig siges, at man ikke havde haft biskop i Grønland i 19 år.¹¹ Siden 1346¹² har vi ikke nogen sikkert dateret ankomst af »knarren« til Norge. Man kan ikke gøre en tvivlsom hypotese til en kendsgerning.

Videre og i en helt anden forbindelse vil Skelton (s. 226) vide, at den grønlandske bisp, der blev udnævnt 1124, var suffragan under Hamburg-Bremens ærkesæde. Det er ikke rigtigt; han var selvfølgelig, som det også klart fremgår af kildematerialet, suffragan under Asser i Lund, der da også viede ham. Det er ganske vist uvæsentligt, men dog unøjagtigt, når Arnald (på samme side) benævnes biskop af Garðar; han blev viet til biskop over Grønland, og først efter hans ankomst 1126 blev Garðar udvalgt til bispens residens.

Lad dette være tilstrækkeligt. Det viser alt i alt, at forfatterne af disse afhandlinger vel har en udstrakt belæsthed, og at de kan se ud over et vældigt, men spredt materiale. De benytter imidlertid – kan det konstateres – materialet med en unøjagtighed i detaljerne. Drevet af en til tider fuldstændig løbsk fantasi rejser de de tyndest baserede hypoteser.

⁹ Isl. ann., her iflg. Grønl. hist. Mindesmrk. III, s. 30; Paul Knutssons mulige udsendelse 1355, Gl. kgl. Saml. 2432, 4°; det er dog ganske tvivlsomt, om han overhovedet kom af sted.

¹⁰ Jfr. Finnur Jónsson: Det gamle Grønlands Beskrivelse, 1930, s. 8.

¹¹ Isl. ann. i Grønl. hist. Mindesmrk. III, s. 30.

¹² Sst., s. 14.

For den kritiske læser af VM-teksterne bliver der – som før nævnt – efter alt det ovenstående sluttelig kun det tilbage, at disse tekster intet som helst nyt tilfører vores hidtidige viden, ej heller verificerer andet, end at den norrøne tradition åbenbart kunne finde vej til en person nede i det tyske, engang i 1400-tallet, og ægge hans fantasi til at tegne et kort over disse ham i øvrigt ganske ukendte egne. Den norrøne tradition bliver hverken mere eller mindre sikker, fordi den gentages, udvandes og konfunderes 3–400 år efter, at den er skabt.

Hypotetisk antyder G. D. Painter (s. 27), at det hele foreliggende værk, der tilsyneladende stadig er et fragment, skulle være afsluttet med en verbal skildring af den norrøne Atlant-tradition. Det ville have passeret godt som en afrunding af hele værket, dannende en kontrabalace til TR. Indtil man finder fortsættelsen, kan dette hverken sandsynliggøres eller modsiges. Det får stå hen som mr. Painters ønskedrøm. Indtil videre må man henholde sig til det foreliggende, og dets tekster yder, som det ovenfor er vist, meget lidt, eller rettere slet intet af betydning.

Men kortet da?

Den skepsis, som en kritisk gennemgang af teksterne vækker, har man professionelt også lov til at have over for kortet, således som det allerede er antydnet. Argumentationen hos R. A. Skelton, der især behandler denne side af »The Vinland Map«, forekommer ikke overbevisende. Den bygger i høj grad på a priori-ankendelsen af de to teksters autentik. Men når man tilbageviser denne, kan man heller ikke godkende en argumentation, der henter sine elementer just fra disse tekster.

Det gælder atter her, at emnet er pustet op til sådanne dimensioner, at det ville kræve en endnu større plads at gennemgå og gendrive argumentationen i detaljer. Det kan kun blive på et par væsentlige punkter, at en kritisk behandling kan sætte ind.

Man har åbenbart under studiet af kortet stirret sig enøjet på den forbløffende »lighed« med Grønlands konfiguration på et moderne kort af samme format og såre forenklet. Men fra at konstatere denne oversigtsmæssige lighed til at mene, at der er ganske bestemte landstrækninger, som kan genkendes på VM's Grønlands-kort, er der dog et betragteligt spring.

Dette spring foretages faktisk s. 184 i en sammenlignende figur. Det forekommer tvivlsomt, om dette kan anses for uangribelig videnskabelig metode. På denne vis mener man – for alvor – at kunne identificere omtrentlig 17 forskellige lokaliteter. Det er formålsløst at anvende argumentation over for dette; det beror på den, der ser, hvad han ser, eller rettere ønsker at se.

Det er derfor atter bedre at gøre rede for en anden opfattelse af kortets og dets konturer som helhed, blandt andet for at vise, at dette kort

kan kommenteres på en helt anden måde end den af Skelton forelagte, samtidig med at enkelte argumenter hos VM-udgiverne kan behandles.

Det er uden for al tvivl, at VM-tegneren som helhed kopierer foreliggende kort. Dette gør R. A. Skelton udmærket rede for. Der er umiskendelig lighed mellem Andrea Bianco's kort fra 1436 og VM, hvad »den gamle verden« angår. Man har heri også en terminus post quem for VM's udfærdigelse. Kopieringen er imidlertid ikke bedre, end at de enkelte landmassers form er væsentlig »rigtigere« hos Bianco end på VM. VM-tegneren medtager endvidere det asiatiske stof inden for geografien, som den skrevne rejseberetning TR yder. Det er bl. a. det, der får G. D. Painter til at gisne om en tilsvarende, men tabt fortsættelse af teksten med en skildring af den norrøne tradition. VM er over for Bianco's kort »selvstændigt« for Island, Grønland og Vinlands vedkommende, og man må holde sig til, hvad kortet her viser og beretter.

Det er vist et anerkendt faktum, at man i datiden mest tegnede på fri hånd, når man fremstillede kort af VM-typen, de såkaldte *mappe mundi*. Kun i grove træk rettede man sig efter længde- og breddebestemmelser for kendte lokaliteter. Man interesserede sig mindre for kystlinjernes korrekte gengivelse end for landmassernes afgrænsning og forhold til hinanden, det hele anbragt inden for en cirkel. Hver korttegner havde sin streg, som enhver tegner vil have sin karakteristiske streg. VM-tegneren adskiller sig ikke her fra andre af datidens tegnere. Bianco's streg er knap så krøllet som VM-tegnerens. Denne sidste er tilsyneladende langt mindre sikker på hånden og langt mere overfladisk end Bianco. Om man vil anse den første for mere vilkårlig end den anden eller omvendt, beror på et subjektivt skøn. Begge tegner jo kort »ud af fantasien« og på skolastisk spekulativ vis.

Når det af Skelton anerkendes, at VM-tegneren er en mådelig kopist af Bianco's kort, hvorfor skulle han så være mere sikker og tro mod et eventuelt forlæg, når han skulle tegne Grønland? Når man med Skelton og Painter forudsætter, at tegner og tekstkompilator er samme person, kan der efter ovenstående gennemgang af kortteksterne tilføjes: hvorfor skulle han, der øjensynlig kun løst følger den norrøne tradition, være slavisk tro over for et eventuelt norrønt kort? R. A. Skelton mener, at VM-tegneren er tro over for et forlæg af nordisk herkomst, og han må nødvendigvis mene det, fordi han a priori tillægger VM autentik for disse egnes vedkommende.

Det påstås ikke direkte, at VM-tegneren selv har været vespå, men derimod at han må have haft en omfattende geografisk information, muligvis endda et norrønt kort som forlæg. Har der været tale om en sådan omfattende information, er det påfaldende, at ikke et eneste

stednavn er anført ud over landmassernes navne. Han kender ikke Garðar. Dertil kan det invendes, at det heller ikke vrimler med lokaliteter på kortets andre landområder, og yderligere, at Clavus på sit kort over Grønland heller ikke har kendskab til stednavne. Heri ligger der måske et indicium på, at Clavus' kort, i hvert fald delvis, kan være forlæg for VM. Men dette forkastes af Skelton, hvorom mere nedenfor, og i stedet supponeres et nu tabt norrønt forlæg. Her synes atter metoden at være problematisk. Der skal som før nævnt særdeles kraftige indicier til for at antage, at der har eksisteret et nu tabt forlæg for et dokument – også en tegning. Under alle omstændigheder er en sådan antagelse kun en udvej, man i yderste nød griber til. En sådan nødsituation foreligger ikke her, hvor det er selvskabt nød, der driver argumentationen frem. Man har ikke på det foreliggende materiale kunnet finde virkelige indicier på, at der har eksisteret et eller andet kort, helst af norrøn afstamning, som forlæg for VM's Atlantdel. Man kan ikke operere med denne faktor, når den hverken findes in concreto eller kraftige indicier klart peger derpå. For øvrigt er det højst tvivlsomt, om man overhovedet har nogen baggrund for at foregøgle sig et sådant norrønt kort. Indtil videre må det fremhæves, at korttegning ikke var nordisk skik i middelalderen. Datidens kort i øvrigt var ikke meget værd for sejladsen. Man sejlede i Norden udelukkende, i andre egne hovedsagelig, efter kursforskrifter, og den sømand, der var kendt med en kyststrækning og kursen dertil, var sin hyre værd.

Indtil videre er det første kort med nordisk afstamning Claudius Clavus Swarts. Dette kort, hvoraf der har eksisteret to versioner, findes desværre ikke mere i original, men kun i kopier. Ikke desto mindre har de hidtil i international kartografisk historie været kendt og anerkendt, ikke mindst på grund af de temmelig fyldige beskrivelser af Norden og omgivende lande helt over til Grønland. Clavus omtaler ikke Vinland, synes slet ikke at kende til traditionen herom.

Som korttegner har Clavus øjensynlig haft en fri og »stor« streg. Han erkender altid, når han ikke véd noget om en kystlinje; i så fald afgrænser han landmassen i store regelmæssige buer. Bianco og VM-tegneren laver krøllelinjer og slår et større sving hist og et mindre sving her, som det nu falder sig. Snart går svingene ud i havet, snart ind i landmassen, og således fremkommer en kystlinje med næs og halvøer, fjorde og bugter. Til tider fortønes landmassens »rigtige« form ganske af denne streg, til tider bevares den i hovedsagen. Det er et spørgsmål, hvilken metode man vil anse for »ærligst« eller mest »tro«. Det relevante i middelalderforskning er, at dette spørgsmål slet ikke kan stilles. For i kraft af den skolastiske formalisme er det rigtigt tænkte eo ipso rigtigt.

Som forlæg for VM's nordiske del forkaster Skelton, som nævnt, Clavus, idet han bruger mange sider til at reducere hans arbejder

(s. 176 f., 182 f. og 189 ff.). Form og placering (i længderetningen specielt) er efter hans opfattelse kriterier nok for, at Clavus ikke kan være forlæg for VM-tegneren. Placeringen af Grønland i forhold til den øvrige verden på det ældste af Clavus' kort, på det andet og på kopierne, er ganske anderledes end på VM.

A. A. Bjørnbo rekonstruerede på grundlag af Wienerteksten af Clavus' Nordensbeskrivelse og de kopier af hans andet kort, der fra en senere tid findes, Clavus' kort over Grønland, Island og det øvrige Norden – stadig uden Vinland, som Clavus intet ved om.¹³ På denne rekonstruktion, der må anses for at være så nær den oprindelige tegning, som det overhovedet er muligt ved en rekonstruktion, er Grønland placeret i en rimelig afstand fra de øvrige nordiske lande. Island synes ganske vist at være sat på højkant. Grønland er tegnet med længderetningen NØ–SW, sådan som det i den norrøne tradition antoges at ligge. Desuden er dette landområde tegnet som en halvø, idet man i 1400-tallet mente, at der var en landværts forbindelse mellem Norden og Grønland. Som bekendt havde Clavus et væld af danske og svenske, til dels også norske og islandske stednavne på kortet, såvel som i beskrivelserne; men i Grønland brugte han de enkelte ord i et folkevisevers, måske af egen fabrikation, som stednavne. Det er dog bemærkelsesværdigt, at Clavus kun angiver de dele af Grønlands kyster, som den norrøne tradition beretter om: Vestkysten til Diskobugten, måske Nûgssuaq-halvøen og norden derfor tegnet som en lige linje Norðrsetur, samt af østkysten strækningen fra syd og sandsynligvis til Angmagssalik, hvor en senere forskning mener, at de norrøne Kors-øer har ligget. Det er kun det kendte – altså en vis grad af sanddrthed. Kystlinjernes enkeltheder, såvel som stednavnene kendte han ikke. Landmassen er afgrænset af store regelmæssige buer på kopierne (og dermed også på rekonstruktionen).

Foretager man nu det eksperiment at tegne rekonstruktionen eller kopierne af Clavus' Grønlands-kort op med en krøllet streg, som Bianco og VM-tegneren bruger, får man et Grønlands-kort, der for de kendte områder er lige så vellignende som VM's. Omvendt giver opløsningen af VM's krøllede linje i større regelmæssige buer et meget vellignende »Clavus-kort« (fig. 2). Det er en noget uortodoks metode; men viser den ikke andet, så afslører den, hvor væsentlig den enkelte tegners streg er, og at man ikke kan se bort fra dens betydning, mindst af alt i forbindelse med frihåndstegning, der i større eller mindre grad er baseret på et forlæg, som man ændrer vilkårligt på.

Gør man endvidere det forsøg at lægge dels Clavus' landkonturer af Grønland (på rekonstruktionen), dels VM's konturer oven på et moderne

¹³ A. A. Bjørnbo og Carl S. Petersen: Fyenboen Claudius Claussøn Swart (Claudius Clavus), Nordens ældste Kartograf, 1904, Bilag 7, Tavle 2.

Grønlandskort med fællespunkt i sydspidsen og ser bort fra placeringen i forhold til verdenshjørnerne, altså lader landmasserne dække hinanden indtil der, hvor Nûgssuaq skulle befinde sig på vestkysten på begge kort, og Angmagssalik på østkysten, vil det ses, at de gamle korts kystlinjer og konfigurationer følges meget pænt ad (fig. 3). VM-tegneren går

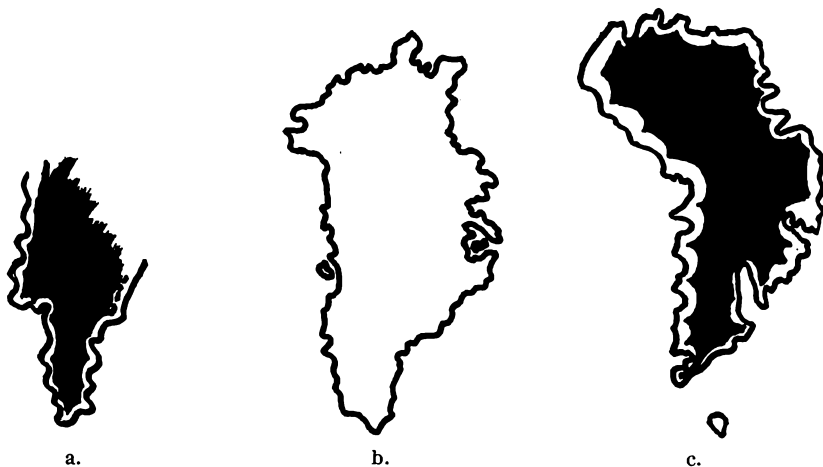

Fig. 2. a. Rekonstruktionen af Clavus' andet kort (sort masse), tegnet op med VM-tegnerens streg. b. Skitse af det nuværende Grønlandskort. c. VM's Grønlandskort (i streg) forenklet efter Clavus' maner (sort masse).

imidlertid ud over det af traditionen kendte og ud over Clavus' kort. Han former en gevækst, der drejer mod NW, og en tilsvarende udbuling på østkysten med en lang nordgående fjord. De falder ganske uden for Clavus' kystlinje og landmasse. Men da gevæksten mod NW også falder uden for Grønlands virkelige konfiguration og uden tvivl er fri fantasi, kan de østlige tilvækster lige så godt være det, selv om de dér stærkt nærmer sig realiteten.

Man kan ikke forkaste, at Clavus' kort kan have været forlæg for VM-tegneren. R. A. Skelton tør da heller ikke blankt afvise, at der kan være en »mulighed for en eller anden slags forbindelse, måske et fælles forlæg, mellem Clavus' andet kort og VM; og skønt en sådan forbindelse, hvor svag den end er, synes os usandsynlig, fortjener den dog at blive nævnt af hensyn til videre undersøgelse for den studerende, der mener, at der kan komme noget positivt ud af den øvelse« (s. 191). Hermed være denne »øvelse« foretaget og uden brug af et »missing link« – i hvert fald med det resultat, at Skeltons postulat ikke står uimodsagt.

Placeringen af Clavus' Grønland, der mere eller mindre slavisk efter-

lignes af hans efterfølgere, er efter den amerikanske fortolkning stærkt fældende for Clavus-kortets rolle som forlæg for VM. Hvor Clavus placerer Grønland i retningen NØ-SW, placerer VM landet ret N-S. Dette er for den amerikanske udgivelse et udtryk for et realistisk kendskab til Grønlands virkelige beliggenhed. Da der imidlertid ikke er tale

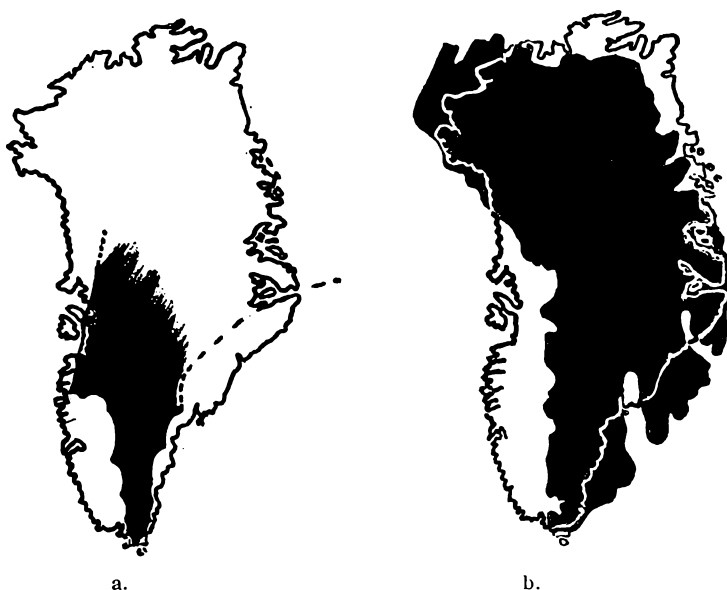

Fig. 3. a. Rekonstruktionen af Clavus' andet kort (sort) lagt oven på en skitse af et moderne Grønlandskort. b. VM's Grønlandskort (sort) oven på en til a svarende skitse af Grønlandskortet.

om gradnet på den tids kort, er placeringen i forhold til andre landområder i forhold til verdenshjørnerne en ren »kunstnerisk« sag. Hvad vil da »realistisk« sige? – Intet som helst; for placeringen beror på et subjektivt skøn. Når det imidlertid endelig skal være, så er Clavus' placering mere i overensstemmelse med den norrøne tradition end VM.

Man kunne have betragtet VM-tegnerens placering af Grønland lidt mere indgående og med mindre forudfattet mening om kortets iboende autentik. Øerne i Atlanten er på VM alle tegnede med længderetningen N-S, bortset fra Island og de mange småøer, der er lige så lange, som de er brede. Grønland og de to »Magnæ Jnsulæ Beati Brandani Branziliæ dictæ« ligger på linje oven over hinanden fra N til S. Yderst mod W ligger så det langstrakte Vinland i »naturalistisk« krøllestreg som en ø.

Den fra Clavus' kort fremefter gængse opfattelse af den landfaste forbindelse mellem Grønland i W og Norge, Nordrusland eller Nord-

asien findes ikke på VM. Dersom Clavus' kort har været forlæg direkte eller indirekte for VM, hænger denne forskel vel sammen med, at VM-tegneren ikke kunne få denne opfattelse til at stemme med sit hovedforlæg, Bianco's kort, hvor den selvfølgelig ikke findes, fordi Grønland på det totalt mangler. Det var en geografisk tradition (som Clavus faktisk bryder), at jordens landmasser var omflydt af hav på alle sider. Dette storhav forsynede alle andre have med vand. Atlanten kendte man. Var der landmasser ude i det vestpå, måtte disse landmasser nødvendigvis være øer, om traditionen skulle opretholdes. Der skulle være vand på deres »ydside« og adgang for storhavets vand til Atlanterhavet. Grønland kunne derfor lige så lidet som Vinland formes som andet end en ø. VM-teksten betegner da også Grønland som en ø, som ovenfor nævnt i overensstemmelse med traditionen. Der er ikke tale om viden, men om tradition.

Der kunne ej heller være tale om store landmasser ude i Atlanten, for hovedmassen af land var jo »den gamle verden«, mere eller mindre med centrum i Jerusalem. På ældre kort tegnede man som bekendt ligefrem landmasserne skematisk omkring Jerusalem i centrum. Det hele kort opfattedes som »indskrevet« i en cirkel.

Bianco's kort er således indskrevet i en cirkel, men han lader dog landmasserne nærme sig randen mere mod Ø og W end mod N og S. Cirkelen fungerer da som en afgrænsende ramme om hele kortbilledet. På denne baggrund kommer VM til at tage sig mere skitseagtig ud, idet tegneren ikke har givet landmasserne nogen ramme eller omgivet det med en cirkel (sammenlign i det følgende med VM, fig. 1). Jerusalem ligger på Bianco's kort noget forskudt for centrum; på VM er denne lokalitet endnu mere forskudt imod SØ. VM-tegneren har formodentlig selvstændigt, måske under delvis påvirkning af, hvad han har set hos Clavus eller fået at vide, tilføjet Atlanterhavsområderne Grønland og Vinland, samt fyldt op i tomrummene med nogle selvopfundne øer af mindre format. De store »nye« øer er placeret nøjagtig så langt mod W, at de så at sige kontrabalancerer de Ø for Asien tegnede øer. Disse sidste øer danner med deres »ydside« en klar buelinje, der fortsætter den nordligste kystlinjes svagere bue, således at der tydelig angives en elipses ene halvdel. Fortsætter man denne elipses linje videre og hele vejen rundt om kortets ydside, kommer VM's Vinilanda Jnsula smukt så nær ud mod elipsens anden stramme bue, som man kan ønske sig det.

Når denne linje skulle fastholdes, kunne Island ikke (som hos Clavus) placeres i »lodret« N-S-position, men måtte, fordi den skulle fortsætte linjen fra Skandinavien vestpå, drejes vandret Ø-W med en »finger« i form af en halvø pegende mod W over imod Grønland, lige som den

skandinaviske halvø peger imod W. Grønland placeres med længde-retning N-S (jfr. det skematiske forhold til de sydfør liggende øer) og får lavet en nordkyst på tegnerens sædvanlige facon, eftersom det jo skulle være en ø. Gevæksten mod NW tegnes og svinger hele denne landmasses form ganske gratiøst mod W. Derved angives drejningen i elipsens stramme bue. Endelig antyder Vinilanda's vestkyst denne bues videre forløb. Vinilanda's nordvestkyst er tegnet vigende hen imod den linje, som Grønlands nordvestområde på kortet angiver. I god balance ligger Grønland lige så langt fra Vinland som fra Skandinavien. Der er ikke og kan ikke være tale om realistiske afstande, der lader sig udmåle og kontrollere ved hjælp af afstandsangivelserne i kursforskrifterne, hvilket Skelton ikke desto mindre gør.

Grønlands ø-form foranlediger også Skelton til at fantasere om norrøne omsejlinger af hele Grønland samt diskutere mulighederne for at forcere polarisen. Der er ikke skyggen af en antydning i det øvrige kildemateriale, der tillader en sådan konstruktion ud over al rimelighed. Tværtimod taler kildematerialet (bl. a. Kongespejlet) om besværet med isen, og kursen synes i 1200-tallets slutning og videre frem at være lagt sydligere, netop på grund af isen. Der er ingen grund til at filosofere og fantasere over Grønlands ø-form, der beror på den førstnævnte tradition og intet som helst andet.

For at gå videre med VM-tegnerens hele kortskitse, så synes det tydeligt, at han har haft visse enkle fornemmelser af balance og linjer. Det er påfaldende, at han tegner sit Vinilanda's sydøstkyst næsten parallelt med sit Grønlands sydøstkyst, således at der mellem disse og de mange øer, der ligger nær Europa og Afrika, dannes et bredt »sund«. Præcis midt i dette anbringer tegneren navnet »Mare Oceanum«. Som endnu et eksempel på hans sans for balance kan nævnes den lille ø, som han har tegnet en kende ud fra Grønlands sydspids mod SØ. Denne lille ø fungerer sammen med den grønlandske landmasses udbuling på østkysten som en kontravægt mod den noget voldsomme gevækst i NW.

Det kan over for VM-fortolkernes opfattelse ikke noksom understreges, at der bag verdenskorttegning i middelalderen i meget ringe grad ligger konkret geografisk viden. Det forhindrer dog ikke, at en korttegner kan drage *logiske konsekvenser* af en geografisk tekst og nedfælde resultatet på sit kort. Det er spekulativt arbejde ved skrivepulten i mere eller mindre kunstnerisk vellykket udformning. Det er derfor nødvendigt at betragte den tids kort ud fra deres samtids forudsætninger. Man skal ikke fortolke dem ud fra forudsætninger, som de ikke kan have haft, hvilket Skelton faktisk gør. Man skal heller ikke gribe til at forudsætte »tabte forlæg«, med mindre særdeles tungtvejende grunde foreligger.

Det forlæg, som de amerikanske udgivere fantaserer sig til, skulle helst være af norrøn afstamning, allerhelst et islandsk middelalderkort.

At der skulle have eksisteret et sådant – nu tabt – islandsk kort, mener Skelton (s. 196), dog med yderste forsigtighed, at finde støtte for i den overskrift, som Sjællands biskop Hans Poulsen Resen anfører på sit kort 1605: »Indicatio Gronlandie et vicinarum versus Septentrionem et Occidentem, ex antiqva qvadam mappa rudi modo delineata, ante aliquot centenos annos, ab Islandis, qvibus tunc erat ista terra notissima et navticis nostri temporis observationibus«.

Resens kort skulle herefter bero på »et nogle hundrede år gammelt kort, groft ridset op af islændinge, som dengang var bedst kendt med disse lande« – etc. G. D. Painter skriver ganske vist (s. 252), at »selv en biskop ikke handler under ed, når han sammenstykker et kort, og der er et motiv for mislighed (fraud) i Resens åbenbare hensigt at vise, at de nye opdagelser på den nordvestlige kyst af Amerika længe før var foregrebet af hans egne landsmænd«; men han mener dog, at omtalen af et et par hundrede år gammelt kort, tegnet af islændinge, må have ligget til grund for Resens meget grove skitse.

Rent bortset fra det faktum, at Resen ikke vidste, at det ikke var islændingene, men vestnorske søfolk, der i 1200- og 1300-tallet var »bedst kendte med dette land« og dets kyster, så er der ikke tale om »misligheder«, når en person i 1600-tallet forfatter prangende overskrifter, således som Resen her gør det. Den meget myndige biskop sad på Sjælland, da han tegnede sit kort. Blandt sine mange andre interesser og sin omfattende virksomhed som den danske kirkes primas i en såre vanskelig tid opflammedes han i årene omkring Cunningham, Hall og Lindenovs togter til Grønland af en formentlig kortvarig begejstring for disse nyopdagelser, specielt i forbindelse med traditionen om den middelalderlige norrøne bebyggelse i Grønland. Han har åbenbart haft noget af denne tradition i skriftlig form ved hånden, for så vidt godt et kort tegnet af islændinge. Spørgsmålet er blot, hvor bogstaveligt man skal tage udtrykket »antiqva qvadam mappa . . . delineata, ante aliquot centenos annos«. Resens såvel som datidens begreber om, hvad der var gammelt, var ikke de samme som vores. Derfor kan vi ikke betragte Resens ord herom ud fra vores begreber.

Udtrykkene med henholdsvis »qvadam« og »aliquot« gør det hele tilstrækkelig ubestemt. Om det er gjort bevidst eller ubevidst, kan ikke siges; men der er dog mellemstadier, mere eller mindre halvbevidst og som sådan traditionelt. Man hverken kan eller skal tage udtrykket realistisk og håndfast. Det siger faktisk intet, som man kan bygge nogen n helst hypotese op på.

Uden skygge af »forbryderisk hensigt« gjorde man grundlaget for

sine påstande »gammelt«, hvorved det fik et skær af alderdomlig autoritet. Det er blandt de rester fra middelalderens skolastiske metode, der føres langt ned i tiden og gjorde sig gældende også i 1600-tallets historisk-skrivning. En nutids respekt for dateringer og årstalsangivelser havde man ikke dengang. Ved at tage Resens ord for håndfast, tillægger man ham en videnskabelig nøjagtighed, som han ikke havde eller kunne have; Resens kortoverskrift er tilstrækkelig vagt udformet til, at den kan karakteriseres som bestående af barokke flokler.

Forøvrigt er der i allerhøjeste grad tale om politisk tendens, eller rettere et politisk formål med kortet i det hele taget, lige som med Stephanius' kort fra 1592. Tendensen kommer klart til orde i Lyschanders grønlandske rimkrønike fra 1608. Det var meningen at animere Christian IV til at fortsætte og udvide ekspeditionerne til Grønland, som nu var begyndt, og bringe de formodentlig endnu levende nordiske »grønlændere« under kronens beskærmelse igen. Resens kort skal derfor også tjene til at underbygge den dansk-norske krones rettigheder i disse nordlige områder. Men når man vil tage både Resens og Stephanius' kort til indtægt for et hypotetisk middelalderligt kort over Grønland og Vinland, tillægger man disse kort mere, end de kan bære.

For sluttelig at samfatte, hvad der efter det ovenfor anførte synes at blive tilbage for VM's vedkommende, må det først og fremmest slås fast, at VM ikke er det, som den amerikanske udgivelse har prøvet at argumentere for. Der foreligger, nøgternt set, et kort over verden, ret skitse-mæssigt udformet antagelig omkring 1440. Dette er vel lige som dets tekster og de tilhørende afskrifter foretaget i det øvre-rhinske område. Afskrifterne omfatter dele af Vincent de Beauvais' *Speculum Historiale*, samt en afskrift eller selvstændig komposition af en hidtil ukendt version af Carpini's rejse til Mongoliet. Det kan ikke med sikkerhed siges, om de fundne manuskriptdele har rummet nogen fortsættelse eller tilføjelser om andre emner, bl. a. den norrøne Vinlands-tradition, og der er intet, der virkelig indicerer det. Kortet er en vilkårlig ændret kopi af Bianco's kort fra 1436, tilsyneladende delvis under hensyn til skildringen af Carpini's færd østpå. På denne kopi tilføjer VM-tegneren de landområder i Atlanten, han har fået nogle meget kortfattede meddelelser om. For Grønlands vedkommende kan der være tale om Clavus' kort som forlæg, men vilkårligt ændret efter VM-tegnerens egen almengeografiske opfattelse og tegnet i hans egen streg. Vinlandskortet beror helt på tegnerens egen fantasi. Kortet er skitseagtigt og groft tegnet uden den gennemarbejdning, som kendetegner forlægget, Bianco's kort. Det bærer flere tekster, men yderst få stednavne. De oplysninger, som de to tekster vedrørende Grønland og Vinland bringer, synes for den længstes vedkommende at være udformet og udpyntet, bl. a. med udtryk hentet fra

TR, efter kompilatorens forgodtbefindende på grundlag af et delvis misforstået, meget tyndt og tilfældigt kendskab til den norrøne tradition om Vinland og dets opdagelse og besøget af biskop Eirik. Kortet har i øvrigt ingen kildeværdi, og teksterne bringer ingen ny viden og bidrager ikke til at verificere noget som helst af den norrøne tradition og det ældre kildemateriale. Der er ikke opnået bare antydningen af bevis for denne traditions sandhed ved fundet af VM, fordi dette alene bygger på og fabulerende pynter på den selv samme tradition, inden for de snævre rammer, som en korttekst byder.

VM viser kun, at denne norrøne tradition på en eller anden måde er nået til en korttegner i tiden omkring 1440 i det øvre-rhinske område. Dette er den eneste nogenlunde sikre nye viden, som fundet af VM-kortet har tilført den nordiske historieforskning. Alt ud over dette – ikke mindst den genopvakte frugtesløse diskussion om Columbus' eventuelle nordiske inspirationskilder – er hypoteser og hypotesers epiteser, og således mere væv end videnskab.

Kortet synes ikke at have haft nogen konsekvenser i den nærmeste samtid eller eftertid (således som Clavus' kort). Det, såvel som manuskriptets tekst, er tilsyneladende gået ind til 500 års ubemærkethed, for så i det Herrens år 1958 at dukke op som en sensation, det tog 7 år at udstyre tilstrækkeligt. Hvis den ovenfor anførte opfattelse skal ændres, er forudsætningen, at hidtil ukendt materiale og kildestof findes. »Vinlandskortet« og »Tartarberetningen« er i sig selv vidnesbyrd om, at det kan ske; men den interesse, der på nuværende tidspunkt måtte være tilbage for det foreliggende håndskrift, må koncentrere sig om skildringen af Carpini's færd. Muligvis bringer den heller ikke noget særlig nyt, hvilket visse udtalelser og udgavernes egne kommentarer og noter kunne tyde på. Søgelyset skal dog ikke her rettes imod denne skildring, ej heller mod udgavernes kommentarer til den.

SUMMARY

THE PRESENT article contains a detailed critical comment on “The Vinland Map and The Tartar Relation” published in 1965 by R. A. Skelton, Thomas E. Marston, and George D. Painter for the Yale University Library (Yale University Press). The attention is focused on the Vinland Map (VM) and connected texts.

The manuscript, known exclusively from the facsimile reproduction of the publication, is treated briefly, and it is noted that nothing is stated about attempts to find the provenance. Mr. Marston’s dating is accepted and after this the interest is concentrated on Greenland and Vinland on the VM, the texts being treated first. Certain errors and dubious readings in the publication’s transcription are demonstrated: the spelling of *Gronlanda*, the reading of *erissonis*, the patronymic, and the inconsistency of the form *Vinilandam* as against *Vimlandam*. Mr. Painter’s proof of the existence of formal expressions and borrowed commonplaces, taken partly from other texts of the map, and partly from the Tartar Relation (TR) is accepted. Furthermore the interest in the cold, common to the VM compiler and the TR author, as well as other expressions and phrases from TR, are demonstrated. It is pointed out that these expressions are empty phrases and formulas, and that they must be ignored accordingly, an attitude which is not adopted by Mr. Painter and Mr. Skelton, however. In this connection a relation between the VM and Adam of Bremen is dealt with, and it is established that an indirect connection between them is a possibility, notwithstanding the fact that the VM compiler does not clearly reveal an understanding of the name Vinland as explained by Adam and the Norse tradition. Vinland as well as Greenland are described as islands by Adam of Bremen, and it can be proved by means of some papal briefs that this was the common conception, at least of Greenland, in the Middle Ages until Clavus’s map in the 1420s. The VM compiler and cartographer moves on traditional ground.

The longest VM text beside Greenland on the map is discussed, and it is shown that it must be the VM compiler who mixes up the travels of Bjarni Herjulfsson and Leif Eiriksson—contrary to Norse tradition. The short text pertaining to Vinland is shown to have been compiled in possibly three stages, which seem to indicate that the confounding of the two travels took place during the process of compilation. Neither Mr. Skelton nor Mr. Painter pay any attention to the patronymic, *erissonis*. It has not been understood by the VM compiler; neither did he know the name of Eirik/Erik, cf. bishop Henricus for bishop Eirik later in the text. All this, as well as the inconsistencies in spelling, indicate that the compiler’s knowledge of conditions in the North was superficial.

The translation and interpretation of the second half of the long VM text contain direct errors, of which one: the translation of “superiori voluntati” is of great consequence; “superiori voluntati” does not mean “to the will of his superiors”, but “to a higher will”, i.e. “God’s will”. The expression “ad orientem hiemalem” has been misunderstood by Mr. Skelton and Mr. Painter.

The phrase is taken from TR, but is found in almost the same form in Late Latin, and it means “south-east”. On the basis of the incorrect translation Mr. Skelton and Mr. Painter draw far-reaching conclusions about the relation between the curia and the bishop Henricus of the text; such conclusions, therefore, can be ignored.

The discussion returns to the beginning of the translation of the second half of the long text. The translation seems to rest on misconceptions of syntax. “legatus” is to be construed with the following “in hac terra etc.”. It is not permissible to insert an arbitrary “&” between “episcopus” and “legatus”. The correct translation seems to be the following: “Henrik, the bishop of the Apostolic See for Greenland and adjacent regions, emissary in this truly vast and rich country, arrived etc.”. By means of parallels in Norse sources the title “sedis apostolice (gratia) episcopus” is proved to belong to the 15th century, and to have been used in connection with papal provisions to the see of Garðar after 1401. Thus the title which the VM compiler bestows on Henricus is his own invention. The same holds true about “legatus”; this is proved by the fact that the TR author exchanges “nuntius” with “legatus” as a title for Carpini. A 12th century legate would have left far more traces in the source material than the brief notices in the annals.

The VM compiler dates the bishop’s voyage to Greenland and Vinland to Pope Pascalis’s last year (1117/18). This, however, is incongruent with the years 1112 and 1121 in the Icelandic annals. Mr. Skelton accepts the VM dating and suspects a lost source. This is a doubtful method, since there is no obvious reason for trusting the VM dating more than the annals; after all these are closer to Norse tradition. To comply with the “American” interpretation a reconstruction of the shortest possible itinerary is given; it becomes possible in this way to get very close to the year 1121 as the year of the bishop’s return from Greenland. The whole thing, however, must be regarded as supposition and, consequently, doubtful. In actual fact the VM text does not offer any further clarity. Mr. Skelton and Mr. Painter think so, however, because they find *a priori* in the maps and texts the authenticity which was to be proved in the first place. Mr. Painter’s view (pp. 251 and 255 in the publication) is cited and contradicted; the authenticity is called into dispute on the basis of the evident stylistic formulas and empty constructions and the superficial knowledge of Nordic conditions in general and the Norse tradition about Greenland and Vinland in particular. Mr. Skelton’s and Mr. Painter’s assumptions rely on the incorrect translation of “superiori voluntati” and misunderstandings about the bishop’s title and, last but not least, on their implicit faith in the authenticity of the texts.

Then follows a section in small print, directing the attention to a number of inconsistencies, possible errors, and inaccuracies in Mr. Skelton’s and Mr. Painter’s treatises, to some extent concerning other Nordic conditions. They seem to know Northern literature on these subjects from translations into English, German, or French only to a rather haphazard extent. The same is true about the source material, which is quoted only where English publications are available, or indirectly through quotations from special treatises. The

thoroughness and accuracy of Mr. Skelton's and Mr. Painter's investigations are called in question. Their hypotheses are characterized as being thinly based, but propounded and advanced with sometimes unbridled imagination.

The conclusion is reached that the VM texts proffer no augmentation or confirmation of the Norse tradition about Greenland and Vinland and bishop Eirik Upsi. On certain points the information obtained is at variance with the tradition. Mr. Skelton's and Mr. Painter's interpretation-structure seems to fall quite flat. The only novel thing the existence of the VM permits us to establish, is the fact that the Norse tradition about all this reached as far south as the upper-Rhine area, where it kindled the imagination of some transcriber, who then diluted and confounded it.

Then the map itself is examined according to Mr. Skelton. For a start some attention is given to the odd fact that the "astounding resemblance" between the VM Greenland and the modern Greenland maps of the same size, has really led to the belief that 17 specific stretches of land and localities can be identified. It is a likewise astounding fact that actual measurements made on the map are compared with the pilot directions, as if there might be the slightest possibility of true-to-measure cartography on a *mapa mundi* at that time. The relation between the VM map and the Bianco map is gone over again. Although Mr. Skelton states that the VM cartographer is a mediocre copyist of Bianco, and that he makes deviations from his model at random, he still wants to maintain that the cartographer is true to his original, if any, as regards Greenland (and Vinland). The question immediately arises: why? As it is taken for granted that the compiler of the VM texts and the cartographer is one and the same person, how then, it might be added, could he be suspected to be more true to his original in this respect, since his treatment of the texts is rather loose?

Actually Mr. Skelton rejects Claudius Clavus's map as the model for the VM Greenland. He finds futile any serious investigation of the possibility. Even so, an experimental attempt is undertaken with due regard to the fact that medieval cartography was made more or less free-hand and without thorough geographic knowledge (cf. figures 2 and 3). The southern part of Greenland in Clavus's map will, if the VM cartographer's line is used, be brought to resemble the VM South Greenland, and vice versa.

It is shown how the VM cartographer actually worked on a basis of certain ideas of lines and balance, in other words he worked "artistically". This can be seen from the way in which he places the three large Atlantic islands in north-south positions immediately opposite each other, Vinland towards the west, the whole thing counterbalancing the imagined islands east of Asia. The entire map may be inscribed in an ellipse, which all the "outer edges" of the land regions prove. Of necessity Greenland and Vinland have become islands, partly out of respect for the common geographic tradition, and partly because tradition about Greenland and Vinland spoke of them as islands; Clavus's map showed no more than the southernmost part of Greenland. The VM map, then, has been made free-hand on the basis of tradition.

Mr. Skelton's attempt to presume a now lost Norse model for VM's north-western part proves abortive, partly because it does not seem to have been a

Norse medieval custom to make maps, and partly because he sees in the caption of the Hans Poulsen Resen map a significance which simply is not there, and lastly because such a method must remain doubtful in all circumstances.

The map must be looked upon as being without any source value. It does not tell us anything new; neither does it verify anything but what also the texts “told”: that the Norse tradition about Greenland, Vinland, and bishop Eirik had somehow some time in the 15th century found its way to Germany in a very limited version. The rest is hypotheses and epi-theses of hypotheses loosely founded, and so rather the maunderings than the critical mastery of the authors.

The interest must now be turned on TR, which is not treated here. Neither does this, however, seem to bring sensational news—if one can judge from the comments of the editors themselves.

Translated by ERNST DUPONT

AKSEN OKW—OKM

AF

IB DAMGAARD PETERSEN

CARL-AXEL GEMZELL har i sin afhandling »Raeder, Hitler und Skandinavien« (Lund 1965) igennem en dybtgående analyse af førkrigstidens strategiske tænkning i Tyskland søgt at belyse motiverne bag storadmiral Raeders ønske om erhvervelse af støttepunkter i Norge i efteråret 1939.

Han viser, at dette ønske kan føres tilbage til admiral Raeders tilslutning til en bestemt søstrategisk opfattelse, der lagde vægten på handelskrigsførelse fremfor tilintetgørelse af fjendens flådestyrke. I denne forbindelse spillede egnede støttepunkter for krigsførelsen en betydelig rolle. Da England fra 1937/38 kom ind i billedet som en mulig modstander for Tyskland, rettedes marinens operative planlægning mod erhvervelsen af baser i Nord- og Midtnorge eller på den franske vestkyst med vægten lagt på Vestfrankrig. Baser i disse områder ville give Tyskland uhindret adgang til det frie ocean. Fra atlantehavsstøttepunkter ville den tyske krigsmarine kunne føre atlantehavskrigsførelse mod fjendens søhandelsveje, hvis beherskelse ifølge den strategiske doktrin opfattedes som afgørende for kampens udfald.

Realiseringen af disse planer ville fordrer, at den tyske land- og luftkrigsførelse indrettedes på at skabe sådanne udgangspunkter for flåden. Hermed ville søstrategien ikke alene blive et middel til realiseringen af en militær målsætning, men også et middel til at give den tyske krigsmarine en dominerende stilling i den tyske helhedsstrategi. Gemzell viser, at Raeder foruden at lade sig lede af sin søstrategiske tænkning netop arbejdede for opstillingen af en fælles operationsplan med flåden som det afgørende våben.

I sin analyse af forudsætningerne for Raeders initiativ i efteråret 1939 føres Gemzell langsomt ind på hele beslutningsprocessen i Tyskland og giver en række betydningsfulde bidrag til forståelsen af denne.* En linie, som vi her skal følge videre for at undersøge dens betyd-

* I teksten er der flere steder benyttet udtrykket »beslutningsproces«. Jeg vil i denne forbindelse understrege, at der er tale om en rent historisk artikel og at udtrykket beslutningsproces her er benyttet om et historisk sagforhold. Der er således ikke tale om nogen studie over beslutningsproces på det principielle plan, således som udtrykket opfattes inden for faget international politik. Denne lille undersøgelse er imidlertid en detalje i en række historiske undersøgelser over udviklingsforløbet i England, Frankrig og Tyskland i perioden 1939–40, der ligger til grund for mit arbejde med beslutningsprocesser inden for faget international politik.

ning for de senere stadier af planlægningen omkring interventionen i Danmark-Norge, er antydnet af Gemzell i forbindelse med striden imellem hæren og Hitler i 1938.

Den tyske generalstab gjorde traditionelt krav på at forene den øverste ledelse af hæren med ledelsen af den samlede tyske krigsmagt. Dette krav førte til en konflikt med krigsministeriets ønske om at skabe en enhedsledelse for de tre værn. For dette formål ønskede ministeriet at udvide sit centrale organ »Das Wehrmachtamt« til en egentlig »Wehrmacht-Generalstab«. Krigsministeriet ønskede hermed ikke alene at overtage den centrale ledelse af de tre våbenarter, men også andre former for den moderne krigsførelse såsom handels- og propagandakrig, efterretningsvæsen m. v.

Konflikten tilspidsedes, da Hitler i forbindelse med den såkaldte Blomberg-Fritsch krise i februar 1938 gennemførte en omfattende omorganisation af den militære ledelse. Hitler overtog selv den direkte og faktiske ledelse af hele værnemagten. Som stab anvendte han i denne egenskab krigsministeriets Wehrmachtamt under den nye betegnelse Oberkommando der Wehrmacht (OKW).¹

Imod denne centrale ledelse, uafhængig af de tre værn, gjorde hæren stærke indsigelser. Vi kan følge striden igennem en lang række memoranda i 1938 og igennem Jodls dagbog. Daværende oberstløjtnant Jodl, der fra 1935 var chef for Abteilung Landesverteidigung i Wehrmachtamt, spillede her en afgørende rolle som talsmand for enhedsledelsen over for hæren. Det hedder f. eks. i et OKW-memorandum: »Im Laufe des Krieges werden immer wieder Situationen eintreten, wo der Land-, See- und Luftkrieg wieder aufeinander abgestimmt und wo die Wehrmachtteile zu einer gewissen Zusammenarbeit gebracht werden müssen, dass sie also einer Führung durch den Oberbefehlshaber der Wehrmacht bedürfen. Dass für diese Führung ein über den 3 Teilen stehender Führer mit einem unabhängigen Berater mehr geeignet ist als ein Führer oder Berater, der zugleich einen der Teile selbst führt, liegt auf der Hand«. ² »Wenn . . . Entscheidungen notwendig werden, so trifft sie der Oberbefehlshaber der Wehrmacht. Hierfür braucht er einen Stab mit Chef. Dass hierfür ein selbständiger Wehrmachtstab (OKW) mit einem unabhängigen Chef geeigneter ist, als ein von einem Wehrmachtteil abhängiger Stab und Berater, bedarf keiner Begründung«. ³

Som generalstabsofficer var det tydeligvis Jodls ambition at komme til at indtage netop denne stilling som chef for en egentlig »Wehrmachtstab«.

¹ Carl-Axel Gemzell: Raeder, Hitler und Skandinavien, Lund 1965, s. 164 ff.

² Walter Görnitz: Generalfeldmarschall Keitel, Verbrecher oder Offizier, Göttingen 1961, s. 151.

³ Sst. s. 153.

I forbindelse med Jodls midlertidige forflyttelse fra OKW skete en vis afspænding omkring disse spørgsmål i perioden fra november 1938 til krigsudbruddet, hvor han kaldtes tilbage til OKW for at udfylde embedet som chef for Wehrmachtführungsamt. Det lykkedes i løbet af denne tid ikke at udbygge OKW til en virkelig værnemagtsgeneralstab. Rent organisatorisk kom OKW derfor foreløbig til at hænge i luften.

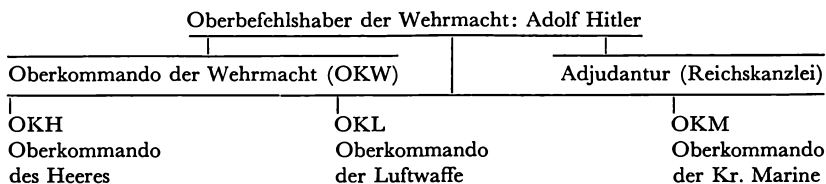
Den 23. maj 1939 vendte Hitler ved en vigtig konference, hvor han skitserede den kommende udvikling på linie med Hossbach-konferencen i november 1937, tilbage til disse problemer. Til forberedelse af det kommende »angrebsprogram« i Europa ønskede han »einen kleinen Studienstab beim OKW«, der skulle rumme repræsentanter for de tre værnsgrene og lede »die geistige Vorbereitung der Operationen im höchsten Grade«. ⁴ Denne tanke førte imidlertid ikke til nogen udvidelse af OKW's stab.

Striden mellem OKW og OKH fandt først sin endelige afslutning i juli 1944 med et hovedsageligt af generalstabsofficerer ledet oprørsforsøg mod Hitler. ⁵

Når konsekvenserne af denne indre magtkamp fik så alvorlig en karakter, skyldes det dens snævre sammenknytning med spørgsmålet om krigsforberedelserne og udenrigspolitikken. ⁶ Som bekendt var hæren i 1938 modstander af Hitlers ønske om at indlede en ekspansiv udenrigspolitik, der indebar muligheden for en storkrig med England og Frankrig. Kampen imod disse planer gik hånd i hånd med kampen mod en selvstændig Oberkommando der Wehrmacht, der ville begrænse hærens indflydelse på den strategiske og udenrigspolitiske målsætning. Det hedder f. eks. i diskussionen fra denne tid med Jodls ord: »Die strategischen Richtlinien, wie sie bisher gegeben waren und in Zukunft gegeben werden, lassen Raum genug, die Operationen des Heeres nach eigenem Ermessen und unter eigener Verantwortung des Oberbefehlshaber des Heeres zu führen; sie lassen allerdings keinen Raum dafür,

⁴ Walter Warlimont: Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht 1939–45, Frankfurt a.M. 1962, s. 37, og Walther Hofer: Die Entfesselung des zweiten Weltkrieges, 1964, s. 109. – Jvf. den senere udvikling under Jodls ledelse.

⁵ OKH var en forkortelse for Oberkommando des Heeres. Den tyske krigsledelsesorganisation så skematisk således ud:

⁶ Gemzell, s. 164 ff.

sich eigene *politische* und strategische Konzepte aufzustellen, denn diese *einheitlich* für die ganze Wehrmacht nach den Richtlinien des Führers und Reichkanzlers zu gestalten, ist ihr Sinn und Zweck«. ⁷

I sommeren 1938, da Hitler havde bekendtgjort sin beslutning om at angribe Tjekkoslaviet, tilgik der admiral Raeder en opfordring om at tilslutte sig en samlet protest fra hærens og flådens side mod den politiske-militære målsætning. Hos Gemzell refereres denne opfordring således: »Raeder und der Oberbefehlshaber des Heeres, von Brauchitsch, sollten . . . sich bis zur letzten Konsequenz dafür einsetzen, dass eine Entwicklung, die den Bestand des Reiches bedroht, rechtzeitig gebremst wird«. Raeder tilsluttede sig *ikke* denne opfordring med måske afgørende følger for den senere udvikling. Gemzell vurderer afvisningen på følgende måde: »Diese Haltung ist vor einem bestimmten Hintergrund zu sehen: die Entwicklung auf aussenpolitischem Gebiet mit dem wachsenden Gegensatz zu den Seemächten (England) begünstigte die Marine und steigerte Raeders Möglichkeiten, seine Ambitionen zu verwirklichen«. ⁸

Set fra Raeders synspunkt skulle dette politiske skaktræk i den følgende tid vise sig i høj grad retfærdiggjort. I en længere periode, hvor Hitlers strategi lagde an på kontinentale modstandere, og hvor forholdet til England reguleredes af den tysk-engelske flådeoverenskomst, var Hitler ikke modtagelig for Raeders ønsker om en storstilet udbygning af flåden og opstillingen af en operationsplan med flåden som det afgørende våben. Fra begyndelsen af 1939 indledtes imidlertid opbygningen af en ny stor flåde, der ville sprænge rammerne for den tysk-engelske flådeoverenskomst, og som tog sigte på et opgør med England, når den tyske oprustning var fuldendt fire til fem år senere. Hermed gav Hitler marinen en ny betydningsfuld stilling i sin strategi og accepterede den maritime strategis konsekvenser i form af erobringen af støttepunkter, hvor til de øvrige værnsgrene måtte bidrage.

På et tidspunkt, hvor Hitlers nye strategiske målsætning endnu ikke var fastlagt, kunne Raeders støtte til Hitler og dermed indirekte til OKW imidlertid også tjene et parallelt formål. Vi har i Jodls memorandum set, hvorledes OKW var udset til at lede operationer, hvor de enkelte værnsgrenes indsats nøje måtte afstemmes efter hinanden. I forbindelse med marinens krigsspil spillede erhvervelsen af baser efter dette mønster en betydelig rolle. Det hedder i slutbemærkningerne til krigsspillet 1937/38: »Man musste in einem Krieg die erwähnten Inseln (der skulle tjene som støttepunkter) *durch eine gemeinsame Offensive der drei Wehrmachtteile erobern*«. ⁹ I forbindelse med vurderingen af senere

⁷ Görlich: Keitel, s. 157.

⁸ Gemzell, s. 169 og 171.

⁹ Sst. s. 59. Fremh. af nærv. forf.

detailkrigsspil hedder det netop på dette tidspunkt (april 1938): »Wir haben in der Marine immer auf dem Standpunkt gestanden, dass die Zielsetzung der Gesamtkriegführung von der politischen Leitung ausgehen muss«. ¹⁰ Disse citater er tilstrækkelige til at vise, at marinen så det i sin interesse at spille op til OKW's krav på enhedsledelse i stærk modsætning til den holdning hæren indtog. Igennem sin støtte til OKW og Hitler kunne Raeder håbe at skabe et gennembrud for sin strategiske opfattelse og dermed for udviklingen af en ny stor flåde bestemt til at være det afgørende våben i en fælles operationsplan.

Vi ser her et tema opridset, som ved krigsudbruddet over et år senere skulle blive taget op igen og gennemspillet i en ny sammenhæng: hærens opposition imod en almindelig europæisk krig med England og Frankrig som hovedmodstandere og i denne forbindelse en heftig modstand mod OKW's ønsker om, i overensstemmelse med førerprincippet, fra oven at påtvinge hæren en politisk og militær målsætning, uden at hæren havde nogen indflydelse på dens udformning, og Raeders partitagen i denne strid til fordel for OKW og Hitler.

I sin analyse kommer Gemzell ind på Hitlers egen militærstrategi. Gemzell har givet et væsentligt bidrag til forståelsen af denne ved sin påvisning af Hitlers arbejde med en »kort« krig, Blitzkrigen, baseret på overraskelsesangreb fra luften eller kombinerede luft- og landmilitære operationer, og en »lang« krig som første verdenskrig, hvor landenes ressourcer spillede en afgørende rolle. Forfattere som Burton Klein og Milward har vist, hvorledes den tyske krigsstrategi i 30'erne spillede på et øjeblikkeligt militært forspring i stedet for en oprustning i »dybden«, det vil sige udviklingen af et stort krigspotential. ¹¹

Hitler forudså, at det forspring, som han havde skabt sig ved en hurtig, forceret oprustning, kunne gå tabt, og at han derfor kunne blive tvunget til at falde tilbage på den »lange« krig. Af denne grund var det magtpåliggende for ham at realisere en række nærliggende strategiske mål, før de potentielle modstandere indhentede dette forspring. Tidsfaktoren var et væsentligt element i hans strategi. Da konfrontationen med England i 1938 før Münchenforliget allerede da viste muligheden af, at England ville stille sig i vejen for disse mål, var Hitler uforberedt til en krig med denne modstander. Den tyske oprustning var foregået i første række med henblik på kontinentale modstandere. Hans flåde var lille og hans luftvåben opbygget på grundlag af mellemdistancebombere, der ikke ville kunne ramme England med vægt fra baser i Tyskland. Medens Münchenforliget skabte en midlertidig afspænding, blev modsætningsforholdet til England på længere sigt stående. Hitlers op-

¹⁰ Sst. s. 64.

¹¹ Burton H. Klein: *Germany's Economic Preparations for War*, Harvard U.P. 1959; Alan S. Milward: *The German Economy at War*, London 1965.

rustning gik derfor ind i en fase, hvor vægten lagdes på marinen og langtrækkende fly.

I sommeren 1938 fandt Hitler en foreløbig løsning på det militære problem, som han uventet var blevet stillet over for, i en plan om erobring af Holland-Belgien i tilfælde af krig med vestmagterne, hvorved han ville opnå baser nær den engelske kyst, således at hans mellemdistancebombere kunne ramme Syd- og Midtengland med fuld styrke og fremtvinge afgørelsen. I midten af 1939 anså han det imidlertid for muligt, at England allerede i 1940 ville have styrket sit jagerforsvar så stærkt, at det ikke ville kunne tvinges i knæ ad denne vej. Dermed ville den »lange« krig blive aktuel og flåden rykke frem i første række.

I sit spil om Polen regnede Hitler ikke med Englands intervention. Ved krigsudbruddet så han sig derfor siddende mellem to stole. På den ene side var hans flådeoprustning ikke fuldendt. På den anden side var hans forspring i luften ved at gå tabt. Tid betød alt. Med vældig energi greb han tilbage til planen fra 1938, at knuse England og Frankrig i en Blitzkrieg på fastlandet og i tilfælde af, at det ikke lykkedes, som minimum at erobre luftbaser i Holland og Belgien, der kunne hidføre afgørelsen mod England.¹² Hermed blev han tvunget til at opgive sin langsigtede oprustning, opgive den store flåde og koncentrere sig om hæren og luftvåbnet.

Efterhånden som vestoffensiven af forskellige grunde måtte opsættes, rykkede muligheden for den »lange« krig nærmere. Endnu 23. november rapporterede general Thomas, at føreren ville gennemføre en hurtig offensiv for at afslutte krigen. På den anden side skulle alle forberedelser igen træffes således, at man ville kunne gennemføre en 5-årig krig.¹³ På trods af stigende sandsynlighed for at den valgte stra-

¹² Denne opfattelse af Hitlers politisk-militære strategi underbygges af den vurdering, som hærens generalstabsofficer i Wehrmachtführungsstab under OKW, Bernhard von Lossberg, har givet i sit erindringsværk: Im Wehrmachtführungsstab, Hamburg 1949. Det hedder her side 25–26: »Hätte Hitler aber den Krieg gegen England schon für 1939 geplant oder auch nur ernsthaft in Rechnung gestellt, so hätte er die Marinering bestimmt ganz anders aufgebaut. Was nutzten dann die schweren Schiffe, die erst viele Jahre später fertig wurden . . . Die Art der Marinering beleuchtet meiner Ansicht nach Hitlers Gesamtkonzeption: 1) 1939 und überhaupt in der Zeit, in der die Rüstung noch in die Breite und nicht in die Tiefe ging . . . sollten im Zusammenspiel von Politik, Propaganda und allenfalls lokalem Einsatz der Wehrmacht europäische Nahziele erreicht werden, wobei Hitler sich zutraute, die Grossmächte aus Konflikten herauszuhalten. 2) War die Wehrmacht dagegen um das Jahr 1944 wirklich kriegsfertig, war für ihn die Zeit der grossen Entscheidungen gekommen, die der Welt ein neues Gepräge geben sollten . . . Hitlers Fernziel ist dabei zweifellos der Angriff nach Osten zur Zerschlagung Sowjetrusslands gewesen. Hätten die Westmächte sich ihm aber in den Weg gestellt, so hätte er wahrscheinlich den Versuch nicht gescheut sie in einem Blitzkrieg vorher zu erledigen«.

¹³ Gemzell, s. 252.

tegi *ikke* ville føre til det ønskede resultat (således som det i realiteten blev tilfældet) var Hitler dog låst fast af den beslutning, som han havde taget kort efter krigsudbruddet; men uden at fravige sin oprindelige beslutning måtte Hitler i vinteren 1939/40 tillægge den tyske økonomiske basis på længere sigt en stigende betydning, eftersom muligheden for, at den lange krig kunne blive ham påtvunget, var forøget. Hermed skabtes en åbning for Raeders forsøg på at interessere Hitler for Skandinavien som en vigtig forsyningsbase.

Den 27. september 1939 tilkendegav Hitler over for de øverstbefalende som sin hensigt at angribe i vest så hurtigt som muligt. Samtidig gav han visse retningslinier for denne krigsførelse. Denne beslutning var taget hen over hovedet på alle tre værnsgrene af Hitler alene. Hermed blev med ét slag striden mellem OKH og OKW med Hitler i spidsen aktualiseret igen under omstændigheder, der på mange måder mindede om forholdene i 1938. Som dengang var spørgsmålet om den udenrigspolitiske målsætning og den indre spænding mellem OKW og OKH snævert sammenknyttet. Operationsplanen udgik fra den samme strategiske opfattelse, og modstanderne var de samme. Efter Warlimonts opfattelse betød Hitlers initiativ den 27. september »im Grunde nichts weniger, als dass der Oberste Befehlshaber der Wehrmacht daran ging, nunmehr auch die Heeresführung de facto in seine eigenen Hände zu nehmen«.¹⁴

Den efterfølgende hårdnakkede strid mellem Hitler og OKW på den ene side og hæren på den anden side var uundgåelig. Denne strid, der blandt andet medvirkede til offensivens forskydning, afgjordes i løbet af efteråret stort set til fordel for Hitler. I overensstemmelse med Jodls opfattelse fra 1938 konkluderer Warlimont: »Damit verfiel nicht nur immer mehr der Anspruch des Heeres, den massgeblichen Einfluss auf den Kriegsplan auszuüben, sondern es ergab sich auch die unmittelbare Folge, den Operationsplan nach Hitlers Konzept und entgegen der eigenen Überzeugung entwerfen zu müssen«.¹⁵

Før vi går videre, er det nødvendigt kort at omtale OKW's indre opbygning. I spidsen for denne stab stod »Chef der OKW«, general Wilhelm Keitel. Han beskrives som lidet selvstændig, stærkt afhængig af Hitler og med sin væsentligste force på det administrative plan. OKW var opbygget af en række afdelinger, af hvilke den mest betydningsfulde var Wehrmachtführungsamt, hvis vigtigste underafdeling igen var Abteilung Landesverteidigung. I perioden efter Jodls overgang til anden tjeneste 1.10.1938 beklædte oberst Walter Warlimont dennes stilling som chef for Abt. L. Posten som chef for Wehrmachtführungsamt var efter april 1938 vakant, men skulle ifølge mobiliseringsordren overdrages den

¹⁴ Warlimont, s. 72.

¹⁵ Sst. s. 73.

nu til generalmajor forfremmede Alfred Jodl. Han kaldtes hertil 23. 8. 1939.¹⁶ Jodl var en meget stærkere personlighed end Keitel og formåede hurtigt at placere sig som Hitlers nærmeste rådgiver i operative og strategiske anliggender. Han sluttede sig formentlig både ud fra en overbevisning om Hitlers politiske og militære geni og ud fra sin ærgerrighed fuldstændigt til Hitler.¹⁷

Medens således OKW's to førende generalstabsofficerer ud fra overbevisning og natur var Hitlers faste støtter, synes oberst Warlimont at have stået på hærens side, omend hans kølige natur bidrog til at tilsløre denne kendsgerning.¹⁸ Hertil kom, at Jodls selvstændighed og hele disposition øjensynlig fik Warlimont til at træde i baggrunden. Jodl synes i vid udstrækning at være gået uden om Warlimont og at have benyttet afdelingen mere som ekspeditionskontor for mindre vigtige sager end som stab. Det hedder således hos Warlimont: »Den Namen »Arbeitsstab« . . . wandte er (Jodl) nunmehr . . . auch auf diejenigen Teile der Abteilung Landesverteidigung an, die er selbst in erster Linie zur Unterstützung bei seiner eigenen Tätigkeit brauchte«. ¹⁹ I mangfoldige tilfælde forhandlede Jodl direkte med de forskellige værnsgrenes stabe uden at informere Abt. L.

Der går gennem Warlimonts omtale af disse forhold en tydelig følelse af skuffelse over den rolle, hans afdeling kom til at udfylde. Han henviser her til, at Jodl ved at undlade at lade staben få indflydelse på de vigtigste beslutninger var i overensstemmelse med et førerprincip, som sigtede på en ny form for generalstabsskole. Hele tendensen viser, at Jodl ønskede at opbygge en selvstændig stab omkring sig i sin egenskab af chef for Wehrmachtführungsamt (senere omdøbt til Wehrmachtführungsstab) uden om Abteilung Landesverteidigung.

Som mulig følge af, at værnsgrenene ikke havde fået anledning til at udtale sig om den nye operationsplan, forelå der 2. 10. i marineledelsen en opridsning fra Keitel af tre alternativer for krigsførelsen til nærmere overvejelse. 1) Angreb i vest med hele rustningsindustrien indsat til fordel for hær og luftvåben. 2) Belejring af England med vægten lagt på ubådsproduktion og produktion af langtrækkende fly. 3) Defensiv krigsførelse med vægten lagt på udbygningen af krigspotentielt og erhvervelsen af den nødvendige råstofbasis.²⁰

¹⁶ Görlitz: Keitel, s. 214.

¹⁷ Helmuth Greiner: Die oberste Wehrmachtführung 1939–43, Wiesbaden 1951, s. 13.

¹⁸ Warlimont flere steder.

¹⁹ Warlimont, s. 60. Jvf. her Hitlers ønske den 23.5.39 om en lille studiestab i OKW, der skulle udføre »geistige Vorbereitungen« for angrebsprogrammet. Jvf. ligeledes Jodls opfattelse i det nedenfor gengivne OKW-memorandum af 19.4.38.

²⁰ Kriegstagebuch der Seekriegsleitung, Teil A, 2.10.1939; sml. Gemzell, s. 223–24.

Hitlers udtalelser den 27. viste, i hvilken retning hans hensigter gik. Raeders interesse måtte samle sig om alternativ nr. 2. Ved krigsudbruddet trådte særlige rustningsprogrammer i kraft. Marinens langsigtede byggeprogram måtte afbrydes til fordel for de enheder, der hurtigt kunne gøres færdige og til fordel for et større ubådsprogram. I overensstemmelse med den centrale rolle, som flåden havde indtaget, søgte Raeder igennem krav om et forceret byggeprogram for ubåde med prioritet over de øvrige værns behov og ved krav om uindskrænket ubådskrig at sikre flådens indflydelse som det centrale våben i krigen mod England. Den af Hitler planlagte vestoffensiv ville kræve, at samtlige ressourcer i hvert fald for en tid stilledes til rådighed for hær og luftvåben. Dersom offensiven som i første verdenskrig løb fast, ville udviklingen meget let medføre, at marinens behov varigt ville blive skubbet i baggrunden.

Raeder undersøgte umiddelbart efter 2. oktober hærens vurdering af mulighederne for at erobre flåden støttepunkter på den franske vestkyst og fandt generalstabschefen, Halder, yderst skeptisk. Som vi tidligere har omtalt, så Raeder et alternativ i baser i Norge. Her var hæren imidlertid lige så skeptisk. Endelig understregedes det, at der set fra hærens standpunkt overhovedet ikke kunne være tale om noget stort ubådsprogram, hvis der påtænkte en vestoffensiv. Raeder valgte at satse på Norge, ikke fordi han vurderede mulighederne her særligt højt, men først og fremmest fordi denne udvej ville forlægge krigsførelsen til søen og skitsere et alternativ til vestoffensiven, der gjorde luftvåbnet til det centrale våben mod England og blokerede ubådsprogrammet.²¹

Den 9.10. tilkendegav Hitler i et memorandum over for de øverstbefalende sine grunde til at starte en vestoffensiv. Samme dag udgik Weisung nr. 6 vedrørende krigsførelsen. Hermed var de tre værn stillet over for en fuldbyrdet kendsgerning. Ved en konference den følgende dag afviste Hitler Raeders krav om et forceret ubådsprogram. Hans samtidigt fremsatte krav om uindskrænket ubådskrig og erhvervelse af støttepunkter i Norge ved tysk-russisk tryk behandledes henholdende. Hitlers beslutning ramte Raeder, men førte ikke til nogen åben opposition fra hans side. Raeder kunne næppe være i tvivl om den strid, der ville komme mellem Hitler og generalerne. Set fra hans synspunkt kunne den imidlertid udnyttes. Hvis Hitler stillet over for hærens kompakte modstand mod vestoffensiven opgav denne tanke, ville Raeder stå parat med alternativet, flåden, således som han i 1938 ved at solidarisere sig med Hitler mod hæren havde skabt en vending i sin favør.

²¹ I en randbemærkning på et memorandum om erhvervelse af støttepunkter i Norge tilkendegav Raeder sin hensigt indirekte. Det hedder således: »Ob.d.M. (Raeder f.a.) betrachtet Verfolg . . . als Möglichkeit Ablenkung von Holland/Belgienunternehmung«. Gemzell, s. 227.

På samme måde som i 1938 eksisterede der stadigvæk en fællesinteresse imellem OKM og OKW i forbindelse med den maritime strategi. Af en randnotits på marineledelsens memorandum om erhvervelse af støttepunkter i Norge med rent militære midler fremgår det, at Jodl i modsætning til Halder fandt sagen let gennemførlig. Gemzell understreger i en fodnote det betydningsfulde i denne stillingtagen, der peger frem mod det efterfølgende samarbejde. Andet sted, ligeledes i en fodnote, antyder han muligheden af, at denne stillingtagen kan have sammenhæng med modsætningsforholdet til OKH.²²

Vi kan uddybe dette ved at understrege Jodls interesse i at gennemføre aktioner, der ville give OKW egentlige operative opgaver i forbindelse med en samlet indsats af alle tre værn. Som tidligere omtalt måtte operationer af den type, som marinen ønskede i forbindelse med erhvervelse af støttepunkter, være velegnede til at understrege OKW's funktion på et tidspunkt, hvor staben hverken funktionelt eller organisatorisk havde fundet sin endelige form, og hvor OKW kun langsomt og under heftig modstand befæstede sin stilling. Denne positive holdning til operationen fra Jodls side genfinder vi udtalt umiddelbart før og under invasionen i Danmark-Norge. Men ligesom Raeder både i efteråret og vinteren 1939/40 stødte på stærke saglige betænkeligheder i sin egen stab, var det samme tilfældet for Jodls vedkommende i foråret 1940. Dette antyder, at både Raeders og Jodls interesse for sagen i første række var dikteret ud fra politiske motiver. Vi har forsøgt at sandsynliggøre en hypotese om, hvilke motiver der bestemte deres holdning.

Norgesplanerne var imidlertid ikke det eneste område, hvor et interessefællesskab imellem de to parter viste sig. Medens man fra engelsk side forberedte en aktiv økonomisk krigsførelse gennem oprettelsen af et ministerium for økonomisk blokade, eksisterede der ikke noget centralt organ for økonomisk krigsførelse på tysk side. Det blev nu i denne retning Raeder spillede op til OKW, idet han anbefalede dannelsen af en central instans for dette formål med store fuldmagter for ledelsen, der skulle bestå af en admiral, der arbejdede snævert sammen med marinen og var knyttet til OKW. Både Göring, udenrigsministeriet og en række andre instanser havde interesser på dette felt. Marinens forslag om centralisering var derfor udtryk for et forsøg på fra Raeders side at danne en akse mellem marinen og OKW, der ville øge marinens indflydelse på krigsførelsen og styrke OKW. I overensstemmelse med OKW's ønske om enhedsledelse udnyttedes dette forslag til dannelsen af et sådant organ, men med OKW og ikke marinen som den mest indflydelsesrige faktor. Dette udelukkede dog ikke et fortsat samarbejde mellem de to parter.²³

²² Gemzell, s. 227–28 note 26, s. 288 note 38.

²³ Sst. s. 239 ff.

Som vi har set kunne Raeder håbe, at striden mellem Hitler og hæren ville få Hitler til at opgive vestoffensiven og koncentrere sig om økonomisk krigsførelse med flåden (og luftvåbnet) mod England. Vanskeligheden for Raeder var, at det faktisk lykkedes Hitler at gennemtvinge sin vilje over for generalitetet. Den 23. 11., efter flere ugers heftig krise imellem OKW og OKH, udtalte Hitler sin fortsatte beslutning om at starte en vestoffensiv så snart som muligt. Generalerne bøjede sig.

Dette viste, at flåden som alternativ til hæren ikke uden videre ville påtvinge sig som en følge af omstændighederne. Raeder måtte se i øjnene, at vestoffensiven ville blive gennemført og handle derefter. I løbet af de følgende tre uger angreb Raeder problemet fra tre forskellige vinkler. To dage efter, den 25.11., drøftede man i søkrigsledelsen muligheden af, at en tysk besættelse af Holland ville foranledige englænderne til en overraskende landing i Norge. Dette argument, som indførtes i diskussionen af Raeder, kan ikke ses at være anvendt direkte over for Hitler af Raeder. Det er imidlertid sandsynligt, at Raeder her har udnyttet den akse, som bestod imellem ham og Jodl. Under alle omstændigheder skal vi se dette argument dukke op i OKW's argumentation for erobringen af Norge og her formentlig blive udslagsgivende i den senere udvikling.

Argumentationen kunne tyde på, at Raeder under de foreliggende omstændigheder sigtede mod et kompromis imellem sine egne og Hitlers planer. Som et biprodukt af vestoffensiven ville Raeder kunne sikre sig baser i Norge og måske ved en præventiv aktion få et forspring i forhold til luftvåbnet, der ville stille flåden mere lige ved det afgørende slag mod England.²⁴ Som et led i den samme argumentation kan vi muligvis se Raeders samtidige ordre om undersøgelser over invasionsmulighederne i England, der bedømtes yderst skeptisk. Hvis en invasion i forlængelse af vestoffensiven lykkedes, ville marinens rolle være så godt som udpillet. Gemzell har nøje undersøgt muligheden af, at Raeder kunne være influeret af efterretninger om engelske planer mod Norge på dette tidspunkt. Han viser, at dette næppe har været tilfældet, og fremhæver, at Raeders egen strategiske tankegang måtte gøre tanken om et engelsk modtræk af denne type sandsynlig.²⁵

Den 27. 11. fandt der i det nye organ for økonomisk krigsførelse en diskussion sted med henblik på modtræk mod Englands udstrækning af blokaden til at omfatte også tyske eksportvarer. Som et resultat heraf udstedtes Weisung nr. 9 om krigsførelsen, der lagde stærk vægt på den økonomiske krigsførelse mod England i forlængelse af vestoffensiven. Denne Weisung måtte være egnet til at understøtte det kompromis, som

²⁴ Jvf. Hitlers udtalelser den 27.9.: »Wenn wir zum Stellungskampf gezwungen werden, dann ist Erfolg nur möglich durch U-boote und Flugzeuge«. Gemzell, s. 258.

²⁵ Sst. s. 248 og 264–65, jvf. s. 181 nederst.

Raeder nu arbejdede henimod.²⁶ I en konference med Hitler den 8. december krævede Raeder støttepunkter i Norge for at afskære Englands tilførsler fra Norden og Østersøområdet. Vi har ingen efterretninger om, hvorledes Hitler så på Raeders fornyede initiativ i Norgesspørgsmålet, men vi må formode, at han ikke har ladet sig overbevise, eftersom Raeder få dage efter fandt nye argumenter over for Hitler.

Den 30. november tog Sovjet initiativet i den internationale udvikling ved at starte den finsk-russiske vinterkrig i den hensigt at udvide sit baseområde. Hermed skabtes en flydende situation, der bragte et nyt risikomoment ind i Hitlers beregninger. Dette styrkedes af Finlands appel til Folkeforbundet om at stille hjælp til rådighed mod angriberen. I denne situation optrådte den tidligere norske krigsminister Vidkun Quisling for at søge støtte for en tysk magtovertagelse i Norge. Chefen for »Aussenpolitisches Amt«, Alfred Rosenberg, partiets chefideolog, søgte at interessere Hitler herfor, men uden held. Rosenberg satte imidlertid Quisling i forbindelse med Raeder, der øjeblikkeligt så, at den opfattelse af situationen, som Quisling fremlagde, især hans oplysninger om, at England i tilfælde af, at Norge blev indviklet i krig med en stormagt (Rusland), ville besætte Norge med dettes vidende og vilje, kunne udnyttes.

Den 12.12. refererede Raeder Quislings tilbud og oplysninger for Hitler. Han understregede her, at England ved en besættelse af Norge ville udflankere Tyskland i dets handelskrigsførelse og kunne udøve tryk på Sverige, Tysklands hovedleverandør af jernmalm. Han fremhævede samtidig, at tysk besættelse af Norge ville medføre stærke engelske angreb på de tyske malmtransporter, som den tyske marine endnu ikke var voksen; et fint vink om, at flådens behov ikke fortsat kunne negligeres. Hitlers reaktion var, at han selv ved en samtale med Quisling ville vurdere sagen nærmere. På Raeders initiativ besluttede han, at dersom han fik et gunstigt indtryk, skulle OKW udarbejde planer for en »fredelig« besættelse af Norge under udnyttelse af et statskup gennemført af Quisling eller ved en regulær besættelse.

Hitlers reaktion må ses ud fra de oplysninger, der forelå for ham den 12.12. Disse var egnede til at underbygge Quislings. Det hedder således i en af de meldinger, der dagligt forelå i OKW om situationsudviklingen, dateret den 11.12.: »Eilt sehr. – Aussen- und militärpolitische Nachrichten – Norwegen: Gesandtschaft Oslo nr. 458 vom 10.12. Der Gesandte erfährt aus zuverlässiger Quelle, dass umfangreiche Mobilisierungen der norwegischen Wehrmacht in der Stille stattgefunden haben. Starke Truppentransporte sollen dauernd über Drontheim nach Norden gehen.«²⁷ I en anden melding fra den 12. 12. hedder det: » . . .

²⁶ Kriegstagebuch der Seekriegsleitung, Teil A, den 27.11. Jvf. Gemzell, s. 252.

DNB meldet Eröffnung (Völkerbunds f. a.) Tagung mit Appell finschen Vertreters Holsti: »Lassen Sie uns nicht allein kämpfen, wir erwarten aktive Hilfe aller zivilisierten Nationen« . . . Tagung werde voraussichtlich unter franskøisisk Føhrung zu antibolschewistisk Kundgebung gestaltet werden.«²⁸ Den 14. mødtes Quisling og hans medarbejder, forretningmanden Wiljam Hagelin, med Hitler, der gav ordre til OKW om at udarbejde planer for en besættelse af Norge.

For Hitler måtte nødvendigheden af at besætte Norge som en præventiv foranstaltning være uvelkommen. Det betød en afvigelse fra det øjeblikkelige mål, vestoffensiven, og betød desuden at de krigsvigtige forsyninger fra Skandinavien forstyrredes. Igennem hele den efterfølgende planlægningsfase betonede Hitler sit ønske om at holde Skandinavien neutralt på linie med hans udtalelser den 9. oktober og i overensstemmelse med den henholdende behandling af Raeders ønske om at erhverve baser i Norge. Han anerkendte imidlertid de argumenter, som fremførtes for ham, at en engelsk besiddelse af Norge ville være en flanketrusel og bringe de krigsvigtige forsyninger fra Sverige i fare. Netop i denne periode, da offensiven bestandigt blev forskudt, og muligheden for at den ville løbe fast i Belgien-Holland var stigende, svandt udsigterne til, at vestoffensiven ville skaffe Tyskland erstatning fra malmlejerne i Lorraine. Dersom det kom til en stillingskrig i lighed med første verdenskrig, ville betydningen af Tysklands økonomiske basis for en længere krigsførelse være afgørende.

I modsætning til den almindelige opfattelse af Hitler som uberegnelig og impulsiv²⁹ er der god grund til at opfatte ham som køligt beregnende sine chancer og handlende ud fra en kalkuleret risiko. Dette var tilfældet ved alle hans udenrigspolitiske initiativer.³⁰ Hans kalkulerede risiko ved felttoget mod Polen var en fejlregning, men derfor ikke mindre velovervejet. Hans bedste strategiske våben var tidsfaktoren. En engelsk intervention i Norge kunne vriste initiativet ud af hans hænder og ved sin flanketrusel måske afgørende bringe vestoffensiven i fare. På den anden side var han udmærket i stand til at vurdere sandsynligheden for, at denne intervention ville finde sted. Hitlers holdning overfor planerne måtte bestemmes af denne vurdering. De små stater var i 1938 rent fak-

²⁷ Meldingen stammer fra »Amt Auslandnachrichten und Abwehr« under OKW, der stod under ledelse af Canaris. Den bærer betegnelsen AUSL. Nr. 0439/39 g. Ausl. I. Den foreligger i kopi indgået til »Abt. Wehrmachtpropaganda« under OKW den 12. 12. (Institut for Samtidshistorie og Statskundskab, mikrofilmsamlingen). Meldingen måtte antyde muligheden af aktiv norsk indgriben i den finsk-russiske krig.

²⁸ AUSL. Nr. 0440/39 g. AUSL. I. 12.12. indgået til Abt.W.Pr. samme dag. Institut for Samtidshistorie og Statskundskab.

²⁹ Sml. Walther Hubatsch: »Weserübung«. Die deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen 1940, Göttingen 1960, s. 224.

³⁰ Jvf. E. M. Robertson: Hitlers Prewar Policy and Military Plans, London 1963.

tisk af stormagterne blevet løst fra deres forpligtelser under Folkeforbundets sanktionsparagraf. Da Folkeforbundet 14. 12. erklærede Sovjet for aggressor og opfordrede medlemmerne til at yde Finland bistand, forelå der ganske vist et legalt udgangspunkt, der kunne anvendes af Frankrig og England til at få fast fod i Skandinavien. Her ville imidlertid de skandinaviske staters holdning spille afgørende ind. Hitler, der var en mester i psykologisk krigsførelse, så udmærket de vanskeligheder, der for England var forbundet med en krænkelse af de nordiske staters neutralitet. Umiddelbart efter den 14. december stabiliseredes situationen i Skandinavien i mærkbar grad. Norge og Sverige betonedes stærkt deres neutralitetsvilje, og den russiske offensiv løb fast, således at faren for en reaktion fra de skandinaviske lande ved en fuldstændig russisk besættelse af Finland svandt ind.

Den 14. havde Hitler befalet, at undersøgelsen skulle foregå med den mindst mulige stab. Årsagen kan her være det stærke krav om hemmeligholdelse, som en overraskelsesaktion mod Norge måtte indebære. Udtrykket: »Führer befiehlt, dass mit kleinstem Stab die Untersuchung geführt wird . . .«³¹ leder tanken hen på konferencen den 23.5.1939, hvor Hitler ønskede »einen kleinen Studienstab beim OKW«, der som opgave skulle have »Die geistige Vorbereitung der Operationen im höchsten Grade«.³² I en senere opridsning af forhistorien til operation Weserübung, som vi finder i marinens akter under betegnelsen »Beitrag zum Kriegstagebuch des Ob.d.M.«, dateret 22.4., hedder det: »12. XII.39 Empfang von Q. u. H. durch den Führer. In der Folge Anweisung an OKW geistige Vorbereitungen zu treffen«.³³ Der foreligger

³¹ Jodls dagbog for 13.12.1939, trykt: Die Welt als Geschichte 13, 1953, s. 62.

³² I referatet af førerkonferencen 23.5.1939 hedder det: »Die Studien dürfen nicht den Generalstäben überlassen werden. Die Geheimhaltung ist dann nicht mehr gewährleistet. Der Führer hat sich daher entschlossen, einen kleinen Studienstab beim O.K.W. zu befehlen, der Vertreter der drei Wehrmachtteile enthält und von Fall zu Fall die drei Oberbefehlshaber bezw. Generalstabschefs einbezieht. Der Stab hat den Führer am Laufenden zu halten und zu unterrichten. Der Studienstab übernimmt die geistige Vorbereitung der Operationen im höchsten Grade und die sich zwangsläufig daraus ergebenden Vorbereitungen in technischer und organisatorischer Beziehung«. Walther Hofer: Die Entfesselung, s. 109 nederst. (Jodls bestandige referat til Hitler i form af »Vortrag« og hans særlige udnyttelse af Abt.L's tre generalstabsofficerer lader formode, at han så sig selv i rollen som leder af en sådan lille »studiestab«. Sml. her med OKW's memorandum af 19.4.1938: Die Kriegführung als Problem der Organisation (Görlitz: Keitel, s. 156): »... man kann ... mit Hilfe des Führungsstabes des OKW. . . . Strategie im höchsten Sinne des Wortes treiben . . . Der Führer des Waffenkrieges und sein Stab muss sich freihalten für die grossen Fragen und Entscheidungen und kann nicht belastet sein mit dem umfangreichen Führungsapparat, der für die Leitung der Heeresoperationen nötig ist«).

³³ Kriegstagebuch der Seekriegsleitung Teil B. V, »Handakten bezüglich Anlagen zur Weserübung«. Institut for Samtidshistorie og Statskundskab.

her en forveksling af datoer for så vidt angår Quislings møde med Hitler, men dette er mindre væsentligt. Ejendommeligt er derimod udtrykket »geistige Vorbereitungen«, der igen synes at vise tilbage til konferencen den 23. maj i forbindelse med forberedelserne i december.

Den 12.12., da Raeder forelagde Hitler Quislings udtalelser, anbefalede han, at OKW skulle overdrages undersøgelsen af, hvorledes man kunne sætte sig i besiddelse af Norge. Det er bemærkelsesværdigt, at Raeder her lægger initiativet over til OKW. Som vi tidligere har konstateret, havde Jodl en interesse i gennemførelsen af aktioner af den type, som erhvervelsen af visse maritime baser ville fordre. Vi har set ham være positivt indstillet over for planerne mod Norge små to måneder tidligere. Raeders udspil betyder, at han lagde en situation til rette for OKW. Støttet til OKW ville Raeder have mulighed for at føre sine planer igennem. OKW fik på den anden side herigennem mulighed for at demonstrere sin rolle gennem udarbejdelsen af generelle operative direktiver (geistige Vorbereitungen) på linie med Hitlers tanke et halvt år tidligere, hvorigennem de tre værns indsats afstemtes efter hinanden.³⁴ Omstændighederne omkring Hitlers ordre den 14. kunne tyde på, at han selv så sagen i dette lys, hvilket ville stemme med den rolle han i de foregående måneder havde tildelt sig selv, særligt i forbindelse med de foreløbige direktiver for krigsførelsen den 27. september.

Efter Hitlers ordre den 14. satte Jodl øjeblikkeligt gang i undersøgelserne. Samme aften kontaktede han flyvevåbnets repræsentant i Abteilung Landesverteidigung under OKW, von Sternburg, og samtidig tilgik der hærens generalstab en foreløbig orientering med ønske om at få udleveret kort-materiale. Den 18. 12. diskuterede han sagen med flyvevåbnets generalstabschef. Vi kan imidlertid ikke i akterne se, at marinen har været involveret. Således som Hitlers ordre blev givet, ville det være ukorrekt at trække de forskellige generalstabe ind i planlægningen på anden måde end i forbindelse med praktiske spørgsmål som f. eks. fremskaffelse af kort-materiale. Kontakten med flyvevåbnets generalstabschef Jeschonnek den 18. kan have haft forbindelse med øremærkning af tropper og kommandosteder. I en Lagebetrachtung zur Studie Nord, som vi nærmere skal omtale i det følgende, finder vi f. eks. oplysning om, at 22. luftbårne division og 7. flyverdivision har været på tale. Samtalen kan imidlertid også have haft forbindelse med den videre operative planlægning. Det faktum, at Jodl i første omgang kontaktede von Sternburg, og at den videre bearbejdelse i januar henlagdes til en særlig stab med en general fra luftvåbnet i spidsen, kunne tyde i denne retning.³⁵

³⁴ Ved »geistige Vorbereitungen« kan ikke forstås egentlig operativ detailplanlægning. Jvf. note 32.

³⁵ Se Gemzell, s. 268 ff. Jodls dagbog 13.12.; Halders dagbog 14.12.1939, trykt: Generaloberst Halder: Kriegstagebuch, bd. I, Stuttgart 1962.

Warlimont har vurderet Jodls dagbogsnotits den 18. således, at Jodl her tilkendegav, at han ville overlade luftvåbnet den videre bearbejdelse, men at Hitler den følgende dag greb ind for at forhindre dette.³⁶ Vurderingen af Jodls dagbog den 18. og 19. er betydningsfuld for hele den her skildrede sammenhæng. Vi skal derfor anføre de to kildesteder:

18. december: Wie soll norwegische Frage weiter behandelt werden?
Jeschonnek: . . .

.....

4. norwegische Angelegenheit, . . .

.....

Führer hat Nachm. erneute Besprechung mit Norwegern.

19. december: 16.00 dem Führer vorgetragen . . .

d) Fall Norwegen (nicht aus der Hand geben).

Det kan være, at Jodl den 18. har diskuteret mulighederne for at overføre den videre operative planlægning til luftvåbnet med Jeschonnek. Det er imidlertid på baggrund af Hitlers ordre usandsynligt, at han på egen hånd ville overdrage luftvåbnet sagen. Netop den usikkerhed, der kommer til orde, tyder på, at han her ville afvente videre ordrer fra Hitler. Sætningen »Wie soll norwegische Angelegenheit weiter behandelt werden« viser på den anden side, at han må være nået så langt i sine undersøgelser, at spørgsmålet om en videre behandling var aktuelt. I lyset af dagbogsnotatet den 19., hvori det hedder, at han har holdt »Vortrag« for Hitler og derunder forelagt »Fall Norwegen«, må vi mene, at de indledende undersøgelser, som Jodl på Hitlers ordre den 14. anstillede, allerede den 18. lå færdige og i form af et memorandum kunne forelægges Hitler. Samtidig giver sætningen i parentes svaret på det spørgsmål han stillede sig (og muligvis Jeschonnek) den 18. Dette svar kan imidlertid tolkes forskelligt. På den ene side kan det tolkes, som om Hitler ønsker den videre bearbejdelse foretaget inden for OKW. På den anden side kan det opfattes, som om Hitler her simpelthen tilkendegiver et ønske om, at sagen henlægges indtil videre.

Endnu den følgende dag diskuterede Jodl med Keitel forskellige efterretningsopgaver i forbindelse med Norgesaktionen, men herefter hører vi ikke noget til sagen før den 1. januar, hvor Halder i en dagbogsnotits oplyser: »Führer hat Denkschrift Jodl angehalten«.³⁷ Hvis vi

³⁶ Warlimont, s. 86.

³⁷ Jodls dagbog 20.12., Welt als Geschichte 13, 1953, s. 64. Se endvidere Earl F. Ziemke: The German Northern Theater of Operations 1940–45, Washington 1959, s. 10–11, der her har en anden tolkning af Jodls dagbog end Walther Hubatsch i tidskriftet. Hubatsch og Ziemke synes dog at være enige om, at der var tale om efterretningsopgaver, jvf. Hubatsch: »Weserübung«, s. 356.

går ud fra, at Jodl med det memorandum (for at benytte Halders udtryk), som han forelagde Hitler den 19. december, havde afsluttet »die geistige Vorbereitung« (Strategie im höchsten Sinne des Wortes), ville der ikke være nogen grund til at tilbageholde dette fra videre cirkulation til de tre værnsgrene, der skulle foretage den operative detailbehandling, med mindre det var hensigten at henlægge sagen indtil videre.³⁸ I modsætning til Ziemke, der under henvisning til Halders notat den 1.1. mener, at sagen midlertidigt blev henlagt omkring årsskiftet, vil jeg her gøre den opfattelse gældende, at Hitlers udtalelse den 19. er udtryk for en ordre herom. Jodl synes i løbet af 3–4 dage at have tilendebragt en første operationsskitse i et område, der hidtil ikke havde været inddraget som tysk krigsskueplads, og under anvendelse af en taktik, som hidtil ikke havde fundet anvendelse i krigshistorien, og som kun marinen havde gjort studier over.³⁹ Vi skal i det følgende prøve at give en forklaring på dette forhold.

Som omtalt får vi den 1. januar i Halders dagbog igen føling med sagen gennem et notat om en samtale mellem Halder og Keitel, hvori Keitel giver en almindelig orientering om udviklingen i dette spørgsmål. Forskellige vigtige ting fremgår heraf. For det første en tydelig stabilisering af situationen i OKW's øjne. Man opfatter det således, at Rusland ikke påtænker overgreb mod de øvrige skandinaviske stater, hvorved faren for en reaktion fra Norges side, der ville begunstige en engelsk landsætning, mindskes. Med hensyn til Quisling har man øjensynlig fået rapporter, der viser, at han kun har ringe indflydelse i Norge. (Måske kan disse oplysninger føres tilbage til udenrigsministeriet, hvorfra vi har depecher på denne tid, der giver nærmere oplysninger om Quisling.) Endvidere betones Norges og Sveriges stærke neutralitetsvilje (der blandt andet var kommet til udtryk i den svenske udenrigsminister Sandlers afgang). Endelig understreges Tysklands interesse i, at Norge forbliver neutralt. Notitsen afsluttes med en oplysning om, at Jodls »Denkschrift«, hvormed efter alt at dømme hentydes til »Studie Nord«, er blevet tilbageholdt indtil videre.⁴⁰ Samtidig fastlægges forudsætningen for at det tages op igen, nemlig øget sandsynlighed for, at England vil krænke norsk neutralitet.

Indholdet af denne studie ved vi meget lidt om. Selve studien er aldrig blevet fundet, men marinens dagbog for 13. januar indeholder en kort beskrivelse af den. Det hedder her: OKW's »Studie Nord« er et første overblik over de tyske operationsmuligheder i det norske rum. (Dette svarer udmærket til Halders betegnelse »Denkschrift«). Studien

³⁸ Jvf. note 32. Halders dagbog 1.1.1940.

³⁹ Jvf. Gemzell flere steder.

⁴⁰ Betegnelsen »Studie Nord« anvendes i marinens dagbog den 13.1.1940 om OKW's operationsstudie vedrørende Norge.

begrundes med, at en engelsk besiddelse af Norge er en afgørende fare for den tyske krigsførelse. Den finsk-russiske konflikt øger den tysk fjendtlige stemning og vil være en fordel for England, hvis det skulle påtænke en aktion i Skandinavien. Den engelskvenlige ministerpræsident (sic!) Hambro vil kunne arbejde i denne retning, når stortinget bliver siddende efter den 11. januar (hvor det under normale omstændigheder skulle opløses). Vi ser her Quislings argumenter overfor Hitler og Raeder gå igen.⁴¹ Endnu et argument, som vi ikke kan føre tilbage til Quisling, men derimod til Raeder, anføres, nemlig at en tysk offensiv i vest kan tjene England som anledning til en besættelse af Norge.

Vi har tidligere set Raeder udtrykke frygt for, at en tysk besættelse af Holland skal føre til en engelsk besættelse af Norge. Tankegangen kan være legalistisk, således at forstå, at neutralitetskrænkelsen i Belgien-Holland ville tjene England som påskud til selv at sætte sig ud over neutraliteten under henvisning til, at Tyskland ikke respekterede denne, eller den kan være rent strategisk opfattet som et modtræk mod den tyske besættelse af et vigtigt område, hvorfra England kunne trues. Vi finder andet sted i et dossier omhandlende Studie Nord i krigsmarinens akter en række oplysninger, der set fra tysk side har peget på muligheden af en engelsk besættelse af Norge. Det hedder her: »Ende 1939. Hinweise in der englischen Presse, dass Norwegen und Holland/Belgien die beiden Angelpunkte eines entscheidenden Vorgehens gegen England sind und keinesfalls in Feindeshand fallen dürfen.«⁴² Her er argumentationen rent strategisk, og Raeders tidligere omtalte frygt synes ligeledes udsprunget af strategiske overvejelser. Den mest nærliggende opfattelse er, som vi skal se i det følgende, at den i Studie Nord nævnte eventuelitet er opfattet rent strategisk.

Med hensyn til det politiske alternativ, Quislings statskup med efterfølgende opfordring til Tyskland om at intervenere, fortsatte planlægningen under medvirken af udenrigsministeriet og Rosenbergs Aussenpolitisches Amt. Rosenbergs Amtsleiter, Scheidt, rejste til Norge og vendte tilbage med en rapport i den første uge af januar. Denne rapport fik en noget kølig modtagelse, og Hitler udtrykte over for udenrigsministeriets repræsentant tvivl om hemmeligholdelse ved denne fremgangsmåde. Resultatet var, at forberedelserne til den politiske aktion i nogen grad blev stillet i bero for senere helt at blive opgivet. (Måske kan vi også her se en genklang af Keitels oplysning om, at Quisling ingen af betydning havde bag sig i Norge).

Næste gang vi i akterne vender tilbage til Norgesspørgsmålet er den

⁴¹ Se for eks. Gemzell, s. 268 ff.

⁴² Handakten Weserübung: Englische Vorbereitungen zur Besetzung Norwegens und Beurteilung englischer Massnahmen, Stand 10 März 1940.

8. januar, hvor udenrigsministeriets forbindelsesmand til generalstaben, von Etdorf, over for Halder anfører, at vestmagterne har tilbudt Finland assistance og vil benytte vejen over Narvik for her samtidig at skaffe sig kontrol over malmlejerne i Nordsverige. Der stilles en række spørgsmål, således om hvorvidt Norge og Sverige ville være indforstået hermed. Det oplyses endvidere, at vestmagterne skulle have tilbudt de to lande assistance i tilfælde af kamp med Rusland. Notatet slutter med en oplysning om, at Hitler ikke havde forlangt støttepunkter.⁴³ Ud fra oplysningerne er det klart, at der er tale om et tilbud, der den 27.12. blev afgivet af de allierede. Det er samtidig forståeligt, at Hitler ikke har reageret herpå. Han anså den norsk-svenske holdning for strengt neutral og muligheden for et russisk angreb på de to skandinaviske lande for udelukket.

Vi har her 1. og 8. januar indirekte konstateret, at Hitler for øjeblikket ikke anså det for nødvendigt at gribe ind, formentlig ud fra en kalkulation af risikoen for en allieret intervention. Hitlers holdning til projektet bestemtes af hans helhedsopfattelse af krigsførelsen, og kun hvis der var overvejende sandsynlighed for en allieret aktion, ville en sættelse af Norge være berettiget i denne forbindelse.

Den 10. januar blev »Denkschrift Norwegen« imidlertid aktuelt igen at dømme ud fra en notits i Halders dagbog. Det hedder her: »Gespr. mit Keitel. a) Denkschrift Norwegen. Bearbeitungsstab bei OKW. Über Dänemark hinweg. Winter? 1. Division. Op. Abt.«⁴⁴ Keitel synes her at have givet udtryk for, at studien skulle viderebehandles af en stab under OKW. Eftersom OKW ikke havde mandskab hertil, er det muligt, at henvisningen til Winter, der var oberstløjtnant i generalstaben og ansvarlig for spørgsmål vedrørende troppeindsats i vest, hentyder til, at denne er bragt i forslag fra hærens side som hærens repræsentant i OKW-staben. 1. division må hentyde til størrelsesordenen af de enheder, der skulle stilles af hæren. (Dette beskedne antal synes, som vi skal se, meget godt at stemme med de forudsætninger, der var nedlagt i Studie Nord). Indtrykket af, at Studie Nord blev aktuel igen på dette tidspunkt, bestyrkes af efterretninger, der forelå for den svenske ambassade i Berlin. I en depeche afgået den 11. januar oplyses det således: »En tysk anställd vid »Oberkommando der Wehrmacht« har till en av beskickningens medlemmer sagt följande: Situationen voro för närvarande sådan, att åtskilliga anställda vid Oberkommando räknade med, att Tyskland skulle se sig nödsakat aktivt ingripa i Skandinavien politik ... Han nämnde vidare, att från tysk sida vissa »tekniska åtgär-

⁴³ Halders dagbog 8.1.40.

⁴⁴ Sst. 10.1.40 – Hubatsch giver (»Weserübung«, s. 357) uden kildehenvisning en vidtgående fortolkning af dette kildested, der synes grebet ud af luften.

dar« redan vidtagits för den händelse, en aktion skulle visa sig nödvändig«. ⁴⁵

Studie Nord blev oversendt til søkrigsledelsen – formentlig samtidig til de to andre værn – hvor den indgik den 13. og blev genstand for en diskussion. Her gives som supplerende oplysning, at føreren havde givet ordre til, at der skulle opstilles en særlig stab til bearbejdelse af studien. I spidsen for denne skulle stå en general for luftvåbnet, der samtidig fik til opgave at lede en eventuel operation. Stabschefen skulle stilles af søværnet og operationsofficeren af hæren (jvf. Halder Op. Abt. = Operations Abteilung). Denne beskrivelse svarer tilsyneladende ikke ganske til indtrykket af Halders notat tre dage tidligere. På den anden side er der tydeligvis tale om en særstab sammensat af officerer fra de tre værnsgrene, således som operationens særlige karakter måtte fordrer. (Kombineret aktion af alle tre værn). En sådan stab kunne meget vel tænkes at arbejde i snæver tilknytning til OKW. Vi kan notere, at da stabsorganisationen noget senere ændres, tales der om »Arbeitsstab im OKW«, ikke, som hos Halder, »bei OKW«. ⁴⁶

Vi har konstateret, at studien fra slutningen af december, formentlig allerede fra 19. december, blev holdt tilbage af Hitler, og at en genoptagelse ville afhænge af Englands holdning til Norge. Hvor finder vi da årsagen til, at Studie Nord igen blev taget op? Vi har set, at de allieredes tilbud om assistance ikke gav anledning til nogen ændring i Hitlers holdning. Earl Ziemke peger på muligheden af, at Hitler havde modtaget oplysninger om de allieredes démarche over for Norge den 6. januar, der indeholdt truslen om at overtage kontrollen med norsk territorialfarvand. Dette ville svare til de forudsætninger, som Keitel havde peget på for planens genoptagelse. Reaktionen på denne note var meget kraftige i Norge, men vi kan ikke konstatere, at man fra tysk side havde kendskab til dette initiativ før omkring 15. januar. ⁴⁷ I de tyske situationsmeldinger fra disse dage forekommer ikke oplysninger herom, hvilket ganske vist ikke udelukker, at sådanne informationer kan have foreligget for Hitler. På den anden side tyder de svenske efterretninger på, at man frygtede for en engelsk landgang i Narvik før man havde informationer om den engelske note og netop i dagene umiddelbart efter 10. januar. Det hedder i en depeche: . . . »yttranden av Göring, Attolico och Bismarck hava tytt på, att man till och med räknat med ett besättande av Narvik«. ⁴⁸ Den 6. januar oplyses det i

⁴⁵ Kungliga Utrikesdepartementet. Aktstycken 37–42. Sthlm. 1947–50. von Post til Söderblom 11. januar 1940.

⁴⁶ Jvf. Hubatsch: »Weserübung«, Anhang C 1, s. 391, og Anhang H 1, s. 435. Se endvidere ovenfor note 32.

⁴⁷ Kungl. Utrikesdep. Aktst. Richert til Söderblom 17. januar. Ziemke, s. 12–13.

⁴⁸ Sst. Richert til Söderblom 15. januar 1940.

situationsmeldingen kl. 10: »DNB wiedergibt Pressestimmen verschiedener Länder über angebliche Bestrebungen zur Ausdehnung der Kriegsschauplätze . . . New York Times meldet, Allierte erwögen seit Wochen Möglichkeit, Krieg nach Skandinavien hereinzutragen . . .«. ⁴⁹ I situationsmeldingen den 10. januar kl. 10 refereres Chamberlains tale den 9.1. I referatet gengives følgende udtalelse: »Finnland, dass für »gleiche Ziele wie wir« kämpfe . . . könne sich auf englische Hilfe verlassen . . .«. ⁵⁰

Disse meldinger er det nærmeste, vi kommer en engelsk trusel mod norsk neutralitet i vort materiale før 15.1. Der foreligger ikke noget *konkret*, som kunne give anledning til at konstatere en nært forestående neutralitetskrænkelse. Rapporterne måtte endvidere afvejes imod Sveriges meget udtalte understregning af sin neutralitet netop i forbindelse med disse avisartikler. ⁵¹ Dog forelå der med disse meldinger en øget *sandsynlighed* for engelsk indgriben, der kunne skabe større usikkerhed og frygt.

Den *konkrete* anledning, der på baggrund af den i meldingerne op-ridsede situation gav anledning til studiens genoptagelse den 10. januar, er efter min mening at finde i en anden, men meget nærliggende sammenhæng. Den 10. januar gav Hitler, efter at vejret igennem måneder havde forhindret vestoffensivens igangsættelse, ordre til, at angrebet på grundlag af nye gunstige vejrprognoser skulle igangsættes 17. januar. Dermed blev det i Studie Nord nedlagte argument for en præventiv aktion, at det tyske angreb i vest kunne foranledige England til en landsætning i Norge, aktuelt. Dersom denne opfattelse er rigtig, vil det sige, at et argument, som vi kan spore tilbage til Raeder, kom til at spille en direkte rolle ved beslutningen om planernes genoptagelse, set på baggrund af nye antydninger af britisk vilje til at gribe ind.

Efter at søkrigsledelsen den 13. havde diskuteret Studie Nord, udarbejdedes efter Ziemkes udsagn i de følgende dage mellem 14. og 19. januar en udvidelse af Studie Nord. Ziemke giver et omfattende referat af denne udvidede studie. Af dette fremgår det blandt andet, at der påtænkes overført enten 22. luftbårne division eller en division bjergjægere dels ad luftvejen, dels med flåden (jvf. Halder: 1. division). ⁵² Karakteristisk for den udvidede studie er, at den øjensynligt udgør en del af en større studie, idet der ikke berøres planer for indsats af tropperne efter landgangen, ligesom besættelse af flyvepladser m.v. ikke nærmere omtales. Studien forudsætter følgelig en helhedsplanlægning. Umiddel-

⁴⁹ AUSL. Nr. 016/40 g. Ausl. I af 6.1., kopi fra W.Pr. Institut for Samtidshistorie og Statskundskab.

⁵⁰ AUSL. Nr. 025/40 g. Ausl. I af 10.1., kopi indgået til W.Pr.

⁵¹ Kungl. Utrikesdep. Aktst. Richert til Günther 4.1. – 13.1.1940.

⁵² Ziemke, s. 13.

bart kan dette ikke undre, da vi må antage, at Studie Nord netop behandlede aktionen under en helhedssynsvinkel. Sagen bliver imidlertid ejendommelig, når vi ved en gennemgang af de originale aktstykker, som Ziemke henviser til, konstaterer, at der er tale om forelæggelse af en studie, der den 10. jan. lå færdig i søkrigsledelsen. Ziemke har dateret studien ud fra en følgeskrivelse, hvori benyttes udtrykket »Überlegungen Studie Nord«. Selve den udvidede studie ligger som bilag, benævnt »Lagebetrachtung zur Studie Nord« med dateringen 10.1.⁵³

Vi har set, at Studie Nord først 13. jan. indgik til søkrigsledelsen. Vil det da sige, at denne studie er blevet til uafhængigt af Studie Nord? Vi er i besiddelse af et kildested, der peger i denne retning. Vi har tidligere henvist til »Beitrag zum Kriegstagebuch des Ob.d.M. (Skl.) zur Weserübung« den 22.4., der er at opfatte som et bidrag til marinens krigshistorie. Citeret mere fuldstændigt fremstilles forhistorien således: »12.XII.39 Empfang von Q. u. H. durch den Führer. In der Folge Anweisung an OKW geistige Vorbereitungen zu treffen. Ob.d.M. lässt Studie ausarbeiten, die im Januar fertig ist«.

I dette kildested gøres der en tydelig distinktion imellem Studie Nord (geistige Vorbereitungen) og marinens studie. Hermed støder vi imidlertid på den vanskelighed, at Hitlers ordre den 14. var, at den mindst mulige stab skulle anvendes, og at OKW *alene* skulle udføre dette arbejde. Studien forudsætter desuden et vist samarbejde med OKW, idet den som anført udgør en del af et hele. Marinen havde endvidere ikke autoritet til at udvælge en bestemt luftbåren division eller 7. flyverdivision (der var bestemt til at overføre en del af tropperne ad luftvejen).⁵⁴ Hvis vi derimod antager, at Jodl i sin samtale med Jeschonnek den 18. december fik øremærket 7. flyverdivision og 22. luftbårne til en eventuel indsats ville dette være en naturlig forklaring på marinestudiens oplysning. Studien skulle således være udarbejdet i perioden 18. 12. til 10.1. Udtrykket »Lagebetrachtung zur Studie Nord« tyder på, at denne Lagebetrachtung er blevet til direkte foranlediget af »Studie Nord«. Periodens længde ville stemme med denne Lagebetrachtungs grundighed, der tyder på længere tids forarbejde. Det vil imidlertid sige, at Jodls Denkschrift må have cirkuleret blandt værnsgrenene, hvilket udtrykkeligt blev forbudt af Hitler den 18. Et kryptisk kildested hos Halder peger i denne retning. Under den 1. januar, hvor Halder i en samtale med Keitel fik at vide, at føreren havde tilbage-

⁵³ Den her foretagne datering er sket ved en gennemgang af materiale fra den tyske krigsmarines arkiver, som fil. dr. Carl-Axel Gemzell venligst har stillet til min disposition. »Seekrieg 1939 – Studie Nord-West und Studie Nord« (Überlegungen Studie Nord m. bilag). Historiska Institutionen, Lund.

⁵⁴ Den stærke rivalitet mellem Raeder og Göring gør det usandsynligt, at der foreligger en intern aftale.

holdt »Denkschrift Jodl«, findes en tilføjelse i dagbogen: »O Qu I Denkschrift geben lassen«. (Bogstaverne henviser til »Oberquartiermeister für Führungsfragen«). Udtrykket »Denkschrift geben lassen« kan tydes således, at generalstaben efter Hitlers ordre om at tilbageholde studien skal aflevere en kopi af dette Denkschrift, som er havnet hos overkvartermesteren. Den 13. oplyses det i marinens dagbog: »Eingang der Studie Nord des OKW«. Marinen kan bedømt herudfra ikke officielt have modtaget studien før. Warlimont har med udgangspunkt i Halders notat opstillet den hypotese, at Studie Nord cirkulerede underhånden, en opfattelse, som på baggrund af de her anstillede betragtninger forekommer sandsynlig.

I et dossier omfattende 38 dokumenter vedrørende Studie Nord og Weserübung (ikke identisk med det af Gemzell benyttede dossier, Studie Nord-West og Studie Nord) genfinder vi »Lagebetrachtung zur Studie Nord«. Dokumentet ligger udateret som nr. 1 i en kronologisk rækkefølge. Som nr. 2 ligger en studie, Gemzell har benyttet og dateret med udgangspunkt i dens placering og annotering i mappen, Studie Nord-West og Studie Nord. Det drejer sig om: »Schutz des Küstenverkehrs Norwegen«. Af randnotitser fremgår det, at studien er gennemset af chefen for operationsafdelingen Fricke den 12.12. og af Raeder den 13.12.⁵⁵ Vi har på den anden side konstateret, at Lagebetrachtung først lå færdig 10.1. Placeringen er således ejendommelig.

Vi har tidligere henvist til, at Raeder den 25.11. vendte tilbage til Norgesspørgsmålet i et møde i søkrigsledelsen. Det hedder herom i marinens krigsdagbog: »Chef Skl. sieht eine Gefahr in der Möglichkeit, dass England bei einem deutschen Vorgehen gegen Holland eine überraschende Landung an der norwegischen Küste und Inbesitznahme eines Stützpunktes dort vornehmen könnte und ordnet Überlegungen in dieser Richtung an«. ⁵⁶ Disse »Überlegungen« kommer blandt andet til udtryk i ovennævnte »Schutz des Küstenverkehrs Norwegen«. Denne studie undersøger muligheden af at bevogte norske farvande ved mineudlægning. Dette forudsætter imidlertid tysk besiddelse af Norge, således som det direkte anføres. Det ville imidlertid være meget ejendommeligt, om man ikke samtidig med denne undersøgelse havde udarbejdet en studie over, hvorledes en tysk *besættelse* af Norge kunne ske. Vi har sandsynliggjort, at Lagebetrachtung er blevet til, efter at Studie Nord var udarbejdet. Dette udelukker imidlertid ikke, at der kan have foreligget en foreløbig studie midt i december, der senere er blevet omarbejdet i tilknytning til Studie Nord. Dette ville forklare, hvorfor Lagebetrachtung ligger som nr. 1 i det omtalte dossier. En tidligere studie kan være udskiftet med en senere. Hvis vi antager, at en sådan foreløbig

⁵⁵ Handakten Weserübung. Gemzell, s. 254.

⁵⁶ Gemzell, s. 246.

studie forelå og var blevet stillet til rådighed for Jodl, ville dette forklare den hurtighed, hvormed Jodl kunne udarbejde generelle retningslinier for en aktion af en type, som man hidtil ikke havde haft nogen erfaring med, praktisk taget uden stab, midt i en voldsom aktivitet, der hovedsageligt tog sigte på vestoffensiven.

Finder vi tegn på, at dette har været tilfældet? Begrundelsen i Studie Nord, at der består mulighed for, at England ved en tysk offensiv i vest vil foretage en landsætning i Norge, peger direkte mod Raeders initiativ over for krigsledelsen den 25.11. Selve betegnelsen Studie Nord peger ligeledes i retning af marinen, idet vi har set, at marinens undersøgelser over invasionsmulighederne i England (*Studie Nord-West*) fra efteråret 1939 og forarbejder til en invasion i Norge dateret til midten af december (benævnt *Studie Nord*) findes nedlagt i en mappe, der bærer udskriften 1939. Vi har sandsynliggjort et interessefællesskab imellem Raeder og Jodl netop i forbindelse med en aktion mod Norge. Vi ser ikke i Jodls dagbog tegn på kontakt med marinen, medens både hær og luftvåben kontaktes. Uden at vi kan slutte noget sikkert ud fra dette, ville besiddelse af marinens forarbejder på den anden side forklare manglen på kontakt med den våbenart, der ville komme til at spille den største rolle. Ud fra en helhedsbetragtning vil jeg finde det overvejende sandsynligt, at det forholder sig således.

Udarbejdelsen af denne meget grundige Lagebetrachtung zur Studie Nord er et overbevisende udtryk for den interesse Raeder fortsat havde i at fremme sagen.

Som anført var det hensigten at en general fra luftvåbnet skulle overtage ledelsen af operationen. Endnu den 23. januar var denne stab ikke blevet opstillet fra luftvåbnets side, som det fremgår af Jodls dagbog. Årsagen er nærliggende. Gemzell har påvist den meget kraftige rivalisering, der bestod imellem Raeder og Göring. Det hedder således i forbindelse med Raeders Norgesinitiativ den 10.10.: »Raeders Forderung einer bevorzugten Stellung der Marine kreuzte sich mit Görings Ambitionen, der Luftwaffe eine führende Stellung zu geben, und zwischen beiden entwickelte sich ein heftiger Machtkampf. Der Norwegen-Plan des Marinechefs vom Herbst 1939 war ein direkter Gegenstoss gegen die Forderungen der Luftwaffe auf Holland-Belgien als Sprungbrett gegen England. Er musste in den Augen der Luftwaffe eine unerwünschte Diversion sein«. ⁵⁷ Vi må formode, at årsagen til, at opstillingen af staben under OKL ikke finder sted, er Görings ønske om at sabotere dette initiativ. ⁵⁸ Vi kan ikke nærmere følge diskussionen omkring disse emner,

⁵⁷ Gemzell, s. 288.

⁵⁸ Jvf. Halders dagbog for 21.2.40: Stab XXI soll dem OKW unterstellt werden, um Schwierigkeiten durch Luftwaffe zu vermeiden.

men i forbindelse med diskussioner om operation Weserübung i begyndelsen af marts se, at Hitler ikke uden videre ville eller mente at kunne tilsidesætte Göring fuldstændigt.

Denne strid imellem værnene gav imidlertid OKW en uventet chance. Som vi har set, havde OKW gennemtruffet sin ret til at give generelle operative retningslinier for de tre værn. OKW havde imidlertid ikke beskæftiget sig med egentlig operativ planlægning i detaljer. Man manglede således personel hertil. Opstillingen af en egentlig Wehrmachtführungsstab (som endnu ikke fandtes), der i 1938 havde været på tale, ville have muliggjort en sådan planlægning.⁵⁹ Stillet over for værnenes manglende evne til at samarbejde om en typisk OKW-opgave kunne man på én gang løse samarbejdsproblemet og give OKW anledning til at foretage egentlig operativ planlægning ved at overføre opgaven direkte til OKW og samtidig udvide staben.

Ud fra en helhedsbedømmelse af forholdene er jeg af den mening, at det var dette, der skete den 23.1. Det oplyses i det nævnte dagbogsnotat: »Studie Nord wird auf Befehl des Führers zurückgezogen und nicht durch die Wehrmachtteile bearbeitet«. Den 27.1. bekendtgjordes det over for de tre værn, at Studie Nord herefter ville blive bearbejdet direkte under Hitler og i nær sammenhæng med den almindelige ledelse af krigen. Keitel overtog ansvaret for planlægningen, og en særlig stab oprettedes inden for OKW, hvortil de tre værn skulle stille operationsofficerer. Studie Nord omdøbtes til Weserübung.⁶⁰ Den 5. februar trådte den nye stab sammen og fik sine ordrer af Keitel. Endnu på dette tidspunkt saboterede Göring foretagendet. Jodls dagbog meddeler lakonisk: »Vertreter der Luftwaffe fehlt noch«. ⁶⁰

Den engelske flådes opbringning af det tyske skib Altmark i norsk territorialfarvand den 16. februar bragte en krise i planlægningen. Hermed var det tydeligt, at Hitler måtte tage i betragtning, at han kunne blive udflankeret, før vestoffensiven var blevet igangsat. Forberedelserne til en præventiv aktion fremskyndedes stærkt. Det besluttedes at løse Weserübung fra den snævre tilknytning til vestoffensiven, operation Gelb, og at planlægge operationen uafhængigt af Gelb. 1. marts udstedtes direktivet for operationen. Hermed løb aktionen ind i en voldsom storm. Både hær og luftvåben var imod at stille tropper til en aktion, som begge parter var imod og som ville gøre indhug på deres formationer umiddelbart før offensiven. Hertil kom, at operationens planlægning under OKW betød en tilsidesættelse af dem. Ganske særligt protesterede OKH

⁵⁹ Det er betegnende, at Wehrmachtführungsamt i 1940 omdøbtes til Wehrmachtführungsstab.

⁶⁰ Hubatsch: »Weserübung«, s. 435.

⁶¹ International Military Tribunal bd. XXVIII, 1809 – PS, s. 397 ff. Nürnberg 1948.

mod at OKW selvstændigt disponerede over tropper.⁶² Göring erklærede den 5. marts hele planlægningen for værdiløs og lavede en voldsom scene. I modsætning hertil gik marinen helhjertet ind for operationen og understregede sin vilje til at tage den store risiko, der var forbundet med denne. Hitler måtte sætte sin autoritet ind for gennemførelse, omend med ændringer som Göring krævede.

Ved den finsk-russiske fred den 12. marts blev de allierede frataget deres påskud til at intervenere i Skandinavien, umiddelbart før en allieret ekspeditionsstyrke ville være gået i land i Norge. Herefter måtte sandsynligheden for en allieret landsætning foreløbig træde i baggrunden. Hitler mente imidlertid, at englænderne ikke ville opgive deres planer om at afskære Tysklands malmforsyninger og var derfor besluttet på at gennemføre Weserübung kort før Gelb. Både Raeder og Jodl tilsluttede sig denne opfattelse.⁶³

De her påpegede forhold kaster et fuldstændigt nyt lys over de hidtil utilstrækkeligt belyste indledende stadier af beslutningsprocessen omkring den tyske intervention i Danmark-Norge, 9. april. Afgørende er her dateringen af aktstykket »Lagebetrachtung zur Studie Nord«, der hidtil af Ziemke under betegnelsen »Überlegungen zur Studie Nord« har fået en fejlagtig placering i den historiske sammenhæng.

Gemzells afhandling har betydning for vurderingen af disse afsnit af planlægningen omkring felttoget i Norge ved at have fremhævet en strategisk tankegang, i kraft af hvilken sandsynligheden for et engelsk modtræk i Norge mod vestoffensiven ville være stor. Det var formentlig medvirkende til genoptagelsen af Studie Nord i januar 1940. Ved sin påvisning af det stærke modsætningsforhold imellem Göring og Raeder kaster afhandlingen lys over omstændighederne ved etableringen af en egentlig operativ planlægning under OKW den 27.1.

Det er endvidere muligt igennem afhandlingen at spore oprindelsen til et interessefællesskab imellem Alfred Jodl, som repræsentant for OKW,

⁶² Jvf. Helmuth Greiner: Die oberste Wehrmachtführung 1939–43, s. 80: Wie aus der Weisung hervorgeht, handelte es sich bei dem Unternehmen um eine kombinierte Land- See- und Luftoperation, bei deren Planung und Durchführung das Oberkommando des Heeres ganz und der Oberbefehlshaber der Luftwaffe insofern ausgeschaltet waren, als die an dem Unternehmen beteiligten Luftstreitkräfte, die übrigens von Generalleutnant Geissler befehligt wurden, zur Durchführung der Gruppe XXI taktisch unterstellt werden sollten. General von Falkenhorst bekam seine Anweisungen von Hitler selbst, der sich dabei vom Chef des Wehrmachtführungsamtes beraten liess, und die generalstabsmässige Bearbeitung der Operation lag in den Händen der Abteilung Landesverteidigung. Aus dieser Regelung entstand in der Folge der erste sogenannte OKW-Kriegsschauplatz, auf dem das Oberkommando des Heeres keinen Einfluss auf die operative Führung seiner Verbände hatte. Jvf. ligeledes Warlimont, s. 90, og Gørlitz: Keitel, s. 228–29.

⁶³ Ziemke, s. 20–21.

og Raeder, der var bestemt af begge parters ønske om at skaffe sig øget indflydelse inden for krigsledelsen i en periode, hvor der bestod en kraftig rivalisering imellem Raeder og i første række Göring og imellem OKW og hærens overkommando. Denne akse imellem Raeder og Jodl var for så vidt en succes, som OKW her for første gang opnåede kontrol med den operative planlægning af en aktion, og Raeder herigennem opnåede at føre tanken om en besættelse af støttepunkter i Norge videre, ganske vist delvis uden om søkrigsledelsen, men i snæver sammenhæng med den maritime målsætning. I forbindelse med denne operation spillede flåden en central rolle i overensstemmelse med Raeders ønske. Samtidig forfulgtes strategiske mål, som lå i forlængelse af Raeders opfattelse. Denne tankegang spores i Hitlers slutbemærkninger den 1. april til de ledende officerer i operationen. Det hedder her: »It was high time Germany provided itself with secure routes out into the world and did not allow every generation to be subjected to British pressure. That was the fated struggle of the German people, and he was not the man to evade necessary decisions or battles.«.⁶⁴ Hitlers ønske var imidlertid i første række at beskytte sin flanke og sine forsyningslinier, og han så stort set Norgesfelttoget under denne synsvinkel.

Raeders forsøg på at gengive marinen en central rolle og som mindste mål sikre den egnede baser på linie med de af luftvåbnet ønskede ved den engelske kanal var dog set i et længere perspektiv en fiasko. Som en antiklimaks, der næsten har tragisk karakter, fulgte Hitlers beslutning den 29. april, endnu før Norgesfelttoget var afsluttet, om yderligere at indskrænke marinens byggeprogram. Det hedder hos Hubatsch: »Mit 4 Schlachtschiffen und 2 schweren Kreuzern hätte von der norwegischen Basis aus der Ozeankrieg mit nicht geringen Erfolgsaussichten geführt werden können. Doch wurde noch vor Ende des Norwegenfeldzuges am 29. April 1940 der Weiterbau des Flugzeugträgers »Graf Zeppelin« eingestellt, die in Herstellung befindlichen Neubauten, Flugzeugträger »B«, Schlachtschiff »H« und die Kreuzer »M«, »N«, »O« wieder abgebrochen. Die Ozeanflotte des Z-planes von 1937 wurde in demselben Augenblick aufgegeben, als die dafür erforderliche Seebasis in Norwegen und bald auch in Frankreich geschaffen war.«.⁶⁵

⁶⁴ Sst. s. 21–22.

⁶⁵ Anførte arbejde, s. 221.

SUMMARY

IN CONNECTION with Hitler's plan to wipe Czechoslovakia off the map by armed force in the spring of 1938, a conflict arose between him and the Army. The discord was accentuated by Hitler's simultaneous attempts at establishing, over and above the three services, an Oberkommando der Wehrmacht, which was to be dependent on him alone, and which was meant to take over the sole responsibility for the drafting of military and strategic policies. In this conflict Alfred Jodl, one of the officers in the Oberkommando der Wehrmacht, was one of the strongest advocates of the unitary command over the Army.

As a consequence of the Army attempts at changing Hitler's foreign policy, approaches were made to Admiral Raeder, the chief-in-command of the Navy. Instead of responding, however, Raeder found it profitable to make common cause with Hitler and the OKW about the unitary command and about the foreign policy. The unitary command suited Raeder's ideas of combined operations for securing points of support for the Navy. Hitler's foreign policy would oppose Germany to Great Britain, and consequently lead to the expansion of the Navy. Over a considerable period, while Hitler's strategy was levelled at Continental opponents, and while the relation to Britain was determined by the German-British Naval Agreement of 1935, Hitler was not accessible to Raeder's wishes for a large-scale development of the Navy and for the working-out of an operational plan based on the Navy as the decisive service. The beginning of 1939, however, saw the start of the construction of a large new Navy; this was incompatible with the terms of the Naval Agreement, and was undertaken with an eye to a war with Britain, when German rearmament had been completed four or five years later. Thus Hitler raised the Navy to a new and important position within the framework of his strategy; he thereby also accepted, as consequences of this naval strategy, the plan for securing points of support with the assistance of the other services.

The axis between the Oberkommando der Wehrmacht and the Oberkommando der Kriegsmarine was emphasized when the war broke out.

The Allied declarations of war forced Hitler to abandon his plan for long-term naval rearmament; instead he had to rely on a rapid use of the Army and the Air Force in a Blitzkrieg against the western powers. Raeder's attempts at reserving for the Navy a central position by demanding the priority of an intensified U-boat construction programme over the armaments of the Army and the Air Force, were overruled by Hitler. The matter had not been entirely clinched, however, when Hitler reached his decision to start a west offensive. The attitude in the Army was defeatist and sceptical as to Germany's possibilities in a great-power conflict. Once again a bitter quarrel arose between the Army and the Oberkommando der Wehrmacht over Hitler's foreign policy. A German stranglehold on British lines of supply at sea constituted a usable alternative to an offensive towards the west. As had been the case in 1938, Raeder would be likely to succeed when the stolid opposition of the Army made Hitler turn to men who were more ready to participate in the realization of the Nazi dreams. Raeder lost the first round, however. The generals complied. But before that Raeder, supported by Alfred Jodl, had already tried

to change the thrust of attack in a northerly direction. The Navy would gain no advantages from bases in Holland-Belgium, and the Army held pessimistic views of gaining as far west as Brittany or Normandy. Points in the middle or northern part of Norway would offer excellent U-boat bases for the Atlantic war. Raeder was opposed by Hitler, however. Accordingly he tried to bring into the question the aspect of prevention. On Nov. 25, 1939 he informed the supreme command of the Navy that a German occupation of Holland might result in a British occupation of Norway. He ordered investigations of measures to meet this contingency. The Winter War, which broke out on Nov. 30, 1939, changed the Scandinavian scene all at once. The heavy concentration of large forces along a broad front seemed to indicate that the Russians had no small-scale aims. What drove the nail home was the Norwegian Quisling's assertion that a secret agreement had been made between Norway and Britain, guaranteeing a British occupation of important points in Norway in case the country was drawn into a great-power war. As things were, the possibility that other Scandinavian countries might intervene in the Winter War could not be excluded. When Raeder emphasized the danger of British bases in Norway, Hitler, on Dec. 14, on Raeder's suggestion, ordered the OKW to draft plans for an occupation of Norway – with the assistance of Quisling or with sheer force.

It is interesting to note here that Raeder carefully arranged the situation for the OKW; Alfred Jodl, one of the most prominent officers of the Oberkommando, had revealed, on earlier occasions, a sympathetic attitude to Raeder's plans about Norway; furthermore he was keen on demonstrating the co-ordinating functions the OKW might have in combined operations of a Norway-occupation kind. Within few days Jodl had worked out a draft plan for an occupation, which was placed before Hitler on Dec. 19. Hitler decided to withhold the draft for the time being, however, which stresses the fact that he must have changed his view of the project shortly after his first order of Dec. 14. The reason is obvious. Plans for a preventive action by occupying Norway could not be favoured by Hitler at a time when all concentration was gathered on the Blitzkrieg towards the west. Hitler emphasizes this view over and over again in the following period. Just after Dec. 14 a considerable stabilization set in in Scandinavia. The idea of an impending Norwegian intervention seemed premature, and Norway as well as Sweden spoke in strong terms of their neutrality.

Jodl's draft plan, later in the register of the Navy called "Studie Nord", has never been found. From the description given in the naval register we learn that it contained a survey of possible German operations in Norwegian territory; its motivation was the fear that in occupying Norway Britain might exploit the growing anti-German feeling which had been aroused by the Winter War; there was also a risk, it was argued, that a German offensive towards the west might serve the British as an excuse for an occupation of Norway.

This is all we can learn about Jodl's draft plan. It is enough, however, to make us stop to think. The first argument can be traced directly back to Quisling. The second argument is, as we have seen, not Quisling's, but Raeder's. On Nov. 25 he ordered investigations with a view to this possibility to be undertaken. We know of these investigations to a certain degree. The Swede, Carl-

Axel Gemzell, Ph.D., has brought to light a couple of studies, finished by mid-December, which deal with the possibilities for protecting navigation to Germany along the Norwegian coast after a preventive occupation of Norway. It is strange that we do not find any actual occupation plan. We have seen, however, how a Raeder-argument showed up in Jodl's Studie Nord, and this is not all. The designation "Studie Nord" itself points to the Navy. The investigations made according to the order of Nov. 25 have been found in a file concerning the occupation of England (called "Studie Nord-West"), and concerning the protection of Norway after a German occupation (called "Studie Nord"). As mentioned, the only thing missing is the invasion study itself. It is remarkable that in the course of three days Jodl has managed to finish such an operation study: it dealt with an area which had never before been a German theatre of operations; its basis were tactics never before tried out in the history of war; it was compiled at a time of hectic activity over the west offensive. If we imagine, however, that by mid-December there was work done not only on the investigations mentioned about the protection of navigation in Norway, but also on an actual invasion plan, which the Navy, according to Carl-Axel Gemzell's studies, was well qualified to set up, and which was put at the disposal of the OKW – then we cannot help noticing how perfectly Raeder schemed, even exploiting Jodl's own interest in forwarding the matter. Raeder was now very close to the realization of his plans about a preventive action against Norway either before or closely connected with an offensive towards the west; this would improve the Navy's position, and would tend to draw Hitler back to the naval question again.

But Raeder was not the man to stop at half-measures in a matter of such importance. Among the naval documents we find a study called "Lagebetrachtung zur Studie Nord". It is enclosed in a letter of Jan. 19, 1940. Earl Ziemke, the outstanding American historian, has succeeded in dating the document on the basis of the letter; he regards it as an advanced adaptation of Studie Nord, which, according to the naval register, was received on Jan. 13. This is hardly credible, however, considering the great pains that have been taken over it, which evidence that it can not have been prepared in a few days. On the other hand, the name itself indicates a close relation with Studie Nord. An analysis of the contents will, moreover, reveal that the document presupposes an over-all planning of the type we must expect was to be found in Studie Nord. Finally the document contains information about certain Air and Army forces, which were earmarked for the operation, something outside the province of the Navy itself.

There seems to be evidence, then, that the working-out of the document took place between Jan. 13 and 19, but a closer analysis will invalidate such a theory. On the basis of notes and signatures on the document itself we may state as a fact that the study had been finished as early as Jan. 10, that is, even before the Navy had officially received Studie Nord from the OKW. Hence we must needs assume that Raeder had Studie Nord at his disposal long before Jan. 13.

If the conjecture is correct that Jodl borrowed a study from the Navy which he used in preparing his operational draft plan, which was presented

to Hitler on Dec. 19, there can be no doubt then that Jodl's plan was secretly sent to Raeder, and that it was on the basis of this plan he had the very meticulous Lagebetrachtung prepared in the period up to Jan. 10. Again the importance is evident which Raeder attached to this matter on which the entire future of the Navy might depend.

By letting Raeder have the operation draft Jodl actually acted *ultra vires* and went against Hitler's orders of Dec. 19 not to circulate the draft. There is a slight indication that a copy was also with the General Staff of the Army, and the Chief of the Air Force General Staff was informed at least orally. Consequently we cannot deduce anything from this fact when we come to assess the relation between Raeder and Jodl, but we can safely say that communication on the problem in question between the two departments was both fast and effective.

As mentioned earlier, the Scandinavian situation was stabilized just after Dec. 14; this made Hitler temporarily suspend all preparations. Likewise a check was made on preparations for the non-military alternative, which the OKW apparently left to the Foreign Office and Rosenberg. Some sources do show that both alternatives aroused no great interest on Hitler's part in the beginning of January. On Jan. 10 Studie Nord was resumed, however, and a decision was made to set up a staff under the OKW to elaborate the plan. The question is: what made Studie Nord topical again? Ziemke suggests that Hitler may have learnt about the British *démarche* to Norway, which contained a threat to take over control in Norwegian territorial waters. This might be construed as a menace to Norwegian neutrality, and would easily have justified the resumption of Studie Nord. It cannot be laid down as a fact, however, that Hitler knew of this initiative before Jan. 15; on the other hand we know for certain that there was a fear of a British invasion in Narvik about Jan. 10. This fear may possibly be ascribed to some foreign newspaper notices, maintaining that the Allies considered extending the war into Scandinavia, notices which appear in German situation reports from Canaris.

Such newspaper rumours would, it is true, intensify the fear of an Allied initiative in Scandinavia, but they carried no concrete information. The present author believes that the direct cause for the resumption of Studie Nord is to be found in the motivation of Studie Nord itself: a German offensive towards the west might lead to a British occupation of Norway. It was on Jan. 10 that Hitler, on the basis of favourable weather forecasts, fixed the date for the start of the offensive to Jan. 17. If this is true, it means that the resumption of Studie Nord was strategically motivated as a preventive action, instigated by Raeder, on the background of an increasing possibility of an Allied intervention in Norway.

In the naval register it is noted that the plan was to be elaborated by a special staff, headed by a general from the Luftwaffe, and with representatives from the Navy and the Army as chiefs of staff and operation officers. Such a staff constituted a novel departure, an attempt at having the three services cooperate in a combined effort which the OKW was not staffed to prepare in detail itself. In spite of Hitler's order the appointment of the staff under Luftwaffe failed to substantiate. The reason is obvious. The Luftwaffe would benefit

in all respects from the expected west offensive. A Norway campaign would mean nothing but a diversion with no real advantages for the Luftwaffe. Göring was justified in seeing in the plans an attempt from Raeder at changing the picture to his own benefit. Carl-Axel Gemzell has shown how Raeder and Göring fell out again and again over several years in a power struggle in which Göring was the stronger at the time being. Göring simply sabotaged the matter by not appointing the staff.

Jodl now saw his chance to realize his ambition about really operative staff work under the OKW. Confronted with the lack of co-operation between the services on a typical OKW project (i.e. combined operations of the three services), one might, at one and the same time, solve the problems of co-operation and give the OKW an opportunity to carry out real operational planning, by simply transferring the task directly to the OKW, at the same time supplying it with sufficient staff. Jodl's diary contains the following entry for Jan. 23: Studie Nord wird auf Befehl des Führers zurückgezogen und nicht durch die Wehrmachtteile bearbeitet. On Jan. 27 it was announced that from then on Studie Nord would belong directly under Hitler. Keitel was made responsible for the planning, and a special staff within the OKW was set up, which the three services had to provide with operation officers. Studie Nord was renamed, and was from now on called "Weserübung". The staff met and got its orders from Keitel on Feb. 5. Even then Göring sabotaged the whole thing. Jodl's diary has the following laconic comment: Vertreter der Luftwaffe fehlt noch.

It is not the intention here to describe the last phases of the actual planning. New light has been thrown on matters which have up to now been insufficiently elucidated: the initial stages of the planning of the German invasion in Scandinavia. Furthermore, a collusion of interests between Raeder and Jodl has been rendered probable, determined by their common wish to obtain greater influence at a time of strong rivalry between Raeder and, first and foremost, Göring, and between the OKW and the supreme command of the Army. The axis between Raeder and Jodl was successful to a certain degree, inasmuch as the OKW achieved its first control of operational planning (the beginning of a long series of so-called OKW-Kriegsschauplätze), and since Raeder, through this, succeeded in carrying through his ideas of points of support in Norway. In the long run, however, Raeder did not succeed in securing for the Navy the leading position it had possessed from Sept. 1938 to Sept. 1939.

Translated by ERNST DUPONT

Oversigt

STUDIET AF INTERNATIONALE KONFLIKTER EFTER 1945

AF

OLE KARUP PEDERSEN

»STUDIET af konflikterne mellem staterne er gammelt. Det indtager en central plads i den diplomatiske historie; folkeretsjuristerne har studeret stridighederne mellem staterne fra et normativt synspunkt og endelig kan måske også nævnes, at politisk filosofi har forsøgt at opstille mere eller mindre omfattende forklaringer på konflikterne mellem staterne«.¹

Denne udtalelse af professor Sven Henningsen fastslår noget væsentligt. Hvad der ved første øjekast kan virke nyt, forvirrende og ukendt, vil ved nærmere eftersyn ofte vise sig at være noget velkendt og akcepteret, der blot er blevet udstyret med en ny betegnelse. For det nærværende emne – studiet af internationale konflikter efter 1945 – er det vigtigt at holde sig for øje, at der består en lang forudgående tradition, som stadig holdes i hævd, og som stadig må anses for værdifuld og uomgængelig, hvis formålet med disse studier er rent erkendelsesmæssigt.

En analyse af studiet af internationale konflikter efter 1945 kan tage sit udgangspunkt i det store værk, »A Study of War«, som den amerikanske folkeretsforsker *Quincy Wright* udsendte i 1942. Dets værdi viser sig bl. a. derved, at det har kunnet genudsendes i sit fulde omfang 23 år senere.² I forordet til nyudgaven skriver den amerikanske professor *Karl W. Deutsch* bl. a.: »A Study of War first appeared in 1942, during World War II, much as Hugo Grotius' book *On the Law of War and Peace* appeared in 1625 during the Thirty Years' War. As Grotius' book became a basis for the study of what later became known as

¹ Forskning af international politik. Betænkning fra Nordisk udvalg vedr. forskning af international politik, herunder internationale konflikter, Nordisk udredningsserie 1965:4, Stockholm 1965, s. 18.

² Quincy Wright: *A Study of War*, Vols. I-II, Chicago 1942. Second Edition, with a Commentary on War since 1942, Chicago 1965, XLII + 1637 s. (En forkortet udgave ved Luise Leonard Wright udsendes sst. 1965).

»international law«, so Quincy Wright's book marks the beginning of much that nowadays has become known as »peace research««. Han fortsætter: »If modern civilization is to survive these all [fredsforskningsbestrebelsler] will have to become much larger in the future. I believe this in fact will happen«.³

Denne placering af Quincy Wrights værk i den folkeretlige, normative tradition opretholdes dog ikke konsekvent, idet Karl W. Deutsch senere i forordet fremhæver den nye metodiske fremgangsmåde som det, der særligt udmærker *A Study of War*, sammen med den grundlæggende teori om krig, som indeholdes i værket.

Selv er Quincy Wright meget mere beskeden og i tvivl om, hvori hans arbejdes fortjenester består. Genstanden for hans undersøgelse har været »krigen« i betydningen voldelige sammenstød mellem menneskelige grupper, fortrinsvis stater. Til det formål har han gennemgået og bearbejdet et uoverskueligt antal enkeltundersøgelser af konkrete krige, med det formål at underkaste de derved indsamlede data en righoldig variation af analyser, der strækker sig fra den statistiske, sociologiske og retlige til den historisk filosofiske. I et efterskrift til nyudgaven af 1965 erkender Quincy Wright de forandringer, der er foregået med hensyn til krigens vilkår, siden han afsluttede bogen i 1942. »Quantitative changes have been of such magnitude that the relations of nations have become qualitatively different. A new world has emerged. Nevertheless, my conclusions in regard to the causes of war still seem valid«.⁴ Senere fastslår han, at »It is still true that no single cause of war can be identified. . . . It is still true, that peace results from an equilibrium among many forces«.⁵ Han udvikler denne tankegang videre: »Peace has not been made the most important symbol or goal in the policy of governments and the opinions of peoples. Particular symbols such as justice and selfdetermination, and particular drives, such as security and power, continue to urge action which produces hostilities«.⁶ Med hensyn til folkeretten gør han sig ingen illusioner, idet han skriver: »Each sovereign state still claims to be the legislator, judge and executor of its own rights«.⁷ Endelig må man med hensyn til Quincy Wrights syn på muligheden for at opnå fred gennem forskning formode, at han også på dette punkt vil opretholde sin anskuelse fra 1942, hvor han i redegørelsen for studiets formål skriver: »Planning for peace cannot take place in the armchair. It can take place only in practical action to meet international problems«.⁸ Det vil med andre ord sige, at forskning – erkendelse – i sig selv ikke er nok, men må efterfølges af praktisk, politisk handling, der uvægerligt fører sin udøver ind i samme problematik som den ovenfor skildrede.

³ Anf. værk, s. XII.

⁴ Sst. s. 1512.

⁵ Sst. s. 1514.

⁶ Sst. s. 1516.

⁷ Sst. s. 1517.

⁸ Sst. s. 7.

Hovedformålet for Quincy Wright har været at erkende krigen som et samfundsfænomen – dens forudsætninger, dens forløb og følger – og til dette formål har han inddraget næsten al vor indsamlede viden om krige, som den findes spredt i en lang række enkeltstudier af konkrete krige, for dernæst at analysere og systematisere denne viden ved hjælp af så at sige samtlige samfundsvidenskabelige discipliner. At Karl W. Deutsch tager ham til indtægt for fredsforskningen viser mere om den udvikling, der er foregået inden for studiet af internationale konflikter efter 1945, end det siger noget om værdien og indholdet af Quincy Wrights bog. For Quincy Wright er international konflikt det samme som krig. At han som privatmand opfatter krigen som noget, man bør undgå og modvirke, har ikke umuliggjort det for ham som forsker at klargøre sig krigens samfundsmæssige funktion og erkende, hvad prisen er for at stræbe imod eller opnå fred.

Med Quincy Wrights værk står vi på skillevejen, hvor alle forskningsmuligheder er åbne. I hvilken retning den følgende forskning skulle gå, påvirkedes tilsyneladende langt mindre af egentlige erkendelsesmæssige, metodiske eller teoretiske overvejelser end af ændringer af vilkår og tilstande i det omgivende samfund.

Et karakteristisk eksempel i så henseende er den danske folkeretskyn-dige *Georg Cohns* bog fra 1945 med titlen »Kan Krig forhindres? En ny Videnskab«. ⁹ Han stiller heri forslag om etableringen af en »krigsforhindringsvidenskab«, der skal betragtes som en anvendt videnskab med det klare og ene formål at forhindre krig. Han gennemgår tidligere bestræbelser i samme retning, men finder at de alle dels har akcepteret krigen som en nødvendighed – i hvert fald i betydningen forsvarskrig – samt at de i alle tilfælde er udgået fra en formodning om rationelle krigsårsager. »Man tager denne [krigen] som en kendsgerning og søger at imødegå den ved lignende midler, f. eks. krigsforhindring gennem krig, eller ved politiske skaktræk, diplomatiske forhandlinger eller militæralliancer, eller endelig ved så vidt muligt at holde sig udenfor den, isolere den gennem neutralitet«. ¹⁰ Dette har bevist sin nytteløshed (hvormed ikke tænkes på det rent erkendelsesmæssige), og i stedet er man nødt til at inddrage de irrationelle krigsårsager af psykologisk, sociologisk og patologisk art i sine undersøgelser. Cohn forestiller sig, at man på grundlag af denne viden vil være i stand til at påvirke mennesker i retning af den »désarmement moral«, der allerede var påbegyndt gennem organer under Folkeforbundet. ¹¹

⁹ Georg Cohn: *Kan Krig forhindres? En ny Videnskab*, København 1945, 194 s.

¹⁰ Sst. s. 77. En mere dybtgående argumentation for ikke-ankendelsen af krig giver samme forfatter i sin bog *Neo-Neutralitet*, København 1937, eng. udgave New York 1939.

¹¹ Sst. s. 157. Jvf. s. 119, hvor forfatteren fastslår, at »blandt biblioteks-, universi-

Cohns argumentation for den nye »krigsforhindringsvidenskab« er præget af hans opfattelse af årsagerne til 2. verdenskrig, som han fortrinsvis finder i irrationelle momenter, som han forventer at videnskaber som psykologi og sociologi bedre end de traditionelle videnskaber – historie, folkeret, filosofi og politiske fag – vil kunne skaffe indsigt i. Denne opfattelse var uhyre udbredt under og efter 2. verdenskrig, hvis udbrud man kun mente at kunne forklare sig som udslag af enten en enkelt persons eller et enkelt folks mere eller mindre irrationelle billede af sig selv og omgivelserne.

Hermed anfægtedes i og for sig ikke de traditionelle videnskabers erkendelsesmæssige værdi, men først og fremmest deres værdi som grundlag for handlen og beslutninger. De havde nemlig ikke forhindret krigen i at bryde ud. Uanset om dette nu også var den opgave, forskere inden for disse fag havde stillet sig, kan man uden videre give kritikerne af de traditionelle fag ret. Århundreders forskning inden for historie, folkeret, filosofi og politik havde – og har – ikke medført nogen konstaterbar begrænsning hverken i kriges hyppighed eller omfang.

Det var denne indsigt, som fik allerhøjeste politiske tilslutning, da staterne ved undertegnelsen af UNESCO's charter gik ind for at »war begins in the minds of men«. Det var på grundlag af samme indsigt, at man begyndte iværksættelsen af det store »spændings-projekt« under UNESCO med det udtrykkelige formål at klargøre sig de irrationelle krigsårsager for desto bedre at kunne imødegå dem. Dette projekt, dets baggrund, praktiske organisation og foreløbige resultater er der omhyggeligt redegjort for i bogen »The Nature of Conflict«.¹² For nærværende formål – at følge studiet af internationale konflikter efter 1945 – er det mest bemærkelsesværdige ved dette projekt, at man aldrig nåede at komme i gang med sådanne studier. Den omtalte bog indeholder foruden redegørelsen for projektet 3 afhandlinger – skrevet af henholdsvis en psykolog og to sociologer – der alle munder ud i en tvivl om, hvorvidt det hidtil foretagne og planlagte arbejde har nogen egentlig forbindelse med internationale konflikter i betydningen konflikter mellem stater, herunder krige. Mest skeptisk er franskmænden *Raymond Aron*, der fremkommer med følgende betragtning: »A large number of studies have been undertaken at the instigation of Unesco or suggested to independent research-workers by the 'tensions' project. No one would dream of denying the value of these studies . . . . I shall merely

tets- og museumsfolk er indædte chauvinistiske og nationalistiske anskuelser sædvanligvis meget udbredt«, hvoraf man må slutte, at praktisk talt alle forskere vil være uegnede til at foretage de af forfatteren foreslåede studier.

¹² *The Nature of Conflict. Studies on the sociological aspects of international tensions*, UNESCO, Paris, 1957, 314 s. En omfattende bibliografi på ialt 1160 numre findes s. 225–310.

note two facts about which there can scarcely be any doubt: (a) The works published have had little bearing on practical contemporary analysis of the international tensions which are liable to cause wars . . . (b) Seven years after the project was approved, we are further than ever from unanimous agreement on the concepts and methods to be used«. ¹³

Uden at betydningen af det tidsmæssige sammenfald bør overdrives, er det dog bemærkelsesværdigt, at det netop var i 1957 – samme år som UNESCO's spændings-projekt blev underkastet denne vurdering – at man ved Ann Arbor universitetet i Michigan begyndte udgivelsen af et nyt tidsskrift med navnet »Journal of Conflict Resolution«. ¹⁴ Tidsskriftet har siden været mødested og talerør for en meget broget og forskelligartet kreds af konfliktforskere. Siden er UNESCO's spændings-projekt sygnet hen på grund af manglende bevillinger – der skal ydes af medlemsstaterne – og manglende deltagelse fra forskere. Til gengæld har den nationale konfliktforskning, først i USA og siden i en række andre stater, taget et betydeligt opsving og modtaget imponerende bevillinger fra såvel private fonds som regeringsmidler.

For så vidt kan man hævde, at det først er fra og med udgivelsen af »Journal of Conflict Resolution«, at begrebet konfliktforskning søges indført og bliver akcepteret. Vil man danne sig et indtryk af denne forsknings udgangspositioner, problemstillinger – metodisk og teoretisk – dens udvikling og formål, vil man med udbytte kunne gennemarbejde tidsskriftets nu ialt 10 årgange. For det nærværende formål forekommer det tilstrækkeligt at anføre nogle redaktionelle betragtninger fra tidsskriftets første hefte. Som begrundelse for tidsskriftets etablering anføres to grunde: »The first is that by far the most important practical problem facing the human race today is that of international relations – more specifically the prevention of global war. The second is that if intellectual progress is to be made in this area, the study of international relations must be made an interdisciplinary enterprise, drawing its discourse from all the social sciences, and even further«. ¹⁵

Den første begrundelse er hentet fra den omgivende verden og er i sig selv et postulat, hvori der ikke ligger nogen erkendelsesmæssig stræben. Sagen er afgjort. Det andet er en opfattelse, der kan argumenteres for, men som i sin praktiske udformning ofte har tendens til at virke i retning af et fags eller en enkelt disciplins dominans over de øvrige.

Sigtet med konfliktforskningen, således som tidsskriftets redaktion forestiller sig den, fremgår også af samme lederartikel. »We have a

¹³ Sst. s. 177.

¹⁴ The Journal of Conflict Resolution. A Quarterly for Research Related to War and Peace, Michigan 1957 ff.

¹⁵ Anf. tidsskrift, Vol. I, 1957, s. 1.

practical as well as a theoretical end in view. Although we believe that the pursuit of knowledge for its own sake is essential for the orderly and secure growth of knowledge, we are also not indifferent to its practical uses . . . Hence we take not merely conflict but conflict resolution as our focus of interest«. ¹⁶

Herfra og til at kalde sin forskning for fredsforskning er der kun et lille skridt, som da også forlængst er taget af et meget stort antal konfliktforskere. ¹⁷

Denne konfliktforskning bygger på samme tanker som de af Georg Cohn fremførte. Det er en målforskning, som i mange henseender har fjernet sig langt fra Quincy Wrights oprindelige fastslåen af krigsårsagers omskiftelighed og sammensatte natur og i meget høj grad har koncentreret sin indsats om at finde *krigsårsagen*. Til dette formål har den i meget ringe omfang haft opmærksomheden rettet mod det internationale politiske system, der betragtes som en konstrueret abstraktion, og i stedet koncentreret sig om aggressivitet og tilsvarende fænomener som fællesbegreb for levende organismer og menneskelige gruppers adfærd. I den henseende følger den stadig hovedlinierne i Georg Cohns bog – som dog formentlig er de fleste udenlandske forskere ganske ubekendt – men i sin betegnelse er den mindre klar og præcis. »Krigsforhindrevidenskab« er et mere rammende og umiddelbart meningsfyldt udtryk end konflikt- eller fredsforskning. Dette så meget desto mere, som den yderste genstand for alle konflikt- og fredsforskeres opmærksomhed netop er krigen – og i hovedsagen kun én krig, nemlig den nukleare mellem USA og Sovjetunionen. Det er denne krig, man søger at forhindre. Da den ikke er blevet udkæmpet, er det af indlysende grunde forbundet med visse vanskeligheder at foretage andet end spekulationer m. h. t. denne krigs sociale funktion, forløb og følger.

Dette forklarer måske, hvorfor forskere inden for denne gren af studiet af internationale konflikter i så ringe udstrækning har foretaget studier af konkrete internationale konflikter. I stedet har de med stor skarphed og energi kastet sig over udformningen af teorier, opstilling af nye metoder og forsøg på at anskue forholdet mellem de menneskelige grupper, der kaldes stater, fra nye synsvinkler. Som repræsentative, omend ikke fuldt dækkende, udtryk for sådanne bestræbelser kan – foruden »Journal of Conflict Resolution« – nævnes værker af Anatol Rapoport, Kenneth E. Boulding, Roger Fischer, Elton B. McNeil, Herbert C. Kelman, Otto Klineberg og Thomas C. Schelling. ¹⁸

¹⁶ Anf. tidsskrift, Vol. I, s. 2.

¹⁷ Om fredsforskningens omfang, organisation og stræben henvises til International Social Science Journal, Vol. XVII, 1965, s. 395–501.

¹⁸ Anatol Rapoport: Fights, Games, and Debates, Ann Arbor 1960, 400 s. Jvf. sammes Strategy and Conscience, New York 1964, 226 s. Kenneth E. Boulding:

Med den almindelige afstandtagen fra og mangel på respekt for det spekulative, som anses for pragmatiske historikers adelsmærke, vil det mest nærliggende – på grundlag af ovenstående analyse – være at se helt bort fra denne gren inden for studiet af internationale konflikter og i stedet haste videre mod studier af konkrete konflikter. Men historikere har vel, som andre forskere, en vis forpligtelse til at »subject their own views to the same critical analysis and testing they give to the views of others«. ¹⁹ Denne gren af studiet af internationale konflikter udgør kun en del af en større helhed, der kan benævnes den »videnskabelige« eller »naturvidenskabelige« anskuelsesmåde af sociale fænomener. For så vidt som denne anskuelsesmåde – uanset dens mange øvrige bevæggrunde – i nogen udstrækning kan opfattes som en protest imod upræcis tænkning og dogmatisme, eller mod en ofte udtalt determinisme, kan man ikke uden videre forkaste eller negligere den. Ligeledes kan man ikke uden videre forkaste et opgør med den tradition, der anser historie eller politisk videnskab for en del af belletristikken, en tradition, der blot understreger, at historieskrivning – foruden det formål at viderebringe erhvervet erkendelse – ofte tillægges formål som opdragelse, overtalelse, offentlig underholdning og opvisning af ridderlige færdigheder. ²⁰ Kritikken mod den skildrede anskuelsesmåde kan heller ikke skjule den stigende utilfredshed – også blandt historikerne selv – med den alt for udbredte begivenhedsskildring, der har tendens til at lade begivenheder forklare begivenheder. ²¹ Som provokation og opfordring til ny, gerne pinefuld gennemtænkning og overvejelse af traditionelle formodninger, udtalte forudsætninger og ofte meget løse begreber kan man næppe overvurdere betydningen af hele denne nye anskuelsesmåde for studiet af samfundsfænomener i bred forstand – og således også for studiet af internationale konflikter. Inden man forkaster eller tager afstand fra en sådan anskuelsesmåde, skylder man i hvert fald sig selv og sit fag at tage den op til analyse og klargøre for sig

Conflict and Defense. A General Theory, New York 1962, 349 s. (Også udkommet som Harper Torchbook, New York 1963). Roger Fisher (ed.): International Conflict and Behavioral Science, The Craigville Papers, New York 1964, XII + 290 s. Elton B. McNeil (ed.): The Nature of Human Conflict, Englewood Cliffs 1965, XVI + 315 s. Herbert C. Kelman (ed.): International Behavior: A Social-Psychological Analysis, New York 1965, 626 s. Otto Klineberg: The Human Dimension in International Relations, New York 1964, 173 s. Thomas C. Schelling: The Strategy of Conflict, New York 1960, 309 s. (Også udkommet som Galaxy Book, New York 1963).

¹⁹ William A. Gamson i Roger Fisher (ed.): International Conflict and Behavioral Science, jvf. note 18, s. 39.

²⁰ Jvf. Hedley Bull: International Theory. The Case for a Classical Approach, World Politics, Vol. XVIII, 1966, s. 361–77.

²¹ Jvf. J.-B. Duroselle: De l'»histoire diplomatique« a l'»histoire des relations internationales« i Mélanges Pierre Renouvin. Études d'histoire des relations internationales, Paris 1966, s. 1–16.

selv og andre, hvorfor man ikke finder den anvendelig eller frugtbar.

Det var denne fremgangsmåde *Hans J. Morgenthau* benyttede, da han så tidligt som 1945 gjorde op med forestillingen om »The Scientific Solution of Social Conflicts«. ²² Efter at have skildret, hvordan man allerede i det 19. århundrede havde udviklet en »fredsvidenskab«, understreger han den uovervindelige forskel mellem sociale og naturvidenskabelige fænomener og dermed problemer. »The latter are either solvable or they are not. When they are solved, they are solved once and for all. Social problems . . . are of a different type . . . they are never solved definitely. They must be solved every day anew«. ²³

Alligevel lader det sig næppe benægte, at denne forestilling om at kunne løse sociale problemer og den nye anskuelsesmåde af sociale fænomener også har virket inspirerende, omend i vid udstrækning især provokerende, på forskere inden for de fagområder, der traditionelt har bedrevet studier af internationale konflikter.

Det provokerende forekommer at have været den overvejende drivkraft for *Kenneth N. Waltz*, der i 1959 udsendte »Man, the State and War«. ²⁴ Han foretager en analyse af tre forskellige forestillinger om kriges årsager, ud fra den antagelse, at sådanne forestillinger eller formodninger afgørende vil påvirke en forsknings retning. Den første forestilling er formodningen om, at alle levende organismer – deriblandt mennesker – besidder en dem iboende aggressivitet, som er den egentlige krigsårsag. Det er denne formodning, der ligger til grund for tilslutning til UNESCO-charterets udsagn om, at krige starter i menneskets sind. Den anden forestilling er formodningen om, at krige har deres udspring i staternes indre systemer, således forstået, at demokratiske stater er mindre krigslystne end oligarkier, autarkier eller diktaturer, socialistiske end kapitalistiske osv. Endelig findes der efter *Kenneth Waltz*' opfattelse en tredje forestilling, som – med udgangspunkt i Rousseaus forskellige skrifter – går ud fra den formodning, at krigsårsagen ligger i det internationale samfunds anarkiske tilstand, hvor hver menneskelig gruppe, der opnår benævnelsen stat, forbeholder sig sin handlefrihed og ret til uden indblanding at afgøre, hvad der under de givne omstændigheder tjener dens interesse bedst. Efter *Waltz*' opfattelse er den tredje forestilling den mest frugtbare for studiet af inter-

²² I L. Bryson, L. Finkelstein, R. M. Maciver (eds.): *Approaches to National Unity. Fifth Symposium*, New York 1945, s. 419–43.

²³ Sst. s. 436. Jvf. samme forfatters mere udførlige argumentation i *Scientific Man versus Power Politics*, Chicago 1946, 245 s. (Også udkommet som *Phoenix Book*, Chicago 1965).

²⁴ *Kenneth N. Waltz: Man, the State and War. A Theoretical Analysis*, New York 1959, 263 s.

nationale konflikter, og han afslutter sin fremstilling med følgende konklusion: »The third image may provide a utopian approach to world politics. It may also provide a realistic approach, and one that avoids the tendency of some realists to attribute the necessary amorality, or even immorality, of world politics to the inherently bad character of man. If everyone's strategy depends upon everyone else's, then the Hitlers determine in part the action, or better reaction, of those whose ends are worthy and whose means are fastidious. No matter how good their intentions, policy makers must bear in mind the implications of the third image, which can be stated in summary form as follows: Each state pursues its own interests, however defined, in ways it judges best. Force is a means of achieving the external ends of states because there exists no consistent, reliable process of reconciling the conflicts of interest that inevitably arise among similar units in a condition of anarchy. A foreign policy based on this image of international relations is neither moral nor immoral, but embodies merely a reasoned response to the world about us.«.²⁵

Waltz' indsats kan siges først og fremmest at være en klargørelse af, på hvilket plan man arbejder, når man vil beskæftige sig med den internationale konflikt, kaldet krig, og hans arbejde tager ikke konkrete konflikter op til undersøgelse. Modsat har Carnegie Endowment for International Peace, European Centre, fundet det formålstjenligt at tage enkelte, konstaterbare konflikter op til undersøgelse, for derefter på grundlag af dem forhåbentlig at kunne drage nogle mere generelle konklusioner. I forordet til disse »Case Studies of International Conflicts«, der findes i den først udsendte studie af Jacques Freymond: *The Saar Conflict 1945–1955*, skriver centerets leder *John Goormaghtigh* bl. a.: »Undoubtedly it would be dangerous to believe that the day is near when norms of conduct could be derived from a study, even one in depth, that would make it possible to avoid international conflicts. Those responsible for this series have never been so ambitious! If they were inspired by methods appropriate to the natural sciences, they nevertheless recognized the limits of the application of such methods to the social sciences. However, the dangers which may stem from conflicts between states are so appalling and our ignorance on the subject is so great that the enterprise was worth trying. Even if no generalization emerges from it, the effort will not be vitiated, because the studies inevitably will have contributed to our comprehension of the problems of war and peace. On the practical plane, we may hope to provide statesmen with food for thought, to call their attention to the dangerous turning points in the evolution of international disputes,

²⁵ Sst. s. 238.

and perhaps to suggest certain lines of action«. ²⁶ Man møder her grundsynspunkter og tilkendegivne bevæggrunde, der nok i grad, men ikke fundamentalt adskiller sig fra dem, der blev anført af de ovenomtalte konfliktforskere. Går man imidlertid videre og betragter den fremgangsmåde og metode, som forfatterne til de hidtil udkomne studier har anvendt, bliver man slået af en meget stor og afgørende forskel.

Jacques Freymond redegør i forordet til sin undersøgelse af Saar-konflikten for, hvorledes man har anvendt betydelig tid på at drøfte teoretiske og metodiske spørgsmål og har været i forbindelse med amerikanske konfliktforskere. Men af angst for en alt for stram skematisering har man i stedet valgt en fremgangsmåde, som han selv betegner som historisk, idet han samtidig skriver om historie som fag: »... Its mission is not so much to range facts in chronological order – which is what people try to reduce it to at times – as to restore in their actuality the flow of related events, which mutually interact«. ²⁷ I sin konklusion på det meget grundige studium af Saar-konflikten fremhæver Freymond samspillet mellem økonomiske, politiske og rene magtforhold som afgørende for konfliktens opståen, forløb og foreløbige løsning. Alle var komponenter i en forklaring, der må søges inden for en større helhed – i kombinationen og samspillet af alle disse forskellige elementer. Som en enkelt meget afgørende ting mener Freymond at kunne påpege betydningen af statsmænds evne til at anskue problemerne på en ny måde og se, hvor der er muligheder for at komme videre. For det konkrete tilfældes vedkommende understreger han den rolle, som den franske regeringsleder Pierre Mendès-France spillede. »The intervention of M. Mendès-France did not achieve the results he might have expected. It had only a passing influence; Mr. Mendès-France, too, suffered the effects of the »weakness of the régime«. But the experience is nonetheless significant and rich in lessons. Does it not call attention to the liberating power of initiative?« ²⁸

Den anden enkeltstudie i serien er *Stephane Bernards* *Le conflit Franco-Marocain 1943–1956*. ²⁹ Som sociolog lægger Bernard – i modsætning til Freymond – hovedvægten på de sociale processer og udviklinger fremfor den politiske beslutning. Han forsøger at kombinere sociologisk og politisk teori, men med en forsigtig tilbageholdenhed, der giver hans afsluttende konklusion særlig vægt. »La théorie de la décolonisation du Maroc rend compte, tout d'abord, d'un phénomène spécifique:

²⁶ Jacques Freymond: *The Saar Conflict 1945–1955*, London 1960, XXVIII + 395 s., s. IX.

²⁷ Sst. s. XIX.   ²⁸ Sst. s. 321.

²⁹ Stephane Bernard: *Le conflit Franco-Marocain 1943–1956*, Tome I–III, Bruxelles 1963, 389 + 286 + 352 s. Jvf. Erling Bjøls anmeldelse i *Økonomi og Politik*, 39. årg., 1964, s. 99–104.

elle n'est, en d'autres termes, applicable qu'à des conflits coloniaux du même type«. Det uddyber han nærmere derhen, at en sådan teori ikke kan være mere end »une esquisse, une reconnaissance rapide et elliptique des problèmes posés par l'enquête«. ³⁰ Det virker derfor ikke overraskende, at Bernard når til følgende opfattelse af spørgsmålet om værdien af studiet af internationale konflikter: »Aucune analyse ne saurait convaincre ceux qui ne veulent pas être convaincus dans un domaine où les faits sur lesquels s'appuie la théorie restent controversables jusqu'à ce que l'événement ait tranché. C'est pourquoi il est vain d'espérer que la connaissance des mécanismes conflictuels puisse aider, par sa seule vertu, l'humanité à surmonter les dissensions qui la divisent. Une connaissance parfaite du mécanisme des guerres n'empêcherait pas la guerre. La guerre pourrait fort bien disparaître, à l'inverse, dans un monde qui en ignorait le mécanisme«. Efter Bernards opfattelse opstår moderne konflikter ikke på grund af uvidenhed. »Ils procèdent de situations sociales vicieuses. Même si ces vices de situation étaient parfaitement connus, même si les réformes qu'ils appellent étaient matériellement réalisables, rien ne serait encore résolu . . . Pour agir sur les hommes, il ne suffit pas de savoir ce qu'il faudrait faire. Il faut encore pouvoir le faire«. ³¹

I sammenligning med Goormaghtighs ovennævnte, i sig selv meget beskedne håb om de praktiske resultater af disse studier, kan man næppe opfatte Bernards konklusion som andet end en direkte imødegåelse af disse forhåbninger. Dette berører imidlertid ikke på nogen måde studiernes erkendelsesmæssige værdi, som både enkeltvis og som serie må siges at være meget stor. Her er inden for en omend ikke fast afgrænset så dog nogenlunde fælles opfattelse af, hvad der kan karakteriseres som internationale konflikter, foretaget grundige og omhyggelige studier af foreløbig to sådanne konflikter. De følgende studier vil omfatte Triest-konflikten og Cypren-konflikten, hvorefter et sammenfattende og konkluderende bind er stillet i udsigt. ³² Der er endvidere med velberåd hu udvalgt forholdsvis overskuelige konflikter, med et begrænset antal direkte implicerede stater. Summen af den viden, der skaffes inden for det enkelte studium, skulle det således være muligt at føre over på og sammen med den viden, som erhverves inden for andre tilsvarende studier, hvorved en forøgelse af vor samlede viden – eventuelt klarere erkendelse af vor meget ringe viden – om konfliktfænomenet som sådant i forholdet mellem staterne skulle være mulig.

³⁰ Anf. værk, Tome I, s. 24 f.

³¹ Anf. værk, Tome II, s. 286.

³² J.-B. Duroselle: Le conflit Trieste (annonceret at ville udkomme 1966) og François Crouzet: Le conflit de Chypre. John Goormaghtigh skal affatte det afsluttende og sammenfattende bind.

Selve definitionen af begrebet internationale konflikter kan dog endnu ikke siges at være blevet bragt meget videre ved de to fremkomne studier. Mens Freymond lægger hovedvægten på den politiske beslutning i det diplomatiske plan, har Bernard valgt de dybereliggende sociale processer som genstand for sin opmærksomhed. I nogle artikler har forfatteren til studierne over Triest-konflikten, *J.-B. Duroselle*, redegjort for nogle overvejelser i forbindelse med sin undersøgelse, som er absolut tankevækkende, omend en mere udførlig omtale nok bør afvente den samlede studies fremkomst.³³

Derimod kan det være rimeligt at anføre et andet værk, som skønt det i sit oplæg snævert begrænser sig til spørgsmålet om krig og fred, dog på flere måder afgørende yder bidrag både til definitionen og opfattelsen af internationale konflikter. Der tænkes her på den allerede omtalte franske sociolog *Raymond Arons* store værk om *Paix et guerre entre les nations*.³⁴ Afgørende i denne sammenhæng er især værkets første afsnit – *Théorie. Concepts et systèmes* – hvor Aron omhyggeligt redegør for, hvorved forholdene mellem staterne i afgørende grad adskiller sig fra forholdene mellem alle andre menneskelige grupper. Ifølge ham har international politik sit særpræg deri, at den behandler »relations entre unités politiques dont chacune revendique le droit de se faire justice elle-même et d'être seul maîtresse de la décision de combattre ou de ne pas combattre«.³⁵ Det er inden for denne politik, at man skal undersøge og analysere de internationale konflikter, hvis karakter – opståen, forløb og mulige afvikling – vil være præget af denne politiks vilkår. Hans opfattelse kan således siges at ligge på linie med både Quincy Wrights og Kenneth N. Waltz', og det nye og muligt frugtbare i hans tankegang ligger hovedsagelig i hans påvisning af nødvendigheden af at kombinere den sociologiske og historiske fremgangsmåde og metode. Bogens andet og tredje afsnit behandler da også først den sociologiske og dernæst den historiske anskuelsesmådes konsekvenser for studiet af den internationale konflikt, som kaldes krig. I mange henseender når Aron til samme resultater som tidligere Wright, men Aron er mere konsekvent og klar i sin formulering, ligesom han i langt højere grad end Wright har haft muligheder for at inddrage udviklingen efter 1945 i sine overvejelser. I sidste og fjerde afsnit – *Praxéologie* – er Aron, efter eget udsagn, ikke længere forsker, men søger at formulere en praktisk politik – og påviser vanskelighederne herved, hvis man på én gang vil undgå krigen og søge at fastholde staterne som rammerne om menneskelig stræben og foretagsomhed.

³³ J.-B. Duroselle: *La nature des conflits internationaux*, *Revue française de science politique*, Vol. XIV, 1964, s. 295–308, og *Le »marchandage tacite«* et la solution des conflits, sst. s. 739–54.

³⁴ Raymond Aron: *Paix et guerre entre les nations*, Paris 1962, 795 s.

³⁵ Sst. s. 20.

Sammen med Quincy Wright, Kenneth N. Waltz og Raymond Aron giver den tyskfødte amerikanske professor *Arnold Wolfers* i sin bog »Discord and Collaboration« også udtryk for, at studiet af internationale konflikter som udgangspunkt må tage det særlige milieu, hvori disse konflikter foregår.³⁶ Wolfers er enig med Waltz og Aron i, at »it is . . . an abstraction to examine the individual apart from the corporate bodies by means of which he acts politically«. ³⁷ Ikke desto mindre er han tilstrækkelig åben over for den nye konfliktforskning til at erkende, at »all events occurring in the international arena must be conceived of and understood from two angles simultaneously: one calling for concentration on the behavior of states as organized bodies of men, the other calling for concentration on human beings upon whose psychological reactions the behavior credited to states ultimately rests«. ³⁸ Sit afgørende bidrag til studiet af internationale konflikter – især med hensyn til definitionen af dette begreb – leverer Wolfers i bogens andet kapitel, hvor han tager spørgsmålet om venskab og fjendtlighed mellem stater op til analyse. Han understreger vanskeligheden ved at afgøre – på et hvilket som helst tidspunkt og mellem hvilke som helst stater – om uenigheden eller enigheden er det mest fremherskende i deres indbyrdes forhold. Han advarer mod at bygge for meget på statsmændenes udadvendte tilkendegivelser af enten venskab eller fjendtlighed. »Diplomatic postures of amity or enmity do not depend on emotional conditions and may in fact contradict them«. ³⁹ Han fremhæver, hvorledes der mellem stater i snævert, f. ex. militært samarbejde, kan være tale om meget store modsætninger i andre spørgsmål, og han påpeger som noget bemærkelsesværdigt ved »diplomatic amity and enmity . . . the suddenness and ease with which one may change into the other«. ⁴⁰ Endelig konkluderer han, at »Most states most of the time – the new states as well as those with long diplomatic experience – maintain amical or inimical relations with others on the basis of calculations of interest rather than in response to popular sentiments whether of gratitude or resentment«. ⁴¹ Det videre perspektiv i Wolfers analyse – som i de af Carnegie-fondet igangsatte enkeltstudier af internationale konflikter – er, at opmærksomheden fra énsidigt at være rettet mod den internationale konflikt, der kaldes krig, vender sig mod mange forskellige konfliktformer, som formodes at bestå til stadighed, uden at de fører til voldeligt sammenstød. Det spørgsmål rejser sig endvidere, om det så overhovedet har nogen mening at studere den internationale konflikt som et isoleret fænomen, idet den da må antages at indgå i et større mønster af mange forskellige samkvemsformer mellem stater,

³⁶ Arnold Wolfers: *Discord and Collaboration. Essays on International Politics*, Baltimore 1962, XVII + 283 s.

³⁷ Sst. s. 4.

³⁸ Sst. s. 9.

³⁹ Sst. s. 25.

⁴⁰ Sst. s. 32.

⁴¹ Sst. s. 33 f.

og blot adskille sig fra de øvrige ved dens erfaringsmæssigt vidtrækkende og med nukleare våben frygtede totale virkninger.

SOM DET ER fremgået af ovenstående oversigt over studiet af internationale konflikter efter 1945, har dette taget to retninger, som man med en grov forenkling kan karakterisere som henholdsvis »den krigsforhindrende« og »den erkendelsesmæssige«. Mens den krigsforhindrende endnu ikke kan siges at være nået ud over det rent spekulative og teoretiske og synes at have svært ved at komme i gang med et empirisk materiale til afkræftelse eller bekræftelse af de mange modelbygninger, teorier og frugtbarheden eller ufrugtbarheden i de forskellige anskuelsermåder,⁴² har det erkendelsesmæssige studium af internationale konflikter gjort betydelige landvindinger efter 1945. Blandt disse landvindinger er der især grund til at fremhæve den stadig mere dybtgående begrebsanalyse, der med Wolfers kan forekomme at virke helt opløsende, men på den anden side tvinger til yderligere skærpelse af begrebet i hvert enkelt undersøgelsestilfælde. I hvert enkelt tilfælde må man nøje overveje konfliktens genstande, dens parter og dens manifestationsmåder. En gevinst er det også, at man i stigende grad har klargjort den enkelte konflikts helt særprægede opståen, forløb og eventuelle afvikling, hvilket især skyldes sociologen Bernard. Det har tydeliggjort, at man ikke har fremsat noget meningsfyldt udsagn ved at sige, at der består en konflikt mellem to eller flere stater. Et sådant udsagn må yderligere udbygges og konkretiseres, ligesom de omgivende vilkår må klargøres, før det bliver et bidrag til erkendelse. Endelig er der grund til at fremhæve betydningen af den stigende erkendelse af konfliktens samfundsmæssige funktion. Her har især Aron og Waltz ydet en pionerindsats ved simpelthen at spørge efter generelle konfliktårsager og derefter på et højt abstraktionsniveau at påvise netop deres generalitet.

Samtidig må man gøre sig klart, at flere af de rent erkendelsesmæssige fremskridt, der er blevet gjort, er blevet inspireret eller eventuelt fremprovokeret ved den stadig mere artikulerede krigsforhindrende retning, ligesom det i stigende grad forekommer, at forskere inden for den krigsforhindrende retning akcepterer internationale konflikters nære sammenhæng med det internationale milieu. Som påvist er tankegangen bag det store enkeltstudieprojekt, der er blevet iværksat af Carnegie-fondet, ikke langt fra den, der gør sig gældende blandt forskere inden for den krigsforhindrende retning, men måden hvorpå de enkelte

⁴² Selv den længe pågående undersøgelse af krigsudbruddet 1914 synes ikke at være kommet ud over dette stade, jvf. Ole R. Holsti: The 1914 Case, The American Political Science Review, Vol. LIX, 1965, s. 365-78.

forskere inden for projektet udfører deres arbejde, adskiller dem dog klart fra deres kolleger inden for den krigsforhindrende retning.

Skellet ligger først og fremmest deri, at mens konfliktforskere af den krigsforhindrende retning hovedsagelig er optaget af at redde verden fra et formodet og frygtet onde, har forskere inden for den erkendelsesmæssige retning ikke set deres opgave som andet og mere end ved hjælp af alle til rådighed stående midler, ved benyttelse af mange forskellige akademiske discipliners teori og metode, at forøge vor viden om dette fænomens betydning, karakteristika og forhold til den næsten uoverskuelige mængde af sociale fænomener, der isoleret hver for sig – afhængig af anskuelsesmåde, afhængighed og stillingtagen – alle gør krav på vor opmærksomhed og kan anses for afgørende for en videreudvikling af vor viden.⁴³

Vælger man – som jeg har gjort – sit udgangspunkt i Quincy Wrights værk, er der i dette intet, der afgørende peger i enten den ene eller den anden retning. Forskere fra de forskellige retninger vil alle kunne læse Quincy Wright med udbytte og få bekræftet, at netop deres anskuelsesmåde og arbejdsmetode vil være den bedste til at forøge den viden, som Quincy Wright har samlet – således som Karl W. Deutsch gør det i forordet til andenudgaven. Hvad der har været afgørende for, om forskere valgte den ene eller den anden retning, forekommer langt mere at være ydre omstændigheder – påvirkninger fra det dem omgivende samfund – end rent erkendelsesmæssige og i den forstand »saglige« overvejelser. Den amerikanske statskundskabsforsker *Thomas Reed Powell* gjorde allerede i 1929 opmærksom på, hvor mange forskellige hensyn der kunne præge forskningens udvikling: »I think one reason why men who call themselves scholars or scientists talk so much these days about helping the world is that they like to get money to hire stenographers and get other people to work for them so they won't have to do it all themselves, and they know of big things called Foundations that have money to give away to help the world with. So if you make the Foundations think you want to help the world, you may get the Foundations to help you do what you want to do.«⁴⁴ Men dette er kun et udsagn om forskningens vilkår og betingelser og siger intet om dens muligheder for også ad andre end de traditionelle veje at opnå ny erkendelse eller forøge vor viden.

Billedet af studiet af internationale konflikter efter 1945 må blive

⁴³ En mere omfattende argumentation vedrørende vanskelighederne ved at bedrive konfliktforskning som målforskning inden for de politiske fag er fremsat i min artikel: Konfliktforskningen og de politiske videnskaber, *Økonomi og Politik*, 40. årg., 1966, s. 140–149.

⁴⁴ Thomas Reed Powell: A Comment on Professor Sabine's »Pragmatic Approach to Politics«, *Political Science Quarterly*, Vol. LXXXI, 1966, s. 52–62.

sammensat, forvirrende og i visse henseender selvmodsigende. Fastholder man den meget grove forenkling, der ligger i den opdeling i to retninger, som jeg har foretaget her, må man samtidig erkende, at udviklingen inden for den ene ikke kan forstås uden at man kender udviklingen inden for den anden. Man kan ikke afvise den krigsfhindrende retning som erkendelsesmæssig betydningsløs, for, som Anatol Rapoport udtalte i 1960: »Thus, the rewards to be realistically hoped for are the indirect ones, as was the case with the sons who were told to dig for buried treasure in the vineyard. They found no treasure, but they improved the soil«. ⁴⁵ Men samtidig må man understrege, at de erkendelsesmæssige fremskridt, der er blevet gjort inden for studiet af internationale konflikter, især skyldes forskere, der har fulgt Thomas Reed Powell's opfordring fra 1929: »I wonder if there isn't a pragmatic way of looking at whatever you are looking at, even if you do it all by yourself and don't go around looking up a lot of things in the outside world and don't care whether the world is going to be helped by anything you are doing or thinking about«. ⁴⁶

⁴⁵ Anatol Rapoport: *Fights, Games, and Debates*, Ann Arbor 1960, s. 360.

⁴⁶ Det i note 44 anf. sted, s. 62.

Nekrologer

WALDEMAR WESTERGAARD

4.2.1882–3.6.1963

DEN 3. JUNI 1963 døde i Californien professor Waldemar Christian Westergaard, 81 år gammel. Han var født i U.S.A. som søn af danske forældre, der få år før hans fødsel var indvandret til North Dakota fra Thy, han talte dansk med thyboens tonefald og følte sig livet igennem skønt amerikaner nært knyttet til Danmark. Han studerede historie under Orin Grant Libby ved University of North Dakota og senere under Henry Morse Stephens ved University of California, hvor han 1915 blev doktor på en afhandling om Dansk Vestindiens historie. 1925–49 var han professor i historie ved University of California, Los Angeles.

Waldemar Westergaards første publicerede historiske skrift handlede om et dansk udvandrersamfund i North Dakota (Hill Township, Cass County), og hans vigtigste arbejder har tilknytning til dansk historie. Disputatsen *The Danish West Indies under Company Rule (1671–1754) with a supplementary Chapter, 1755–1917* (1917) var det første på arkivstudier byggede værk om vore vestindiske koloniers historie og indeholder bl. a. værdifulde undersøgelser om plantagebruget, negrenes stilling på øerne og forholdet mellem planterne og kompagniet (jfr. anmeldelsen i H.T. 9. r. VII). *Denmark and Slesvig (1848–1864). With a collection of illustrative letters by Daniel Bruhn, including his letters from California and Nevada (1864–1872)* (1946, også på dansk s. å.: *Det slesvigske Spørgsmål og Krigen 1864*) har størst interesse ved de meddelte breve fra en ung deltager i den sidste slesvigske krig, som en tid opholdt sig i U.S.A. En anden dansk kildesamling af betydning navnlig for engelsk historie har Waldemar Westergaard publiceret i oversættelse med en længere indledning i bogen *The first Triple Alliance: The Letters of Christopher Lindenov, Danish Envoy to London, 1668–1672* (1947, anmeldt i H.T. 11. r. II).

Også som universitetslærer dyrkede Waldemar Westergaard især Skandinaviens og andre Østersølandes historie, og han inspirerede sine *graduate students* til at arbejde på området. Sammen med sin kollega

dr. David K. Bjork gjorde han sit universitet til et centrum for studiet af skandinavisk historie. Til studiebrug fik han på sine mange Europarejser taget hundredtusinder af mikrofilm af kilder fra nordeuropæiske arkiver; de opbevares nu i Los Angeles universitetets bibliotek, hvis samling af nordisk historisk litteratur han også hjalp til at forøge væsentligt. Som tak for hvad han lige fra sin ansættelse som professor havde betydet for biblioteket blev han 1961 udnævnt til *Honorary Curator of the North European Collections*.

1945–46 var Waldemar Westergaard amerikansk kulturattaché i København, og han var talrige gange på kortere ophold i Danmark. Han opsøgte da gerne danske kolleger. Adskillige af os mindes med glæde samværet med den venlige, hjælpsomme og muntre gamle herre, der aldrig blev træt af at virke for den personlige og kulturelle forbindelse mellem sine forældres hjemland og U.S.A.

POVL BAGGE

GOTTFRID CARLSSON

18.12.1887–7.3.1964

DEN 7. MARTS 1964 døde Gottfrid Carlsson. Han var født 1887 i Småland. Hans studier foregik i Uppsala, og efter deres afslutning med doktorgraden 1915 fortsatte han et tiår igennem som docent ved samme universitet. Fra 1925 til 1954 var han professor i historie i Lund.

Et af Carlssons sidste værker, en samling af handlinger trykt 1961, bærer titlen *Från Erik Segersäll till Gustav Vasa*. Den dækker så godt som hele forfatterskabet. Bedst passer dog den sidste tidsgrænse, for længere tilbage end til 14. århundrede gik hans undersøgelser sjældent. Nordisk senmiddelalder og tidlig renaissance var hans felt, som han ugerne forlod. Begrænsningen hænger her intimt sammen med styrken. I en usædvanlig grad præges Carlssons skrifter af nøje fortrolighed med og minutøst studium af originalkilderne. Og vel at mærke ikke blot dem, der lå lige for i trykt form eller i svenske arkiver. Med det danske rigsarkivs samlinger fra senmiddelalderen gjorde han sig grundigt bekendt allerede før første verdenskrig, og i dennes sidste år lagde han, tilsyneladende uberørt af tidens storme, grunden til sit for en nordisk historiker enestående kendskab til tyske samlinger, der udbyggedes ved gentagne senere rejser. Selv angiver han at have besøgt tyve tyske arkiver og biblioteker, og fra disse hjemførte han, bistået af sin hustru, der selv er historiker, tusinder og atter tusinder af afskrifter.

Samlerfliden kunde synes at prædestinere den unge forsker for en fremtid som arkivmand og udgiver. Men en sådan livsbane blev ikke

hans. Ganske vist er udgaven af *Stockholms stads tänkeböcker 1483–1492* (i fire hefter, 1921–44) hans i sidetal største værk. Men ikke hans vægtigste. Det var ham ikke nok at publicere, han vilde kommentere og udnytte sine fund. Afhandlingen blev derfor hans naturlige udtryksform, og en både kvantitativt og kvalitativt væsentlig del af hans forfatterskab må som følge deraf møjsommeligt ledes frem i tidsskriftbind. Han blev en støt medarbejder, først og fremmest ved *Historisk Tidskrift*, men også ved *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, *Personhistorisk Tidskrift* og ikke mindst ved *Kyrkohistorisk Årsskrift*. Navnlig som ung fængsledes han af kirke- og lærdomshistorien; med fuld ret motiveredes hans udnævnelse til teologisk æresdoktor i Lund 1950 dermed, at han »städse intresserat sig för kyrkohistoriens problem och i en mångfald undersökningar givit lysande bidrag till den svenska kyrkans historia«. Vejen til den politiske historie fandt han dog snart, men den førte over personalhistorien, og den intime forbindelse mellem disse to discipliner fastholdt han til det sidste, hvad de mange personnavne i afhandlingernes titler røber. Harmonisk mødtes linierne allerede i hans første større arbejde, disputatsen *Hemming Gadh* – en på intensivt arkivstudium bygget biografi af en biskop, gennem naturlig vækst i bredden udvidet til en dybtgående analyse af et par tiårs politik. Et andet højt karakteristisk træk: Carlsson slap aldrig helt et een gang optaget emne af syne. Den urolige lyst til at søge fornyelse gennem springet til et helt nyt felt må have været ham ganske fremmed. Redeligt erkendte han sine resultatets foreløbighed og tog dem op til ny prøvelse; således groede nye studier organisk frem af de første. Eksempelvis findes i disputatsen kimen til hans senere tolkning af *Stockholms blodbad*. En anden linie blev også tidligt afstukket. På sin rejse i Tyskland 1916–17 eftersøgte Carlsson navnlig vidnesbyrd om tyske intriger mod Gustav Vasa, og som en frugt heraf fandt han i Jena Berend v. Mehlers mod kongen rettede stridsskrift, som han udgav og kommenterede. Hertil slutter sig den store afhandling *Wulf Gyler i svensk tjänst* med flere lignende studier. Disse arbejder beskæftiger sig fortrinsvis med begyndelsen af kongens regering. I sin vurdering af Vasadynastiets grundlægger understregede Carlsson hans bundethed af traditionerne fra Sturernes tid.

Vigtigere for dansk forskning er Gottfrid Carlssons livslange system med den nordiske unions historie. Begyndelsen blev gjort så tidligt som 1911, med *Drottning Dorotheas svenska morgongåfva*. 1920 kom den forholdsvis korte afhandling om *Stockholms blodbad*. Af de to modstridende hovedkilder foretrækker Carlsson her, i tilslutning til Paludan-Müller og modsat Erslev, kannikerrelationen fra 1523 frem for kættererklæringen af 8. nov. 1520; sammensværgelsesbrevets fremlæggelse til lagde han forholdsvis ringe vægt. Ud fra disse præmisser påtog han sig

defensoratet for Gustav Trolle; bl. a. understregede han, at den traditionelle opfattelse af denne som en hård og hævngherrig mand går tilbage til hans fjende Sten Sture og derfor ikke uden videre kan gødtages.

Ti år senere forelå hans hovedbidrag til debatten om det andet af unionsperiodens klassiske stridsspørgsmål, afhandlingen *Kalmarunionen. Till frågan om rättsgiltigheten av 1397 års unionsavtal*. Anledningen var, at han i 1926 ved selvstudium af originalen var nået til en læsning og tolkning af et par udraderede ord i slutningsformlen. Af denne iagttagelse drog både han selv og hans lundensiske kollega, Lauritz Weibull, i opposition mod den ældre forskning samme konklusion, den, at brevttekstens logiske sammenhæng gennem en tilføjelse på et sent stadium var brudt. Men ud over dette ene punkt nåede deres enighed ikke. Mens Weibull gav Rydbergs konceptteori en radikalt ny form, så Carlsson i det bevarede papirbrev ganske vist en oprindelig koncept; men han lagde vægten på, at denne ved tilføjelsen af en ratifikationsparagraf og gennem provisorisk besegling var ændret til et foreløbigt vidnesbyrd om mundtlige aftaler, og at disse måtte antages indgået under så højtidelige former, at de i sig selv besad bindende kraft. Et væsentligt led i hans argumentation var fremdragelsen af en række kildesteder fra de nærmest følgende tiår, hvoraf klart synes at fremgå, at unionsbrevets indhold senest fra 1415 ansås for fuldt juridisk gyldigt. Denne påvisning turde være det solideste af hans resultater; i hvert fald er den i 30'erne så omdebatterede rasur af den senere forskning næppe med urette henvist til en mere beskeden plads. Sit standpunkt til Kalmarproblemet udbyggede og modificerede Carlsson ikke blot i den efter hans og Weibulls hovedindlæg umiddelbart følgende, unødigt bitre polemik, men også ved flere senere lejligheder, udførligst i et kapitel af den lille bog *Medeltidens nordiska unionstanke* (1945).

Til at skrive en oversigt som denne var han sagligt bedre kvalificeret end nogen anden, ikke blot ved de allerede nævnte afhandlinger, men også ved mange andre, således om Engelbrekt og hans samtid; senere sluttede sig hertil monografien *Kalmar recess 1483* (1955). En anden sag er det, at populariserende fremstilling egentlig ikke lå rigtigt for Carlssons pen. Der er derfor noget ret paradoksalt i, at hans næst tænkeboken mest voluminøse arbejde, på en måde også hans hovedværk, indgår i Norstedts *Sveriges historia till våra dager*. Det er bindet III, 1, *Tidsskedet 1389–1448*, der udkom 1941. Til en vis grad var da også hans medarbejderskab ved dette værk en misforståelse. Hvor tungt det faldt ham selv, derom vidner vel det faktum, at han måtte opgive, hvad der fra først af havde været meningen, at behandle hele senmiddelalderen frem til 1523. Og henvend 600 sider om to menneskealdre, det er simpelt hen for meget for en almindelig interesseret læser. Tilmed var tilegnelsen ham

ingenlunde lettet. Fremstillingen springer lige ind i et virvar af detaljer og kildecitater, og såvel definitioner af datidens gængse begreber som enhver bredere tilstandsskildring fattes. Det er afgjort et værk for viderekomne. Men netop derfor er det sandsynligt, at det vil blive læst længere end de fleste af seriens andre bind – nemlig af faghistorikerne. Disse vil ganske vist altid komme til at sukke efter præcise kildehenvisninger; kun for de første afsnits vedkommende er der i nogen grad bødet på dette savn ved et af fru Lizzie Carlsson 1965 udgivet supplement, *Margareta och Erik av Pommern, källhänvisningar och kommentarer*, der også tager hensyn til litteraturen efter 1941. Hvad der trods enkelthedernes mylder gør bogen til mere end en række løst sammenkædede afhandlinger, er dens unionsvenlige helhedssyn. Karlskrønikens kildeværdi ansættes lavt, og mod Erslevs klassiske fremstillinger af Margrethe og Erik af Pommern polemiseres konsekvent. Selv om Carlsson næppe tilstrækkeligt overbevisende har motiveret sine radikale omvurderinger af tidsrummets tre unionsregenter (se herom nærmere anmeldelsen i dette tidsskrift, 11. r. II, s. 161–69), har han dog i så vid udstrækning suppleret og i detaljer korrigeret forgængeren, at det for den, der vil danne sig en selvstændig mening om den ældre unionstid, meget længe vil være uforsvarligt at forbigå bogen.

For så vidt der med nogen ret kan skelnes mellem to slags historisk kritik, den lærd forsigtige og den konstruktivt dristige, repræsenterede Gottfred Carlsson afgjort den førstnævnte kategori. Den sidste var ham direkte imod, og han betænkte sig ikke på gang efter gang at angribe to af dens ypperste repræsentanter i nordisk historieforskning. Han var dem en værdig modstander. På sine gamle dage tegnede han (i Växjö stifts hembygdskalender 1958) et ypperligt, på een gang pietetsfuldt og sagligt usentimentalt erindringsbillede af sin fader, pastor Carl Oskar Carlsson i Burseryd, der i øvrigt tillige var hans lærer helt op til studentereksamen. Om denne myreflittige og mangesidigt dygtige mand udtalte ved hans død en kollega, at »hans klinga var skarp men blank«. Det samme gælder sønnen.

HENRY BRUUN

AXEL LINVALD

28.1.1886–31.10.1965

DEN 31. OKTOBER 1965 døde fhv. rigsarkivar dr. Axel Linvald efter lang tids svagelighed, 79 år gammel.

Axel Linvald var af sønderjysk bondeslægt, og Sønderjyllands historie og i forbindelse dermed historiske nationalitetsproblemer i videre for-

stand hørte vistnok altid til i kerneområdet af hans interesser. Fra sin magisterkonferens 1910 samlede han stof til en disputats om den slesvigske bondestands historie, men krigsudbruddet 1914 afbrød arbejdet og dermed i det væsentlige den specielt sønderjyske linie i hans forskning. Han udgav dog senere i Danske Magazin (1920 og 1928) et par omfattende aktstykkksamlinger med slesvigsk emne og skrev en grundig og værdifuld afhandling om Novemberministeriets slesvigske politik i Festskrift til Kr. Erslev (1927). Til Sønderjylland og specielt til H. P. Hanssen og hans kreds følte han sig livet igennem knyttet.

Hans første offentliggjorte arbejder, et par afhandlinger fra studentertiden, drejede sig om kongerigske landboforhold i 18. årh. Dansk landbohistorie, som hørte til hans lærer Fridericias studieområder, kunde ikke varigt fængsle ham, men også den dyrkede han dog siden, bl. a. i en statistisk undersøgelse af fordelingen af Danmarks jord 1730–66 mellem borgerlige, danske og fremmede adelige (festskriftet til Edv. Holm 1913) og i *Bistrup. Byens Gods 1661–1931* (1932), en righoldig bog, der belyser mange sider af godsets forhold og giver interessante bidrag både til Københavns og den sjællandske bondestands historie.

En tredje gruppe af Axel Linvalds specielle studier, som tilsyneladende var ham mere kongeniale, behandler administrationshistorie, dels statens (afsnittet om *Struensee og den danske Centraladministration* i festskriftet i anledning af kancellibygningsens 200 års jubilæum 1921), dels Københavns (i Historiske Meddelelser om København, som han i sin egen skab af rådstuearkivar 1923–34 redigerede).

Hans første større centralhistoriske arbejde var *Kronprins Frederik og hans Regering 1797–1807 I* (1923). Bogen giver på grundlag af et omfattende, for en væsentlig del ikke tidligere udnyttet materiale fra danske og udenlandske arkiver en vel dokumenteret og afvejet karakteristik af kronprinsen, og underbygger i en udførlig, med nye enkeltheder fyldt skildring af styrelsen og dens mænd og regeringens sociale og økonomiske politik den opfattelse, at A. P. Bernstorffs død ikke betød et brud med reformpolitikken. At et så grundigt arbejde, fuldt af nye oplysninger, blev forkastet som disputats, fremkaldte en offentlig protest fra Kr. Erslev og følte af forfatteren som en uret, han aldrig glemte; så meget mere glædede det ham at han 1954 blev æresdoktor ved Århus universitet. Men »Kronprins Frederik og hans Regering« vandt ham i hvert fald anseelse som en af de bedste kendere af vor historie omkring år 1800, og det var naturligt at han kom til at skrive afsnittet om perioden 1766–1814 i *Det danske Folks Historie* (1928, gentaget uden større ændringer i *Schultz Danmarkshistorie* 1942).

Om begivenheder indenfor dette tidsrum handler også hans ufuldendte hovedværk *Kong Christian VIII (Den unge Prins 1786–1813, 1943;*

Norges Statholder 1813–1814, 1952; *Før Eidsvoldgrundloven*, 1965; en del af bind III udkom 1962 som selvstændigt skrift under titlen *Christian Frederik og Norge 1814*). Til biografien slutter sig den store kildekritiske undersøgelse *Omkring Kielerfreden* (H.T. 11. r. IV, 1954) og Linvalds for Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie udgivne kildepublikationer, 1. bind af *Kong Christian VIII.s Dagbøger og Optegnelser* (1799–1814, udg. 1943) og prinsens brevveksling 1796–1813 (I–II, 1965, under medvirken af Albert Fabritius). At Axel Linvald valgte Christian VIII som emne for sit største arbejde var nok ikke uden sammenhæng med hans interesse for kongens nationale politik efter 1839, jfr. hans artikel om kongen i Dansk biografisk Leksikon; men de første bind krævede så omfattende arkivstudier og en så omhyggelig stillingtagen til navnlig den norske litteratur, at fremstillingen end ikke nåede til Eidsvoldgrundloven. Til gengæld har især værkets 2. bind med den nye og overbevisende, nuancerede og psykologisk forstående redegørelse for prinsens modning til politiker i statholdertiden før Kielerfreden vundet fortjent anerkendelse ikke mindst i Norge. Forfatteren voksede selv som forsker og skribent under arbejdet.

Axel Linvalds virksomhed som arkivmand skal ikke karakteriseres her, men det bør nævnes at han i sin rigsarkivartid 1934–56 – der blev afbrudt af halvandet års landflygtighed i Sverige 1943–45 – på forskellige måder har hjulpet forskningen. F. e. er fotograferingen af tyske diplomatiske akter vedr. Danmark 1863–1945, indsamlingen af arkivalier fra besættelsestiden, afleveringen af en række nyere privatarkiver til rigsarkivet og oprettelsen af erhvervsarkivet i Århus foregået ved hans initiativ eller med hans virksomme og praktiske bistand. På anden måde gavnede han sit fag, da han redigerede *Historisk Tidsskrift* 1932–43, og ikke mindre da han ved sin afgang som redaktør bidrog til at nyordne redaktionen og dermed til at forsone de to hidtil stridende grupper blandt danske historikere.

Linvald havde haft Aage Friis som lærer i skolen, stod ham gennem mange år nær og hørte til samme historikerkreds, men havde på adskillige punkter sine egne meninger. Som Friis var han en livlig ånd med trang også til udadvendt virksomhed, usnobbet, praktisk og klog på denne verden, ingen studerekammertype. Samtidens politik og sociale problemer interesserede ham levende, han havde lyst til journalistik og var fra 1910 medarbejder ved *Politiken*, hvor han i de unge år skrev en lang række ledere især om sønderjyske emner. Han havde let ved at slutte kontakter og fik efterhånden værdifulde forbindelser blandt fagfæller, også udenfor Danmark. Han fulgte med Friis ind i den internationale historikerorganisation, var 1926–50 medlem af *Comité internationale des sciences historiques*, fra 1947 af bureauet, og befandt sig vel i det europæiske milieu. Især lå dog det nordiske kulturelle samar-

bejde ham på sinde, og han virkede for det bl. a. som mangeårig formand for Den Letterstedtske Forenings danske afdeling. Han knyttede venskab med nordiske kolleger og fagfæller og bidrog til at mildne en gammel dansk-norsk modsætning, da han som rigsarkivar 1937 gennemførte en større frivillig arkivaflevering til Norge. Den norske gengave til os var Münchenerarkivet.

Som historiker var Axel Linvald først og fremmest arkivforsker, og han fremdrog og udnyttede meget nyt og værdifuldt materiale. Hans historiske interesser var mangesidige, men personschildringen og den politiske historie stod vistnok hans hjerte nærmest. I Christian VIIIs liv og gerning fandt han et emne, der passede godt til hans forudsætninger. At skrive kongens historie måtte være en tiltrækkende opgave for en mand med hans nordiske sympatier og sønderjyske interesser, hans forkærlighed for jomfrueligt kildestof, hans psykologiske sans og politiske forståelse. Derfor er de tre bind om Christian Frederiks ungdom formodentlig det værk, der længst vil bevare hans navn som historiker.

POVL BAGGE

Anmeldelser

H. P. CLAUSEN: Hvad er historie? Den historiske videnskabs metodiske grundspørgsmål og nyere synspunkter på historieforskningens teoretiske problemer. Berlingske Leksikon Bibliotek bd. 22. København, Berlingske Forlag, 1963. 164 sider. 4 plancher. 9,75 kr.

Interessen for historieteori synes for tiden at være meget levende. Det skyldes formodentlig bl. a. moderne filosofis stærke erkendelsesteoretiske og videnskabsteoretiske orientering, men også udviklingen i samfundsvidenskaberne, der har givet historikere verden over nye impulser til at prøve mulighederne for et samarbejde og dermed til at undersøge deres eget fags teoretiske grundlag. Det er symptomatisk at der 1960 begyndte at udkomme et internationalt tidsskrift for historieteori og -filosofi, *History and Theory*, som allerede har bragt en lang række værdifulde afhandlinger af filosoffer, historikere og samfundsforskere. På vore breddegrader har den filosofisk dannede norske historiker professor Ottar Dahls banebrydende disputats fra 1956 og hans øvrige arbejder om metode og teori stimuleret interessen for historieteoretiske spørgsmål og skærpet kravene til historikernes behandling af dem. 1965 begyndte en gruppe nordiske historikere at holde regelmæssige møder om metode og teori. Initiativtagerne var Ottar Dahl og universitetslektor i Århus H. P. Clausen (jfr. nedenfor, s. 200).

H. P. Clausen viste tidligt at han var optaget af historieteoretiske problemer og kendte til den internationale teoretiske litteratur (se bl. a. hans afhandling i Jyske Samlinger, ny rk. IV, 1957-58). Han må nu anses for den kyndigste her hjemme på området. Hans bog er led i en serie af almenlæselige skrifter, men skønt den er velskrevet henvender den sig mest til fagfolk; forf. præsenterer læserne for en række ikke lige tilgængelige moderne begreber og tankegange og bruger lovlige mange fremmedord. Til gengæld har danske historikere god grund til at påskønne hans værk. Det er et pionerarbejde, for så vidt som det er det første skrift på vort sprog der giver en fyldigere kritisk oversigt over væsentlige sider af den nyere og nyeste historieteoretiske diskussion, og redegørelsen er som helhed vel gennemtænkt, flere steder fortrinlig. Forf. refererer en lang række modstridende opfattelser i litteraturen og

behandler dem med megen finhed fra den praktisk arbejdende historikers synsvinkel. Han viser tillige at han har sin egen, oftest velbegrundede mening om de vigtigere spørgsmål. At den ikke sjældent er påvirket af Ottar Dahls anerkender han villigt, ligeså at han i modsætning til Dahl ikke har særlige filosofiske kundskaber.

Efter en indledning giver forf. en kort og god oversigt over historieforskningens og historieopfattelsens udvikling, og behandler derefter i tre kapitler henholdsvis definitionen af historie og forskningsprocessen, kilderne og kildekritikken, og teoridannelsen. Navnlig afsnittene om forskningsprocessen og teoridannelsen indeholder adskilligt der er velkomment og nyt for de fleste danske læsere, men også om kilderne har forf., delvis i tilslutning til Ottar Dahl, noget at sige som fører ud over Erslevs Historisk Teknik. På næsten hver side i bogen er der bemærkninger som man bifalder og ræsonnementer der overbeviser, men meget indbyder rigtignok til modsigelse. Jeg kan ikke samle mine indvendinger under enkelte synspunkter, og pladshensyn udelukker at nævne alle de steder hvor jeg er uenig med forf. eller må sætte spørgsmålstejn. Det følgende er blot nogle randnoter. Af hensyn til bogens udstrakte benyttelse som lære- og håndbog medtager jeg en del mere formel detailkritik, der også gælder visse af forf.s definitioner. E.m.m. er en definition nemlig ikke »kun en pædagogisk formel« (s. 44). Det er rigtigt at definitioner »ingen problemer løser«, men en upræcis definition kan føre undersøgelsen på afveje, og en ufrugtbar kan få den til at gå i stå.

Det er væsentligt og værdifuldt at forf. fremhæver forskningsprocessens enhed, vekselvirkningen mellem kilder og forsker, den »ganske komplicerede interrelation« mellem bestræbelserne for at etablere »fakta« og fortolkningen af dem (s. 97), den nøje sammenhæng mellem beskrivelse og forklaring (s. 104). På forholdet mellem forskning og skriftlig fremstilling vil han dog ikke gennemføre enhedssynspunktet; han anser de to ting for at være logisk adskilt, selv om de »i praksis kan befrugte hinanden« (s. 56f.). Da jeg ligesom forf. mener at forskningsprocessen logisk begynder med en problemstilling (hvilket i parentes bemærket ikke som mange tror er en nymodens opdagelse, den samme tanke er udtrykt bl. a. af Droysen) har jeg svært ved at følge ham her. For mig er forskningen og formuleringen af resultaterne fra første øjeblik uløseligt forbundne, og om den endelige formulering nedfældes på papiret og befordres i trykken er et praktisk spørgsmål.

I afsnittet om kilderne og kildekritikken skelner forf. s. 64 ff. mellem samtidshistorie, der kan »skabe sit eget kildemateriale« ved interviews o. l., og den øvrige historie inklusive forhistorien, som har et een gang for alle givet kildemateriale. Jeg kan ikke se at han har grund til at drage dette principielle skel, når han hævder at en kilde først bliver kilde i det øjeblik den møder en historiker med den rette viden og teknik, at

oplysningerne i kilden kun er »latent til stede« og kræver en indsats fra historikeren for at blive hentet frem. Det samme må gælde de endnu levende personer, som samtidshistorikeren udspejler, og deres latente viden. Men samtidshistorikeren anvender naturligvis – ligesom arkæologen – en særlig teknik.

Forf. erstatter Erslevs betegnelser »talende« og »stumme« kilder, som Erslev selv fandt noget gammeldags, med de mere moderne klingende udtryk symbolske og ikke-symbolske. Da dagligsprogets »symbolsk« har en anden betydning og bruges også om »stumme« kilder, foretrækker jeg dog Ottar Dahls »meddelende« og »ikke-meddelende«. Til forf.s kildeinddeling kan iøvrigt bemærkes, at en primær kilde ikke behøver at være »ophav til kendte, sekundære kilder« (s. 86). Hvad han siger om vidneværdsættelsen s. 89 f. kan suppleres med Marrou's kloge ord: Selv om jeg har konstateret at mit vidne har været til stede ved den scene han beskriver, at han har været placeret godt, sådan at han kunde iagttage den, vil jeg aldrig kunne vide om han ikke ved et uheld er kommet til at knibe øjnene sammen eller at nyse i det afgørende øjeblik (*De la connaissance historique*, 1964, s. 129). Hvad kildebenyttelsen angår, tvivler jeg på at usikkerheden i slutninger fra en kilde brugt som levning altid er størst, »når kilden sættes i relation til viljesakten, hensigten eller tanken, der har fundet udtryk« i den (s. 79). Kan det ikke være sikrere at slutte fra en plov eller en økse til hensigten med dem end til f. e. en kulturpåvirkning? Og efter min erfaring er det ofte lettere at fastslå tendensen i en berettende kilde med sikkerhed end at slutte til andre momenter i dens »ophavssituation« – for slet ikke at tale om den historiske virkelighed kilden explicit beretter om.

Mine indvendinger mod dette afsnit gælder især forf.s behandling (i det interessante stykke s. 74–84) af det gamle spørgsmål om begreberne levning og beretning. Forf. går i sin definition ud fra at det at bruge en kilde som levning er ensbetydende med at sætte den »i relation til ophavssituationen«, finde ud af hvad den oplyser om den situation i hvilken den blev til, og ikke mindst om de faktorer der kan tænkes at have påvirket dens troværdighed. Til dette formål kan historikeren åbenbart benytte alt hvad kilden meddeler om sin ophavssituation, herunder altså godvillige og explicite oplysninger. I den forbindelse drager forf. en skarp grænse mellem »de symbolske kilder, der kun kan benyttes som levninger«, og det øvrige »symbolske« kildestof (s. 75 f., 80 ff.).

Forf. er her påvirket af Ottar Dahls syn på forholdet mellem det »normative« og det »kognitive« i kilderne. H. P. Clausen siger definerende, at »kognitive kilder« giver »oplysninger om det, som er eller var virkeligt«, mens »normative kilder« giver »udtryk for ønsker eller krav om hvordan noget bør være«, eller »udtrykker vurderinger af faktiske forhold eller muligheder« (s. 81). Jeg kan ikke følge forf. i denne distink-

tion mellem (explicit) »udtryk for« og »oplysninger om« noget, eller i hans skelnen mellem det historisk virkelige og ønsker eller vurderinger, et skel der også svarer dårligt til det begreb »historisk virkelighed« han ellers opererer med (se f. eks. s. 78). Jeg kan heller ikke følge forf., når han går ud fra at der eksisterer rent kognitive eller normative kilder (selv om han »oftest« finder kognitive og normative elementer kombineret i teksterne, s. 81).

Endelig er det forvirrende for den historiker som skal bruge de to begreber i praksis, at Ottar Dahl, og såvidt jeg kan se også forf., lader kildens (d. v. s. ophavsmandens) hensigt indgå i definitionen (Ottar Dahl: Kilden har til hensigt å meddele o. s. v.; kognitive elementer = utsagn som vil gi faktiske opplysninger om et saksforhold; normative elementer = utsagn som vil gi uttrykk for ophavsmandens holdning til et saksforhold o. s. v. (Historie VII, 1966, s. 5 f.). Clausen s. 82: Inddelingen tager sit udgangspunkt i kildernes intention; jfr. s. 78 øverst). Ottar Dahls begreb »normativ« har i dets relation til ophavssituationen for mig som for H. P. Clausen (s. 83) betydning ved at indbefatte noget af det som påvirker kildens troværdighed. I den forbindelse har netop de kognitive og normative elementer, som det *ikke* var ophavsmandens hensigt at meddele, en særlig interesse. Forf. lægger da også i sine eksempler på kilders brug som levninger megen (udelukkende?) vægt på kildens »ufrivillige«, altså utilsigtede oplysninger (s. 75 f. om Saxo; s. 83 f. om Lundenekrologierne m. m.; jfr. s. 77 nederst og s. 78 øverst). Disse oplysninger omfattes ikke af Ottar Dahls definition, hvis man forstår den efter ordlyden, og vistnok heller ikke af forf.s (?), mens begge definitioner naturligvis kan omfatte implicite elementer af begge kategorier, for så vidt de er tilføjet kilden med hensigt (jeg bruger ordet »element« i en videre betydning end Ottar Dahl, f. eks. om underforståelser og camouflerede normative holdninger). De »ufrivillige« elementers betydning gør distinktionen mellem »udtryk for« og »oplysninger om« endnu mere kunstig i mine øjne. I øvrigt er der jo meddelende kilder der ikke »har til hensigt« at meddele noget til andre end ophavsmanden selv, og som ikke tilsigter »at give information videre« (s. 78 øverst), f. eks. private dagbøger eller regnskaber. Historikerens formål er at få noget at vide ved hjælp af kilderne, uanset om det var ophavsmandens hensigt at meddele det, og det er i det følgende mit synspunkt. For klarhedens skyld taler jeg nedenfor kun om sproglige historiske kilder, der meddeler et meningsindhold.

Ser jeg bort fra spontane udbrud, som vel altid vil sige noget om ophavsmandens »holdning«, og bruger jeg ordet vurdering i vid betydning som betegnende en forudsætning for at man foretrækker noget for noget andet, kan jeg ikke forestille mig en kilde, end ikke et enkelt kildeudsagn, der ikke indeholder i det mindste eet (implicit) normativt element,

nemlig ophavsmandens eller -mændenes vurdering af hvad der skal eller bør meddeles og på hvilken måde det skal ske; det har ofte ringe betydning for historikeren, men i mange tilsyneladende rent kognitive kilder er det af stor interesse. Ikke engang telefonbogen eller vejviseren er rent kognitive – nogle abonnenter giver sig finere titler end de har ret til, vejviseren medtager kun et udvalg af de bedre lejere, begge håndbøger former oplysningerne om hver enkelt af de optagne ud fra en økonomisk eller anden vurdering. Jeg kan heller ikke tænke mig at der findes rent normative kildeudsagn, og jeg er uenig med forf. om historikerens benyttelse af det normative i kilderne. »Når en kilde overvejende eller helt består af normative (evaluative) elementer, vil den kun kunne benyttes som levning, idet den sættes i relation til ophavssituationen«, siger han s. 82. Men en kun overvejende normativ kilde må indeholde kognitive elementer, så jeg går ud fra at der her foreligger en lapsus. Og forf.s og Ottar Dahls påstand om at det normative i kilderne kun kan bruges som levning, »d. v. s. til kunnskap om ophavssituationen« (Ottar Dahls udtryk, anf. sted), kan jeg ikke godkende.

Ophavssituationen vil altid indeholde noget som tillige hører til den historiske virkelighed udenfor ophavssituationen. Af visse påbud i Jyske Lov, der af forf. formentlig vil blive betegnet som rent normative udsagn, vil jeg slutte at der ikke blot da loven blev til, men en rum tid forinden, fandtes bønder i Danmark. Jeg slutter altså fra et »normativt udsagn« til eksistensen af noget udenfor ophavssituationen, og jeg vil mene at jeg gør det lige så direkte og med en lignende grad af sikkerhed som når jeg af et regnskab slutter at der brugtes øl og sukker i en husholdning. Efter mine begreber benytter jeg i begge tilfælde kildens kognitive side, og i hvert fald for lovens vedkommende dens »ufrivillige« oplysninger, da det jo næppe var lovgiverens hensigt at meddele samtidens landbrugere at de eksisterede.¹ – Endvidere er ophavssituationen som helhed en del af den historiske virkelighed. Når et kildeudsagn f. eks. explicit udtrykker en vurdering, oplyser det noget om en psykisk

¹ Iflg. forf.s og Ottar Dahls definition er så vidt jeg kan se »jeg syntes at freds-betingelserne var vanærende« et lige så normativt (evaluativt) udsagn som »jeg synes at freds-betingelserne er vanærende«. Begge udsagn er »udtryk for ophavsmandens holdning til et sagforhold«, og hvis det sidste udsagn ikke giver »oplysninger om det, som er eller var virkeligt«, gør det første det formentligt heller ikke. Har jeg ret i dette, vil man i memoirer kunne finde talrige udsagn, som efter de to historikers definition er normative, og som (tillige) giver oplysninger om noget udenfor memoirernes ophavssituation, f. e. forfatterens holdninger o. s. v. da han var barn. Hvis man for at komme ud over denne vanskelighed udvider begrebet ophavssituation til at omfatte »ophavsmanden og hans tid« i almindelighed, forøger man blot antallet af overvejende kognitive, »fortidsrettede« udsagn, der kun kan bruges som levninger (jfr. nedenfor), samtidig med at begrebet ophavssituation mister noget af sin intime forbindelse med kildens tilblivelse.

holdning hos ophavsmanden, og holdningen hører for historikere i almindelighed til den historiske virkelighed, optræder i vore teorier, indgår i vore årsagsforklaringer. For så vidt har det »normative« udsagn for mig en kognitiv, berettende side. Ophavsmanden kan betragtes som et – mere eller mindre pålideligt – førstehandsvidne såvel om sin vurdering som når det gælder et optrin han har overværet og fortæller om i et kognitivt udsagn. I begge tilfælde spørger historikeren: kan vi stole på hvad han siger?, og behandler altså i sin kildekritik også det »normative« udsagn som beretning (jfr. Erslev: *Historisk Teknik*, udg. 1926, s. 42 f., 52 f., 56, 85). Forf.s distinktion mellem den kritiske prøvelse af normative og kognitive kildeelementer (s. 84) forekommer mig ikke at træffe noget i denne sammenhæng væsentligt. Vurderingen og principielt optrinnet hører med til kildens ophavssituation i egentlig forstand (jfr. s. 80), hvis ophavsmanden fortæller om dem med det samme. Bruger vi de to udsagn til at belyse ophavssituationen, behandler vi dem iflg. forf. og Ottar Dahl som levninger i vore slutninger. Men vi bestemmer i så fald begrebet levning ved det vi slutter til, ikke ved det vi slutter fra, og efter min opfattelse kan vi lige så godt hævde at vi slutter fra beretningen.

Fordi ophavssituationen er et stykke historisk virkelighed, kan historikerens interesse for den gå i to retninger. Han kan interessere sig for ophavssituationen for dens egen skyld – brug af landskabslovene til kundskab om tidens samfundsforhold er et eksempel – eller betragte den som et middel til at belyse kildens troværdighed. I sidste tilfælde vil kildens normative elementer have særlig betydning (jfr. s. 83), men ikke de normative alene. I den forbindelse er der grund til at fremhæve en speciel gruppe kognitive udsagn. F. eks. støder man ikke sjældent i en dagbog på sætninger af typen: »Igår lukkede jeg først denne bog da det var ved at blive mørkt« og »Mens jeg skrev disse linier er det blevet sent og jeg er blevet søvrig« (jfr. Provst Frederik Schmidts *Dagbøger I*, 1966, s. 79, 123), eller: »De sidste linier har jeg tilføjet senere« (jfr. adskillige steder i *Kriegers dagbøger*). Sådanne sætninger er ikke mindre kognitive end f. eks. »Onsdag kl. 7 underskrev jeg med sorg fredstraktaten«, men de har intim tilknytning til dagbogens ophavssituation og kan ofte belyse bogens kildeværdi. Iflg. forf. og Ottar Dahl fungerer de som levninger, hvis vi bruger dem til at få kundskab om dagbogens ophavssituation; og jeg kan ikke se at vi kan bruge dem til andet. Hvis man vil fastholde de to historikers definition, kan man altså e.m.m. ikke opretholde det skel de sætter mellem elementer der kun kan benyttes som levninger (nemlig for forf.s vedkommende de normative (s. 82), for Ottar Dahls tillige de »fremtidsrettede« kognitive elementer), og andre meddelende elementer. Konsekvensen af definitionen bliver at en række

»fortidsrettede« kognitive, berettende elementer² kun kan bruges som levninger. Det vil gøre en kildeinddeling efter Ottar Dahls linier endnu mere indviklet, og motiveringen for at skelne mellem levning og beretning bliver endnu spinklere.

Den korte mening med denne lange udredning er, at forf.s stort set til Ottar Dahls svarende definition af hvad det vil sige at benytte en meddelende kilde som levning går på tværs af historikernes faktiske brug af kilderne og forflygtiger noget væsentligt og værdifuldt i det ældre begreb »brug af kilden som levning«. De to historikeres opfattelse afviger klart fra Erslevs. Når Erslev skelnede mellem at bruge en kilde som levning (frembringelse) og som beretning, var det fordi han ved at benytte den første fremgangsmåde mente at have et sikrere udgangspunkt og derfor anså det for muligt at nå til sikrere resultater. Modsat Ottar Dahl og (tildels?) H. P. Clausen lader han grundlaget for sine slutninger, ikke det der skal sluttes til (ophavssituationen), afgøre om en kilde bruges som levning. »Slutningen fra beretning er mindre sikker end slutningen fra frembringelse«, siger han (anf. skr. s. 75). Så kategorisk vil H. P. Clausen ikke udtrykke sig, og kan det ikke, alene fordi han vil benytte explicite normative udsagn bare som levninger. Her vilde Erslev formentlig være uenig med ham. Erslev vil åbenbart ved denne brug af en historisk meddelelse i de fleste tilfælde ikke gå ud over det H. P. Clausen kalder »ufrivillige vidnesbyrd«, eller i hvert fald det som i almindelighed er »ufrivilligt« og derfor mindre usikkert. Sluttes han fra tonen i et brev at brevsriveren er glad, bruger han brevet som levning; sluttes han fra en direkte udtalt glæde, benytter han det som beretning (anf. skr. s. 85; konsekvent gennemfører han dog ikke dette synspunkt, se s. 74 f.). Heraf fremgår iøvrigt at han betragter et explicit »udtryk for ophavsmandens holdning« som en beretning.

Hvis man vil bevare et specielt begreb »brug af kilden som levning«, vilde jeg foretrække at man fulgte Erslevs tendens og i hvert fald undlod at betragte explicite normative og »fremtidsrettede« kognitive udsagn udelukkende som levninger. I så fald kan jeg ikke give en definition så klar som Ottar Dahls. »Ufrivilligt vidnesbyrd« er et uheldigt ord, bl. a. fordi det anvendes om meget som ophavsmanden ikke vilde have noget imod at sige; »implicit« eller »indirekte« er ikke bedre, fordi antydninger og underforståelser kan være bevidst vildledende (hvad Erslev naturligvis er klar over, anf. skr. s. 42), og desuden er det ikke let at se en klar

² Ottar Dahl regner ikke med „samtidsrettede“ kildeudsagn. Er udsagn som »Der foregår i øjeblikket forhandlinger om...« og »Situationen er for tiden den at...« ikke »samtidsrettede«? Den slags udsagn forekommer hyppigt i aviser og ikke mindst i direkte tale, gengivet f. e. i stenografiske referater eller i film af historiske begivenheder, optaget mens begivenhederne fandt sted.

forskel på »direkte« og »indirekte« vidnesbyrd, når enhver kildebenyttelse principielt opfattes som en fortolkning; »ubevidst« eller »tilsigtet« var måske det bedste, hvis det ikke var så svært at skelne mellem hvad der er bevidst og ubevidst, tilsigtet og utilsigtet i en meddelelse. Og intet af disse udtryk passer til de sikreste og enkleste slutninger fra meddelelsen betragtet som levning eller frembringelse. Definitionen efter denne opfattelse må altså formentlig blive vag. Men det svarer godt til at det også når man bruger Ottar Dahls definition er vanskeligt at holde historikernes praktiske brug af kilderne som levninger og beretninger adskilt (jfr. Erslev s. 85 og H. P. Clausen s. 81).

Det forekommer mig at få og meget rummelige definitioner passer bedst til de glidende overgange mellem kildetyperne og i vor brug af dem. Jeg vilde derfor hellere sige at enhver meddelelse om noget materielt eller immaterielt indenfor historieforskningens område kan bruges både som levning og beretning. Derved mister det sidste ord ganske vist resten af sin allerede stærkt udvandede oprindelige betydning af fortælling og kunde passende udgå som terminus technicus. Da alle kilder er levninger, og da det er så svært at finde en tilfredsstillende definition på en særlig »brug af kilden som levning«, er også dette sidste, i gåseøjne satte begreb til meget besvær og kunde måske ligeledes uden skade forsvinde. Ottar Dahl taler i modsætning til H. P. Clausen kun om normative og kognitive »elementer« i kilderne, understreger (anf.sted s. 6) at disse elementer kan forenes i samme udsagn, og mener derfor ikke at de giver grundlag for en konkret klassifikation. Det er jeg enig i; jeg vil blot gå et skridt videre og sige at alle udsagn har både en normativ og en kognitiv side. Det gør ikke de to begreber mindre værdifulde for historikeren (jfr. s. 82).

Forf. tager i sin definition af historie klart standpunkt for sit fag som en videnskab, der beskriver socialt relevant menneskelig adfærd og ikke-menneskelige fænomener, som er relevante derfor, i deres tids- og stedbetingede individualitet, og han fremhæver at historiske problemstillinger næsten udelukkende er »rettet mod individuelle tilstande eller forløb, ikke mod generelle klasser af fænomener« (s. 52 f., 114). Det vil næppe mange af hans danske fagfæller gøre indsigelse mod, da han også vil betegne et tids- og stedbegrænset kollektivt fænomen som f. e. den engelske arbejderklasse i 19. årh. som individuelt. De fleste vil også være enige i, at der i historien tillige arbejdes med »generelle udsagn og begreber«, hvis generelle karakter oftest er begrænset i tid og rum (s. 117). Forf. mener at de historiske fænomeners lokalisering og navnlig deres datering til bestemte tidspunkter eller tidsrum kan bruges til at karakterisere vort fag i dets modsætning til de øvrige samfundsvidenskaber (s. 51 f.). Mit indtryk er at visse retninger indenfor sociologi og political

science nu i den henseende ligner historien, og f. e. i Sverige har en skole indenfor statskundskaben jo længe gjort det. På visse områder er grænsen mellem disse fag og historien derfor efterhånden blevet flydende. Økonomer, sociologer og political scientists har på deres måde, ofte med frugtbart resultat, behandlet historiske problemer, historikere er begyndt at samarbejde med andre samfundsforskere og udveksler erfaringer og synspunkter med dem til gavn for begge parter. Forf. betoner dog med rette at de historiske »data«, som har interesse for samfundsforskerne, oftest er så komplicerede på grund af sammenhængen mellem beskrivelse og forklaring – og man bør vel tilføje: har et så individuelt særpræg – at de ikke uden videre kan bruges af andre videnskaber til generalisationer (s. 104 f.). I hvert fald har kontakten med samfundsvidenskaberne yderligere stimuleret den interesse for kollektive fænomener og begrænset generelle udsagn, som den sociale og økonomiske historie og dens brug af statistik forlængst har vakt hos historikerne, og den moderne komparative historieforskning er vel tildels inspireret af sociologien. De sidste hundrede års intensive arbejde på alle historiens områder har samtidig medført at vor opfattelse af fortiden er blevet mere differentieret end før; vi ser klarere hvor forskelligt materielle og åndelige forhold har artet sig fra periode til periode, fra egn til egn. For så vidt er historieforskningens individualiserende karakter blevet bekræftet og understreget.

I polemikken s. 117 ff. mod Heinrich Rickert og mod Karl R. Popper synes forf. at ville benægte at historieforskningens objekter er »strengt individuelle«. Vil han også benægte at ethvert menneske er kvalitativt forskelligt fra alle andre? Jeg mener i hvert fald at det er det. Men jeg kan ikke se at dette, eller den omstændighed at en gruppe skifter helhedspræg når medlemmerne veksler, og at et individ påvirkes forskelligt i forskellige grupper, »i princippet må hindre en subsumption af fænomenerne under generelle begreber«, føre til antagelsen af en intuitiv erkendelsesform i historieforskningen og umuliggøre en forståelig beskrivelse af dens objekter. Selv et kvalitativt enestående fænomen som et menneske har jo nemlig talrige egenskaber der ligner andre menneskers. Jeg er enig med forf. i at et historisk fænomen kun kan beskrives rationelt ved hjælp af de karakteristika som det har fælles med andre fænomener, at det individualiserende i beskrivelsen ligger i kombinationen af kendte elementer; sådan er sproget indrettet. Men det betyder kun at fænomenets subsumption under generelle begreber aldrig kan blive absolut, at den rationelle beskrivelse aldrig kan udtømme det individuelle (hvilket jo iøvrigt også af praktiske grunde er umuligt). I den forstand gælder det at *individuum est ineffabile*. Alle historikere beskriver rationelt, i hvert fald de fleste af os må nøjes med det og finder det naturligt. Men jeg tør ikke benægte at enkelte med særlige evner intuitivt kan gribe noget af

det udsigelige og give andre et indtryk af det gennem stilens kunstneriske virkemidler.

Det meget givende kapitel om teoridannelsen behandler også udførligt historieforskningens forklaringer, og herunder naturligvis især de vigtigste, årsagsforklaringerne. Jeg er enig med forf. i at vor måde at tænke på kræver at en eller anden form for regel eller »lov« – oftest kun underforstået, vag og begrænset, meget hyppigt blot en sandsynlig regelmæssighed – indgår i den historiske årsagsforklaring, hvis vi skal acceptere den som sandsynlig eller blot muligt rigtig. Det meste af hvad forf. siger til forsvar for de historiske forklaringers og det historiske begrebsapparats mangel på præcision kan jeg uden videre slutte mig til. Jeg finder det også naturligt og praktisk at betragte motivforklaringer som specialtilfælde af årsagsforklaringer (s. 134). Ofte taler historikere kun om årsager hvor det drejer sig om motiver, eller hvor i hvert fald motiver indgår som led i den kausale sammenhæng og må underforstås i forklaringen. Forf. siger at visse sociale fænomener »kan forklares, uden at der refereres direkte til enkelte individers motiveringer«, og nævner som eksempel den økonomiske krise efter 1929 (s. 47, 137 f.). Jeg vilde hellere sige: »forklares faktisk ofte« sådan. Det skyldes formentlig ikke at de enkeltes målorienterede handlinger i denne situation »føltes rettet mod noget helt andet«, for det forekommer tit ved individuelle motivforklaringer. Ved massefænomener er det praktisk umuligt at gå i detaljer, men netop fordi de enkelte handlinger var rettet mod noget andet, er en henvisning til deres motiver i en eller anden form nødvendig hvis krisen skal gøres forståelig.

Forf. skelner mellem historiske eksistensproblemer (hvad der skete o. s. v.) og forklaringsproblemer, men mener med rette at de to typer hænger nøje sammen og ikke kan adskilles i teoridannelsen (s. 98, 101). Alligevel må man hævde både at det er forklaringerne der giver historieforskningen dens egentlige eksistensberettigelse, og at det er dem der rejser de vanskeligste problemer, når man spørger om teoriernes overensstemmelse med den historiske virkelighed og om den historiske objektivitet, her forstået som muligheden for at andre end forskeren selv kan acceptere hans resultater.

Vi kan ikke sammenligne vore resultater, vore teorier om fortiden, med fortiden selv. Hvordan skal vi da sikre os at de som vi håber siger noget rigtigt om den historiske virkelighed? Overensstemmelsen mellem vore teorier kan ikke alene gøre det, og forf. peger da på kilderne og normerne for deres udnyttelse som det faste punkt: Vi kan søge at udtrykke det »vidnesbyrdene forpligter os til at tro«. Det er et mål, der lader sig nå, siger han, og »vi har formodentlig også lov til at tro, at vi ad den vej når frem til teorier med en eller anden reference til den

historiske virkelighed« (s. 107 ff.). I bogens slutning, hvor han kort og smukt, men rigtignok ikke ganske klart og eentydigt, ridser historieforskningens og historieteoriens aktuelle, noget komplicerede situation op, er han i hvert fald stedvis lidt mindre beskeden: Historien tilbyder »sandheder med reference til den historiske virkelighed«, selv om der altid vil hæfte et subjektivt element ved dem. Og fagets objektive normer og forskernes indbyrdes kontrol begrænser relativiteten i historikernes resultater (s. 55, 113 f., 151, 153).

Dette er om man vil bogens to hovedteser, og det er navnlig den sidste forf. argumenterer for. Det mærkes at det ligger ham på sinde at forsvare sit fag mod overdrevne beskyldninger for subjektivism, for det han med et lidt uheldigt udtryk kalder vilkårlighed. Samtidig anfører han ærligt en række forhold der underbygger påstanden om i hvert fald et ikke ringe subjektivt element i forskningsprocessen og en deraf følgende relativitet i vore resultater. Et enkelt sted i bogens slutning erkender han endog at »beskrivelsen af menneskenes liv og færden aldrig kan blive andet end famlende og vilkårlig« (s. 152). Spørgsmålet er da hvor man ser relativitetens grænse, for i hvert fald den sidste af de to teser i dens almindelighed vil formentlig de fleste historikere kunne tiltræde.

Det er jo ikke troen på en ubegrænset subjektivitet og bevidst vilkårlighed, der gør de mest skeptiske blandt os utilbøjelige til at tale om mere end relative historiske »sandheder«, så snart vi kommer ud over de meget enkle data. Det er den omstændighed at etableringen af en mere kompliceret teori og navnlig en egentlig syntese åbner et vidt felt for den enkelte historikers kvalitative skøn, hans vurdering og valg, og dermed for virkningen af hans personlige forudsætninger. Ikke engang om de faglige normer er der altid enighed, hvad Arups og Friis' samtidige ved så godt som nogen. Og hvor langt bærer normerne overhovedet? Kan man virkelig nøjes med den indrømmelse at »det historiske ideal om en objektiv erkendelse af fortiden . . . ikke *altid* (anmelderens kursivering) kan realiseres tilfredsstillende« (s. 152)? Når vor benyttelse af kilderne principielt er en tolkning, »oftest« med flere hypotesemuligheder (s. 106), hvor tit kan man da i mere end subjektiv forstand tale om det vidnesbyrdene forpligter til at tro? S. 112 f. nævner forf. efter Ottar Dahl (Norsk Hist. Tidsskr. bd. 39, 1959, s. 171) seks af de faktorer som bestemmer forskningens udgangspunkt, fra valg af emne og problemstilling til valg af hypoteser, og finder det ikke rimeligt at de seks faktorer skulde være afhængige af et »livssyn«. Nej, muligvis ikke alle, og »livssyn« er måske endda her et uheldigt ord. Men iflg. forf. har historikerens »kendskab til verden og menneskene« »den største betydning« for hans problemstilling, og denne »kan« påvirkes af hans livsholdning. Og når problemstillingen atter bestemmer hvilke fakta han drager frem og hvil-

ken betydning han tillægger dem (s. 60, 68, 110, 113), og når der ofte, og ikke mindst ved årsagsforklaringer, kan argumenteres for flere hypoteser, af hvilke ingen kan modbevise – må det så ikke erkendes at forskerens kvalitative vurderinger og dermed det subjektive element spiller en temmelig afgørende rolle ikke blot for de spørgsmål han stiller, men også for de svar han finder?

En historikers »kendskab til verden og menneskene« er jo nemlig ikke noget sikkert og objektivt med en vis udstrækning. Det indbefatter talrige, mere eller mindre velbegrundede formodninger og er nøje forbundet med historikerens subjektive vurderinger og holdninger. En tidligere anmelder (Lorenz Rerup i Kristeligt Dagblad 7. april 1964) har peget på at forf. kun i ringe grad beskæftiger sig med milieuets virkning på historikeren i den henseende. Erfaringen viser os at grundige og redelige forskere med forskellig national eller anden særlig miljøtilknytning kan komme til temmelig forskellige resultater. Af central betydning er det at historikere svarer meget forskelligt på spørgsmålene: Hvad er et menneske, hvilke faktorer bestemmer dets adfærd, hvor stor indflydelse kan den enkeltes handlinger have på det historiske forløb? Svarene kan indgå i en sammenhængende filosofi eller verdensanskuelse eller være udtryk for løse meninger og holdninger. Konsekvensen bliver afvigelser mellem forskningsresultaterne fra historiker til historiker og fra det ene forskningsmilieu til det andet, afvigelser som varierer fra nuancer til uforligelige modsætninger. Hvis forf. havde draget blot marxistisk historieforskning mere ind i sine teoretiske overvejelser, var det nok kommet klarere frem hvor vigtigt dette forhold er for vort problem (jfr. dog s. 13, 113, 150).

Jeg ser ikke en ulykke i det e. m. m. store subjektive element i vort arbejde. Det er med til at give historien dens rigdom og stimulere forskningen. Og det forhindrer mig ikke i at tro at stadig flere sider af fortidens liv bliver belyst fra forskellige synspunkter gennem redelige undersøgelser, selv om »sandheden om fortiden« er uopnåelig. Det udelukker heller ikke at talrige historikere inden for et meget omfattende milieu, som f. e. »den vestlige verden«, under gensidig påvirkning kan enes om mange forskningsresultater og diskutere en lang række historiske problemer rationelt. Paradoksalt nok har, tror jeg, en voksende forståelse for den meget komplicerede vekselvirkning mellem materielle og åndelige faktorer i historien (jfr. s. 153) gjort det lettere for historikerne at enes (jfr. Paul Diderichsen, H. V. Brøndsted og Povl Bagge: Videnskab og Livssyn, 1952, s. 64 ff., 72 ff.). Jeg vil også gerne tro at historieteoriens klarlæggelse af vore erkendelsesmidler og beskrivelsesmetoder kan hjælpe os videre ad den vej. Derimod tvivler jeg på at teorien kan give os et redskab til at måle vore forskningsresultaters overensstemmelse med den for bestandig svundne virkelighed (jfr. side

153). Forf. har i hvert fald ikke kunnet overbevise mig om at det er muligt.

Det foregående har næsten udelukkende været indvendinger, men mest mod noget som der kan være forskellige meninger om. Det viser at bogen ikke blot er meget oplysende, men at den også har den gode egenskab at kunne rejse diskussion. Den har vakt interesse og vundet berettiget anerkendelse også uden for Danmark. Jeg anbefaler den varmt til alle historisk interesserede her hjemme, som har en fremmedordbog ved hånden og ikke er bange for at tænke sig godt om når de læser.

POVL BAGGE

ROLF TORSTENDAHL: Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920. *Studia Historica Upsaliensia*. Scandinavian University Books. Norstedts. Uppsala 1964. 426 sider. 48 sv. kr.

Så sent som i 1954, på den nordiske historikerkongres i Åbo, kunne man opleve at se de svenske historikere stå over for hinanden i to stærkt uenige grupper, en uppsvensk med Nils Ahnlund som den centrale skikkelse overfor en sydsvensk eller Weibullsk. På den ubefæstede danske student virkede ikke alene diskussionens skarphed chokerende, også dens indhold overraskede: hvordan kunne kildekritik blive genstand for en »princip-debatt« som om det drejede sig om en livsanskuelse?

Man bliver mindet om situationen under læsningen af Rolf Torstendahls disputats, selv om den kun indeholder enkelte af præmisserne til den. Når Torstendahl har valgt kildekritik som sit ene undersøgelsesaspekt og indledningsvis bestemmer den som afgørelse af kildernes troværdighed ud fra pluralitet, kronologi, tendens og afhængighed, altså i den fuldt udbyggede form som den fik i den klassiske metodelære, er det nok under indtryk af den epokeskabende betydning, man har tillagt netop Lauritz Weibulls kildekritik. Det er imidlertid disputatsens tese, at det principielt nye, som Lauritz Weibull ved sin tiltrædelse af professoratet i Lund i 1919 blev den første exponent for ved svenske universiteter, ikke var kildekritik, men det empiriske videnskabssyn, der stod i modsætning til den idealistiske opfattelse af, hvad historie som videnskab er, som havde været et fællestræk for alle svenske universitetshistorikere, siden Geijer i 1817 blev professor.

Bogens disposition er kronologisk, og inden for hver generation undersøges dels kildekritikken, dels videnskabssynet, men med understregning af interrelationen mellem de to kategorier. Til de ovennævnte fire fremgangsmåder til afgørelse af kilders troværdighed føjer forfatteren en femte, der i den første del af perioden var langt den hyppigst anvendte,

sagkritikken, vurdering efter, hvad man ud fra almindelig erfaring og øvrigt kendskab til problemet må regne for rimeligt. I det store og hele er Torstendahl åben over for de skiftende tiders forskellige materialebehandling, men når han for eks. om Fryxell noterer, at tidsforholdet mellem begivenheden og kilden ikke synes at have spillet nogen rolle for ham, er der et anstrøg af noget normativt, hvilket vist er en uundgåelig følge af at iagttage fortidens historieforskning ud fra en opfattelse af kildekritikken, der hører en senere tid til.

Det idealistiske historiesyn var påvirket af den romantiske filosofi, især af Schelling og Hegel, ifølge hvilken historiens endemål var en harmoni mellem nødvendighed og frihed, og statsliv og retsvæsen blev den sfære, hvori udviklingens stadier kunne følges. Man betonedede nødvendigheden af dokumentation, men med Hegels vending skulle erfaringen støbes i aprioriske begreber. I Geijers videnskabssyn blev helhedsopfattelsen central, forstået som en kunstnerisk enhed af materialets mangfoldighed. I praksis betød det, at staten blev det princip, som enkeltforeteelserne blev sat i relation til. For Geijers elever spillede kildekritiske problemer en langt større rolle, men også de dyrkede med forkærlighed den store politik; statslivet bestemte emnevalg, kildemæssig og moralsk bedømmelse. Dog gav kun en enkelt af Geijers efterfølgere, C. Th. Odhner, den fulde idealistiske begrundelse herfor, stærkt påvirket af den svenske filosof Boström: historiens systematiske (= videnskabelige) karakter er bestemt af, at alle momenter sættes i forhold til et princip; ved at lade de ideelle kræfter, nationen, menneskeligheden og religionen, fremtræde som de egentlige drivkræfter kan historikeren vække det forgangne til live (s. 167).

Statsidealismen er det ene fællestræk for svenske universitetshistorikere før 1919, det andet er den plads de indrømmede det mulige, det sandsynlige i det historiske forløb. De gjorde det vel oprindeligt på grund af et mangelfuldt kritisk apparat, men selv da man vandt fastere kriterier for vurdering af kildernes troværdighed, holdt de fast ved det principielt (Hjärne) eller praktisk (Stavenow) umulige i at nå den fulde sandhed om fortiden.

Uden for denne herskende retning stiller Torstendahl en række historikere, der ikke havde tilknytning til universiteterne. Som den stadige genstand for Geijer-skolens kritik og derved som anledning til disse historikeres omvurderinger af problemer og kilder står Fryxell, »de intressanta partikulariteter«s mand, der så fortiden i lyset af dens ledende skikkelser og deres karakter. Han var empirist i den forstand at han lagde vægt på kildehenvisninger og på at finde nye oplysninger i kilderne, men kildekritiker var han, som tidligere antydet, ikke, og da han efterhånden tilegnede sig det herskende syn på staten som det ordnende princip for historieskrivningen, synes den linie, Torstendahl

drager mellem Fryxell på den ene side, universitetshistorikerne på den anden, noget hårdt optrukket, når det gælder videnskabssynet.

Man kan heller ikke blankt acceptere Torstendahls konklusion efter en redegørelse for Geijer-skolens overvejelser over forskellige kildegrupperes værdi. Man skelnede mellem offentlige og private kilder og satte de første, protokoller, officielle skrivelser o. l., over de sidste, breve, memoirer, partiskrifter o. a., hvilket klart fremgår af en udtalelse af Uppsala-professoren Malmström (citeret s. 183), der både fremhæver de officielle aktstykkers ydre korrekthed og enkeltpersonernes skrifers ensidighed. Om de sidste har han i anden forbindelse sagt: »Det är genom förkärleken för detta slag av historiska källor, som man förvärvar vanan att härleda stora händelser ur små tillfälligheter« – det samme som N. Tengberg fra Lund bebrejder Fryxell, nemlig at han af rygter og sladder i ministerrelationer og partiskrifter er blevet forledt til at søge begivenhedernes årsager i »lumpna personliga begär och småaktiga ränker« (s. 185). Dette resumerer Torstendahl på følgende måde: »Historikerns förnämsta uppgift måste vara att följa dessa idéväsens, staternas utveckling. Djupast måste han förklara och tolka alla skeenden utifrån statens historia. Om materialet gav andra förklaringar, måste de avvisas som futtiga, lumpna. De empiriska resultaten måste underordna sig den idealistiska grundsynen« (s. 212). – Men havde fortalerne for de offentlige kilders særlige værdi ikke valgt det materiale, der forekom dem mest repræsentativt for den del af historien, de studerede, og er det ikke også en form for empiri?

Noget andet er, at inddelingen i offentlige og private kilder naturligvis er alt for grov. Bogen giver en interessant skildring af, hvordan synet på de diplomatiske indberetningers kildeværdi forandrede sig, så at de gled over fra den officielle til den private gruppe og efterhånden blev helt underkendt, indtil Martin Weibull i sin undersøgelse af »Mémoires de Chanut« viste vejen til en udnyttelse af denne form for materiale.

Blandt andre »out-siders« nævnes Hans Hildebrandt, der overordnede kulturhistorien over den politiske, og Hans Forssell, der dels ønskede mere vægt lagt på socialhistorien, dog inden for statslivets rammer, dels stillede stærke krav om de historiske påstandes bevisbarhed. Det er en følge af disputatsens problemstilling, at Forssell kommer til at stå i modsætning til universitetshistorikerne, blandt hvilke han stod Harald Hjærne nær både personligt og politisk, og man spørger sig selv, om ikke den forskel i deres videnskabssyn, man her får indtryk af, hænger sammen med deres forskellige emner – Forssell interesserede sig især for administrations- og erhvervshistorie og brugte meget statistisk materiale.

Af Hjærne får man et interessant og nuanceret billede. Hans mangeårige og betydningsfulde indsats som universitetslærer bevirkede, at han i vid udstrækning udtalte sig om metodiske spørgsmål, og Torstendahl

har da også foruden hans egentlige historiske forfatterskab kunnet udnytte hans forelæsningsmanuskripter, ikke mindst to rækker holdt som »Inledning till historiens studium« i henholdsvis 1894–95 og 1908. Man noterer sig for det første Hjærnes selvstændige kildesystematik; over for inddelingen i private og offentlige kilder satte han det langt mere dybtgående skel mellem umiddelbare – »kvarlevor och alster av själva den utveckling, som skal skildras« – og middelbare kilder, der formidler viden gennem andres erfaringer; men samtidig betonedede han, at grupperingen skiftede efter problemstillingen, en parallel til Erslevs synspunkter, men ganske uafhængig af dem.¹ Interessen for materialeanalysen var særlig karakteristisk for det første stade af Hjærnes virke, senere beskæftigede han sig i højere grad med syntesen. Han gav kontinuitetstanken en ny dimension ved påstanden om, at folkets bevidsthed om dets fortid var en virksom faktor i dets planlægning af fremtiden. Torstendahl understreger Hjærnes relativisme, der gav sig udtryk både i hans tanker om at nå den fulde sandhed om fortiden og i historikernes mulighed for at forholde sig objektivt til deres stof. Han lagde vægt på en psykologisk indføling i fortiden, men da menneskenaturen ikke var ens til alle tider, måtte den opnåede viden blive af relativ gyldighed. Sandheden var uopnåelig – ligesom objektiviteten. Æstetisk objektivitet betragtede han som direkte vildledende – det var Cæsars *De bello Gallico* et eksempel på. Historikerens personlighed ville altid gøre sig gældende i emnevalg og opfattelse, og derfor måtte den ikke skjules. Men dømme måtte man ikke; objektivitet betød »helt enkelt, att vetenskapen sysselsätter sig med sitt eget föremål och ej med något annat« (s. 290). Helt kunne bimotover dog ikke undgås, og Hjærne interesserede sig levende for at stække subjektivismens indflydelse, især i form af nationalisme, over hvilken han satte universalisme: at synsfeltet udvidedes til hele det relevante område, nordisk, germansk eller europæisk. – Fremhævelsen af Hjærnes nære tilknytning til Rankerenæssancen og hans bidrag til diskussionen med Lamprecht er et af Torstendahls væsentligste forsøg på at sætte en historiker ind i et åndshistorisk miljø.

Delvis ude af sammenhæng med skildringen af de enkelte historikers kildekritik og videnskabssyn giver bogen en udmærket fremstilling af de skiftende principper for kildeudgivelse i Sverige. Ved midten af det 19. årh. var Guizot's *Monuments inédits* forbilledet, men under stadig diskussion om, hvilke krav historikerne måtte stille til kildeudgaverne i form af nøjagtighed og kontrolmulighed, blev teknikken mere og mere raffineret med *Monumenta Germaniæ Historica* som mønster fra 1880'erne. Diskussionen om editionsprincipperne virkede skolende på

¹ Muligvis er det tværtimod Hjærne, der har inspireret Erslev til den mere udtalte relativisme i anden udgave af hans „Grundsætninger“, „Historisk Teknik“ fra 1911, se K. Fabricius i *Hist. Tidsskr.* 10. rk. V, s. 399.

kildekritikken, og således var alle elementer i den klassiske kildekritik kendt før Lauritz Weibulls gennembrud som kritisk historiker med »Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000«, trykt i 1911. Dette er baggrunden for Torstendahls påstand om, at det ikke var på dette område Weibull skabte epoke, selv om hans enestående konsekvens og særlige indsats i traditionsanalysen med rette fremhæves.

Derimod afveg Lauritz Weibulls videnskabssyn fra det, der hidtil havde været dominerende ved de svenske universiteter, fordi det ikke indrømmede plads til andet end det videnskabeligt konstaterbare. Torstendahls kilder er her – foruden Weibulls historiske produktion fra perioden 1911–19 – de to polemiske indlæg, »Historisk-kritisk metod och nordisk medeltidsforskning« fra 1913 og »Historisk-kritisk metod och nutida svensk historieforskning« fra 1918. I det sidste gav han blandt sine tanker om forudsætningen for, at historie var videnskab, følgende retningslinier for den historiske konstruktion: »Den historiska konstruktionen har enligt min uppfattning endast och allenast att röra sig på grundval av såsom säkra ur källorna utvunna historiska fakta, den har endast att röra sig på grundval av alla dessa fakta i deras fullständighet, icke i strid utan i genomförd överensstämmelse med dem; och själva den tankeoperation, genom vilken mängden av det historisk vetbara stoffet konstruktivt ökas, slutligen att följa en sträng logiks strängasta lagar« (s. 357). Der er her mindelser om Arups Grønbech-recension fra 1914, men der er, som Torstendahl påpeger, en principiel forskel i de to forskeres opfattelse af det sidste led i historikerens arbejdsproces: den plads, Arup gav den af kildestudiet tøjlede digtekunst, lod Weibull stå åben, for der fandtes problemer og perioder, der ikke kunne behandles inden for den historiske videnskabs rammer.

I hele sit syn på »les opérations synthétiques« stod Weibull den franske metodelære i Seignobos' udformning nær, og Torstendahl har givet en klar fremstilling af denne metodeteoretiske retning, som han betegner som »uttunnad positivism«; men man kunne nok have ønsket en nærmere drøftelse af historieforskningens forhold til den filosofiske positivism, således som det sker for romantikkens vedkommende.

Lauritz Weibulls udtalelser om teoretiske spørgsmål var ikke særlig udførlige og må uddybes ved at studere hans praksis, det vil sige hans kritik af ubegrundede hypoteser og letsindige kombinationer i andres arbejder, for selv gav han sig ikke den blottelse – som Arup – at inlade sig på synteser, med en enkelt undtagelse fra hans senere år. Derfor er det ikke underligt, at kildekritikken fik en så fremtrædende plads i eftertidens vurdering af hans gerning.

Hermed er en af forudsætningerne for den diskussion mellem svenske historikere, der blev omtalt i indledningen, fremlagt: kildekritikken var, om ikke et livsanskuelsesspørgsmål, så dog hovedelementet i den ene af

parternes videnskabssyn. Også det træk, der især vakte oppositionen mod Lauritz og Curt Weibull, nævner Torstendahl, nemlig den ødelæggende virkning på den traditionelle opfattelse af fædrelandets historie, som deres forskning fik. Det omtales også, at Lauritz Weibull ved kun at beskæftige sig med det videnskabeligt anvendelige, empiri reguleret af kildekritik i forbindelse med logisk konstruktion undlod at tage stilling til spørgsmål som den historiske sandheds gyldighed eller historikerpersonlighedens påvirkning af stoffet.

Derimod kommer Torstendahl ikke ind på, hvorfor stadig flere svenske – og danske – historikere accepterede dette videnskabssyn, på trods af at det var baseret på et temmelig snævert forskningsområde og var så mangelfuldt teoretisk udformet. Det hænger formodentlig sammen med dels brødrene Weibulls eminente logik, der som oftest gav dem sejren over deres modstandere, dels med mellemkrigstidens ideologiske situation. Den relativisme, som Rankerenæssancen og Hjärne gjorde sig til talsmænd for, indebar – hvad de selv indså og prøvede at forebygge – mulighed for en vilkårlig historiefortolkning, der satte sine hæsligste blomster i den nazistiske historieskrivning, over for hvilken mange historikere fremhævede det eksakte i deres videnskab, det, der kunne afgøres på logiske kriterier.

Det berørte problem ligger ikke alene uden for det foreliggende værks tidsafgrænsning, heller ikke dets snævre tematiske koncentration tillader en belysning deraf. Studiet af videnskabssynet hos århundredets historikere medfører omtale af visse filosofiske strømninger – det er forøvrigt ejendommeligt at notere, at der åbenbart ikke har været en marxist blandt periodens svenske historikere; undersøgelsen af kildekritikken leder til beskæftigelse med enkelte praktiske problemer såsom materialets tilgængelighed og de økonomiske forudsætninger for historisk udgivervirksomhed; men når spørgsmål som emnevalg, problemstilling og teoridannelse kun berøres sporadisk, bliver forbindelsen med tidshistorien spinkel, ikke mindst med den politiske. Historikernes virke i og for deres tid skal man ikke vente belyst i denne bog, der heller ikke ambitionerer at være en håndbog i svensk historieskrivning fra 1820 til 1920.

Inden for sin selvvalgte begrænsning har Rolf Torstendahl imidlertid ydet en imponerende præstation med sin disputats, på grund af sin beherskelse af emnet, skønt han kun har haft få forarbejder at støtte sig på, og på grund af den linie han har formået at lægge i det store og brogede materiale, en linie der måske af og til appliceres noget hårdt, men i det væsentlige virker overbevisende. Men i anmelderens øjne er hans største fortjeneste næsten, at han trods sin udprægede sans for systematik i vid udstrækning har kunnet føje sig efter tidernes og personernes forskellighed og derved give værdifulde fremstillinger både af flere

historikerens videnskabsyn og af drøftelsen af enkelte kildeproblemer, blandt hvilke hans minutøse gennemgang af Martin Weibulls analyse af »Mémoires de Chanut« bør fremhæves, fordi den illustrerer vejen ad hvilken man nåede en fordybet indsigt i kildekritikkens muligheder.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

TROELS DAHLERUP: Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation. Kirkehistoriske Studier 2. Række Nr. 18. København, G. E. C. Gad, 1963. 186 sider. 19,50 kr.

I middelalderens og reformationstidens Danmark var der i mange henseender ensartede forhold i Lunde og Roskilde stifter. Både verdslige og gejstlige love stod hinanden nær, og på en mængde praktiske områder var der direkte forbindelser over Sundet. Det er på denne baggrund af særlig interesse at få kortlagt visse forskelle i stifternes organisation.

Bogens første del handler om »Lunde Stifts Landdekaner«. De blev indført i tiden omkring 1200 og svarede til de sydeuropæiske »ærkepræster«, en titel der aldrig har været brugt i Danmark. Forbilledet kan have været at finde i Frankrig eller eventuelt i Nederlandene. Hensigten med oprettelsen af de nye stillinger synes at have været den, at man ville udskifte de hidtidige landprovster med mere effektive medhjælpere for ærkebiskoppen. Iøvrigt var det vistnok kun en del af deres forgængeres funktioner, som de fik under sig.

Hvert herred havde i reglen sin dekan (der efter reformationen ligesom herredsofficialen forvandlede til herredsprovst). Landdekanerne hørte til lavgejstligheden, og kun enkelte steder – f. eks. på Bornholm – var den pågældende som en slags »stordekan« normalt medlem af domkapitlet i Lund. Landdekanen toges formentlig blandt ældre, veltjente sognepræster og var »den første blandt ligemænd« over for herredets præster. Han repræsenterede i særlig grad ærkebiskoppen, skulle overvåge, at stiftets statutter overholdtes, og at stiftstyrelsens befalinger udførtes.

Landdekanen var informationsled opad til ærkebiskoppen og nedad til gejstlighed og menighed. Han førte vistnok an i de lokale gejstlige gilder (præstegilder, kalenter) og skulle møde på stiftsynoden sammen med et par andre præster. Hans andel i jurisdiktion og administration var kun beskednen, idet ærkestiftets forvaltning var stærkt centraliseret. Det vides for senmiddelalderens vedkommende, og forf. formoder, ikke uden grund, at centraliseringen kan være etableret, da landdekanerne indførtes omkring 1200.

Den anden del af bogen handler om »Generalofficialatet i Roskilde«.

En official optræder første gang i Reims 1182 og kendes med sikkerhed fra Roskilde fra 1298. Embedets fremtrængen hænger rimeligvis sammen med ønsket om en mere moderne retspleje i pagt med den stigende anvendelse af den internationale kirkeret.

I ærkestiftet fandtes der kun én official, generalofficialen på Lundegård, der i senmiddelalderen tilmed ofte var af verdslig herkomst. Roskilde stift var, set fra en europæisk synsvinkel, mere almindeligt organiseret. Til generalofficialen i stiftsbyen svarede således officialer i de enkelte herreder, oftest indsat af den prælat fra kapitlet, der havde jurisdiktionen det pågældende sted.

Generalofficialerne stod socialt set lavere end kapitelsmedlemmerne, men fik større indflydelse end disse på stiftets administration. Mange af dem var universitetsuddannede, flere naturligvis jurister. Funktions-tiden var omkring tre til fem år. Stillingen brugtes vistnok som et springbræt til en senere karriere som kannik i kapitlet. Aflønningen var ret tilfældig og kunne nok af og til gøres mere end rimeligt frugtbringende af energiske embedsindehavere.

Generalofficialen var biskoppens specielle funktionær. Han havde fra ca. 1400 dele af dennes retspleje og økonomiske administration under sig. Han dømte jævnlig på landemodet, der trådte sammen to gange årligt, men ellers regelmæssigt hver fredag i Roskilde. Det var sædvane, at hans domme udgik efter »råd« fra retskyndige assessorer, hvad forf. påviser ved talrige eksempler. Assessorerne havde ikke noget ansvar for selve dommen. I en række tilfælde var der forhenværende generalofficialer blandt disse rådgivende assessorer, og de har måske udgjort kernen i den kreds, der stod til rådighed for den fungerende generalofficial.

Rygen hørte i middelalderen under det sjællandske stift, og her fandtes en »specialofficial« som kommissær for biskoppen. Han havde særlige fuldmagter og betydelige indtægter af sit embede, som han kunne forpagte af biskoppen for en anelig sum penge.

Under generalofficialen hørte utvivlsomt også forvaltningen af den fjerdedel, som biskoppen havde i Roskilde by. Biskoppen skulle heraf have ølgæld, smørgæld, midsommergæld og meget andet – således »fødder og tunger af flået kvæg«! Al den slags må være faldet ind under den stiftsadministration, som påhvilede generalofficialen. Han havde tillige en vis tilsynsmyndighed over præsteskabet og kunne f. eks. give bøder til fordrukne præster.

En lokal official på Falster, der dengang hørte til Odense stift, ind-sattes ved, at en udsending fra biskoppen overrakte ham embedsseglet samt grønt voks dertil. På samme måde fik ærkestiftets generalofficial Lundegårds nøgler i forvaring ved sin udnævnelse. Apropos sådanne embedssymboler er det interessant, at Børglumofficialens segl af 1335 har næsten samme billede som seglene fra hans kolleger i Paris, Basel og

Halberstadt. Det er et vidnesbyrd om internationale, kirkelige forbindelser, der kan spores i dansk lokaladministration, og som på forbillig måde bliver afdækket i den foreliggende bog.

At der er indløbet et par småfejl i værket,¹ har knap nok kunnet undgås med et så vanskeligt og fragmentarisk stof, som forf. har måttet arbejde med. Lidt mere omhu med de latinske citater kunne dog nok have været på sin plads.²

Der er personhistoriske bidrag af interesse, således bringes fortegnelser over dekaner i ærkestiftet og generalofficerer i Roskilde stift. Men ellers ligger tyngdepunktet i udredelsen af de omtalte institutionelle og retlige forhold. Enhver, der kommer i berøring med dansk kirkeorganisation i middelalderen og den begyndende reformationstid, må gå til den foreliggende bog. Den afklarer nogle af de sværeste problemer i institutionernes historie.

NIELS SKYUM-NIELSEN

SUNE DALGÅRD: Dansk-Norsk Hvalfangst, 1615–1660. En Studie over Danmark-Norges Stilling i Europæisk Merkantil Expansion. København, G. E. C. Gad, 1962. 463 sider. 4 plancher. 65 kr.

»Hvalfangstens historie er først og sidst en historie om tran«. De ord, hvormed overarkivar Sune Dalgård indleder sin disputats, er ikke umiddelbart appetitvækkende, men tran var et vigtigt råstof i den førindustrielle periode, og det emne dr. Dalgård har valgt til sin disputats, den dansk-norske hvalfangst 1615–1660, er af betydelig interesse, både ud fra et snævert dansk-norsk synspunkt og i den europæiske sammenhæng. Den pludselige interesse for hvalfangsten i de første årtier af det 17. århundrede var ikke kun et nordisk, men et nordvesteuropæisk fænomen, og den dansk-norske hvalfangsts historie i denne periode er et godt eksempel på den kombination af personlig bjergsomhed og statslig vækstpolitik, der karakteriserer den europæiske merkantile ekspansion.

Til de første år af det 17. århundrede havde hvalfangst alene været drevet af baskiske fartøjer, men i årene omkring 1610 udsendtes der fra England og Nederlandene hvalfangerekspeditioner til de arktiske far-

¹ Til s. 23: Absalon var ærkebiskop fra 1178 (ikke fra 1177), og Anders Sunesen fungerede 1202–23 (ikke 1201–21). – Til s. 146: *penitentiarius* bør vel på dansk gengives ved „pønitentiar“ (ikke ved „Pønitar“).

² Til s. 83: der skal to gange læses *pro eadem causa* (ikke *causam*). – Til s. 104: der skal læses *domino officiali* (ikke *officiale*). – Til s. 123: der mangler *casus* foran *oppressionis puerorum et homicidarum*, der ellers måtte betyde „at ligge børn og manddrabere ihjel!“ – Til s. 127: der skal læses *alioquin* (ikke *alouin*). – Til s. 155: „mened“ hedder *perjurium* (ikke *perjuria*).

vande og især til Spitsbergen, hvor tranbrændingen kunne foretages jævnsides med fangsten. I løbet af få år afløstes konkurrencen af monopoliseringsbestræbelser, de svagest repræsenterede nationer, spaniere og franskmænd, blev fordrevet, mens de sejrende, englænderne og nederlænderne, organiserede sig i nationale monopolkompagnier.

Denne udvikling vakte forståeligt nok interesse i Danmark-Norge, dels af politiske grunde, fordi Spitsbergen her ansås for at være under dansk højhed, dels økonomisk, idet fremtrædende redere og købmænd i København og Bergen havde erfaring i handel og sejlads på Nordatlanten. 1615 udsendtes de første ekspeditioner fra Bergen og København, herunder en kongelig eskadre, der skulle hævde de kongelige højhedsrettigheder. I de følgende år afsendtes en del danske og norske hvalfanger-ekspeditioner, blandt initiativtagerne var nogle af rigets mest fremtrædende foretagere. 1619–22 deltog kongen selv i fangsten, men fra 1622 begyndte et bestemt navn, Johan Braem, at trænge sig i forgrunden i den dansk-norske hvalfangst. Braems første ekspeditioner var et kløgtigt forsøg på at kombinere de sikkerhedsmæssige fordele, den dansk-norske handel havde skaffet sig, med baskisk kapital og teknisk kunnen, men forsøget strandede på den nederlandske modstand og nederlændernes håndfaste forholdsregler over for den farlige kombination. Braem trak sig i nogle år ud af direkte deltagelse i hvalfangsten, men vendte tilbage efter fra slutningen af 1630 at have fået syv års dansk-norsk eneret på hvalfangst ved Nordnorge, Spitsbergen og Island. Trods fortsatte stridigheder med nederlænderne, der fik gennemført forbud mod dansk-biscayisk samarbejde og ved udførselsforbud søgte at hindre, at nederlandsk kapital og teknik blev stillet til rådighed for danskerne, havde hvalfangsten gode år i 30'erne. Endnu i 40'erne og til midten af 50'erne dominerede Johan Braem og siden dennes broder, Goddert Braem, den dansk-norske hvalfangst, men under stadig større vanskeligheder, og hen mod 1660 ebbede interessen for erhvervet ud.

Dr. Dalgård har valgt at dele sin behandling af dette emne i to klart adskilte dele, I: *Fremstilling* og II: *Analyse*. Hertil føjer sig tre ekskurer, og i et tillæg gives der en kronologisk oversigt over alle kendte dansk-norske hvalfanger-ekspeditioner i den behandlede periode. Det første afsnit, fremstillingen, er det mest omfattende, det rummer den kronologiske redegørelse for udredninger, rederkredsens sammensætning, bevilinger, politiske forhandlinger m. v., mens andet afsnit, analysen, behandler fangstens teknik, organisation og placering i den internationale økonomiske sammenhæng, herunder også spørgsmålet om rentabilitet og konjunkturer. Denne todeling er en acceptabel løsning på det fremstillingsmæssige problem, der altid foreligger, når et emne skal behandles med lige hensyn til kort- og langtidsfaktorer, men det kan diskuteres, om det er den bedste løsning. Det forekommer anmelderen, at det ville

være fremstillingsmæssigt heldigere først at behandle de permanente forhold og derefter indarbejde variabler som konjunkturerne i den kronologiske fremstilling. Med den her valgte disposition stiller det indledende kronologiske afsnit, netop fordi alle sammenhænge og videre perspektiver er henvist til andet afsnit, meget store krav til læserens udholdenhed og giver først fuldt udbytte ved anden gennemlæsning.

Kildematerialet, der ligger til grund for dr. Dalgårds disputats, er af en overordentlig fragmentarisk og heterogen karakter. I betragtning af den næsten totale mangel på egentlige forretningsarkivalier er det imponerende, at det har været muligt at samle et så fyldigt og nuanceret materiale om hvalfangsten. Der er god grund til at beundre den sporsans og ihærdighed, der har ført forf. fra Stockholm og til Pau og har ladet ham benytte ikke blot de mest forskelligartede arkivalier fra Christian den Fjerdes egenhændige Breve til de nederlandske notarakter, men også et monument som Skokloster-samlingernes maleri af en dansk hvalfangststation, i sin jagt på brikker til puslespillet. Det er endnu mere imponerende, at det er lykkedes forf. at samle brikkerne til et hele, således at alle væsentlige sider af erhvervet belyses, men det kan ikke nægtes, at det til tider føles, som om forf. nødtigt ville lade nogen brik gå til spilde, selv om den fundne oplysning hverken var væsentlig eller sikker. Især anden del præges stilistisk uheldigt af de mange forbehold. Forsigtigheden kan være sympatisk og påkrævet i betragtning af de mange lakuner i kildematerialet, men forekommer overflødig, når det drejer sig om detaljer, der uden gene kunne have været udeladt.

De formelle indvendinger mod bogens opbygning og stil bør ikke aflede opmærksomheden fra dens virkelig store fortjenester. Det er allerede fremhævet, at det er lykkedes forf. at samle de mange brikker til et hele, det bør også fremhæves, at forf. har placeret dette hele i det endnu større puslespil, den dansk-norske økonomi under Christian 4. og den europæiske merkantile ekspansion. Påvisningen af sammenhængen mellem kronens gunstige finansielle stilling i årene omkring 1620 og den meget aktive økonomiske politik, der karakteriserede disse år, er af betydelig interesse. Det samme gælder det på flere punkter påviste samspil mellem økonomisk politik og udenrigspolitik, især naturligvis forholdet til Nederlandene og Hamborg. Metodisk mest interessant er måske kapitlerne *Forbrug og afsætning* og *Konjunkturer og driftsøkonomi*. Selv om de statistiske data ikke tillader nogen klar opgørelse af erhvervets rentabilitet til forskellige tider, argumenterer dr. Dalgård overbevisende for, at den dansk-norske hvalfangsts stagnation og tilbagegang havde sin baggrund i den tekniske og organisationsmæssige omstilling fra bayfangst til havfangst. Bayfangsten krævede faste anlæg til tranbrændingen i land og begunstigede derved de foretagender, der var permanente, kapitalstærke og politisk beskyttede. Havfangsten over-

flødiggjorde de permanente anlæg og beskyttelsesomkostningerne, den fjernede derfor monopolkompagniernes eksistensberettigelse og begunstigede de redere, hvis kapital var mobil. I Nederlandene stod nye kredse parat til at udnytte denne situation, kapitalinteressen i hvalfangst overgik fra byernes storkøbmænd til en bredere kreds af passive kapitalister, der ved spredning af deres investeringer i flere partsrederier kunne udnytte og sikre sig imod de stærkt svingende resultater af de enkelte ekspeditioner. Denne udvikling kunne ikke kopieres i Danmark, hvor et tilsvarende milieu ikke eksisterede, og under den skærpede konkurrence havde den privilegerede fangst ikke de gevinstmuligheder, som den havde haft i ly af Noordse Compagnies monopol.

Dr. Dalgård gør selv opmærksom på mangelen på detailundersøgelser, der kunne danne grundlag for en velunderbygget redegørelse for dansk-norske erhvervsforhold og økonomisk politik i årene mellem Kalmarkrigen og Svenskekrigene i århundredets midte. Han har selv ved sine tidligere afhandlinger ydet væsentlige bidrag til vort kendskab til dette emne, og har med sin disputats gennemarbejdet det måske mest karakteristiske eksempel på vækstpolitikken og dens vilkår i tidens dansk-norske økonomi. Man må håbe, at dr. Dalgård vil finde tid til at fortsætte sine studier, og at han vil lade dem munde ud i den samlede fremstilling af periodens økonomiske historie, der så klart savnes.

NIELS STEENGAARD

HARALD BEHREND: Die Aufhebung der Feldgemeinschaften. Die grosse Agrarreform im Herzogtum Schleswig unter Mitwirkung der Schleswig-Holsteinischen Landkommission 1768–1823. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Band 46. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1964. 152 sider. 18 DM.

Harald Behrends afhandling er opdelt i to afsnit, et kortere om slesvigsk landbrug før reformen, et længere om hovedemnet. Den meget instruktive oversigt over ejendoms- og befolkningsforhold i hertugdømmet Slesvig i det 18. århundrede er simpelthen uundværlig, hvis man skal læse de følgende afsnit om udskiftningsreformerne med fuldt udbytte. Desværre får man ikke samtidig tilfredsstillende statistiske oplysninger om jordejere, jordbrugere og jordløse landboere, men fortrinligt er det, at »Register« (s. 143–49) giver korte forklaringer på alle forekommende begreber vedrørende bebyggelses- og brugsforhold.

Man savner en oversigt over alle benyttede trykte og utrykte kilder, men fodnoterne viser, at Behrend flittigt har søgt til den ældre og nyere agrarhistoriske litteratur, tysk og dansk, lige fra Georg Hanssens bane-

brydende arbejder til Troels Finks og Ole Widdings disputatser (af nyere danske afhandlinger synes han dog ikke at kende arkivar Poul Rasmussens). De utrykte kilder er omtalt i noter s. 10 ff., navnlig arkivalier i Landesarchiv Schleswig-Holstein, hvor det flittigst udnyttede materiale er Abteilung 25, den ovennævnte slesvig-holstenske landkommissions akter, der i 100 år havde henligget i Gottorp Slots kældre, hvor en del af materialet led skade. Lakunerne har dog kunnet udfyldes med arkivalier fra centraladministrationen i København. Behrend gør i korthed rede for kildernes karakter, samt for citater og oversættelser fra dansk (nutidige, bortset fra Jyske Lov, hvor han går helt tilbage til Nikolaus Falcks højtytske tekstudgave fra 1819).

Det er ganske interessant at se, hvorledes Behrend så at sige motiverer disse studier ved at fremhæve nødvendigheden af en agrarpolitik. »Heute verlangt zum Beispiel die europäische Integration eine Entwicklung der Landwirtschaft, deren Ausmass kaum abzusehen ist und deren Bewältigung ohne wirksame Lenkung und Mithilfe des Staates unmöglich erscheint, wie die jüngste Vergangenheit bereits bewiesen hat. Eine klare agrarpolitische Konzeption sollte nicht nur auf einer kritischen Auseinandersetzung mit den vielfältigen berufsständischen und parteipolitischen Ansichten und Forderungen, sondern auch auf einer immer tiefergreifenden Kenntnis der Landwirtschaftsgeschichte beruhen. Aus dieser Sicht erhält die agrarhistorische Forschung eine Aufgabe und Verantwortung, über die sie sich sehr wohl im klaren ist« (s.12). Behrend tilføjer, at mangler ved den historiske opfattelse af landbruget, der indtil det sidste århundrede har været hovednæringsvej, kun understreger nødvendigheden af yderligere forskning. – Efter dette skulle danske landbohistorikere vel egentlig føle et vist medansvar for en ny jordlovgivning, der bryder med snart 300 års bondebrugs-beskyttelse!

Forfatteren påpeger, at fællesskabets ophævelse har formet sig højst forskelligt i de tyske lande. Indenfor det daværende danske hertugdømme Slesvig banede den storslåede opgivelse af landsherre- ejendomsretten til almindingerne vej for en nydannelse indenfor bondebruget, en middel- eller småbrugsklasse – et anerkendelsesværdigt resultat af en social befolkningspolitik, bemærker Behrend. At der var forholdsvis lidt adels- gods i Slesvig muliggjorde en stabilisering af de større bøndergårde (Vollbauernbetriebe), men respekten for bøndernes rettigheder hindrede den nødvendige arrondering af de enkelte brug.

Den rationelt gennemførte udskiftning, med sammenlægning og arrondering af den enkelte bondegårds jorder (die Flurbereinigung) er i vor tid et af de vigtigste led i landbrugets strukturændringer, et problem der må løses i sammenhæng med afviklingen af den middelalderlige landsbyform.

Behrend fremhæver, at den tyske agrarpolitik af i dag har opmærksom-

heden henvendt på det danske landbrug, hvis fremragende produktivitet for en stor del skyldes den forbilledlige udskiftning og udflytning fra landsbyerne. Han minder om, at det slesvigske landbrug spiller en særlig rolle ved de nuværende vesttyske reformbestrebelse, ikke mindst fordi hertugdømmet Slesvig indtil 1864 udgjorde en del af den danske helstat.

Afhandlingen giver en kort, men nyttig oversigt over datidens slesvigske landbefolkning. Indenfor denne stod *Feldinteressent* (Vollbürger) overfor *Halbbürger* (Kätner, Inste). Terminologien var mangfoldigere end i kongeriget. Gårdbrugernes samfund eller fællesskab blev betegnet som Bauernschaft, Bauerlag, Bondelag, Dorfschaft, Egerschop, Feldkommune, Grandelag eller Nachbarschaft. Om fællesskabets medlemmer var selvejere eller fæstebønder havde, som allerede Georg Hanssen fremhævede, ingen indflydelse på dets karakter. Ved arv og køb fandt gård-delinger sted; opdeltet gården så stærkt, at en beboer kun besad 1/16 gård, gled han vistnok oftest ud af bondefællesskabet. En særstilling havde Gaardsete og Wurtsitzer, der ikke entydigt kunne bestemmes som Feldinteressent eller Halbbürger. Der var – som utvivlsomt også i Nørrejylland – husmænd, der havde mere jord end mangan gårdmand.

Størst indflydelse havde i reglen de bønder, der besad mest jord, vel også fordi de var de største skatteydere. Bondefællesskabets beslutninger blev udført ved een eller flere »embedsmænd«: Bauernvogt, Grandefoged, Höftmann, Videfoged, Achtmann, Hegungsmann, Oldersmand og Op-holtsmann nævnes. Behrend omtaler ikke nærmere de »Bauernschaftsbeschlüsse«, der svarer til vore »vider« og »vedtægter«, men henviser til Eugen Wohlhaupter: Rechtsquellen Schleswig-Holsteins (Kiel 1938). Her er et område, hvor også et dansk initiativ vil være på sin plads.

Kätner og Insten (husmænd og inderster) skildres som et bredt land-befolkningslag, hvis to grupper vanskeligt kan skilles ud fra hinanden. Kätner (kådnere) kunne være selvejere eller fæstere på kron-, adels- eller kirkegods. Egentlig var Hufen-, Bohls- og Stavenkätner indsidder hos gårdbrugerne, mens Dorfkätner må sammenholdes med kongerigets gadehusmænd. De kan ikke have levet udelukkende af deres småbrug (Katen) og burde vel ligesom Insten også omtales som håndværkere eller daglejere. Kun Heuerinsten er ved selve navnet betegnet som dem, der arbejdede for andre; de karakteriseres som landsbysamfundets nederste sociale lag. Var der da ingen »fattige« og »stakler« (gamle, invalider), alle de praktisk talt erhvervsløse, som kongerigske skattemandtaller og folketællinger har i så stort tal?

Nøjere tilknytning til hovedemnet har analysen af jordfællesskabet i ager, eng og på overdrev. Behrend påpeger, at der m. h. t. de enkelte bønders dygtighed og held som landbrugere kunne gøre sig store forskelle gældende, hvilket styrkede en tidlig tendens til at beholde de til-

delte jordlodder i uafbrudt besiddelse og undgå ny fordeling; varig indhegning af visse jorder forekom. Hvad engfællesskabet angik, var det kun nødvendigt at fastsætte det antal kreaturer hver enkelt »Feldinteressent« havde krav på. Ved fællesgræsningen på overdrevene blev det oprindelige jordfællesskab bevaret længst. »Feldgemeinschaft« kunne på den tid også betegne bøndernes fælles ejendomsret, der imidlertid omfattede højst forskellige besiddelsesforhold. Behrend skildrer en række kvotasystemer, der tjente til bestemmelse af de enkelte bønders brugsrettigheder, og regeringens forsøg på – af fiskale hensyn – at holde udviklingen under kontrol. Beskatningsforholdene blev efterhånden ret komplicerede; også husmænd, ja i visse amter endog inderster, svarede o. 1770 en del af plovskatten.

Den dyrkede del af landsbyernes jordtiliggende kunne variere fra under 20 til over 80⁰/₀, viser eksemplerne s. 30. Landsbyer med lange, smalle agerskifter var almindelige på Gesten og i det østlige Slesvig (Gewanddörfer). Rebning foregik endnu som på Jyske Lovs tilblivelsestid, også når almindingsjord blev bragt under kultur. Alsædsbrug (Einfelderwirtschaft) fandtes især på indmarker; ved opdyrkning af almindinger opstod et græsmarksbrug (Wechseland), idet nogle jordstykker blev besået i 2 til 5 år, hvorefter de i længere perioder atter blev fællesgræsning. I det 16. og 17. årh. var der opstået en art kobbelbrug, som efter holstensk eksempel også fik indpas på adeligt bøndergods i det østlige Slesvig, ledsaget af levende hegn. Ved eksempler påvises, at en Halbhufner kunne have betydeligt mere jord end en Vollhufner i samme landsby. Ret udførligt omtales ejendomsret og brugsret til overdrev (Allmende); husmænd, der betalte skat, havde i reglen græsningsrettigheder (dog ikke på Als), indersterne derimod ikke.

Storkapitlet om jordfællesskabets ophævelse indledes med et kort rids af regeringens agrarpolitik (væsentlig efter Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland), hvorefter følger en mere indgående skildring af den slesvig-holstenske landkommissions virksomhed. Christian VII.s instruktion af 16. maj 1768 »war nach Art des 18. Jahrhunderts vom Gedanken einer enzyklopædischen Vollständigkeit geprägt«, siger Behrend. Var alle kommissionens opgaver blevet tilfredsstillende løst, ville der næppe i dag være brug for nye landbrugsreformer. Fæsteafløsning, ophævelse af livegenskabet, udstykning af domæner og alt for store bøndergårde samt nyopdyrkning og tiendeafløsning var ligesom fællesskabets ophævelse blandt hovedopgaverne. Bortset fra nedlæggelsen af de kgl. domæner, der gennemførtes på 20 år, havde disse reformer ikke nøje forbindelse med udskiftningen. – Den slesvig-holstenske landkommission stod umiddelbart under generallandvæsenkollegiet i København, og en del af dens betænkning fra efteråret 1769 gik næsten uændret igen i forordningen af 26. januar 1770, men ikke alle kommissionens ønsker blev

opfyldt (jfr. Fink, s. 180), hvilket til dels skyldtes vanskeligheder ved at komme til rette med jordbesidderne.

Ofte satte bønderne sig imod den nye jordfordeling, og landkommissionen måtte søge at tvinge dem ved administrativ praksis. Enkelte store jordbesiddere kunne have interesse af at bevare fællesskabet, men kommissionen var i højere grad end generallandvæsenskolegiet indstillet på at lette adgangen til ophævelse. – Behrend gør rede for den tekniske side af reformen, opmåling og bonitering, med det herhen hørende protokol- og kortmateriale. Boniteringen blev uensartet, idet de lokale normer var forskellige. Da disse forhold kunne få indflydelse på skatteansættelsen, bestræbte regeringen sig for at opnå en enhedsnorm. Ikke blot jordens anvendelse (agerjord blev højere ansat end overdrev), men også beliggenhed, ja endog årstid og vejrlig kunne få indflydelse på boniteringen. Speciel marsk- og gesttaksering udeblev, og den ønskede sammenlægning af andele fandt ikke sted. Man overlod fortrinsvis boniteringen til Feldinteressenten selv, der kendte forholdene bedst; kun i tilfælde af uenighed udnævnte amtmand eller landkommission boniteringsmænd.

Fordelingen af jorden i forbindelse med udskiftning skete ofte ved lodtrækning, men talrige omstridte forhold kunne give anledning til proces og ny jordomdeling. Ved privataftaler om mageskifter af jordstykker opnåede bønderne i andre tilfælde en mere tilfredsstillende ordning. Jordbesidderne varetog deres forpagteres interesser og landkommissionen tilsvarende de kongelige fæsteres. Øde gårde, som landsbybønder i mange år havde forpagtet i fællesskab, fik de nu tilbudt mod at betale plovskat. *Halbbürger* deltog som regel ikke i udskiftning af agerjorden, heller ikke i tilfælde, hvor de havde betalt skat af en plovandel. Landkommissionen værnede her gårdbrugerne mod indgreb i, hvad der måtte anses for deres ejendomsret. Fordelingsgrundlaget kunne være mark guld, otting, fjerding eller plov; andre fordelingsprincipper forekom også. Behrend viser ved eksempler, at man i de nye jordebøger tilstræbte en egalisering, således at antallet af »boniterede tønder« nøje svarede til inddelingen i 1/1, 2/3, 1/2, 1/3, 1/4 og 1/8 plov. Der kunne opstå strid om, hvorvidt jorden skulle fordeles efter skatteydelse eller den faktiske jordbesiddelse. Det sidste blev fra 1786 gældende lov, men løste ikke alle fordelingsproblemer. Husmænd og udenbys jordbesiddere fik således ikke andel i den udskiftede landsbys agerjord.

Interessant er skildringen af de mange særlige forhold, bl. a. i forbindelse med stuf, ornum og særkøb før fordelingen (også omtalt af Fink, s. 180 ff.). I spørgsmålet om reunionsretten, d. v. s. retten til generhvervelse af ejendomme, der var udskilt fra jordfællesskabet, udtalte landkommissionen sig for en fuldstændig ophævelse, mens centralregeringen ud fra fiskale overvejelser ikke kunne slutte sig hertil. Derimod gik kommissionen ligesom de stedlige myndigheder i højere grad

ind for gårdbrugernes interesser, hvor centralregeringen – som Behrend fremhæver – viste »eine ausgeprägte Kätner- und Instenfreundlichkeit«. Indførelsen af mere stabile jordbesiddelsesforhold truede med at trænge de underste befolkningslag ud af landbrugersamfundet. Takket være regeringens omsorg fik husmænd dog ofte *Abfindungsland*, især almindinger eller overdrev, hvorved der opstod talrige kolonier, Katendorfer. Behrend anfører – med henvisning til den drøftelse, der var et væsentligt led i forberedelsen af den danske forordning af 1781 – at bevislig *ret* til græsning til held for husmandsbefolkningen ikke blev det afgørende. Affindelsesarealet blev ofte sat i forhold til kvægtal (heste, hornkvæg og får omregnet til samme enhed). For Halbbürger, der ikke svarede skat, men havde ubegrænset græsningsret, gjaldt et gennemsnit af de sidste 20 år. I Hollingstedt protesterede gårdbrugerne, idet de hævdede, at indersterne hver især kun havde fået en sådan andel i fællesgræsningen, som gårdene uden for stort afsavn kunne tilstå dem; 17 inderster beregnede imidlertid »sorgfältig und gewissenhaft«, at de tilsammen havde haft en gennemsnitlig græsning omfattende 34 heste, 62 køer og 55 får, og i henhold hertil fik de 16% af græsningsarealet. Til sammenligning kan anføres, at kolonister i Ellingstedt gjorde krav på hver 4 heste, 4 køer og nogle får, men landkommissionen tilstod dem kun 2 heste, 1 ko og 2 får hver. Eksempler viser, at husmænd og inderster kunne komme op på 8–15 ha land (vistnok uhørt i kongeriget); i reglen fik de naturligvis langt fra så meget, men dog åbenbart, i kraft af en mere omfattende sædvane-græsning, betydeligt mere jord end danske husmænd, specielt på øerne. – Udflytningen, der var af vidt forskelligt omfang i de enkelte landsdele, er af Mager (*Entwicklungsgeschichte* 2, s. 245) anslået til rundt 10%.

Da landkommissionen i 1823 blev ophævet, var agrarreformen i det væsentlige gennemført. Fællesskabets ophævelse stod i Slesvig i nøje forbindelse med indførelsen af koppelbrug, hvad Behrend dog ikke indgående skildrer. (Det ligger nær at minde om, at der for kongeriget vedkommende savnes undersøgelser af bøndergårdenes drift i perioden efter udskiftningen. Ikke mindst vil det være af interesse at se, hvilken indflydelse godsejerne har haft på denne meget vigtige side af den store jordreform. I hvert fald en del godsarkiver indeholder et, ganske vist ofte ret spinkelt, materiale til belysning af dette forhold). År 1771 var endnu kun 18% af de slesvigske landsbyer nået til ende med *die Verkoppelung*, flest i Nordborg og Sønderborg og dernæst i Tønder og Flensborg amter. Gennemførelsen af denne agrarreform faldt tidsmæssigt sammen med en landøkonomisk højkonjunktur (i en landsdel med så betydelig kvægavl er det dog rigtigt – som Fink s. 186 f. i »Udskiftningen i Sønderjylland« – også at henvise til kvægsygens indflydelse). Behrend fremhæver, at regeringen i Slesvig viste sin gode vilje til at hæve bønder-

nes levestandard ved i stor udstrækning at give afkald på kronens ejendomsret til almindinger. Som en modydelse fra bøndernes side skulle den socialt svagere stillede og jordhungrende Halbbürger-befolkning forsynes relativt godt med jord. B. taler om »die so charakteristische Schaffung eines wirtschaftlich gesicherten Klein- und Mittelbauern-tums«.

Selv om »økonomisk sikret« er meget sagt og heller ikke var, hvad »die kleinen Leute« (Halbbürger) selv turde regne med, jfr. noten s. 140, forstår man udmærket forfatterens stærke understregning af, hvad det betød, at kollektiv besiddelse (eller brugsret) blev afløst af privat ejendomsret til jorden. »So wie in der Geistesgeschichte der Beginn der Neuzeit mit der Renaissance, dem Humanismus und der Reformation einsetzt, beschliesst in der Agrargeschichte die Feldgemeinschafts-auflösung das Mittelalter. Erst diese Reform schuf die materielle Grundlage für den Eintritt des Bauerntums in die moderne Gesellschaft« (s. 141).

Når Behrend til slut vender sig mod den traditionelle »idealistiske« historiefremstilling, der tillægger ophævelsen af livegenskabet (og stavnsbåndet) større betydning, og B. i stedet hævder, at for en realistisk betragtning er ophævelsen af jordfællesskabet væsentligere, må en historiker med interesse for begge reformer blidt protestere mod sammenligningen. Den er urimelig af flere grunde, men mest fordi der er en dybtgående sammenhæng, selv om man nok så meget søger at udskille jordreformen som en landbrugsteknisk bedrift for sig, uafhængig af reformtilhængernes stilling til bøndernes vilkår iøvrigt. Ligesom stavnsbåndsløsningen i Danmark forudsatte en udskrivningsreform, der sikrede det tilstrækkelige antal soldater til rigets forsvar udenom godsejerne, bærer jordreformen vidne om, at en forbedring af bøndernes kår (og i nogen grad også landarbejdernes) tillige blev et rent praktisk formål, i nøje forbindelse med det medmenneskelige syn, der til lykke for bondestanden mere og mere gennemtrængte oplysningstiden, ikke blot flertallet af skribenterne og de udpræget bondevenlige politikere, men også administrationens mænd og en række fremtrædende godsejere.

F. SKRUBBELTRANG

AXEL LINVALD: Kong Christian VIII. Før Eidsvoldgrundloven. København, G. E. C. Gad, 1965. 456 sider. Illustreret. 38,25 kr. – Kong Christian VIII.s Breve 1796–1813. Udgivet af Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie ved AXEL LINVALD under medvirken af ALBERT FABRITIUS. I–II. København, G. E. C. Gad, 1965. 366 + 293 sider. 50 kr.

Det værk, som rigsarkivar Axel Linvald påbegyndte om kong Christian 8., nåede han ikke at fuldføre. Det kan ikke undre; værket var lagt

bredt an, og planen var, at det skulle ledsages af udgaver af kongens dagbøger, optegnelser og breve. Christian 8. levede i den mest brevglade tid i Danmark, da størsteparten af landets borgere kunne skrive, og teleteknikken endnu ikke var begyndt af formidle de indbyrdes meddelelser. Det foreliggende kildemateriale er derfor meget stort; man kunne næppe vente, at enkeltmand skulle nå igennem det, så meget mere som kongens fine, ja ofte gnidrede skrift ikke altid er lige let at læse, især ikke i dagbøgerne.

Alligevel nåede Axel Linvald at forelægge omfattende resultater. De to første bind af kongebiografien tillige med et stort bind, indeholdende optryk af dagbøger og optegnelser, er tidligere anmeldt her i tidsskriftet (11. rk. I, s. 483–87, og IV, s. 95–97). Ved sin død havde han et tredje bind så vidt fremme, at det kunne færdigtrykkes, og dertil føjede sig to bind udtog af Christian 8.s brevveksling fra tiden indtil 1813. Lagt sammen med Linvalds bog om Kronprins Frederik og hans Regering 1797–1807 (København 1923) bliver det til et ganske anseligt livsværk, udført ved siden af embedsgerningen. Det er forståeligt, at der til kildeudgaverne er benyttet fagfællers bistand. Ved udgivelsen af brevene fik rigsarkivaren hjælp af kongelig ordenshistoriograf Albert Fabritius, der ligeledes har fuldendt korrekturlæsningen og udarbejdet navne-registret til den sidst udkomne del af biografien. Illustreringen af bogen er smukt udført af forfatterens søn, museumsinspektør Steffen Linvald.

Det tredje binds første hovedafsnit, om perioden januar-februar 1814, blev på professor Halvdan Kohts foranstaltning og med støtte af Norges almenvidenskabelige forskningsråd udgivet som en slags særtryk i Oslo 1962 under titlen: Christian Frederik og Norge 1814.

Det nu fremkomne bind af biografien bærer undertitlen: Før Eidsvold-grundloven. Foruden Christian Frederiks stillingtagen over for Norges afståelse til den svenske konge følges forskellige udviklingslinjer noget på vej: forholdet til kong Frederik 6., grundlæggelsen af en særlig norsk administration, korrespondancen med det svenske militær og sendelserne til udlandet. Tilblivelsen af den norske grundlov er ikke kommet med. I virkeligheden er det kun to-tre måneders begivenheder, der behandles. Til gengæld er det gjort med stor grundighed. Hvert aktstykke, småt eller stort, som har været at fremfinde om disse ting i Danmark eller Norge, er endevendt og drøftet. Noteapparatet er svulmet op. Mod slutningen flyder fremstillingen ud i større og større bredde og forvandles stedvis til aftryk af kildesteder med en fyldig kommentar. Det er, som om det efterhånden er blevet sværere at holde sammen på begivenhederne, og nogen egentlig slutning på bogen findes ikke. Den må betragtes som ufuldendt. Takket være den nøjagtighed, hvormed mange kildeforhold og detaljer er udredet, er man imidlertid taknemmelig for, at så meget er bragt i trykken, som sket er.

Blandt de træk, som fremdrages klarest, er Christian Frederiks opgivelse af enevælden. Linvald fremhæver, at det især var Georg Sverdrup, der overbeviste ham om det betimelige i dette skridt (s. 124). Det politiske systemskifte kom siden til nytte i argumentationen over for England, men det må antages, at det blev en belastning i prinsens forhold til den enevældige danske konge.

Med særlig opmærksomhed følger man rigsarkivarens fremstilling af Frederik 6.s indstilling til det uafhængige Norge. Nærede den danske konge sympati for Christian Frederiks planer og støttede han dem? I et forarbejde til bogen, en afhandling, betitlet »Omkring Kielerfreden«, som fremkom her i tidsskriftet (11. rk. IV, s. 165–230), søgte Axel Linvald at fremdrage beviser på, at kongen i alt fald nærede sympati for prinsens foretagende. Undertegnede anmelder optog i en artikel i Nordisk Tidsskrift (1964, s. 156–74) en diskussion om rækkevidden af denne sympati. Linvald formulerer herefter sin opfattelse derhen, at »kongen over den hidtidige fællesstat, så længe han ikke mente, at det medførte nogen fare for Danmarks fortsatte beståen som selvstændig stat, har næret fuld sympati for Christian Frederiks oprør mod Kieltraktaten. Heller ikke . . . har Norges prinsregent efter den første tids usikkerhed været i tvivl om dette kongens standpunkt og har derfor også kunnet tage det i betragtning ved fastlæggelsen og udformningen af sin politik. Det er en følge af den tidsmæssige begrænsning af forfatterens undersøgelser vedrørende Nordens historie i 1814, at han ikke nu er i stand til at fastslå, *hvor længe* Frederik 6. og Christian Frederik – eller om man vil Danmark og Norge – har kunnet fastholde deres politik. I almindelighed skal det blot siges, at de i hvert fald ikke har kunnet gøre det længere end til stormagternes endelige indgriben i Norges forhold i sommeren 1814« (s. 138).

Som bevis for Frederik 6.s sympati for Christian Frederiks dåd i tiden efter freden i Kiel anføres især hans lille brev til prinsen den 7. marts 1814, der aftrykkes i bogen (s. 138–39), men hertil er føjet endnu en kilde, nemlig et udateret brev, nu i privat eje, skrevet af lensgreve Conrad Danneskiold-Samsøe, efter Linvalds formodning henimod den 1. maj 1814. En marginalnote til dette brev siger: »Kongen *har* billiget det, han [Christian Frederik] nu gør – dette ved han; thi ej alene til Brock, men til alle andre har kongen billiget, at prinsen tog Norge«.

Af alle andre kilder vides det i øvrigt, at kong Frederik 6. lige fra fredsslutningen i Kiel vaklede over for spørgsmålet om, hvorledes han skulle stille sig til den norske selvstændighedsrørelse. Det er klart, at han i sit hjerte måtte sympatisere med alle de former for modstand, der kunne ydes over for Carl Johan og svenskerne; men det er ikke sagt, at han sympatiserede med Christian Frederiks opgivelse af enevælden og siden med, at han tog kongenavn. Det er heller ikke sandsynligt, at han ret

længe kunne se bort fra, at den norske modstand kunne medføre fare for Danmark. Der er tidlige vidnesbyrd om, at kongen var klar over faren. Udenrigsminister Niels Rosenkrantz indså den fra begyndelsen, og det er urimeligt, når Linvald vil se en kløft mellem kong Frederiks og Niels Rosenkrantz' synspunkter i Danmarks holdning til Norge (s. 154–55). Senere i tiden var Frederik 6. ikke ret venlig over for Christian Frederik, og det er meget tvivlsomt, hvad han kan have næret af sympati for ham henimod den 1. maj 1814. Hvor velunderrettet har Danneskiold-Samsø været?

I øvrigt vidner grevens brev om, at der i Danmark lige så vel som i Norge var folk, der turde hævde den påstand, at når kong Frederik for sig og sine efterkommere havde afstået retten til Norge, så kunne han ikke dermed betage Christian Frederik arveretten til landet. Der har åbenbart hersket højst mærkværdige forestillinger om international ret i de to lande. Linvald indrømmer, at prinsen næppe har draget »de hårfine distinktioner, som falder eftertiden naturlige« (s. 240). Eftertiden må i alle tilfælde se den norske selvstændighedsrørelse som et højst voveligt foretagende, et forsøg på at gå imod den af stormagterne støttede europæiske orden.

Allerede på bogens første side godtager forfatteren det (norske) synspunkt, at en union mellem Norge og Sverige »var uforenelig med dets [Norges] livsinteresser«. Siden fastslås, at Christian Frederiks handlinger især havde til formål at hindre statsforbindelsen med Sverige (s. 38), og dertil hævdes, at han »var ingen fantast, snarere den kloge og kølige natur, som uden at fæste lid til luftige illusioner vurderede deres nytte for hans spil«. Helt igennem understreges prinsens indsats for Norges uafhængighed. Det siges, at ved efterretningen om landets afståelse til Sverige var nordmændene først usikre, men det var prinsens holdning, der bestemte dem til at sætte sig mod fredstraktatens bestemmelser (s. 53). Alt i alt tegnes der et billede af Christian Frederik som en meget betydelig politisk skikkelse. Der tales om hans »instinktive fornemmelse af norske følelser og evne til at give dem udtryk i vendinger, der havde slagordets styrke og virkning« (s. 69). Der tillægges prinsen en virkelig personlig indflydelse på alt, hvad der foregik.

Linvald har selv været bange for, at han skulle overvurdere sin helt; han skriver: »Det har været min stadige bestræbelse under udarbejdelsen . . . at jeg ikke skulle falde for fristelsen til at overvurdere hans betydning, endsiges give arbejdet karakteren af en »Ehrenrettung«. Jeg har været mig bevidst, at faren lå så meget nærmere, som det i særlig grad måtte blive min opgave at udnytte det righoldige historiske materiale, som han personlig har efterladt sig. Samtidig nægter jeg ikke, at det har forøget min arbejdsglæde, at jeg netop derigennem mener at være blevet i stand til bedre end hidtil at vurdere hans indsats, forstå

hans motiver og følge hans gerninger. Tillige tænker jeg, at det vil fremgå af bogen, at samtidens Danmark i højere grad, end man tidligere har vidst det, har levet med i broderfolkets kamp for frihed og selvstændighed og også – såvidt det stod i dets magt – har understøttet dets bestræbelser« (s. 21–22).

Hvad det sidste angår, så er det notorisk, at Danmark sendte de af hungersnød truede nordmænd en humanitær hjælp i form af omfattende kornforsyninger; men der foreligger intet bevis for militær hjælp af betydning, og beviserne for, hvad kong Frederik og danskerne tænkte om rørelserne i Norge, er stadig meget sparsomme. Man må her i stor udstrækning holde sig til, hvad man tør anse for sandsynligt. Hvad Christian Frederiks betydning i Norge angår, så kommer man vel ikke fra, at Linvald har ladet sig noget blænde af prinsens fremtoning – hvilken levnedsskildrer er ikke optaget af sin helt? Men det må fastholdes, at Linvald har godtgjort, at prinsen var meget aktiv for iværksættelsen af Norges uafhængighed, at han optrådte og belagde sine ord meget glansfuldt, og at han havde heldet med sig ved en god del af sine handlinger. Det er svært for danske at forene indtrykket af denne skønne, resolute og veltalende prins med billedet af den ældede, vaklende konge, der siden stod for styret i Danmark.

De senere års forskning synes dog at komme til det resultat, at Christian 8. som konge alvorligt overvejede at indføre ændringer i Danmarks styrelse. Måske vil fremtiden finde mere konsekvens i hans tankegang, end man forhen har tillagt ham.

Udgaven af kong Christian 8.s breve 1796–1813 nåede rigsarkivar Linvald at se færdig just før sin død. Den indeholder et udvalg – et ret snævert udvalg – af Christian Frederiks korrespondance, såvel afsendte som modtagne breve, indtil maj 1813, da han rejste til Norge for at overtage statholderskabet. I det første af de udkomne bind forefindes brevveksling med medlemmer af det danske kongehus og med andre fyrstelige personer tillige med brevveksling med danske statsmænd og embedsmænd, og heri træffer man en god del af kilderne til første del af biografien om Christian 8. I det andet bind er optaget brevveksling med og om Kunsthøgskolen og med kunstnere, forfattere og videnskabsmænd, en hel række bidrag til dansk kunst- og litteraturhistorie.

Det ses af udvalget, at Christian Frederik førte en særlig flittig korrespondance med sin fætter, kronprins Frederik, senere kong Frederik 6., især i årene 1804–07. En del af disse breve er dog udeladt, fordi de tidligere har været aftrykt i Meddelelser fra Krigsarkiverne. Særlig bemærkes blandt det aftrykte en række fortrolige skrivelser om forlovelsen og ægteskabet med Charlotte Frederikke og om skilsmissen 1810. Af prinsens korrespondance med denne hans første hustru skal prinsens egne

breve været blevet brændt, men mange breve fra prinsessens hånd er bevaret, ofte udtryk for et uligevægtigt sind. Meget rørende og i øvrigt behersket er prinsessens afskedsbrev til prinsen (s. 97–98). Udgaven indeholder også nogle af de betænkninger, som Christian Frederik skrev om politiske forhold under krigen med England. Det ses, at han på et tidligt tidspunkt gik imod forbundet med Napoleon. Af korrespondancen med faderen, arveprins Frederik, aftrykkes en lang epistel fra 1803 om skoleundervisningen.

Inden for brevvækslingen med statsmænd indtager brevene fra ejeren af Eidsvoll Jernværk, Carsten Tank Anker, næsten halvdelen af pladsen; de begynder 1801. I øvrigt forefindes en del breve fra Ove Høegh-Guldberg, deriblandt adskillige fra prinsens tidligere år. Korrespondancen om Kunstakademiet dækker årene 1808–12, og man bemærker, at den for en stor del er ført i pennen af prinsen personlig; en god del af pladsen optages af hans forestillinger til kongen om akademiets sager. Blandt de korresponderende malere træffes især Nic. Abildgaard, Peder Malling og J. P. Møller, blandt videnskabsmændene prinsens »guvernør«, professor N. I. Schow, og grev E. R. Vargas-Bedemar, desuden biskop P. O. Bugge i Trondhjem, der 1805 blev vicepræsident for Det Kongelige Norske Videnskabernes Selskab i Trondhjem. I alle tilfælde er kun de væsentligste breve eller brevuddrag taget med i udgaven.

Som det kunne ventes, er udgiverprincipperne fuldt forsvarlige. Megen omhu er anvendt på at opnå en korrekt læsning af teksterne. Hver enkelt korrespondent præsenteres i en kort indledning, og hvert enkelt brev er forsynet med forklarende noter. Et godt register afslutter udgaven.

GEORG NØRREGÅRD

Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, Nr. 17. Flensburg 1966. 655 sider. 170 illustrationer, deraf 4 kortbilag. 19,80 DM.

Få år efter Tysklands kapitulation 1945 tog nuværende rigsarkivar *Johan Hvidtfeldt* det prisværdige initiativ at få udgivet en videnskabeligt underbygget skildring af Sønderjyllands betydeligste købstads, Flensborgs, historie fra dens oprindelse og ned til vore dage. »*Flensborg Bys Historie*« blev under en tremandsredaktion (H. Hjelholt, J. Hvidtfeldt og K. Kretschmer) udgivet af Grænseforeningen og Historisk Samfund for Sønderjylland (I–II. 1953–55). De to bd. omfatter henved 900 sider med 185 billeder. Værket talte hele 21 medarbejdere. Byens historie er naturligt nok set fra et dansk synspunkt, men man bestræbte sig selvsagt for en saglig fremstilling.

Da Flensborg også efter den 2. verdenskrigs afslutning blev ved at være tysk, fattede man 1954 i byens tyske kredse den plan at levere et modstykke til den danske Flensborghistorie. Denne plan er i foråret 1966 realiseret ved den af det byhistoriske samfund udgivne statelige »*Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt*«.

Illustrationsmæssigt må man nok give det tyske værk forrangen, hvad der navnlig skyldes det større format og det anvendte glittede papir. Mange billeder (dog kun ca. 1/4 eller 1/5) er efter sagens natur fælles for de to arbejder, men jævnfører man helsidesbilledet af borgmester A. P. Andresen, maleri af Eckersberg, i det tyske værk (s. 223) med den lille gengivelse i det danske (II, s. 51), falder den sidste igennem. Et mindre grelt forhold gælder C. A. Jensens maleri af agent Andreas Christiansen jun. (s. 246 og II, s. 99). Medens billedet af Flensborg fra slutningen af det 16. årh. (i Brauns *Theatrum urbium* IV. 1588) i det danske værk er gengivet over 2 sider (s. 136–37), findes det i det tyske som et stort sammenfoldeligt bilag og tager sig festligt ud. At man har søgt at variere billedstoffet fra det i det danske værk anvendte, er forståeligt.

Af medarbejderne ved »Flensborg Bys Historie« var nogle flensborgere, men de fleste kongerigske, betydelige specialister på de forskellige områder, der behandlede. Det tyske værk, der er skrevet af en halv snes unge flensborgere, har haft den store fordel at kunne bruge det danske, og dette citeres i noterne særdeles hyppigt. Flensborgs stadsarkivar, dr. *Hans-Friedrich Schütt*, har to store og meget velskrevne afsnit: »Flensburg im Mittelalter« og »Flensburg in der Zeit des Gesamtstaates«, medens dr. *Erich Hoffmann* skildrer »Flensburg von der Reformation bis zum Ende des Nordischen Krieges 1721«. Når dr. Schütts andet afsnit kaldes »helstatens tid«, må det bemærkes, at det ender ca. 1807. De to følgende afsnit, der omfatter tidsrummet til 1864, er behandlet af dr. *Gerd Vaagt* ud fra et udpræget tysk eller slesvig-holstensk synspunkt, men er også det tidsrum, hvor stærke nationale modsætninger brydes. Det er selvfølgelig nok også tyske synspunkter, vi møder i dr. *Horst Windmanns* afsnit: tiden 1864–1920 og i det følgende: 1920–60, der behandles af et team (6 personer) uden oplysning om, hvordan disses samarbejde har fundet sted.

Afslutningen i værket udgøres af tre afhandlinger, som det er en betinget glæde at stifte bekendtskab med. Først prof., dr. *Karl Weigands* gode og oplysende undersøgelse: »Flensburg als zentraler Ort« om byens »wirtschaftliche Ausstrahlungskraft . . . auf sein Hinterland in der Vergangenheit und in der Gegenwart«. Tørstige sjæle møder her både Bommerlund-snapsen og rommen. Dernæst biblioteksdirektør, dr. *Hans Peter Johannsens* sympatiske artikel om »Flensburgs kommunale Kulturinstitute« og museumsdirektør, dr. frk. *Ellen Redlefsens* interessante

gennemgang af »Meister und Werkstätten der Kunst in Flensburg«. Fra det 19. århundrede omtales her fynboen Axel Bundsen, maleren Lorens Frölich og kgl. bygningsinspektør L. A. Winstrup. At man i 1964 af færdselshensyn har nedrevet sidstnævntes stænderhus, må fra et historisk synspunkt beklages.

Det tyske værk er ikke så sagligt opdelt som det danske, men har s. 15 en emneindholdsoversigt, desuden sagregister foruden sted- og personregister. Endvidere indeholder det til slut en række valgtabeller, blandt disse resultaterne af valgene fra 1946 til 1965 til hhv. forbundsdagen, landdagen og byrådet. Ved landdagsvalget i 1947 fik den danske liste over 30.000 st. over for alle andre partiers godt 20.000. Siden har det danske stemmetal været stadigt vigende; om grundene hertil er nationale eller en særlig af økonomiske interesser betinget stemmeafgivning, kan næppe entydigt afgøres.

Det større format og den tættere skrift i det tyske arbejde gør, at der formentlig er nogenlunde samme plads til tekst i de to værker. Men indholdet er mange steder ret forskelligt. På visse punkter tør man sige, at de på en god måde supplerer hinanden, og dette kan også træffe sig, hvor et tysk synspunkt er stillet over for et dansk. På andre steder, hvor de nationale stridigheder spiller ind, gælder, at er det ene rigtigt, må det andet være falsk – i forskellig grad.

Medarbejderne ved det danske værk foretog ganske vist ret omfattende kildestudier i Flensborg byarkiv, hvor der vistes dem udstrakt imødekommenhed af dr. H.-Fr. Schütts fader, den daværende stadsarkivar og udmærkede Flensborg-historiker, dr. *Otto Schütt*. Alligevel er det ikke at undres over, at byarkivet, så vidt skønnes, har leveret fyldigere materiale til det tyske værk end til det danske, når første værks hovedmand er den stedlige stadsarkivar. Af kildehenvisningerne til den tyske bog fremgår, at der er taget meget hensyn til danske historiske værker, der er af betydning for Flensborgs historie. Da denne for de 9/10 deles vedkommende tilhører Danmark, er det mange.

Det er urimeligt i dette store, smukke værk at hæfte sig ved trykfejl, der for øvrigt synes få. En meningsforstyrrende sådan findes dog s. 156, hvor der står »die Stadt« i stedet for »der Staat«. Måske bør man heller ikke for meget hæfte sig ved, at samme navn optræder med forskellig stavemåde, hvad der er flere eksempler på. Den dansksindede biskop i Slesvig Johan Skondelev (d. 1421) skrives af samme forf. snart således, snart Skondelov og snart Skondelef. At alle stednavne i hele hertugdømmet anføres i deres fortyskede form (Tondern, Hadersleben, Sundewitt, Alsen etc.), må ses på baggrund af den historiske fortyskningsproces, men hvorfor skrive »Ochsenberg« (s. 78) om Øksnebjerg på Fyn og »Nystedt« (s. 88) om Nysted på Lolland?

S. 460 hedder det, at i Danmark råder »den forestilling«, at den

sydslesvigske befolkning »nach Art und Rasse dänisch-nordisch sei und die deutsche Sprache und Kultur nur wie ein Mantel den Dänischen Kern verdecke . . .«. Men det første i denne udtalelse er ikke blot en »forestilling«, men en historisk kendsgerning. Om det andet punkt i udtalelsen kan med større ret tvistes. S. 282 kaldes Flensborgs »gamle« kirkegård, der indviedes 1813, for Nordtysklands første kommunale kirkegård, hvad der er helt uhistorisk, da Slesvig før erobringen 1864 intet havde med Tyskland at gøre.

Skønt man fra dansk side ikke har større sympati for begrebet »Slesvig-Holsten«, kan man selvfølgelig ikke benægte, at der efter 1864 kom til at bestå en preussisk provins »Slesvig-Holsten« og efter 1945 et »land« af samme navn i den vesttyske forbundsstat. Men man kan betvivle korrektheden af i et historisk arbejde at bruge denne betegnelse og beboernavnet »slesvig-holstenere« i tider, hvor disse navne ikke er dækkende. Det er, som vilde man kalde skåningerne før 1660 for svenskere. Et kuriøst eksempel på, hvor langt forkærligheden for et »Slesvig-Holsten« kan føre, findes s. 59, hvor man udnævner Christian I til »hertug af Slesvig-Holsten«. Jeg forbigår de talrige andre eksempler.

Ligesom det vilde være utænkeligt, om der ikke i et så stort værk forefandt trykfejl, vilde det være, om man ved en nøjagtig gennemlæsning ikke stødte på urigtigheder eller større og mindre unøjagtigheder. For en ordens skyld noteres en del af disse. S. 80 anføres 1537 i st. f. 1536 som året for reformationens indførelse i kongeriget, og s. 106 lader forf. Christian III dø 1558 i st. f. 1. januar 1559. S. 128 tales om norsk og bornholmsk kobber, men bornholmsk kobber er mig ukendt. S. 224 siges, at Adam Smiths skelsættende værk »The Wealth of Nations«, der udkom 1776, publiceredes 1780.

Under revolutionstiden opstod der forskellige steder i Sønderjylland uroligheder, fremkaldt af dyrtidsår. Johan Hvidtfeldt har behandlet disse indgående i en afhandling i »Sønderjyske Årbøger« for 1945 (s. 128–169). I 1795 kom det i Flensborg til kraftige demonstrationer, og demonstranterne var kommet på den efter magistratens mening »wunderliche Idee« at kræve maksimalpriser på alle levnedsmidler. For at dæmpe uroen tilkaldtes der en større militærstyrke fra Slesvig. Den rykkede ind i Flensborg den 5. juni om morgenen, og dagen efter blev 60 skibstørmere anholdt (»vorgeführt«) og foreløbig to af dem arresteret; strenge straffe fulgte for mange af urostifterne. Affæren skildres af dr. Schütt s. 230 f., men han lader først militæret rykke ind i byen den 6. juni og samtidig foretage »arrestationerne«, om man nu kan bruge dette udtryk. Medens Schütt fremstiller de revolutionære begivenheder på grundlag af arkivalier i Gottorp landsarkiv, bygger J. H. på arkivalier i Rigsarkivet og i Hærens Arkiv.

Dr. Gerd Vaagts skildring af tidsrummet 1807–1864 er, som sagt,

skrevet ud fra et udpræget slesvig-holstensk synspunkt og vidner, forekommer det mig, nærmest om, at »intet er lært og intet glemt«. Som bevis herfor må henvises til danske behandlinger af nævnte tid, og jeg nøjes her med enkelte eksempler. Først nogle urigtigheder. At det ikke var fra 1862 (s. 324), men allerede for byregnskabet 1860–61, at offentliggørelse skete, vilde han have kunnet se i Flensborg Bys Historie. II, s. 193 f. At han s. 306 kalder oberst Bonin for general B., har jeg vanskeligt ved at kritisere, da jeg selv et sted er kommet for skade at gøre det. S. 313 siges, at midt i aug. 1849 kom de »von Friedrich VII ernannten Mitgliedern der Verwaltungskommission« til Flensborg. Men Frederik VII udnævnte kun det ene medlem (Tillisch) af bestyrelseskommissionens (Landesverwaltungs) tre. Har G. V. tænkt på embedsmænd, fungerende under kommissionen, må hertil bemærkes, at sådanne hverken kan kaldes »medlemmer« af den eller var udnævnte af kongen. Når det nogle linjer senere på samme s. hedder, at Slesvig skulde regeres i kongens navn »von einer Landesversammlung«, må det sidste være trykfejl for Landesverwaltung. At Husum s. 314 anføres blandt de byer i Sydslesvig, hvor slesvig-holstenerne »unter grosszügiger preussischer Besatzung« kunde skalte og valte, som de vilde, er urigtigt. At kalde det preussiske militærs optræden for »grosszügig«, når det passivt lod slesvig-holstensk pøbel fordrive danske embedsmænd, som militæret traktatlig var forpligtet til at støtte, er dog vist ikke det helt dækkende udtryk. Og når han (s. 328) kalder den slesvig-holstenske demonstrant, rektor Lübkers forvisning fra byen, januar 1850, for »unrechtmässig«, venter man måske – men forgæves! – en lignende karakteristik af dansksindede flensborgeres deportation i 1848 til Rendsborg. Dansksindedes udskejelser på dagen for de svensk-norske troppers ankomst, den 27. august 1849 om aftenen, placeres i beretningen s. 314, som om de havde fundet sted, før den slesvig-holstenske politimester Krohn om formiddagen lod sine gendarmere rykke ud mod den skare, der på toldboden vilde modtage svenskerne; ved sammenstødet her dræbtes to mennesker, da gendarmene – ved en misforståelse? – gav sig til at skyde med skarpt.

Ved valgene efter anneksionen i februar og august 1867 til den nordtyske rigsdag var der, som bekendt, dansk flertal i Flensborg. Og i 1881, da Gustav Johannsen valgtes til rigsdagsmand for valgkreds 2 (Flensborg-Åbenrå), fik han i Flensborg ved omvalget godt 1000 st. flere end sin modkandidat. Det store danske flertal ved de første valg efter den tyske katastrofe under Hitler (billedet s. 438 viser ham på Flensborg flyveplads) er tidligere nævnt. Alligevel er der hos forf. af det tyske værk en stærk tendens til at ville reducere danskheden i Flensborg til et ringe mindretal. S. 388 hedder det, at Flensborg efter anneksionen omformedes fra en halvt dansk til »eine eindeutig deutsche Stadt« – det danske skolevæsen forbødes simpelthen! S. 397 får vi at vide, at i 1914 skulde

ingen have anset det muligt nogen sinde igen at kunne tvivle om »der deutsche Charakter der Stadt«, og s. 407 tales om den for 90 procents vedkommende tyske by.

Nu har sådanne tyske betragtninger, hvad ikke skal miskendes, selv sagt en god støtte i det sprogskifte, der begyndte i middelalderen, og som i 1. halvdel af 19. årh. gjorde Flensborg til en overvejende tysktalende by. Hvor stærkt det flensborgske dagligsprog alligevel er præget af dansk, fremgår af Karl N. Bocks disputats »Niederdeutsch auf dänischem Substrat« (1933). Flere eksempler (fra tiden efter 1864) på dette blandingsprog bringer det tyske Flensborgværk s. 399. Fra det 17. årh. anføres (s. 586, anm. 369) mange danske påvirkninger på Flensborg-tysk. Nogen stolthed over, at der mellem disse er »Sladdertasche«, føler man næppe.

Skønt de foregående kritiske bemærkninger må anses for væsentlige – og adskillige andre er udeladt – vil jeg gentage, at det gælder langt de største partier af bogen, at man læser dem med udelt tilfredshed og kan glæde sig over den livfulde fremstilling og den fylde af oplysninger, store og små, til byens historie, som man stifter bekendtskab med. Man lærer byens storhedstid i det 16. årh. at kende, hvor indvandrede westphalere svang sig op til storhandelsmænd. De dramatiske krigsbegivenheder i det 17. årh. fængsler en, og man følger i det 18. og 19. årh. i tankerne den vældige flensborgske handelsflåde på dens færd i Østersøen eller mod nord, vest og syd. Standsedes Norges-handelen brat med 1814, var der stadig udbytte at hente med Vestindien- og Grønlandsfarere. Trods flensborgernes »materialistiske« indstilling trives i det 18. årh. både teater- og musiklivet i byen, og sidst i det 19. årh. rejses ved privat initiativ det righoldige Flensborg museum. Nok forekommer værket mig i nogen grad at lide af en grundfalsk historisk indstilling, men det bringer dog ikke blot smukke billeder af førende danske fra tiden efter nationalitetskampens opståen; der gives yderligere en ordentlig omtale af dem. Af den kongetro helstatsmand, den flensborgske stænderdeputerede, agent H. C. Jensen refereres udtalelser (fra 1853) mod indførelse af dansk som officielt sprog i Flensborg, men også hans bekendelse til det danske monarki som »vort fælles fædreland«. Hans tro på, at helstaten ved kongens vilje og stormagternes garanti var fuldt betrygget, afsløredes imidlertid ved begivenhederne i 1864 som bygget på sand.

HOLGER HJELHOLT

CARL-AXEL GEMZELL: Raeder, Hitler und Skandinavien. Der Kampf für einen maritimen Operationsplan. Bibliotheca Historica Lundensis XVI. Lund, Gleerup, 1965. XVI + 390 sider med 6 kort. 45 sv. kr.

Den 10. oktober 1939 bragte den tyske flådechef Erich Raeder for første gang Norge på dagsordenen i Rigs-kancelliet, idet han henledte Hitlers opmærksomhed på den betydning det ville have for krigsmarinen, hvis man kunne sætte sig i besiddelse af støttepunkter på den norske vestkyst. Hitlers reaktion var negativ, for hans interesser og kræfter var helt bundet af felttogsplanerne mod Frankrig, og først i midten af december, da stormagtskonstellationerne stillede sig anderledes, lykkedes det for admiralen at skaffe sig Hitlers øre for et første, helt uforpligtende overslag over de tyske muligheder for at sætte sig fast i Norge.

Det er denne meget væsentlige fase i efterårets tyske militære planlægning som den svenske docent Carl-Axel Gemzell har sat sig for at belyse i disputatsen »Raeder, Hitler und Skandinavien«. Det er ikke ukendt land der her er betrådt, men Gemzell fremlægger et stort og nyt materiale, og bogen er så afgjort den betydeligste der er skrevet om emnet til dato.

Siden 1946, da den allierede militærdømstol i Nürnberg idømte Det tredie Riges storadmiral livsvarigt fængsel som ophavsmanden til overfaldet på Norge og Danmark den 9. april 1940, har initiativet den 10. oktober stået i brændpunktet for forskerdebatten¹ og dermed også for den diskussion om krigsskylden som blev Nürnbergprocessens golde arv til efterkrigstidens historikere. Frontlinierne fulgte her i det store og hele verdenskrigens, idet man fra »vestlig« side understregede fremstødets offensive træk, mens tyskerne fremhævede dets defensive karakter. Selv havde Raeder allerede i de sidste krigsår og senere under processen stejlt hævdet, at hans udspil skyldtes sikre Abwehr-meldinger om engelske forberedelser til en landgang i Norge, og at det altså var af rent præventiv natur. Det var en opfattelse der blev fælleseje for verdenskrigens pensionerede tyske admiraler og som i 1952 fik sin videnskabelige underbygning i Skandinaviens ekspert, professor Walther Hubatsch's store og grundlæggende arbejde »Die deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen 1940«.² Bogen blev hurtigt standardværket såvel indenfor som udenfor Tysklands grænser, men dens apologetiske tendens og stedvis svigtende kildebehandling var mærkbar, og den kunne trods forfatterens ubestrideligt store viden om tyske maritime forhold ikke i længden tilfredsstille. Tværtimod understregede værkets flygtige be-

¹ Vedrørende litteraturen indtil 1952 se Magne Skodvin: Norge i stormaktspolitikken opp til 9. april, (Norsk) Historisk Tidsskrift 1952/53.

² Hubatsch's bog kom i 1960 med uændret tekst under titlen: „Weserübung“. Die deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen.

handling af oktober-initiativet nødvendigheden af en dybtgående analyse ikke blot af Søkrigsledelsens planer i efteråret og vinteren 1939, men også af admiralerne og herunder naturligvis især Raeders søstrategiske tanker i fredsårene før krigsudbruddet. Først herigennem ville Norges-initiativet få de rette proportioner og dets karakter af et offensivt eller et defensivt udspil blive bestemt. Det er Gemzells fortjeneste, at han har givet sig i lag med denne store undersøgelse og i det hele løst den på en tilfredsstillende måde.

Hovedmassen af Gemzells materiale er ikke tidligere offentliggjorte akter fra det tyske marinearkiv, der i et omfang på omkring 60.000 pakker i kapitulationsdagene faldt i de allieredes hænder og senere førtes til London som krigsbytte. Hertil kommer Overkommandoens arkiver, hvor man især hæfter sig ved materialet fra Abteilung Wehrmacht-propaganda og de meget værdifulde samlinger fra Værnemagtens oprustningskontor, Wehrwirtschaftsamts. Også dele af det i øvrigt næsten ødelagte Luftwaffe-arkiv har stået til Gemzells disposition, mens bogens sømilitære problemstilling kun i ringe grad har gjort det nødvendigt at ty til hærens og udenrigsministeriets akter. Det imponerende kildegrundlag afrundes af en række privatarkiver af mere beskednen størrelse og interesse samt af ca. 30 interviews af fortrinsvis højtstående tyske militærpersoner.

En vigtig kildegruppe for Gemzell under hans analyse af udviklingen i trediverne er krigsspillene, og han dokumenterer overbevisende, hvilken betydning Raeder tillagde dem som et led i krigsforberedelserne (s. 28 f.), men han burde i højere grad have delagtiggjort sine læsere i sine refleksioner over deres værdi som udsagn om Søkrigsledelsens faktiske strategiske målsætning på et givet tidspunkt. Krigsspillene var ikke operationsplaner, de arbejdede med en tænkt situation flere år ud i fremtiden og gennemspilledes ofte med skibe der endnu lå på beddingen; også de udenrigspolitiske forudsætninger kan til tider forekomme nok så løse. Det ville have været nyttigt at få klaring over, hvilke betingelser der bestemte krigsspillet, og hvem der dikterede dem. Hyppigt synes det at have været Raeder, men skete det da af egen magtfuldkommenhed, eller var storadmiralen bundet af direktiver fra den politiske ledelse? Og hvilke andre hensyn af mere eller mindre relevant karakter kunne iøvrigt spille ind? Gemzell burde have taget disse spørgsmål op til en principiel drøftelse, og trods sin skepsis overfor interview-formens muligheder havde han sikkert med udbytte kunnet konsultere sine sømilitære vidner på netop dette punkt.

Gemzells hovedopgave har som nævnt været at undersøge »welche strategischen Ziele die Marine, oder richtiger ihr Oberbefehlshaber Erich Raeder, sich beim Ausbruch des zweiten Weltkrieges gesteckt hatte,

sowie welche Mittel er anwandte, um Hitler dafür zu gewinnen« (s. 1). Disputatsen falder dermed naturligt i to hovedafsnit.

Gemzell indleder det første med at påpege, hvorledes den britiske søkrigsteoretiker Sir Julian Corbetts ideer om handelskrigen som flådens hovedopgave efter verdenskrigen slår igennem i den tyske marinepolitik. I modsætning til den tirpitz'ske strategi, der i overensstemmelse med amerikaneren Mahans lære havde lagt hovedvægten på slagskibsflåden og søgt »die grosse Entscheidungsschlacht« i Nordsøen, omstillede man sig nu til at føre krydserkrig og bekæmpe handelsskibene i Atlanten. Corbetts tyske popularisator, viceadmiral Wolfgang Wegener, var den der skarpest formulerede opgøret med den tirpitz'ske æra og som under devisen »Atlantkriegführung von Atlantkriegsstützpunkten aus« proklamerede den nye strategiske målsætning overfor en bredere offentlighed. Gemzell gør et stort nummer ud af Wegeners betydning for den tyske flådes strategiske »revolution« og ikke mindst for Raeders egne ideer, men han synes her at skyde over målet, og jeg skal senere i en anden sammenhæng beskæftige mig mere indgående hermed.

I hvert fald fra 1932 blev handelskrigsførelsen i Atlanten anset for krigsmarinens hovedopgave. Dette drog nødvendigvis problemet om flådens uheldige udgangsposition med sig, og Gemzell følger denne diskussion og påviser på grundlag af et yderst interessant materiale, med hvilken alvor man i marineledelsen så på spørgsmålet om de manglende støttepunkter for Atlantkrigsførelsen, og hvorledes Raeder aldrig forsøgte nogen lejlighed til at frembære sine ønsker herom for Hitler og forsvarsministeriet. Indtil 1938, da Frankrig og Sovjetunionen regnedes for hovedmodstanderne i en kommende konflikt, rettede interessen sig naturligt mod Spanien, Azorerne og De kapverdiske Øer, og også en besættelse af Åland, Dagö og Ösel var med i billedet i forbindelsen med operationer mod den sovjetiske flåde i Østersøen. Derimod har Gemzell kun fundet få reminiscenser i materialet af en diskussion vedrørende sikringen af udfaldsvejene til Nordatlanten, det spørgsmål der har hans hovedinteresse. En præventivbesættelse af Færøerne blev behandlet i Marineakademiets krigsspil i 1936 og dukkede op igen i chefen for »das Flottenkommando«, admiral Carls' krigsspil i 1938. Operationen lå imidlertid tydeligvis udenfor flådens formåen, og i en tale overfor Hitler i februar 1937 slog Raeder da også klart fast, at det var nytteløst at søge Nordsøpositionen forbedret under en krig mod Frankrig. Dette kunne kun ske ved at man satte sig fast på linien Island-Shetlandsøerne-Skotland – og det var en umulighed (s. 62).

Men Gemzell er på jagt efter Norge i støttepunktsdebatten, og han har fundet en tale, holdt af Raeder under gennemgangen af vinterens krigsspil den 12. april 1938 i Kiel, hvori admiralen så vidt vides for både

første og sidste gang i akterne direkte omtaler Wegener og hans forslag om at søge operationsbasen udvidet med en besættelse af Danmark og Norge. Det sker i samme åndedrag som Raeder uden navns nævnelse kommer ind på chefen for Østersøstationen, admiral Albrechts tanker om, at man i tilfælde af en krig mod Sovjetunionen bør besætte øer i Den finske Bugt, og Gemzell finder, at Raeder med sin tale tager afstand fra den albrechtske strategi til fordel for den wegenerske. Han slutter kapitlet med den ganske vist forsigtige konklusion, at Raeders omtale af Wegener måske er et udtryk for, at flådechefen anså viceadmiralens Norgespolitik for det rette alternativ til den skyttegravskrig langs Maginotlinien, som han tidligere havde omtalt med bekymring. I hvert fald viser det, hævder Gemzell, at flådechefen beskæftigede sig med forslaget (s. 70). Jeg har svært ved at følge Gemzell selv i denne beskedne konklusion, som jeg finder baseret på en mistolkning af Kielertalen.

Ifølge Gemzell (s. 63 f.) sagde Raeder her bl. a.: »Eine Durchführung der operativen Möglichkeiten, wie sie hier im Kriegsspiel geschehen ist, bringt jeden Bearbeiter sehr schnell zu der Folgerung im Interesse der Seekriegführung an die politische Leitung oder auch an die Leitung der Gesamtkriegführung gewisse Forderungen zur Änderung der politischen Ausgangslage zu stellen, in der selbstverständlichen Erkenntnis, dass gerade bei der Seekriegführung gewisse Änderungen der politischen Lage sich entscheidend auswirken. So ist es bei der Ostsee-Kriegführung klar, dass der Besitz der Aaland-Inseln, ebenso wie Finnlands und Estlands, unsere Kriegsaufgaben gegen Russland wesentlich erleichtern und vereinfachen würde. Aus demselben Gedankengang heraus kann man den Ideen des Admirals Wegener folgen und zur Durchführung des Seekriegs zunächst die Besetzung von Dänemark und Norwegen verlangen«. Dette ville naturligvis lette søkrigsførelsens opgaver, men, sagde Raeder, man måtte ikke undervurdere de vanskeligheder der var forbundet ved at sætte sig i besiddelse af sådanne baser. Spørgsmålet var derfor, om man ikke i første omgang var bedst tjent med, at de enkelte lande – her nævner Raeder specielt Danmark, Estland og Finland – forblev neutrale; først når deres stilling blev anfægtet af fjenden, kunne man slå til. Og Raeder sluttede: »Wir haben in der Marine immer auf dem Standpunkt gestanden, dass die Zielsetzung der Gesamtkriegführung von der politischen Leitung ausgehen muss. Gerade die Kriegsspiele zeigen uns immer die innige Verflochtenheit zwischen Politik und Seekriegführung. Gerade wir müssen uns deshalb davor hüten, Forderungen an die politische Leitung und Gesamtkriegführung zu stellen, die zwar vom Standpunkt der reinen Seekriegführung als erwünscht und vorteilhaft gelten können, im übrigen aber der gesamt-politischen und Wehrmachtkriegslage nicht Rechnung tragen«.

Det er svært at se, at Raeders tale skulle lægge op til nogen valg-situation mellem på den ene side Albrechts og på den anden Wegeners tankegang. Dens formål var efter min mening overhovedet ikke at tage stilling til de to forskellige offensive stødretninger i deres strategiske brugbarhed – det ville iøvrigt også have været ejendommeligt i en tale der varede 20 minutter og var af så generel natur – men alene at slå fast overfor admiralitetet, at søstrategien må underordnes den politiske konception, et synspunkt der forøvrigt var i strid modsætning til We-geners hovedkrav om at den politiske og militære strategi må underordnes den maritime. Vi savner fra Gemzell en analyse af, under hvilke former og for hvilket forum talen blev holdt. Selv kan jeg ikke befri mig fra den tanke, at Raeders udspil bør ses på baggrund af Blomberg-Fritsch-krisen, der to måneder tidligere havde ført til en betydelig udskiftning i militær-hierarkiets top, og som sikrede Hitlers og partiets greb om Værnemagten. Raeder havde i mere end een forstand en fin fornemmelse for, hvorfra vinden blæste, og det er højst troligt at han netop benyttede denne lejlighed, hvor flådens højeste officerer var forsamlet, til at give dem en opsang og en advarsel. Eksemplet er eet blandt flere på at Gemzells kritiske sans svigter, når han rider sin tese for hårdt.

Det var i virkeligheden først krigsforberedelserne mod England, som fra sommeren 1938 aktualiserede den nordatlantiske operationsbasis. I august nedsatte Raeder en hjernetrust i O.K.M., der afstak hoved-linierne for flådeoprustningen og gennemgik hele den strategiske baggrund for en søkrig mod England. Det vigtigste resultat af udvalgets arbejde blev den såkaldte Z(iel)-Plan, der sigtede frem imod opbygningen af en stor homogen Atlantflåde inden 1945, men også mulighederne for at gennembryde den ventede engelske blokadelinie og chancerne for at erhverve Atlantstøttepunkter blev gennemdrøftet, og de stod igen i centrum for det store krigsspil mod England i vinteren 1938/39. Både dette og ekspertudvalgets overvejelser har afkastet et værdifuldt mate-riale, som Gemzell fremlægger i fyldige og oplysende citater. Meningerne om den rette strategi var som venteligt delte. Raeders nære militære rådgiver, chefen for Østersøstationen, admiral Carls, anbefalede således en erobring af Danmark i forbindelse med et fremstød mod Brest på den franske Atlanterhavskyst, mens et af ekspertudvalgets medlemmer, admiral Witzell, krævede en besættelse af Norge; også staben for »das Flottenkommando« var inde på samme tanke selvom det kun var som en præventivforanstaltning mod en engelsk invasion. Vigtigst er det dog, at Raeder et halvt år før krigsudbruddet klart foretrak den »franske« løsning fremfor en besættelse af Danmark og Norge. En erobring af Danmark fandt han i overensstemmelse med den rådende mening i Søkrigsledelsen unødvendig, da englænderne formentlig ikke ville trænge

ind i Østersøen, og hvad Norge angår slog han fast (s. 142): »Ich glaube . . . sagen zu können, dass ein Stützpunkt in Norwegen, selbst wenn sich die Möglichkeit ergibt, ihn durch eine Wehrmachtoperation in Besitz zu nehmen, nicht die erhoffte Entschlussfreiheit für die ozeanische Kreuzerriegführung erwarten lässt«. Derimod så han i fremstødet mod Brest en plan, der yderligere havde den fordel, at den kunne forenes med Luftwaffes ønsker om baser på hollandsk og belgisk jord.

På baggrund af bl. a. dette citat er det højst mærkværdigt, at Gemzell ikke desto mindre kan fastslå, at Norges-initiativet var »et logisk og konsekvent« udtryk for Raeders fra Wegener overtagne strategiske konception (s. 235), og at det var denne der – for at blive i Gemzells terminologi – tvang ham til at handle, dvs. sætte sig fast i Norge (s. 248). Tesen om storadmiralens elevforhold til Wegener forfølges bogen igennem med stor élan, men under så megen vold på stoffet, at den har svært ved at overbevise.

Gemzell mener således at kunne påvise, at marineledelsens nyorientering bort fra den tirpitz'ske strategi finder sted i nøje tidsmæssig sammenhæng med fremkomsten af Wegeners kampskrift »Die See-strategie des Weltkrieges« i 1926. Det er i bedste fald en meget skematisk forklaring på et nybrud i flådepolitikken som har sine rødder tilbage i et kompleks af historiske, politiske, tekniske og økonomiske forudsætninger. Gemzell ser beviset deri, at krigsspillene indtil 1925/26 endnu helt er præget af tanken om »die Entscheidungsschlacht«; han synes imidlertid at glemme, at flådeslaget endnu var målet for krigsspillet i 1928, to år efter at Wegeners bog var kommet som privattryk. Et andet argument finder Gemzell i Panserskibsprogrammet af 1927, men han er ikke i stand til på noget samtidigt materiale at overbevise om, at marineledelsen med bygningen af det første lommelagskib endeligt havde lagt sig fast på handelskrigen i Atlanten; derimod henviser han til to Raeder-udtalelser fra henholdsvis 1933 og 1937, der tværtimod at fremhæve den atlantiske målsætning med lommelagskibet understreger de begrænsede opgaver, man oprindeligt havde tiltænkt det i Nordsøen (s. 153–54). Lommelagskibet og dets to efterfølgere var da langt snarere børn af Versaillestraktatens maximumsbestemmelser for slagskibsbyggeriet og udtryk for ønsket om, at man kunne få rådighed over hypermoderne, all-round krigsskibe til indsats mod den overlegne franske sømagt. Det undrer også, at Gemzell her som andre steder som bevisst benytter historiske fremstillinger udarbejdet i marinens krigsvidenskabelige afdeling uden kommentarer endsige reservationer (s. 33 f.). Nok var der her tale om en historisk forskning, men arbejdsgiveren var nu i første række Raeder og ikke Clio, og der er næppe fra afdelingen udgået noget værk som ikke har været bestillingsarbejde og som ikke har haft sit

ganske specifikt flådepolitiske sigte. Gemzells krav om, at ethvert dokument bør vurderes på baggrund af dets tilblivelseshistorie, burde derfor også have sat sig spor i en analyse her.

Væsentligt for den rette forståelse af marineledelsens forhold til Wegener er det imidlertid at gøre sig klart, at denne kun er elev af Julian Corbett, der allerede i 1911 havde introduceret den nye lære om handelskrigen i sin »Some Principles of Maritime Strategy«. Gemzell er naturligvis klar over dette og understreger da også, at Wegener kun er original i sin omplantning af englænderens ideer til tyske forhold og i sin specielle »franske« og »dansk-norske« løsning på støttepunktproblemer (s. 18 og 24). Men han glemmer hurtigt dette forbehold og henviser i det følgende bestandig i bred almindelighed til Wegener, når han med større ret burde have citeret Corbett (se f. eks. s. 61, 97, 137 og 148). Tilsvarende kan heller ikke Raeder komme med nogen almindeligt holdt betragtning af søstrategisk natur, uden at Gemzell straks kan henføre den til Wegeners lære (se f. eks. s. 39, 41 og 48). Det skaber falske associationer hos læseren om Wegeners norske engagement, og det har da også sløvet Gemzells eget blik for, hvornår Wegener med rette kan siges at være original. Iøvrigt er Raeder ikke født »wegenerianer«, hævder Gemzell, der vil mene at hans »omvendelse« finder sted, efter at han i 1928 blev udnævnt til flådechef. Gemzell kender imidlertid ikke meget til Raeders indstilling i disse år og nøjes med at henvise til hans tobindsværk om krydserkrigen 1914–18, som den daværende Kapitän zur See arbejdede på i årene fra 1922 til 1923. Raeder skulle her endnu stå helt under indtryk af den tirpitz'ske strategi. Nu er hans opfattelse i dette arbejde betydeligt mere nuanceret, end Gemzell vil gøre det til, men iøvrigt er »Kreuzerkrieg« vel ikke den kilde man først og fremmest bør gå til, når det drejer sig om at udforske, hvad Raeder mente om verdenskrigens flådepolitik i disse år. Arbejdet var officiel marinehistorie, de to første bind i monumentalværket »Der Krieg zur See 1914–18«, og Marinearkivet stod som udgiver og sponsor. Værket var en hyldest til indsatsen under krigen og skulle bidrage til »das deutsche Volk wieder zusammenzuschliessen zu treuer, selbstloser Arbeit im Dienste der Gesundung des Wiederaufbaus unseres deutschen Vaterlandes«! (Kreuzerkrieg, Bd. I, s. VIII). Stedet var således næppe egnet til noget opgør med admiralstabens politik, og Gemzells argumentation virker for overfladisk og for løs her.

I februartalen 1937 var Raeder under udviklingen af sine strategiske betragtninger bl. a. inde på verdenskrigens forfejlede marinestrategi og lagde sig her tæt op ad Wegeners kritik. Gemzell foretager en sammenligning mellem talens ordlyd og tilsvarende afsnit i »Die Seestrategie des Weltkrieges« og konstaterer en »idemæssig afhængighed af Wegener som

endog kan belægges verbalt«. Han konkluderer, at Raeder hermed i praksis har vist sig som en tro elev af Wegener (s. 57). Men Gemzell synes helt at overse, at denne overensstemmelse ikke nødvendigvis behøver at udtrykke andet, end at admiralen under udarbejdelsen af sit manuskript har benyttet Wegeners bog for dens klare sprogs og præcise formuleringers skyld, og at dette ikke i sig selv konstituerer et lærer-elev forhold. Analysens konklusion afslører imidlertid, at den svenske historiker under forfølgelsen af sin tese slet ikke har haft blik for den meget nærliggende tanke, at Wegener ikke var manden bag nybruddet i den tyske flådestrategi, men kun dens talerør. Det er i hvert fald et synspunkt der ville have unødvendiggjort Gemzells krampagtige tolkningsforsøg og som burde være taget op til en undersøgelse.

Gemzells forfejlede Wegener-tese kan imidlertid ikke ødelægge det glimrende oplæg som den svenske forsker gennem fremstillingen af støttepunktsdebatten i mellemkrigsårene har givet til forståelsen af Raeders og Søkrigsledelsens planer og overvejelser i krigens første måneder. Her befinder Gemzell sig i en periode der er struktureret af historikere før ham,³ og hvis hovedkilder længe har været kendte, men alligevel formår han på grundlag af sine arkivundersøgelser at føje væsentlige sider til, og han har skabt et organisk sammenhængende og i det hele overbevisende billede af Raeders vej frem mod udspillet den 10. oktober. Meget overlegent og dygtigt gennemført er således den kildekritiske analyse af traditionsudviklingen bag Raeders konferencenotat af nævnte dato (s. 293–330). Gemzell viser her, hvorledes notatet, der oprindeligt stod helt uformidlet, fra 1944 underkastes en bevidst forfalskning fra den nu afgåede storadmirals side, idet accenten forskubbes fra Norges-initiativets offensive til dets defensive træk, en udvikling der kulminerer i vidneforklaringerne under Nürnbergprocessen. Da Gemzell iøvrigt ikke i det samtidige materiale har kunnet finde spor efter de omtalte rapporter om engelske invasionsforberedelser, men tværtimod mener at kunne påvise, at Søkrigsledelsen i de første krigsmåner regnede med en tilbageholdende engelsk holdning i Nordsøen, føles Gemzells argumentation tvingende.

Særdeles vigtig og nyskabende er også den svenske historikers placering af Norgesinitiativet som led i den kamp Raeder i de sidste år havde ført med de andre værnsgrene for at vinde Hitler for en maritim operationsplan⁴. Da han i oktoberdagene må opgive forhåbningerne om, at vest-offensiven kan føres igennem til egnede støttepunkter på den franske

³ Især Magne Skodvin: *Striden om okkupasjonsstyret i Norge*, 1956, Walther Hubatsch: „Weserübung“, 1960, og Earl F. Ziemke: *The German Northern Theater of Operations 1940–45, 1960*.

⁴ Se her universitetsadjunkt Ib Damgaard Petersens afhandling: *Aksen OKW-OKM*, ovenfor s. 91 ff.

Atlantehavskyst, ser han i Norges-planen et middel til at virkeliggøre sine drømme om flådens forrangstilling og genvinde det terræn som han havde sat til, siden krigsudbruddet overraskede flådeoprustningen og umuliggjorde Z-planen. Men Raeder kommer til kort med sine ønsker, fordi Hitler tænker i andre strategiske baner end sin flådechef og tror på den »korte« krig, d. v. s. blitz-krigens muligheder. Også her har Gemzell gennem fremhævelsen af Hitlers strategiske alternativ: den »lange« krig og den »korte« krig udvidet vort syn på dynamikken i den militære planlægning i 1939. I januar 1939, da England rykker frem som hovedfjenden, indstiller Hitler sig på den »lange« krig og sikrer flådens prioritet gennem godkendelsen af Z-planen, men krigsudbruddet og erfaringerne fra Polen får ham til at satse på den »korte« krig, hvor flyet og tanken står i centrum. Alle Raeders bestræbelser for at få Førens godkendelse af et revideret oprustningsprogram baseret på ubåds-våbenet og hans ønsker om støttepunkter i Norge bliver derfor gjort til skamme, indtil Hitler i november-december p. g. a. ubevægeligheden på vestfronten atter begynder at hælde til den »lange« krig. Synspunktet er frugtbart, omend det kræver en grundigere videnskabelig underbygning for at overbevise end den Gemzell har haft tid til at foretage.

Periodens afgrænsning kan naturligvis altid diskuteres. Jeg mener, at det er uheldigt at Gemzell lader fremstillingen slutte den 14. december med Quislings besøg i Berlin og Hitlers ja til en foreløbig undersøgelse af Norgesproblemet. Ikke blot har han dermed skabt et skel i de tyske overvejelser som ikke fandtes, for Hitler havde endnu ikke besluttet sig til noget som helst og var tøvende og vakkende lige indtil Altmark-affæren den 17. februar 1940, men han er også løbet ind i en hel række nye problemer som ikke kan anskues ud fra den anlagte tyske synsvinkel, men kun kan forstås på en international baggrund. Derfor havde den rette afgrænsning efter min mening været den 10. oktober. Nu må man kun håbe, at Gemzell i det annoncerede andet bind gennem et oplysende resumé forstår at knytte den brudte tråd sammen igen og så iøvrigt har tid og kræfter til at foretage den parallelundersøgelse af de tyske og allierede planer som vil være et sådant binds egentlige raison d'être.

Den der søger til Gemzells disputats for at hente inspiration til debatten omkring samtidshistoriens særlige metodeproblemer vil blive skuffet. Den svenske forsker står på et positivistisk grundlag og fastslår uden tøven, at hans formål har været at give et *objektivt* billede af den tyske Norgesaktion (s. 1 og 2); imidlertid dementerer hans forfølgelse af Wegener-tesen på det kraftigste, at dette skulle være muligt. Til samtidshistorikere, der som han selv er ved at gå til bunds i dokumentdyngerne, har han kun det råd at underkaste ethvert aktstykke en nøje kildekritisk prøvelse (s. 2). Vi havde imidlertid gerne hørt en smule om de tanker han trods alt selv må have gjort sig under udvælgelsen af sit kilde-

materiale. Heller ikke til sine interviews har han nogen kommentarer. Det er trist, for vi står alle meget famlende på dette nyopdyrkede felt, og enhver metodisk erfaring er her af den allerstørste interesse. Gemzell, der iøvrigt har givet en yderst fyldestgørende karakteristik af sine forskellige kildegrupper og har gjort et stort arbejde for at følge deres tilblivelse og overlevering, burde også have indføjjet nogle data om de optagne interviews, f. eks. om han har benyttet båndoptager, om hans referater er blevet godkendt af de interviewede og i det hele taget under hvilke former samtalerne har fundet sted. Færre end en snes gange henviser Gemzell til sine interviews og sin korrespondance, og det sker da for at belyse mindre, ofte helt perifere spørgsmål af organisatorisk, biografisk eller arkivalisk karakter (se f. eks. s. 15, 37, 132 og 340). Holdningen afslører en betydelig skepsis overfor interviewets muligheder og burde være begrundet nærmere. En undtagelse fra det almindelige billede danner kun redegørelsen for Panserskibsprogrammet, hvor Dönitz, Wagner og Weichold må rykke i marken for at støtte forfatterens tese (s. 34). Da alle tre søofficerer imidlertid i årene 1926–28 indtog underordnede poster i flåden, kan deres vidneudsagn om marineledelsens planer og motiver ikke overbevise. Ejendommeligt forekommer det også, at Gemzell må ty til generaladmiral Böhm for at få oplysninger om forsvarsministeren, general Groeners udenrigspolitiske situationsbillede i 1932 (s. 36). Böhm var det år kun afdelingsleder i marineledelsen, og Gemzell burde nok have kunnet finde en bedre kilde. Til gengæld behøver han hele 9 interviews til at fastslå det nære forhold mellem Raeder og hans stabchef Schulte-Mönting (s. 323). Eksemplerne tyder på en betydelig usikkerhed hos Gemzell i benyttelsen af dette problemfyldte materiale, og det havde ikke gjort forfatteren ringere, om han havde delagtiggjort læserne i sine bekymringer.

Trods sine svagheder er Carl-Axel Gemzells disputats imidlertid en bog med meget store kvaliteter, og dens fremkomst har betydet en væsentlig landvinding for forskningen af dette vigtige tidsforløb i den anden verdenskrigs historie.

HANS KIRCHHOFF

Nyt fra historisk videnskab

KONGRESSER OG MØDER

I UGEN fra den 29. august til 5. september 1965 afholdtes *Den 12. Internationale Historikerkongres* i Wien. Dagen før aabningen fastlagde et komitémøde de forslag, der senere vedtoges af kongressen. I stedet for den i 1963 afdøde H. F. Schmid (Østrig) valgtes 1. vicepræsident A. A. Gouber (Sovjetunionen) som kongressens præsident, hvorefter han afløstes af P. Harsin (Belgien) som komiteens blivende præsident. G. Ritter traadte paa grund af sygdom tilbage og erstattedes af B. C. Shafer (U.S.A.), mens forretningsudvalget fornyedes med A. Gieysztor (Polen) og F. Engel-Janosi, der som præsident for den østrigske nationalkomité sammen med præsidenten og generalsekretæren M. François havde forestaaet tilrettelæggelsen af kongressen.

Takket være placeringen var kongressen besøgt af langt flere end nogensinde før. Wiens turistattraktioner gjorde sig stærkt gældende. Man regnede med omkring 2400 aktive deltagere foruden ægtefæller og andet følge, men deltagerlisten svarede daarligere end normalt til de faktisk fremmødte. Bortset fra aabnings- og afslutningsmøderne udgjorde universitetet med den aabne gaardhave, søjlegangene og de brede korridorer en ypperlig ramme for kongressen; derimod kneb det med at fordele de mange sektioner rigtigt i de noget triste og altomodne forelæsningsale. Overfyldning vekslede med tomhed og vidnede om, at arrangørerne ikke havde evnet at vurdere interesserne rigtigt.

Gang paa gang er det blevet dokumenteret, at historie er en vanskelig disciplin for almene internationale kongresser. Det fælles og samlende historiske realstof er for ringe i forhold til de lokale og saglige særspørgsmaal, de fælles teoretiske og metodiske problemer ikke skilt tilstrækkeligt ud fra de konkrete kilder. Den voksende specialisering og den geografiske ekspansion har yderligere understreget denne mangel paa samling og fællesskab blandt historikerne. Paa kongressen i Stockholm i 1960 blev der dels klaget over, at emnerne var saa splittede, at kongressen stod i fare for at falde fra hinanden, og dels over at emnerne i for høj grad var samlet om traditionel europæisk historie; samtidig hævdedes, at de mange specialkommissioners formøder trættede deltagerne og svækkede interessen for den store kongres. Ved forberedelsen af denne kongres havde man lyttet til kritikken og fastlagt en ny fremgangsmaade. Man henviste kommissionerne til at lade deres forhandlinger og symposier indgaa i en særlig sektion under selve kongressen, hvad der dog ikke forhindrede et par organisationer i at afholde deres møder umiddelbart forinden, komiteen for økonomisk historie i

München og militærhistorikerne endda i selve Wien. Desuden var enkeltforedrag helt bandlyste; alle kommunikationer skulde indordnes i af komiteen fastlagte emner, hvorom udpegede historikere meddelte forud trykte rapporter. Ud fra dette princip deltes kongresforhandlingerne i 4 sektioner, to med store temaer til heldagsdebat, mens den tredje var forbeholdt specialkommissionerne (med fri og selvstændig dagsorden), og den fjerde fik tildelt en række mindre emner, der paa traditionel maade deltes op i tre kronologiske og een metodisk undersektion. Af de to store sektioner angik den første saakaldte »grands thèmes«, der med ensidig hovedvægt paa den nyere tids historie spændte fra første dags nye, uoversættelige og diffuse begreb »l'acculturation« til det tilsyneladende konkrete »bilan du monde en 1815« paa kongressens sidste dag, mens den anden, kaldet »histoire des continents«, var helliget de ikke-europæiske verdensdele og spørgsmaalet »la décolonisation«.

Indtrykket af denne nye form var broget, stærkt varierende fra sektionsmøde til sektionsmøde. I det store og hele maa man dog mene, at den ikke i Wien fandt frem til nogen ideel løsning. Deltagelsen fra de oversøiske lande var (bortset fra U.S.A.) ikke nær saa stor som ventet, og bl. a. af den grund indfriede sektionen om kontinenternes historie ikke forventningerne. Den store vanskelighed at faa gode oplæg til at fortsætte i frugtbar diskussion blev kun i meget ringe grad overvundet, og denne mangel var særlig mærkbar ved »les grands thèmes«. De ideologiske udladninger mellem Øst og Vest var nok mindre dominerende end ved de tidligere kongresser, men til gengæld prægedes debatten af lange og perifere indlæg, der skar debatten i stykker. Alt for mange talere stod frem for at plædere for sin lille nationale eller personlige Hassan i forhold til et ligegyldigt eller overset punkt i rapporten – vel forberedt hjemmefra men uden relation til diskussionen. Men ogsaa bortset herfra var det ofte svært for talerne at komme paa talefod med hinanden. Det gjaldt ikke blot det monstrøse og uopdyrkede emne, *acculturation*, men vel endda nok saa meget den mondiale status og struktur i 1815, hvor politiske divergenser yderligere øgede splittelsen; end ikke alle de særligt indbudte eksperter naaede at faa ordet.

Ogsaa inden for de mindre emner kunde disse perifere og ligegyldige indlæg til tider virke lammende paa diskussionen, og een ting savnede man til afveksling fra dette opbud af korte (eller lange) indlæg i forhold til rapporter, nemlig et vel disponeret foredrag af en fremtrædende historiker om et centralt emne. I dette indlægs-kaos var det aldeles velgørende at overvære den belgiske historiker F. Vercauteren's foredrag om metode og synspunkter for udforskningen af de middelalderlige byer; det var et foredrag til erstatning for en lovet trykt rapport, der ikke var blevet færdig. Den paafølgende debat var dog heller ikke her fri for de sædvanlige skønhedspletter.

Paa denne baggrund kunde det ikke undgaas, at specialkommissionernes møder blev populære. De var led i et løbende program, som regel bedre forbedrede, og indlæggene mere samlede og saglige. Til gengæld bevirkede den store tilstrømning ofte, at der blev pladsnød i de tildelte alt for smaa lokaler. Kommissionen for »l'histoire des Assemblées d'Etats« led i hvert fald kraftigt under, at møderne gennemførtes i en tæt drivhusatmosfære, mens mange aabnede døren forgæves.

Der er næppe tvivl om, at det vilde være gavnligt, om man paa de kommende

kongresser indrømmede kommissionerne en mere central placering. Man bør sikkert ogsaa være mere omhyggelig ved valget af de store emner; det er tvivlsomt om et valg, dikteret af ønsket om at stimulere til forskning, er helt saa frugtbart som et centralt emne, hvor en debat allerede er i gang. Men hovedproblemet er stadig, som det altid har været, at faa diskussionen samlet om det væsentlige. Tanken om paa forhaand at udpege eksperter til at indlede diskussionen forekommer bestikkende; forsøget i Wien faldt ikke heldigt ud, men det er vel værd at prøve endnu en gang.

Wienerkongressen udfordrede nok til kritik, men den var alligevel indholdsrig. Den var anlagt efter store linier, dens rapporter samlede og videreførte forskning fra mange felter, ofte i fremstillinger af blivende værdi. Rapporterne er kongressens basis og vejviser for den enkelte, og med lidt held og taalmodighed var det ikke vanskeligt at finde frem til de diskussioner, hvor man kunde opnaa det, der er det væsentlige for kongresserne: indsigt i synspunkter og stimulanter til udvidelse af ens egen historiske horisont.

Paa kongressens afsluttende møde modtog man indbydelse fra Sovjetunionen til at lade næste kongres afholde i Moskva 1970.

AKSEL E. CHRISTENSEN

INTERNATIONALE kongresser for økonomisk historie er en ret sen tilføjelse til kongressernes frodige familie; først i Stockholm i 1960 afholdtes i forbindelse med den almindelige internationale historikerkongres den første kongres for økonomisk historie. Initiativet blev fulgt op to år senere med en kongres i Aix-en-Provence, og 23.-27. august 1965 afholdtes i München den tredje internationale kongres for økonomisk historie. Under møder i forbindelse med denne kongres blev det fremtidige arbejde lagt i mere faste rammer, idet der stiftedes en Association Internationale d'Histoire Économique med tilslutning fra ca. 50 nationale og internationale videnskabelige institutioner og sammenlutninger. Det vedtoges at modtage en indbydelse fra University of Indiana, Bloomington, USA, til afholdelsen af den fjerde internationale kongres i august 1968, og at den femte internationale kongres skal afholdes i 1970 i forbindelse med den trettende internationale historikerkongres i Sovjetunionen.

Med omkring 500 tilmeldte deltagere bekræftedes endnu engang interessen for et internationalt samarbejde i denne disciplin. München kan vel endda ikke som kongresby kaldes særlig tillokkende, dog må det indrømmes, at der fra de tyske værter side var gjort et udmærket arbejde for at gøre rammen om kongressen så tiltalende som muligt. Derimod er det kun med visse begrænsninger, at man kan komplimentere kongressens franske sekretariat. Rapporter og bidrag var kun i undtagelsestilfælde rundsendt til deltagerne forud for kongressen, og endnu ved kongressens åbning var en del duplikeret materiale ikke ankommet; efter hvad der oplystes, fordi det sad fast i den tyske told. Ingen kan være i tvivl om de redaktionelle, administrative og økonomiske vanskeligheder, der er forbundet med udsendelsen af kongresmateriale. På den anden side må man fastslå, at det *kan* lade sig gøre, hvad f. eks. de almindelige internationale historikerkongresser beviser, og at en hurtig mangfoldiggørelse og fordeling af kongresmateriale, selv i den mest skræbete form, mangedobler det faglige ud-

bytte af en kongres. Deltagerne må nu søge trøst i løftet om, at kongressens akter vil foreligge trykt, før de mødes næste gang.

Kongressen var opdelt i femten arbejdssektioner, hver under ledelse af en »convener«, der havde indkaldt foredrag og afhandlinger, og som eventuelt selv forelagde en samlet rapport for sektionen. Gennemført med omtanke var det en udmærket arbejdsplan, der gjorde det muligt at skabe balance mellem de formelle indlæg og den uformelle diskussion og at forfølge beslægtede problemer gennem flere dages arbejde. Meget afhang imidlertid af convenerens evne og vilje til at lægge en plan og overholde den. Flere af sektionerne overdængedes i den grad med formelle indlæg, at tiden til diskussion blev meget knap. Også til convenerens myndighed som ordstyrer stilledes der i visse sektioner meget store krav.

Sektionernes arbejdsemner viste stadig en overvægt til »historikernes økonomiske historie«, dog kunne man på flere felter konstatere nye strømninger, det gjaldt f. eks. den fremtrædende plads, man havde indrømmet demografien, og især den tydelige bestræbelse for at inddrage felter, der traditionelt opfattes som værende i det mindste på grænsen til den materielle folkekultur, som f. eks. sundhed og sygdom og byernes forsyning. Fra dansk side blev der deltaget aktivt i sektion 7 (professor Sv. Aa. Hansen og redaktør Aksel Lassen), sektion 8 (professor Rudi Thomsen) og sektion 13 (professor Kristof Glamann og amanuensis Niels Steensgaard).

Det er naturligvis ikke muligt for en enkelt at give en bedømmelse af arbejdet i alle sektionerne. Særlig tilfredshed syntes der at være med ødegårdssektionen, der blev ledet af professor LeGoff fra Paris, og befolkningssektionen, der blev ledet af professor Eversley fra Birmingham. Dyrkerne af handelshistoriens klassiske århundreder mødtes i sektion 5, Foretagendernes Struktur, der blev ledet af professor Kellenbenz fra Köln, og sektion 13, Den internationale Handels Instrumenter, hvor professor Glamann fra København var convener. Begge disse sektioner udmærkede sig ved en rimelig balance mellem formelle og uformelle indlæg. Fra den sidstnævnte sektion vil man ikke mindst huske den levende diskussion mellem tre af handelshistoriens „grand old men“, Lane, de Roover og Lopez.

NIELS STEENSGAARD

JYSKE SAMLINGER indleder sin æra under det nye navn Historie med en række metode-teoretiske afhandlinger (også udgivet separat under titlen »Historisk metode i forskning og undervisning« af Jysk Selskab for Historie, adr. Erhvervsarkivet, Vester allé 12, Århus C. Pris: 12 kr.). Det hænger dels sammen med, at den første nordiske fagkonference om historisk metodelære blev holdt i Århus 20.–24. juni 1965, dels med at den ene af initiativtagerne til konferencen var universitetslektor H. P. Clausen, der sammen med professor Ottar Dahl, Oslo, under den nordiske historikerkongres i Bergen i 1964 fik organiseret et samarbejde om studiet af og undervisningen i historisk metodelære ved nordiske universiteter.

I første omgang kunne man ikke lægge nogen snævrere ramme om konferencens arbejde, men det lykkedes alligevel et udvalg, bestående af Clausen, Ottar

Dahl og docent Jørgen Weibull, Lund, at samle en række foredrag, der belyste væsentlige sider af metodelæren.

Ottar Dahl belyste »Terminologi og systematik i kildeteorien«. Han tilsluttede sig Erslevs skelen mellem talende og stumme kilder på grundlag af historikernes brug af materialet, men foretrak betegnelserne meddelende og ikke-meddelende. Blandt de første kaldte han alle kilder, der vil fortælle noget af faktisk art, for berettende kilder; hertil hører således også for eks. regnskabsbøger. På den måde bliver imidlertid »beretninger« i gængs forstand en undergruppe under berettende kilder, og det genoprettes ikke helt af, at man kalder beretningerne for litterære eller episke kilder, for ikke alle beretninger er litterært udformede. Med denne beskedne indvending må man dog først og fremmest tilslutte sig, at »levninger« og »beretninger« ikke betegner forskellige kildearter, og her har Ottar Dahl gjort en vigtig indsats ved at gøre opmærksom på skellet mellem kognitive og normative eller evaluative elementer i kilderne. Derimod forekommer det vel radikalt, når Dahl vil udmønstre afhængighedskritikken af den historiske metodelære som et filologisk specialproblem, undtagen hvor der er tale om reale vidneforhold. For det første vil verbaloverensstemmelser o. l. ofte have betydning for vurderingen af ligheder eller forskelle i reale vidneforhold, for det andet må man ikke undervurdere de historiske landvindinger, som traditionsanalysen har gjort, og dennes vigtigste redskab er studiet af teksternes indbyrdes afhængighed. Når denne form for kritik spiller en så stor rolle i den klassiske metodelære, skyldes det dog nok, at denne blev udarbejdet på grundlag af middelalder-forskning, og Ottar Dahls betragtninger hænger vel også sammen med et ønske om at gøre metodelæren mere repræsentativ for historieforskningens problemer.

Noget tilsvarende gav H. P. Clausen udtryk for i sit foredrag om »Målsætning og hjælpemidler i metodeundervisningen«. For så vidt som en enkelt periodes tekniske problemer ikke bør dominere, må man give ham ret: når man underviser i diplomatik og sfragistik, bør man også give indblik i statistisk teknik for eks. – og enhver mere speciel undervisning i hjælpevidenskaber bør gives før det egentlige propædeutiske metodekursus. Men hvis de eksempler, der benyttes i dette kursus, skal være fordelt over alt for stort et fagområde, kommer man i konflikt med Clausens hovedkrav: at metodeundervisningen skal ske ud fra en nogenlunde explicit helhedsopfattelse af den historiske forskningsproces; for en sådan erhverver man sig først og fremmest gennem sin egen forskning. På de områder, man ikke selv har arbejdet med, er man til dels prisgivet andres problemstillinger og resultater, hvilket gør undervisningen til en demonstration, snarere end en indføring i forskningens problemer i almindelighed. På den anden side skal man nok også passe på ikke at systematisere metodelæren for stærkt for at gøre den almen-gyldig. I den elementære undervisning er det lige så uheldigt at gøre metode til en specialdisciplin som at knytte den til en begrænset del af historien eller at indskrænke den til kildekritik i betydningen troværdighedsundersøgelse.

En af de discipliner, Clausen anbefalede til historikernes bevågenhed, var vidnepsykologien, og netop dette fags mulighed som hjælpevidenskab for historien var et af de »Specielle kildeproblemer i den nyeste tids historie«, som universitetsadjunkt Henning Poulsen tog op. Ikke alene er kendskab til vidnepsyko-

logi af værdi, når man samler materiale ved at optage interviews, men det kan også være en hjælp til udnyttelse af skriftlige beretninger, ikke mindst fra kilderige tider, hvor der ofte er flere fremstillinger af samme hændelse. Her fandt Poulsen korrektiver og supplementer til det kapitel i den gamle metodelære, som Erslev kaldte »slutning til virkeligheden«. Også indlæringspsykologien kan være historikeren til nytte ved at oplyse om, hvilke faktorer der fremmer eller hæmmer erindringen. Her kan teorien om, at flere øjenvidners samstemmende forklaring støtter hinanden, modtage et nyttigt korrektiv i påpegelsen af, at de kan ligge under for en gruppeforklaring.

Medens Henning Poulsens betragtninger har særlig relevans for begivenhedshistorien, der nu til dags ikke mindst dyrkes i den allernyeste tids historie, beskæftigede Jörgen Weibull sig med større sociale sammenhænge i sit indlæg om »Kvantitative metoder i historisk forskning«. Han understregede, at den fremgangsmåde at skaffe sig massedata ved at se bort fra de individuelle særtræk og behandle dette materiale statistisk ikke er ny, men at man metodisk i overvejende grad har beskæftiget sig med materialets tilvejebringelse og kildeanalysen. I stedet ville Weibull undersøge det næste trin, de problemer, der er knyttet til udnyttelsen af det statistisk bearbejdede materiale på grundlag af en undersøgelse af forholdet mellem stemmeafgivningen og vælgernes sociale gruppering. Han havde erfaret, at de samme data med ganske små forandringer i opdeling eller gruppering kan give helt forskellige resultater. Bl. a. derfor kan korrelationskoefficienten alene ikke afgøre, hvilken af flere matematisk mulige løsninger der er den bedste – disse løsninger må vejes op mod kildebelæg af anden karakter.

Også Jörgen Weibulls foredrag blev således en studie i »slutning til virkeligheden«. Derimod havde professor Pentti Renvall et videre sigte, idet han påpegede, at historikeren både i arbejdet med kilderne og i teoridannelsen opererer med meningsfyldte helheder. Af den ældre metodelære kunne man få det indtryk, at forskningen foregår additivisk ved at den ene, i sig selv afsluttede faktor føjes til den anden, men i praksis består der altid et genetisk forhold mellem enkeltfaktorerne, og helhedsopfattelsen vil bestemme undersøgelsens gang. Synspunktet er helt berettiget og stemmer jo også smukt overens med Clausens krav til metodeundervisningen, men Renvall er nok lidt uretfærdig over for den ældre metodelære – f. eks. Erslev har også et punkt om slutning fra sammenhæng, og det er vel af pædagogiske grunde man har fremstillet forskningsprocessen i dens logiske rækkefølge. Desuden forekommer Renvalls »helheder« lovlig faste, idet han tilsyneladende regner med, at man efter at have prøvet sin helhedsopfattelse på alle relevante momenter kan blive nødt til at opgive den, men at den ellers er den samme før og efter undersøgelsen – mon ikke de fleste snarere opererer med ret åbne arbejdshypoteser, der modificeres og defineres i stadig vekselvirkning med kildestudiet? Man forholder sig også lidt tøvende over for den konsekvens, Renvall tillægger erkendelsen af de »meningsfyldte helheder«: »... gennem det genetiska tidsperspektivet försvinner något väsentligt av den historiska företeelsens absoluta individualitet eller av engångsföreteelsens »Einmaligkeit«. Allt har något gemensamt med andre företeelser, allt är led i helheter...« (s. 56). Kan kontinuitetstanken ikke udmærket forliges med teorien om, at både enkeltbegivenheder og større sammenhænge – de enkelte »meningsfyldte helheder« – er knyttet til bestemt tid og sted og

ikke vil forekomme igen på samme måde? (Jvf. Povl Bagges behandling af forskellen mellem individuel og »enmalig« i dette tidsskrifts 10. rk. V, s. 379 ff.).

Konferencens mest kontroversielle foredrag var universitetslektor Sivert Langholms om »Verdielementer i historiske teorier«, både på grund af selve emnet og på grund af talerens underfundige, drillende form, der ikke skånede de tilstedeværende. Langholm antydede, at der måske kunne ligge etiske vurderinger bag emnevalg og problemstilling, men holdt sig i øvrigt til teoridannelsen. Her skelnede han mellem ægte vurderinger, der refererer til en norm uden for emnet, og uægte vurderinger ud fra hensigtsmæssighed eller juridiske eller logiske kriterier eller ud fra sammenligninger med andre størrelser inden for samme sfære. Den sidste form fandt han tilladelig, den første kun acceptabel, hvis den var udskillelig. Stod en etisk dom klart markeret, ville kun mindre »sofiseret« ånder slutte fra vurderingen til objektet i stedet for til forfatteren. Faren var de indirekte vurderinger, der blev opnået ad stilistisk vej – og Langholm gik så vidt som til at foreslå, at historikerne ligesom andre samfundsforskere burde give afkald på ønsket om at udtrykke sig prægnant eller elegant – men man var nu ikke helt overbevist om oprigtigheden bag dette forslag, i betragtning af talerens egen stil og af den beundring han røbede for historikere som Ernst Sars og Jens Arup Seip. Spørgsmålet er vel også, om den personlige udtryksform ikke er en integrerende del af den rige ånd, der åbner nye perspektiver for forståelsen af fortiden, man tænke for Danmarks vedkommende på A. D. Jørgensen og Erik Arup.

Diskussionen efter dette foredrag drejede sig om muligheden af at holde historikerens personlighed uden for forskningen. Den antog af og til en så skarp form, at det grænsede til det usaglige – et tegn på, at der er lang vej igen, før nordiske historikere er færdige med at drøfte deres fags metode: de skal for det første nå frem til en nogenlunde ensartet terminologi, dernæst synes mange at have en ret unuanceret opfattelse af forskningsprocessen, og endelig bør forskningsresultaternes gyldighed kunne være genstand for en principiel debat. Der er et rigt virkefelt for kommende metodekonferencer.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

DEN ANDEN nordiske universitetslærerkonference om historiske metodespørgsmål blev afholdt på Voksenåsen udenfor Oslo i dagene 18.–22. juni 1966. Som konferencens hovedemne havde man denne gang valgt »historiens plass i samfunnsforskningen«, der blev behandlet i forelæsningsform og ved diskussioner. Mest generelt sigte havde de foredrag, professor Aksel E. Christensen, professor Birgitta Odén (Lund) og docent Sven Lundkvist (Uppsala) holdt, de to førstnævnte om problemerne ved udnyttelsen af historisk-statistisk materiale. Professor Christensen illustrerede den metodiske og kritiske proces med stof hovedsageligt fra øresundstoldregnskaberne og de hollandske notarialarkiver, medens Birgitta Odén koncentrerede sig om de problemer, de forskellige kildetyper rejser, og med de metodiske begrænsninger, som på den ene side generelle statistiske undersøgelser og på den anden side individualstudier pålægger historikeren. Docent Lundkvists forelæsning beskæftigede sig særligt med

de tekniske bearbejdningsmetoder, man betjener sig af i de løbende svenske forskningsprojekter.

Mere specielt demonstrerede professor Sven Ulric Palme (Stockholm) ved en række konkrete eksempler anvendelsen – og dermed også de metodiske muligheder og begrænsninger – af interviews. Professor Knud Dahl Jacobsen (Oslo) behandlede brugen af modeller i historisk og samfundsvidenskabelig forskning, medens forskningsleder Stein Rokkan (Bergen) talte om data-arkiver i politisk-historisk arbejde. Endelig redegjorde fil. lic. Bernt Schiller (Göteborg) i en kort og nøgtern forelæsning for opbygningen af undervisningen i kvantitativ metodik i Göteborg, hvor denne undervisning indgår i et obligatorisk kursus. Dette foredrag gav anledning til en livlig, overvejende pædagogisk betonet diskussion.

Ligesom forrige års konference i Århus røbede foredrag og debat på Voksenåsen det akutte behov for gennemprøvelse af de historiske metoders rækkevidde og bærekraft. Diskussionerne synes ikke at kunne antaste de hævdvundne kategorier, men tjente – navnlig gennem de erfaringer, svenske historikere har høstet i forbindelse med de social-historiske forskningsprojekter – først og fremmest til belysning af de tekniske og kritiske problemer, anvendelsen af statistisk-historisk materiale rejser for historikeren. Især synes behandlingen af det generelle statistiske materiale at rejse visse tvivl, der nødvendiggør lokale eller individuelle dybdeboringer i meget stor udstrækning, før det almene stof lader sig udnytte forsvarligt. På den anden side synes data-behandlingen at bane vej for en langt bredere masse-bearbejdelse af materiale, end det hidtil har været teknisk muligt; men også denne metodik forudsætter stadig, at den grundlæggende tilrettelæggelse foretages individuelt af historikeren, der ligeledes selv må varetage kodningen af datamaskinen med stor kritisk og saglig omhu.

Som emne for næste års metodekonference, der skal afholdes i Stockholm, valgte man de metodiske problemer omkring opinionsdannelsesprocessen, et emne, der skulle byde mulighed for en både kronologisk og sagligt meget alsidig diskussion.

E. LADEWIG PETERSEN

PÅ INITIATIV af Nordisk Kulturkommission anbefalede Nordisk Råd i 1965 regeringerne i de nordiske lande at etablere universitetskurser i de nordiske landes historie for nordiske historiestuderende i lighed med de kurser, som afholdes for modersmålstuderende. Kulturkommissionen besluttede at søge afholdt et forsøgskursus, og efter indstilling af en »expertkomité« bestående af en professor i historie fra hvert af de fem nordiske lande arrangerede Uppsala universitet et sådant kursus i dagene 6.–20. juni 1966. Emnet var Sveriges historie i 19. og 20. årh., og hvert af de øvrige nordiske lande sendte et antal deltagere, afpasset efter befolkningstal; fra Danmark deltog således 7 københavnske og 3 århusianske historiestuderende. Forsøget faldt heldigt ud, og komiteen har anbefalet, at tilsvarende kurser afholdes ved nordiske universiteter i fremtiden.

Ledelsen af kurset var lagt i hænderne på docent Carl Göran Andrae, der

på bedste måde sørgede for en vellykket gennemførelse. Kurset var lagt an på at give et overblik over den givne periode, suppleret med forelæsninger og seminarer over udvalgte emner; især var seminarerne udbytterige, fordi de gav lejlighed til en livlig tværnordisk diskussion, der gav et udmærket indblik i arbejdsforholdene i de forskellige lande. Alligevel lå det største udbytte efter vor mening i det kendskab, deltagerne fik til de løbende forskningsprojekter ved Uppsala universitet. Man søger at gennemføre en grundig gennemforskning af et givet emne ved snævert samarbejde mellem de implicerede historikere og med udstrakt anvendelse af de mest avancerede tekniske hjælpemidler. Deltagerne i kurset blev især orienteret om projektet »folkrörelserna«, der ledes af docenterne Andrae og Lundkvist i samarbejde med et antal licentianter. Formålet er at beskrive tre svenske folkelige bevægelser – arbejderbevægelsen, frikirkebevægelsen og afholdsbevægelsen – deres stiftelse og udvikling, fortrinsvis på det lokale plan. Endvidere håber man at vinde kendskab til bevægelsernes effekt på det øvrige samfund. Undersøgelser af disse »folkrörelser« er ganske vist foretaget tidligere, men det drejer sig næsten udelukkende om centralorganisationernes historie; når man imidlertid går ud til de lokale afdelinger, vil man meget ofte få et andet indtryk af den pågældende bevægelse, end centralorganisationens materiale lader ane. På det lokale plan er materialets omfang enormt, og man har valgt at undersøge en række repræsentative områder. Selv med denne indskrænkning er stoffet næsten uoverskueligt, og for at komme dette til livs betjener man sig af databehandling, således at forstå, at hver oplysning indføres på et skema, hvorefter skemaets oplysninger overføres til dataimpulser, der lagres til senere brug. Før man kommer så langt, er der forud gået et omfattende programmeringsarbejde, idet man med denne arbejds-metode på forhånd må have formuleret de spørgsmål, man ønsker at stille til materialet. Selve denne materialeindsamling er endnu ikke tilendebragt, men når dette er tilfældet, agter man at søge de indvundne oplysninger kombineret ved datamaskinens hjælp, foruden at man fremover har et enestående register til de gennemarbejdede arkivalier.

Orienteringen om denne arbejdsmetode, som historikerne herhjemme først står overfor at skulle tage i brug, var kursets mest udbyttegivende punkt. Der måtte således arrangeres ekstra gennemgang af emnet for at tilfredsstille deltagerens interesse. Men også bortset fra dette må kurset betegnes som en succes, især ved den kontakt der blev opnået med deltagerne fra de øvrige nordiske lande. Såfremt denne kursusvirksomhed bliver en fast institution, kan den blive et udmærket supplement til de nordiske historikerkongresser, blot med hovedvægten lagt på de *historiestuderendes* specielle problemer.

C. BJØRN og J. KANSTRUP

ALMINDELIG HISTORIE

THEODOR SCHIEDER: *Geschichte als Wissenschaft. Eine Einführung*. München-Wien, R. Oldenbourg, 1965. 229 sider. 14,80 DM.

Kölnerprofessoren Theodor Schieder er formodentlig kendt af de fleste danske historikere som redaktør af *Historische Zeitschrift* og medforfatter af *Gebhardts Handbuch der deutschen Geschichte III*. Han er en udmærket skribent med betydelig pædagogisk evne og en mand med bred humanistisk dannelse, nært forbundet med historismens store tradition i tysk historieforskning fra Ranke til Meinecke, men ikke ukritisk overfor den, og villig til åbent at prøve og om muligt lære af de nye retninger i nutidens videnskab i og udenfor hans fag. Han er en af fortalere for et samarbejde mellem historien og samfundsvidenskabernes. Hans oprindelige speciale er det 19. århundredes politiske historie, men han har også arbejdet med samtidshistorie og på grænsegebetet til political science (*Staat und Gesellschaft im Wandel unserer Zeit*, 1958), han har givet bidrag til historieskrivningens historie, er Rankekender og -forsker, og beskæftiger sig gerne med åndshistorie i vid forstand. Som historiker er professor Schieder stærkt ræsonnerende, forstår både at belyse et centralt problem ved at angribe enkelte sider af det analytisk fra nye synspunkter (*Das deutsche Kaiserreich von 1871 als Nationalstaat*, 1961), og i en komparativ oversigt at bringe orden og system i en større gruppe kendte fænomener (afhandlingen *Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaats in Europa*, i *Historische Zeitschrift* bd. 202, 1966, er et godt eksempel).

I de senere år har han behandlet historieteoretiske og metodiske problemer i en række kortere afhandlinger eller essays (bl. a. *Der Typus in der Geschichtswissenschaft* og *Erneuerung des Geschichtsbewusstseins*, begge optrykt i *Staat und Gesellschaft*) og 1965 kom bogen *Geschichte als Wissenschaft. Eine Einführung*. Det er ikke en systematisk metodelære eller oversigt over historiens teori. I bogens større halvdel, der har titlen *Zur Einführung*, anstiller forfatteren betragtninger over fem problemer: Der Gegenstand der Geschichte, Die Fragestellungen der Geschichte, Der geschichtliche Raum und die geschichtliche Zeit, Der Mensch in der Geschichte – det centrale kapitel – og Die Darstellungsformen der Geschichtswissenschaft. Dette afsnit gengiver forelæsninger, og adskilligt i det vil naturligt nok forekomme kyndige læsere velkendt. Det indeholder dog så mange vellykkede formuleringer, selvstændige iagttagelser og kloge bemærkninger, at det nok er værd at læse. Den sidste del af bogen består af to »Untersuchungen« fra *Historische Zeitschrift*: *Strukturen und Persönlichkeiten in der Geschichte*, forf.s betydeligste teoretiske afhandling og bogens vægtigste kapitel, og *Möglichkeiten und Grenzen vergleichender Methoden in der Geschichtswissenschaft*.

Forf. vil belyse historikerens og historieforskningens stilling idag; men han indleder hyppigt sin analyse med et tilbageblik til ældre historikers opfattelse. Ranke, Droysen, Burckhardt og Max Weber bliver flittigt citeret. Derved opnår han både at kaste et skarpt lys over det nye i vor situation og tænkemåde og at fremhæve at der trods alt er en kontinuitet i historieforskningen og -tænkningen, at de gamle f. e. kendte og arbejdede med strukturbegreber selv om de ikke

brugte ordet, at meget i deres historieteori og historiesyn har gyldighed i det mindste for adskillige af os.

En stor del af bogen handler om eller har berøring med videnskabssystematik og hvad vi plejer at kalde historiesyn. Forf. fastholder at historien som videnskab først og fremmest er individualiserende, selv om de historiske fænomener også hører til i sammenhænge af generel karakter og lader sig sammenligne med fænomener af tilsvarende art i andre tider og kulturer. Han fremhæver den stadige vekselvirkning mellem individualisering og generalisering i vort arbejde. Inspireret af Max Weber beskæftiger han sig meget med det typiske i historien, og bogens sidste kapitel viser ham som mådeholden tilhænger af en komparativ historieforskning. At den problemhistoriske monografi er historikernes foretrukne fremstillingsform i vore dage medfører efter hans mening en farlig tendens til abstraktion, der også spores i andre åndsvidenskaber. »Die Kunst des Historikers besteht nun darin, oder soll darin bestehen, überall da, wo sich das geschichtliche Erkenntnisobjekt im reinen Begriff zu verbergen droht, es in die Anschauung der konkreten Wirklichkeit zurückzuholen. Unsere Arbeit bleibt immer, auch heute in der Ära der formelhaften Begriffswissenschaften, zwischen Begriff und Anschauung, zwischen Allgemeines und Konkretes gestellt«. Han betoner individets betydning i historien, mener i tilslutning til Max Weber og modsat Durkheim og hans skole at kollektiver ikke har nogen eksistens udenfor de enkeltpersoner som bærer dem, og ser derfor ingen absolut modsætning mellem individualisme og kollektivism. Som de tre faktorer, hvis vekslende sammenspil bestemmer det historiske forløb, nævner han de ledende personer, »die das Schaltwerk der Geschichte bedienen«, massen af anonyme individer i de store samfundsdannelser, og de ikke-menneskelige forhold. Selv i industrialismens tid kan, hævder han, enkelte mennesker virke strukturskabende som Lenin, strukturødelæggende som Hitler, eller strukturbevarende som Bismarck. Han finder derfor ikke med den radikale franske historikerskole et skarpt skel mellem begivenhedshistorie og strukturhistorie, tværtimod en nær sammenhæng, som det er en af den moderne forsknings opgaver at klargøre. At vi nu er vant til at »tænke i strukturer«, håber han vil styrke sansen for den historiske kontinuitet, som den industrielle revolution, de totalitære statsformer og verdenskrigene har svækket ikke mindst i Tyskland.

Som man vil forstå benægter forf. at den enkelte i historien med al sin bundethed er absolut socialt determineret og at det faktiske historiske forløb har været det eneste mulige. Han opfatter mennesket som et både biologisk og åndeligt væsen, der har ansvar og kan pådrage sig skyld, der sigter mod såvel høje som lave mål og som kan blive umenneskeligt. Det umenneskelige, siger han med sit slægtleds erfaringer i tankerne, er åbenbart en uudryddelig bestanddel af historien og må nævnes ved sit rette navn. Han ønsker ikke en historieskrivning helt fri for vurderinger og domme ud fra historikerens egne etiske normer. Han mener dog at historikeren fremfor alt skal *forstå*, men i lighed med Meinecke finder han den ideelle retfærdiggørelse for hans arbejde deri, at historieforskningen »als einzige geistige Macht eine Anschauung von der Unermüdlichkeit des menschlichen Strebens vermitteln [kann], das auch angesichts der Unerkennbarkeit eines endgültigen Zieles nie aufgehört, sich höhere Ideale zu setzen«.

»Geschichte als Wissenschaft« kan læses som et svar på samfundsvidenskaberens og Lucien Febvres og hans disciples udfordring til en mere traditionsbundet historieforskning, et klogt svar, mere imødekommende overfor modparterne end f. e. Gerhard Ritters (se bl. a. Ritters afhandling i *History and Theory* I, hæfte 3, 1961). Også for dem der er mindre enige med forfatteren end jeg er der meget at hente i hans bog – til klaring af problemer som må beskæftige alle historikere, og til forståelse af hvordan der idag i Tyskland tænkes om historie.

POVL BAGGE

OLDTID OG MIDDELALDER

GRAHAME CLARK & STUART PIGGOTT: *Prehistoric Societies. The History of Human Society*, Vol. I. Gen. ed. J. H. Plumb. London, Hutchinson & Co Ltd., 1965. 356 sider. Illustreret. 4 kort. 50 sh.

Bogen omfatter i 13 kapitler en skildring af en række forhistoriske samfund fra istidens jægere til de mellemeuropæiske Keltere i tiden omkring vor tidsregnings begyndelse. Det bliver intet sted bemærket, hvem af de to forfattere der står bag bogens enkelte afsnit; emneopdelingen antyder dog, at Grahame Clark har ansvaret for de 7 første kapitler (palæolitiske og mesolitiske samfund), medens Stuart Piggott har skrevet de resterende 6 (agerbrugssamfund fra 9. årtusind f. Kr. til tiden omkring Kr. f.). I en 25 sider lang indledning redegør redaktøren, Cambridge-historikeren J. H. Plumb for seriens hovedtema. Det betones her, at to »revolutioner«, den neolitiske og den industrielle, har været altafgørende for menneskehedens samfundshistorie. I betragtning af den betydning disse begivenheder tillægges, er eet bind, det foreliggende, af seriens foreløbig 12 planlagte måske lovlig lidt af ofre på den første af de to revolutioner. Den bredt anlagte målsætning synes heller ikke at have været mulig at følge for bogens to forfattere. På væsentlige punkter rummer den efterfølgende fremstilling modifikationer af indledningens skematiske synspunkter.

I bogens første halvdel (Clark) lægges vægten på en erhvervs-økonomisk skildring af stenalderens jæger- og fiskersamfund. I detaljerne rummer den brede fremstilling ingen afgørende nyheder for specialisten, materialet er ajourført og ledsaget af en noget summarisk litteraturliste. Med særlig interesse læser man imidlertid kapitlet om nulevende jæger-fiskersamfund. Ved en betragtning af samspelet mellem kulturen og de ydre kår søger forfatteren en bestemmelse af grænserne for disse samfunds teknologiske udviklingsmuligheder, i sidste instans for at kaste lys over de sparsomme levn fra den ældste stenalder. Metoden er velkendt inden for arkæologien og har ofte ført til farlige analogislutninger. Det lykkes imidlertid forfatteren på overbevisende måde at demonstrere, hvorledes detaljerede økologiske studier kan være et vigtigt metodologisk hjælpemiddel i forsøgene på at nå en dybere forståelse af forhistoriske samfund. Vægten lægges på en påvisning af de primitive samfunds meget forskelligartede forsøg på tilpasning til omgivelserne, og det erkendes, at de begrænsninger, de

ydre kår forårsager, næsten udelukkende giver sig udtryk på et teknologisk plan. Ved at holde fremstillingen inden for et begrænset erhvervs-økonomisk perspektiv lykkes det således forfatteren at give en værdifuld belysning af den udvikling, der leder frem til agerbrugets fremkomst i den nære Orient.

Medens bogens første halvdel kunne begrænses til en beskrivelse af geografisk vidt udbredte men ensartede samfundsformer med fælles økonomi, gælder det samme ikke bogens anden halvdel (Piggott). Fremstillingen omfatter en række meget forskelligartede agerbrugssamfund fra bycivilizationerne i den nære Orient til de mellemeuropæiske Keltere. Samtidig bliver der imidlertid også taget hensyn til en lang række andre samfundsformer, baseret på en helt afvigende økonomi. For at fremstille de enkelte samfund i deres individualitet er forfatteren tvunget til at inddrage vidnesbyrd, der falder uden for et snævert erhvervs-økonomisk perspektiv, og opgaven er derved blevet så omfattende, at den ikke har ladet sig løse. Alligevel er det lykkedes Stuart Piggott at give en nuanceret og værdifuld oversigt over især de nærorientalske kulturer i tiden efter agerbrugets opståen. Betydningsfuld er understregningen af, at selv om de specialiserede bysamfund i Mesopotamien, Ægypten, Lilleasien, Indien og Kina havde nogenlunde ensartede teknologiske forudsætninger, så var deres samfundsstruktur så varierende, at deres fremkomst »can hardly be attributed to the inevitable working out of any common set of social, economic and technological factors« (s. 157).

Det er i den sammenhæng naturligt, at de senere kapitler om europæiske forhistoriske samfund baseret på metalproduktion må føles utilstrækkelige. Her er forfatterens store oversigt (Prehistoric Europe) fra 1965 langt at foretrække, men årsagen må søges i den uigennemførlige målsætning, der blev lagt i bogens indledning.

Bogens illustrationer er gennemgående af god kvalitet og har relevans til teksten. Videre er fremstillingen ledsaget af et grundigt stikordsregister. På trods af de ovennævnte svagheder er bogen en værdifuld indføring i de synspunkter, ud fra hvilke dele af engelsk arkæologi i dag arbejder.

JØRGEN JENSEN

EMILY VERMEULE: *Greece in the Bronze Age*. Chicago and London, The University of Chicago Press, 1964. XIX + 406 sider. XLVIII plancher. 10 \$.

Bag den noget upræcise titel skjuler sig en omfattende og ajourført oversigt over den sene bronzealder, mykensk tid, på det græske fastland. Kreta omfattes ikke af det foreliggende arbejde, men vil blive behandlet i et planlagt bind. Kykladerne er kun lejlighedsvis inddraget i fremstillingen. Inden for denne i forhold til titlen meget snævre emneafgrænsning har forfatterinden givet en skildring, der har sin styrke i en bred materialefremlæggelse, forankret i et omfattende, let anvendeligt noteapparat. Vigtige er henvisningerne til helt nye udgravningsberetninger fra f. ex. Keos, Gla, Lerna og Peristeria. Bogens svagheder er at finde i en række ofte forældede problemstillinger og i den uegale

disposition (bronzealderens første 1300 år behandles på 57 sider, medens der ofres ca. 200 sider på de sidste 400 år).

Det indledende kapitel om neolitikum på fastlandet kunne sandsynligvis have været undværet. Forbløffende tidligere dateringer af det ældste græske neolitikum (Nea Nikomidea) viser nu, at perioden må have strakt sig over mere end 3000 år. I betragtning heraf er det ikke mærkeligt, at det på 22 sider hverken lykkes at give et generelt indtryk af perioden eller at redegøre for problematikken omkring bronzealderens ældste begyndelse. Noget forhastet virker også behandlingen af den tidlige og mellemste bronzealder. Det »internationale« præg, der er over perioden Early Helladic I–II, kunne have været bedre belyst, hvis der var taget større hensyn til de senere års udgravninger i Anatolien og på visse af de ægæiske øer. En fordel havde det også været, om forfatterinden havde undgået en gentagelse af den ældre forsknings håndfaste folkevandringsteorier (»Patterned ware intruders«, s. 31). Derved kunne der også have været opnået større klarhed i den nu meget forvirrende fremstilling af den »minyiske invasion« (s. 72). Hovedproblemerne omkring den mellem-helladiske baggrund for den mykenske kultur får således ikke fuld belysning i bogens fire første kapitler, og som selvstændige afsnit er de ikke af større værdi.

Med skildringen af den sene bronzealder, mykensk tid, ændrer bogen afgørende karakter. I en række bredt anlagte kapitler gives en værdifuld fremstilling af væsentlige aspekter af den mykenske kultur. Fremhæves skal især skildringerne af paladskunsten i LH III og af de religiøse forhold. Flere fund fremlægges for første gang i bredere sammenhæng (f. ex. gudinden fra Keos), og i diskussionen omkring den mykenske religion er fortolkningerne foretaget med tiltalende forsigtighed. Væsentlig er betoningen af vanskelighederne ved at foretage slutninger angående kontinuiteten i kulten fra mykensk tid til senere perioder, og det fremhæves med rette, at Pylos, Orchomenos, Gla og Iolkos er vigtige undtagelser fra reglen om, at de store mykenske bosættelses anlæg senere blev kultsteder. Værdifuld er også betoningen af forskellene mellem minoisk og mykensk religion på trods af det udtalte stilfællesskab, her uddybes tillige den ellers ret spinkle skildring af relationerne til Kreta. Ligeledes fortjener fremstillingen af Linearskrift B teksternes problematik at fremhæves, på kyndig vis redegøres for muligheder og begrænsninger i dette helt nye kildeområde.

I brugen af en række grundlæggende begreber mærker man dog en vis usikkerhed. I den periode, hvor en centraliseret paladskonometri bliver dominerende, tales ofte om et »Mycenean empire«, men det kunne have været stærkere understreget, at det homogene indtryk, man har af mykensk kultur, næsten udelukkende stammer fra kunsten, medens f. ex. Linearskrift B teksterne ikke giver nogen information om eventuelle politiske enheder. Relationerne til det østlige Middelhavsområde kunne også have fortjent større opmærksomhed. Nok betoner forfatterinden, at den mykenske kultur var meget følsom over for forandringer mod øst, men man savner en omtale af de orientalske indflydelser, uden hvilken store områder af stilhistorien bliver uforståelig, det gælder navnlig elfenbensglyptikken. Endelig kunne man have ønsket en epilogs om den mykenske kulturs undergang. De senere års værdifulde studier på netop det område (P. Ålin og V. R. A. Desborough) kunne med fordel have været indarbejdet i fremstillingen.

Der kan dog ikke være tvivl om, at Emily Vermeules skildring af det græske

fastlands sene bronzevaldkultur vil være til stor gavn for såvel arkæologer som historikere og filologer. Uden at være idérig er bogen med sin informationsfyldte en af de mest kvalitetsprægede af de talrige oversigter, der i de senere år er udgivet om den mykenske kultur.

JØRGEN JENSEN

RUDI THOMSEN: *Eisphora. A Study of Direct Taxation in Ancient Athens. Humanitas III.* København, Gyldendal, 1964. 276 sider. 29,50 kr.

Med dette værk genoplives »Humanitas«, en serie af monografier over klassiske emner, som grundlagdes af Hartvig Frisch og Carsten Høeg i 1946, og hvis to første bind begge skyldtes Hartvig Frisch (*Cicero's Fight for the Republic*, 1946; *Might and Right in Antiquity*, 1949).

Som bekendt lider udforskningen af oldtidens økonomiske og sociale historie under visse elementære vanskeligheder. Et pålideligt statistisk materiale lader sig så godt som aldrig bringe til veje, og selv institutioner af fundamental betydning er vi ofte dårligt underrettet om, fordi oldtidens forfattere ikke fandt det nødvendigt at redegøre for forhold, som forekom dem og deres samtidige selvfølgelig. Resultatet heraf er, at vor overlevering som regel består af tilfældige og uklare hentydninger hos samtidige forfattere suppleret med oplysninger hos sene lexicographer, hvilke sidste altid stiller os overfor problemet, om de afspejler en pålidelig tradition eller er resultatet af lærde spekulationer.

I det foreliggende værk går forf. med stor grundighed og skarpsindighed løs på det problemkomplex, som knytter sig til den direkte skattebetaling i det 5. og 4. århundredes Athen. Det er velkendt, at man i oldtidens bystater nærede en indgroet uvilje mod direkte beskatning og normalt forsøgte at klare sig med indirekte afgifter samt mere eller mindre frivillige kontributioner (*liturgier*) fra de mest velstående borgere. Den direkte skat i Athen, den såkaldte *eisphora*, kan defineres som en ekstraordinær formueskat, som staten udskrev lejlighedsvis til dækning af specielle udgifter, navnlig krigsomkostninger, der ikke kunne dækkes af de normale indtægter.

Kernen i Rudi Thomsens bog udgøres af kapitlerne V og VI, som behandler de principper for opkrævning af *eisphora*, som indførtes i henholdsvis 428/7 og 378/7 f. C. Af hensyn til kildematerialets natur diskuteres opkrævningssystemet fra 378/7 først (kapitel V). Ved en omhyggelig interpretation af spredte oplysninger hos de attiske talere, især Demosthenes, samt af en enkelt vigtig notits hos Polybios når forf. til følgende rekonstruktion: En almindelig formuevurdering i Attika på grundlag af selvangivelser gav til resultat, at de attiske borgeres samlede formue opgjordes til 5750 talenter. Af praktiske skattetekniske grunde forhøjedes dette beløb til det runde tal 6000 talenter. Skatteborgerne inddeltes i 400 lægder, symmorier, der hver repræsenterede en formue på 15 talenter. Heraf betaltes ved hver skatteudskrivning $\frac{1}{36}$ eller 25 miner, fordelt proportionalt mellem symmoriets medlemmer. Den samlede udskrivning fra attiske borgere beløb sig til $166\frac{2}{3}$ talenter, hvortil kom de bosiddende fremmede, metoikernes, bidrag på $33\frac{1}{3}$ talenter, således at en *eisphora* i sin helhed indbragte den runde sum af 200 talenter.

I kapitel VI vender forf. sig til det mere komplicerede spørgsmål om eisphora-udskrivningen i 428/7. Fra Thukydid (III, 19, 1) ved vi, at den udgjorde 200 talenter, det samme beløb som ordningen af 378/7 indbragte. Fordelingen af denne sum med $\frac{5}{8}$ til borgerne og $\frac{1}{8}$ til metoikerne var også den samme. Imidlertid viser nogle oplysninger hos lexicographen Pollux og den attiske historieskriver Kleidemos, at fordelingen af borgernes eisphora var ordnet på en anden måde end ved den senere ordning. Skatteborgerne var inddelt i 100 symmorier, som hver betalte $1\frac{2}{3}$ talent, men således at skatteskalaen var stærkt progressiv og knyttet til den gamle soloniske censusinddeling. Mens de rigeste borgere (pentakosiomedimnerne) i hver symmorie betalte 1 talent og næste skatteklasse (hippeis) $\frac{1}{2}$ talent, slap zeugiterne med $\frac{1}{8}$ talent, og theterne var helt fritaget for denne skat. Vi får således indtrykket af et relativt simpelt og let håndterligt skattesystem, hvis progressive karakter stemmer udmærket overens med vor øvrige viden om de sociale forhold i Athen på den peloponnesiske krigs tid. Det nye ved forf.s rekonstruktion er, at han anvender Pollux' og Kleidemos' oplysninger på forholdene i 428/7, mens man tidligere altid har appliceret dem på eisphoraorganisationen i 4. årh., hvorved begge systemer er blevet så temmelig uforståelige. Denne indsigt medfører også, at forf. kan give en klar tolkning af det ovenfor nævnte Thukydid-sted, hvis mening må være, at man i 428/7 for første gang udskrev en eisphora på netop 200 talenter.

Kapitel VII behandler den attiske eisphora før den peloponnesiske krig. At denne skat har været kendt før krigen fremgår af den bekendte Kallias-indskrift fra 434/3 f. C., og forf.s slutning, at den er blevet indført enten kort før eller kort efter 480, har al sandsynlighed for sig. Til støtte herfor kan anføres, at den engelske forsker A. J. Graham (*Colony and Mother City in Ancient Greece*, 1964, s. 172) har sandsynliggjort, at den attiske eisphora allerede nævnes i en indskrift fra kort efter 446/5 vedrørende etableringen af en kleruchi i Hestiaia på Euboia (*Inscriptiones Graecae I²*, 40–43).

At andre afsnit samler alt materiale vedrørende eisphora uden for Athen (kapitel IV) og behandler de ovenfor gennemgåede administrative systemers praktiske funktion (kapitel VIII–IX) skal her kun nævnes i forbifarten. I to indledningskapitler (II–III) giver forf. en udførlig oversigt over den tidligere videnskabelige diskussion af emnet, som til en vis grad gentages i de efterfølgende kapitlers detaljerede argumentation.

Sammenfattende må man sige, at det er lykkedes forf. at bringe orden og klarhed over et problemkomplex i Athens forvaltningshistorie, som tidligere henlå i kaos. Hans resultater virker nærmest indlysende i kraft af den med stor stringens gennemførte interpretation af den antikke overlevering. Vor viden om vigtige aspekter af det økonomiske og sociale liv i Athen i 5. og 4. årh. er således blevet væsentligt uddybet.

OTTO MØRKHOLM

ERLING HARSBERG: Ostia. Roms havneby. København, G. E. C. Gads Forlag, 1964. 202 s., 24 tavler, 24 tekstillustrationer, 4 kort. 25,50 kr.

I vor rejsende tidsalder er behovet for historiske oversigter eller introduktioner til de mere kendte steder og monumenter i Europa vistnok ikke helt ringe, og der er utvivlsomt et publikum for veludstyrede og kontant oplysende bøger som lektor Erling Harsbergs om Ostia, 'Roms havneby', eller rettere en af Roms vigtigste ind- og udfaldsporte i oldtiden; for det var dog først efter anlægget af den store sekskantede havn i Trajans regeringstid, at Ostia i betydning overfløj det sydligere liggende Puteoli. For historikere som flest vil denne bog kunne give den nødvendige forudviden for et besøg i ruinbyen, selvom den ikke kan siges – og heller ikke tilsigter – at overflødiggøre hverken Russell Meiggs' store monografi (Roman Ostia, Oxford 1960) eller Calzas og Beccattis lille udgravningsfører.

Harsbergs bog rummer en gennemgang af Ostias indre forhold i den ældre kejsertid, indrammet af et par korte kapitler om byens historie i republikansk tid og i den senere kejsertid. Denne stoffordeling har sin baggrund i, at langt den største del af de udgravede bygninger stammer fra de første to-tre århundreder e. Kr., og det er først og fremmest de bevarede – og delvis rekonstruerede – bygningsrester paa stedet, der er genstand for forfatterens redegørelse. Den antikke litteratur har nemlig ikke meget at fortælle direkte om Ostia, og den almindelige romerske kulturhistorie er bevidst begrænset til en nødtørftig baggrundsorientering. Alligevel er denne bog som antydnet ikke nogen egentlig fører, selvom man vel kan have gavn af at bringe den med under en vandring i udgravningsomraadet. Dens skildring af Ostias forhold og udseende i byens blomstringstid 'Fra Augustus til Konstantin den Store' er sagligt disponeret, begyndende med havne og endende med gravpladser, idet hovedafsnittene er helliget næringsliv, boligformer og religion, altsaa de omraader, hvor Ostia i særlig grad bidrager til kendskabet til romerske kulturforhold. Ikke mindst paa grund af disse afsnit har bogen interesse ogsaa ud over den lokalt antikvariske. Kapitlet om boligformer giver saaledes en udmærket oversigt over den romerske etagehusarkitektur, illustreret med de mest typiske eksempler fra Ostia og med en solid baggrund i Axel Boëthius' studier over dette emne, og dertil kommer saa i kapitlet om 'De sidste århundreder' en beskrivelse af de senantikke enfamiliehus. Netop disse byggeformer kan intetsteds studeres saa godt som i Ostia, og det var i virkeligheden Guido Calzas udgravninger her, som først for alvor gav indtryk af den mellemste og senere kejsertids byggeformer. Forholdet mellem enfamiliehus og etagehuses hyppighed er et ganske andet end det, man kender fra Pompeii, selvom der endnu, hvor ingen af de to byer er færdigudgravede, hverken kan opstilles endelige beregninger herover eller over indbyggertallets størrelse – et spørgsmaal, som Harsberg for øvrigt ikke ofrer overvejelser. For selve Roms vedkommende opgør en officiel kilde fra det fjerde århundrede enfamiliehusene, *domus*, til ca. 1800 og etagehusene, *insulae*, til 46.000, altsaa et forhold omtrent som 1:25. Med kendskab til Ostia kan *insula* vist nu kun forstaaes som en fællesbetegnelse for adskillige typer af etagebyggeri, omfattende baade fritliggende længer og større komplekser omkring en gaard eller have, og de senantikke *domus* med deres apsisale og 'nym-

fær' udgør for øvrigt en ikke mindre broget samling, om hvis beboeres sociale stilling det ikke er helt let at udtale sig.

For den, som vil beskæftige sig med romersk bykultur i kejsertiden, er Ostias vidnesbyrd af meget stor betydning, og Erling Harsbergs bog en anbefalelsesværdig introduktion. Den er skrevet under Det danske Institut i Roms auspicer, og man tør vel haabe, at der fra samme sted vil komme flere nye og gode bidrag til den traditionsrige danske litteratur om italisk-romerske antikviteter.

TORBEN DAMSHOLT

JÉRÔME CARCOPINO: Dagligt liv i antikkens Rom. København, Stig Vendelkærs Forlag, 1965. 345 s. 14,75 kr.

Den aldrende franske historiker Jérôme Carcopinos bog 'La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'empire' har, siden den fremkom i 1939, hørt til de mest yndede skildringer af romersk kultur og er oversat til adskillige sprog; nu foreligger den ogsaa paa dansk, i billigudgave. En af de kvaliteter, som har medvirket til dens store udbredelse, er utvivlsomt den sproglige – Carcopino er optaget blandt 'de udødelige' – og det er i god overensstemmelse hermed, at den danske oversættelse har været betroet forfatteren Aage Dons. Hans arbejde kunne dog have fortjent at være præsenteret i et bedre udstyr.

Carcopinos skildring af 'den lykkelige kejsertid's' dagligliv er sikkert allerede kendt af mange af Historisk Tidsskrifts læsere. Her redegøres ud fra saavel litterære som arkæologiske kilder for verdenshovedstadens udseende, for forsyningsmæssige, hygiejniske, sociale og religiøse vilkaar og for de daglige beskæftigelser og adspredelser. Et bærende træk i hele fremstillingen er forfatterens stadige afstandtagen fra en romantisk opfattelse af antikken, specielt den flavisk-trajanske tidsalder, som en i alle henseender straalende guldalder. Han giver en farverig skildring af Roms overbefolkning, mangelen paa komfort, de sociale modsætninger, forlystelsernes umenneskelighed og undervisningens aandløshed. Vurderingen af disse og andre forhold forstaas maaske bedst som opgør med en særlig fransk tradition, men har ogsaa betydning i den almindelige omvurdering af visse historiske begreber, som har kendetegnet de sidste menneskealdre. I flere henseender er Carcopinos bog en klassiker i nyere historisk skrivning.

Paa den danske udgaves første side gives nogle biografiske meddelelser om forfatteren, som dog ikke er meget oplysende. Hans kortvarige deltagelse i Vichy-regeringen som undervisningsminister forbigaaes diskret, selvom han forlængst er rehabiliteret i selve Frankrig; til gengæld hævdes det, at han døde i 1957. Det sidste ville sikkert overraske den gamle herre, som med sine 85aar stadig er en virksom forsker og debattør.

TORBEN DAMSHOLT

E. O. G. TURVILLE-PETRE: *Myth and Religion of the North. The Religion of Ancient Scandinavia. History of Religion.* London, Weidenfeld & Nicolson, 1964. X + 340 sider. 49 illustrationer. 50 sh.

Hovedparten af vor viden om den gamle nordiske religion hentes som bekendt i de islandske håndskrifter – mest koncentreret i den ældre Edda og Snorri's Edda, mere spredt i sagalitteraturen – og dette er vel hovedårsagen til, at studiet af denne religion traditionelt er i hænderne på nordiske filologer. Professoren i Oldnordisk ved University of Oxford, E. O. G. Turville-Petre's værk slutter sig smukt til en lang række tidligere religionshistoriske arbejder af andre filologer. Det præges af forfatterens dybe indsigt i den islandske middelalders imponerende skriftlige levn og hans meget betydelige kendskab til den næsten uoverskuelige litteratur om emnet. Bogen rummer vel ikke så mange enkeltheder som Jan de Vries' store *Altgermanische Religionsgeschichte* (2. Aufl., 1956–57), men den er behageligere at læse og mere overskuelig, og med sine gode kildehenvisninger giver den en nyttig indføring ikke blot i den gamle gudelære, men også i aktuelle forskningsproblemer.

Det kan dog ikke nægtes, at historikere på mange måder må finde bogen utilfredsstillende. Det er karakteristisk for næsten hele den filologisk-religionshistoriske skole, at man ikke alvorligt beskæftiger sig med de grundlæggende kildekritiske problemer. Den historiske forskning, der i ny tid har gjort det af med så meget af den almenhistoriske tradition i den islandske overlevering, anses højst som en tordensky i det fjerne. Den filologiske kritik, der har afsløret den fiktive karakter af f. eks. Hrafnkels saga, nævnes derimod, men Turville-Petre mener trods denne at kunne fæste lid til de religionshistoriske optegnelser i sagaerne. »For the study of religious history it is not important whether Hrafnkell, the hero of the saga, worshipped Freyr in the manner described, or whether others did so« (s. 20, jfr. s. 167). Med dette kildesyn, og med henvisninger til »reliable tradition« og til hypotetiske lærde optegnelser fra Ari's hånd krydrer Turville-Petre uden skrupler sin fremstilling med fortællinger og eksempler fra sagalitteraturen. På samme måde lader han Georges Dumézil's påvisning af paralleller til nordiske myter i Indien og Iran tjene som skjold for Snorri's Edda. Rækkevidden af Dumézil's spændende iagttagelser kan vel endnu ikke siges at være afklaret, men det kan under ingen omstændigheder være rigtigt at benytte dem til at give Snorri en generel ædruelighedsattest. Så længe religionshistorikerne ikke på god historisk vis gør sig kildernes virkelige værd klart, vil studiet af det religionshistoriske materiale i den islandske middelalderlitteratur forblive en march på stedet. I emnekredsen er der talrige vanskelige problemer, som bedst løses ved team-work mellem forskere fra flere fag. En historiker bør ikke savnes her.

Som bekendt forbød den kristne kirke nordboerne at fortære hestekød, og der er den dag i dag noget suspekt ved denne spise. Af forbudet drog allerede middelalderlige skribenter den slutning, at hestekødet i den hedenske tid havde tjent som blótmad, og i de islandske sagaer findes hentydninger til denne kultskik. Turville-Petre følger også på dette punkt sagatraditionen; hestens kød »provided the dish at sacrificial banquets« (s. 249, jfr. s. 168). Men kirkens afsmag for hestekød er ikke betinget af den nordiske religions udskjelset. Forbudet mod

hestespisning er opstået i Middelhavslandene mange hundrede år før Nordens kristning. Vore hedenske forfædre har vel spist heste, når der intet bedre var i spisekammeret. Men det var ikke festmad, og fra to gode kilder, Hymiskviða og Haustlǫng, véd vi, at guderne fornuftigvis foretrak oksesteg. Den kultiske hestekødsspisning er antagelig en af de mange vidt udbredte vrangforestillinger, som systematisk historisk-kritisk forskning vil kunne fjerne fra billedet af nordisk religion og kult.

OLAF OLSEN

LIZZIE CARLSSON: »Jag giver dig min dotter«. Trolovning och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia. I. Skrifter utgivna av institutet för rätts-historisk forskning. Serien I. Rättshistoriskt bibliotek. Band VIII. Lund 1965. 326 sider. 21 sv. kr.

Med denne bog har Lizzie Carlsson ønsket at give en såvel rets- som kulturhistorisk skildring af ægteskabets indgåelse efter middelalderlove og andre kilder. Fremstillingens tyngdepunkt udgøres af en rekonstruktion af ægteskabsindgåelsen i hedensk tid efter gammelgermanske retsregler, d.v.s. tiden frem til kristendommens og kirkerettens indtrængen. Efter de indledende afsnit følger bogens disposition stort set de forskellige faser i ægteskabsproceduren: Trolovning, giftermål og »sængledning« eller formæling. Det afsluttende kapitel handler om morgengaven, hvis overrækkelse ikke betragtes som en formel ægteskabsbetingelse.

I indledningen gør forf. rede for, hvilke retskilder hun har støttet sig til. Hun oplyser, at hun dyrker den sammenlignende retshistoriske metode, som hun anser for den eneste farbare vej, og at Jacob Grimms arbejde, »Deutsche Rechtsalterthümer« fra 1828 er til uvurderlig nytte og stadig aktuelt på dette område. Derimod tager hun afstand fra den moderne retshistoriske retning, som har forsøgt at slå en breche i den gamle opfattelse, at alle germanske love skulle have et fælles udspring. Forf. regner bestemt med eksistensen af et germansk udsprog og et germansk urfolk. Bogen er et stort anlagt forsøg på at finde rødderne til den århundredlange udvikling, som er gået forud for de svenske landskabslove, såvel som for de andre germanske love. En nøgle til løsningen af mange spørgsmål skulle kunne findes i de norsk-islandske retsbøger, de kontinentalgermanske retsbøger, de frisiske provinslove og de tyske »Weisthümer«, som Lizzie Carlsson oversætter som »folkelig sædvaneret«. Også retspraksis benyttes som retskilde, men efter sagens natur i ringere udstrækning, idet en svensk domspraksis for størstedelens vedkommende først er kendt efter middelalderens ophør. Iøvrigt drages talrige mere poetiske end retshistoriske eksempler frem, ikke blot fra den nordeuropæiske litteraturhistorie, såsom folkeviser, krøniker, sagaer, legender, bønnebøger og den episke digtning, men også fra så fjerne kilder som den indiske vedadigtning.

Første kapitel handler om kvinden, manden og slægten. Det siges, at ægteskabet var en formueretlig aftale mellem to slægter, og at kvindens samtykke end ikke var nødvendigt i den ældre tid. Hendes fader eller formynder kunne skalte og valte med hendes liv og skæbne efter forgodtbefindende. I dette

afsnit drøftes problemet om, hvorvidt ægteskabet blev indgået ved brudekøb eller gave, og hvorvidt bruderov kunne danne grundlag for et gyldigt ægteskab. Hun følger her Jacob Grimms gamle arbejder vedrørende den germanske verden i almindelighed. For Nordens vedkommende i særdeleshed mener hun, at man kan slutte sig til bruderovet bl. a. fra Grågåsen samt fra eksempler i den episke digtning og folkeviserne.

Trolovelsen og aftalen om fæstegave og medgift var det første vigtige skridt på vejen til ægteskabet og den første ægteskabsbetingelse. Dog var trolovelsen ikke kun en blandt flere nødvendige betingelser. Hvis nemlig forbindelsen resulterede i børn, betragtedes disse som ægtebørn, blot trolovelsen vidnefast var indgået i de rette former. Trolovelsen var forsåvidt tilstrækkelig i denne relation. Selve giftermålet, det vil sige overgivelsen af bruden, foregik under højtidelige og festlige former. Det efterfulgtes af brudefærd og bryllupsfesten i brudgommens hjem. Også giftermålet var en nødvendig betingelse for ægteskabets gyldighed.

Den sidste og efter Lizzie Carlsson vigtigste ægteskabsbetingelse var dog »sängledningen«. Uden denne indtrådte de formueretlige retsvirkninger ikke. Sängledningen eller formælingen bestod i, at brud og brudgom i vidners nærvær besteg brudesengen sammen. Forf. sammenstiller de forskellige svenske landskabslove og uddrager følgende fem vigtige retsvirkninger af den pikante situation: Kvinden fik gifteret i boet (en trediedel af løsøret), ret til morgengave, manden skulle overgive den ved trolovelsen aftalte gave til giftemanden, han blev hendes værge i processuelle spørgsmål, og endelig overtog han forvaltningen af den fælles ejendom. Forf. må dog konstatere, at ikke alle landskabslove havde bevaret et rent germansk præg. Således skulle Östgöotalagen afspejle kampen mellem hedenskab og kristendom, idet ægteskabsløftet, *consensus*, her var obligatorisk, mens den åbenbare gåen-i-seng-sammen ikke destomindre stadig var afgørende for ægteskabets formueretlige retsvirkninger.

Megen energi ofrer forf. på problemet om, hvorvidt denne handling var en symbolsk eller en reel handling, altså om der eksisterede et krav om *copula carnalis*. Hun mener, at det første var tilfældet og underbygger sit standpunkt med en mængde eksempler fra de mest forskelligartede kilder. »Sängledningen« skulle have sin oprindelse i en almindelig udbredt gammelgermansk sædvaneret. At skikken omtales i de tysksprogede »Weisthümer«, som hun kalder folkelige retsregler med rødder i gammelgermansk ret, skulle være en støtte for denne opfattelse.

Lizzie Carlsson tager klart afstand fra den del af den moderne tyske teori, som hævder, at den symbolske karakter var resultat af en senere udvikling. Med en enestående grundighed og megen varme går hun ind for sin hovedtese. Alligevel synes mange af de enkelt eksempler, hun har fremdraget, at have udpræget social slagside, idet handlingen foregår i fornemme borgerhuse, hos højadelen, ja sågar blandt fyrster. Om de sidste – hun nævner blandt mange den unge Margrethes formæling med Håkon Magnusson og Kristian II's formæling pr. stedfortræder med prinsesse Elisabeth af Østrig – tør man formode, at også statspolitiske hensyn kan have spillet ind. At »sängledningen« desuden normalt, som forf. fremhæver, fandt sted om aftenen, frister i nogen grad læseren til at falde på den tanke, at visse kredse af den hedenske befolkning alli-

gevel kunne have forestillet sig denne handling som noget mere reelt. Ellers kunne den jo glimrende have været henlagt til et tidligere tidspunkt på dagen.

I sidste afsnit får man at vide, at morgengaven er germansk af oprindelse og intet har med kristelig tankegang at gøre. Lizzie Carlsson følger den retning i teorien, der betragter morgengaven som en *pretium virginitalis*, og hun henviser i denne forbindelse bl. a. til det faktum, at man rundt om i litteraturen finder eksempler på gaver til enker, der gifter sig påny. De får en aftengave.

Det er svært for en kun-retshistoriker at tage stilling til et arbejde, der i lige høj grad ønsker at belyse den kulturhistoriske og den retshistoriske side. Lizzie Carlsson har ydet et exceptionelt stort arbejde med at indsamle materialer strækkende sig i tid fra Gregor af Tours (ca. 570) og til langt ind i det 17. århundrede. Hun har formået at ordne og systematisere dette stof, så det er blevet både fængslende og morsom læsning. Alligevel synes det på sin plads at fremsætte den indvending, at dette voldsomme materiale ikke bærer præg af at have været genstand for den strengeste kildekritik, således at fremstillingen på sine steder kommer til at minde om det, som L. L. Hammerich kalder »das hypothetische Recht beim vermuteten Urvolk«.

Bogen er forsynet med glimrende kommentarer og udførlige kilde- og litteraturlister samt sageregister. Den fremtræder som et interessant bidrag til belysning af forholdene i den hedenske tid og i den første overgangstid. Lizzie Carlsson lover os allerede et efterfølgende bind, som skal tage den katolske middelalderkirkes ægteskabsordning og kvindens retsstilling i almindelighed op til behandling.

INGER SKYUM-NIELSEN, f. DÜBECK

R. C. VAN CAENEGEM/F. L. GANSHOF: Kurze Quellenkunde des Westeuropäischen Mittelalters. Eine typologische, historische und bibliographische Einführung. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1964. xiv + 365 sider. 26 DM.

Teknisk indføring i arbejdet med kilderne til Vesteuropas middelalderhistorie – om også rent teknisk i sit sigte – kræver andet og mere end bibliografi og metodiske læresætninger. Foruden de forskellige arter af kildemateriale med deres muligheder og svagheder er det nødvendigt at kende den historiske udvikling af de institutioner, der har bevaret materialet til vore dage, og i hvis varetægt det henligger til udnyttelse; og endelig må begynderen forsøge at sætte sig ind i det arbejde, der allerede er gjort for at gøre kilderne tilgængelige for forskningen. I en enkelt vejledning at opfylde disse typologiske, historiske og bibliografiske krav, lykkes kun for en heldig hånd, men tjener da til at bringe materialet ind i den sammenhæng med historiske forhold, uden hvilken det ikke kan afvindes al den kundskab, der er mulig. Forståelse af de vilkår, hvorunder oplysninger er kanaliseret fra fortiden til vore dage, tillader at se historikerens arbejde som led i en proces, der i sig selv er historisk.

Denne vanskelige kombination synes i udpræget grad at være lykkedes for den introduktion, der skyldes professor F. L. Ganshofs samarbejde med sin elev og efterfølger R. C. van Caenegem, og som hermed foreligger i tysk oversættelse.

Værkets klare og logiske opbygning lader de tre første bøger behandle de middelalderlige kilders typologi (s. 9–116), de vigtigste bibliotekers og arkivers historie og opbygning (s. 117–43) og de store kildeudgavers og kildefortegnelser plan og udvikling (s. 145–256). Hvert afsnit udmunder i en detaljeret bibliografi såvel vedrørende kildematerialet selv som de tekniske hjælpemidler til dets benyttelse. Efter værkets hele plan gælder det for bog I, at den bevæger sig langt ind i kildernes egen historie (udviklingen af den middelalderlige historiografi og af diplomatikken; de retslige, administrative og økonomiske kilders herkomst og beskaffenhed), og for bog III, at den ved betragtningen af kildeudgivelser fra det 16. til det 20. århundrede nyttiggør historiografiens forhold til den almindelige åndshistorie i karakteristikken af det arbejde, der er udført. Som bog IV (s. 257–99) er tilføjet en overvejende bibliografisk oversigt over den hjælp, der bydes middelalderhistorikeren af tilgrænsende videnskaber (navnlig filologien, men også personalhistorien, stednavneforskningen og kronologien). Endelig følger som bog V (s. 301–32) en række boglister vedrørende de egentlige historiske hjælpevidenskaber (diplomatik, palæografi, epigrafik, numismatik, sigillografi og heraldik). Benyttelsen er lettet ved et fyldigt register omfattende alle forfattere og historiske personer, alle anonyme værker, tidsskrifter og skriftrækker.

I de første tre bøger ligger værkets betydeligste nytteværdi (der for skandinaviske historikere ikke bliver mindre ved, at nordiske forhold kun er sparsomt repræsenteret). Formen er så enkel, at værket kan benyttes på det absolutte begynderstadium – indholdet til gengæld så fyldigt, at det vil gøre nytte på et langt mere avanceret trin.

KAI HØRBY

GILES CONSTABLE: *Monastic Tithes from Their Origins to the Twelfth Century*. Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, New Series, Vol. 10. Cambridge University Press, 1964. xxi+346 sider. 50 sh.

Problemet kloster og tiende fra det 7. til det 12. århundrede har central historisk interesse. Ordet *claustrum* antyder, hvilken fuldstændig udelukkelse af den omgivende verden der oprindeligt ansås for nødvendig, dersom de radikale frelseskrav skulle kunne realiseres af de få, der havde undergivet sig disse vilkår. Enhver forbindelse med den ydre verden var et brud med den eksistens, der skulle være klostrets. Dette var oprindeligt hverken et led af kirken eller af samfundet.

Hvorledes klostrenes stilling over for kirke og samfund ændres med tidens krav og når en foreløbig afklaring med Det fjerde Laterankoncilium i 1215, kommer navnlig til udtryk i forhold til den tiendeafgift, der med rod i bibelsk og kanonisk tradition blev et væsentligt grundlag for den katolske kirkes etablering. Den foreliggende afhandling er en gennemgang af dette problemkompleks med særligt henblik på pavestolens indgriben under Hadrian IV og navnlig Alexander III.

I det 7. århundrede var de fleste klostre tiendepligtige af eget arbejdsudbytte; munke modtog normalt ikke præstevielser, og klostret var derfor ligestillet med lægfolket i afhængighed af kirkelig betjening ved sognegejstligheden – og

hjemfalden til den betaling herfor, som tienden udgjorde. Ved udgangen af det 12. århundrede var klostre normalt fritagne for egen tiende, munke var hyppigt præsteviede og udøvede sjælesorg over et omkringboende lægfolk; herved såvelsom ved gaver fra bisper og verdslige stormænd havde klostrene fået rådighed over en betydelig del af den tiende, der ydedes kirken overalt i Vesteuropa. Professor Constable har ret i, at denne udvikling »amounted to a minor revolution in economic practice, monastic theory, and canon law« (s. 3). Der er virkelig grund til at spørge efter de drivende kræfter i denne revolution, der på afgørende måde har ændret ved kirkens sammensætning og funktioner og ved klostrenes plads deri.

Værkets detailanalyse tilslører aldrig den kendsgerning, at denne udvikling ikke forløb jævnt. De to hovedkapitler, »Monastic Possession of Tithes« (s. 57–197) og »Monastic Payment of Tithes« (s. 198–306), dækker hver for sig hele den behandlede periode og udgør en imponerende eksempelsamling særlig vedrørende de talrige stridigheder, som tienden har givet anledning til. Enklest at følge – på baggrund af indledningens oversigt over tiendens teori og ældste udvikling (s. 9–56) – er den stigende anerkendelse af klostrenes frihed for egen tiende. Overalt, hvor tiendens firdeling var det herskende princip (og her er Spanien og Danmark de vigtigste undtagelser), var jo en fjerdepart af tienden reserveret for de fattige, og det er nu en meget nærliggende tanke, at klosterfolket selv er at regne for »Christi fattige«, hvem tienden bør komme til gode. Almisserne ved klostrets port til pilgrimme og fattige yder desuden tilstrækkelig begrundelse for at lade klostrene råde over denne del, i det mindste af deres egen tiende. Mere kompliceret er udviklingen af klostres ret til *decimas aliorum hominum*, hvor mulighederne for interessekonflikt mellem sognekirke, stiftsbiskop, kloster og eventuelle lægmænd er betydelig større. Her er det utvivlsomt afgørende, om klostret erhverver en sådan ret ved at præstere modydelsen (den kirkelige betjening), eller om det modtager retten som gave. Det første tilfælde er en naturlig konsekvens af den betydningsfulde nedbrydning af skellet mellem klosterordenerne og den almindelige gejstlighed; reaktionen herimod er den afstandtagen fra tiendebesiddelse og sognekirkeligt arbejde, som vi kender fra det 11. og 12. århundredes klosterreformbevægelser (interessant diskussion s. 142–151). Hvor klostre erhverver tiender som gave, vil der ofte være tale om generhvervelse for kirken af tiender, der er gået over i lægmænds besiddelse; det har været en foretrukken kompromisløsning at skænke tienden til et kloster frem for sognekirken, hvortil den egentlig hørte. Der er næppe tvivl om, at klostrene har haft pavens billigelse af denne form for tiendegaver ikke mindst under investiturstriden, hvor lægfolks rådighed over kirkelige embeder og indtægter (*simoni*) var lagt for had. Er tiendegaven modtaget af stiftsbiskoppen, har pavelig forhåndsgodkendelse næppe altid foreligget, og her kan i nogen grad lægges grund til det 13. århundredes eksemptionsstridigheder.

Betydelig interesse samler sig om bestemmelsen af den pavelige politik i tiendespørgsmålet, ikke mindst om krisen ved midten af det 12. århundrede for klostres tiendefrihed af den jord, de selv dyrker. Formularen i det pavelige privilegium: *Sane laborum vestrorum, quos propriis manibus aut sumptibus colitis, siue de nutrimentis vestrorum animalium nullus omnino a vobis decimas exigere presumat* undergår en alvorlig indskrænkning ved Hadrian IV's ændring af *laborum* til

novalium, hvorved tiendefriheden kun angår den nyopdyrkede jord, af hvilken der ikke tidligere var betalt tiende. Ved denne ændring er der utvivlsomt sket et skred i den pavelige politik, men forfatteren har sikkert ret i sin kritik af Georg Schreiber, Paul Viard og Jean-Berthold Mahn, der har villet se dette skridt som udtryk for en uvenlig holdning til klostrene i dette spørgsmål. Professor Constable forsøger at forstå det på baggrund af klostrenes stigende vanskelighed ved at håndhæve det fuldstændige tiendeprivilegium eller ved at forhindre, at tiender gled bort fra klostrenes besiddelse. At pavestolens holdning tillige har været influeret af reformbevægelserne, er sikkert også hævet over tvivl (s. 279–287).

Bortset fra denne markante ændring under Hadrian IV er bestemmelsen af den enkelte paves politik forbundet med overordentlig vanskelighed, henvist som den er til at bygge på et tilfældigt antal buller, hvis konkrete politiske baggrund ofte ligger i det dunkle. Den skarpsindige sammenfatning må spænde over stærkt divergerende yderstandpunkter og forbliver dog en konstruktion. Dette synes i udpræget grad at være tilfældet med den reaktion i den pavelige politik, som noteres under Alexander III. Forfatteren bevæger sig her med større forsigtighed end tidligere forskere; »Alexander's practice in fact varied widely, and his policy was in some ways to follow no policy« (s. 294). En sammenhæng finder professor Constable dog deri, at Alexander III udtrykkelig tager afstand fra Hadrian IV.s politik og bekræfter fuld tiendefrihed til institutioner, som Hadrian kun havde villet fritage for novaltiende, men at Alexander III tillige i hvert enkelt tilfælde ønsker at forbeholde afgørelsen for den pavelige autoritet. Forfatteren slutter sig til Maitland's karakteristik af Alexander III som »a maker of case law . . . second to no pope, unless it be to Innocent III« (s. 295).

Det er utvivlsomt korrekt, at Alexander III's politik resulterede i, at »in principle the Cistercians and the military orders were entitled to full freedom from tithes, and other monks and canons to freedom from noval tithes only« (s. 304), og at alle tiendeprivilegier herefter måtte betragtes som grundlag for forhandling, snarere end som bestemte rettigheder. Men det må alligevel betegnes som undersøgelsens alvorligste svaghed, at ikke Det fjerde Laterankonciliums regulering af netop dette forhold er taget op til selvstændig behandling. Forståelsen af fluktuationerne i den tidligere pavelige politik ville herved utvivlsomt have vundet i fasthed.

Bogens hovedfortjeneste består i redegørelsen for en række enkelte forløb til belysning af tiendens rolle i forholdet mellem klostrene, kirken og samfundet indtil udgangen af det 12. århundrede (ikke mindst de ni karakteristiske sager, der er gennemgået i Appendix, s. 310–322). Da periodens klosterhistorie – navnlig dens økonomiske aspekt – frembyder et meget broget billede, og da den almindelige kirkelige retshistorie endnu rummer store uløste gåder, kan det ikke bebrejdes forfatteren, at værkets fortrin ikke består i konklusionens fasthed. Så meget større resultater lover den videre forskning, som værkets er en invitation til.

KAI HØRBY

IRVING A. AGUS: *Urban Civilization in Pre-Crusade Europe. A Study of Organized Town-Life in Northwestern Europe during the Tenth and Eleventh Centuries based on the Responsa Literature.* Vols. I–II. Leiden, E. J. Brill, 1965. xii + 420 s., vi + 401 s. 54 fl.

I visse henseender kan sidste generations animerede debat for og imod Henri Pirennes teser ikke sige sig helt fri fra præg af, at man tærskede langhalm på velkendte kilder. At noget af den umiddelbart overrumplende friskhed i Pirennes synspunkter snart nok fortonede sig beror bl. a. på, at kilderne under de da givne forudsætninger ikke lod sig tolke videre, men sikkert også på den snævre margen, som de europæiske kilders fåtallighed pålagde forskningen: det hørte til undtagelserne, at man trådte stier, andre forskere ikke allerede havde trådt.

Til undtagelserne hørte – som det vil være skandinaviske fagfæller velbekendt – Sture Bolins vidtfavnende syntese. Bolin nåede desværre aldrig selv at dokumentere sine resultater i enkeltheder, og de blev også først efter anden verdenskrig inddraget i den videnskabelige debat, omend næppe vurderet efter fortjeneste før de allerseneste år. Men trods kalifatets centrale placering i hele diskussionen kan ingen med rette hævde, at Orienten endnu har fået den konkrete plads i udforskningen af den tidlige middelalders økonomiske sammenhænge, som tilkommer det. Hvor meget ved vi endnu om årsager og konsekvenser i de regionale og sociale forskydninger, som fandt sted i det mellemste Østen i 8.–10. århundrede?

En uomtvistelig landvinding helt på niveau med Sture Bolins er det derimod, at en række forskere – ligeledes efter anden verdenskrig – i langt bredere omfang end hidtil har inddraget jødernes internationale handel i forskningens synsfelt. Et af Pirennes postulater bestod netop i, at jødiske købmænd i en vis udstrækning afløste senantikens syriske handelsmænd i Frankerriget; konsekvensen sporer Pirenne bl. a. i Agobard af Lyon's primitive antisemitisme. Om der virkelig har været tale om en afløsningsproces, således som Pirenne antog, får i denne sammenhæng stå hen; der kan jo meget vel have været tale om glidende betegnelser for Orientens handelsfolk, uanset deres nationalitet.

Af langt større betydning er det, at jødiske kilder har vist sig at indeholde rige fonds, som hidtil har været ukendt eller upåagtet i europæisk forskning. Det gælder bl. a. det uhyre omfattende Geniza-arkiv i Cairo, som tilfældigheder har spillet historikere i hænde. Med de begrænsninger, der naturligt ligger i dets specifikke proveniens, har dette materiale vist sig at indeholde et overmåde righoldigt stof til den nære Orients økonomiske historie i middelalderen. Udforskningen af Geniza-arkivet samler sig endnu overvejende om Jerusalem-professoren S. D. Goitein, der hidtil har forelagt sine resultater i en række afhandlinger, af hvilke de mest centrale nu foreligger samlet i optryk i et enkelt bind: *Studies on Islamic History and Institutions* (E. J. Brill, Leiden 1965). Men det jødiske materiale synes tillige at indeholde meget af speciel europæisk interesse, især hvad angår bysamfundenes vækst fra det 10. århundrede, som trods Pirennes og andres studier stadig i mange henseender synes at have fundet sted ex nihilo.

Dette store jødiske kildemateriale har overvejende karakter af responsa, juridisk og teologisk kyndige rabbineres besvarelser af forespørgsler af teoretisk

eller praktisk økonomisk art. Et omfattende udvalg af dette materiale fremlægger den amerikanske historiker Irving A. Agus i sit ovennævnte værk. Oversættelserne af disse responsa, som trods titlen udgør værkets substans, indledes af en fyldig introduktion, hvori forfatteren placerer sine kilder i den videnskabelige debat og i den historiske sammenhæng. Endvidere er hver enkelt oversættelse forsynet med meget udførlige tekniske og sproglige kommentarer.

Det er hævet over enhver tvivl, at dette kildemateriale bringer nyt ved til et ulmende bål. De jødiske responsa behandler praktisk taget alle aspekter af den tidlige middelalders bytilværelse, samfærdselsforhold, forretningsforhold, handels-tekniske former, ejendomsforhold o.s.v. Men trods udgiverens naturlige begejstring for det righoldige nye stof og trods hans indsigtfulde kommentarer, vil det sikkert være velmotiveret at tage visse forbehold overfor værket. Dels rejser oversættelsen naturligvis fortsat fortolkningsproblemer, men først og fremmest løser fremlæggelsen af kilderne – selv i udførligt dokumenteret skikkelse – ikke med ét slag alle de problemer, forskningen naturligt må rejse. Rækkevidden af det nye stof må afklares ikke ved én, men ved uhyre mange fremtidige studier.

Denne reservation fører imidlertid tillige direkte ind i dr. Agus' hovedtese: at de tidligste europæiske bysamfund samledes i jødiske samfund, der ene af alle kunde tjene som model for europæisk byliv og byorganisation, specielt i det nordvesteuropæiske flodområde, hvorum forfatterens interesse samler sig. Det er på ingen måde min hensigt at bestride, at jødiske organisationsformer på givne punkter *kan* have tjent som prototype for europæiske; men en så håndfast generalisation som den, dr. Agus fremlægger, beror uomtvisteligt på så meget af en tilsnigelse, at helheden næppe lader sig opretholde. Men såvel bogens teser som det store materiale, der her fremlægges for første gang, påkalder fornyet forskning.

E. LADEWIG PETERSEN

CURT WALLIN: Tommarps urkundsbok 1085–1600. Klostret – hospitalet – staden – socknen. I. 1085–1300. Stockholm, Svenska kyrkans diakonistyrrelsens bokförlag, 1962. 340 sider. 50 sv. kr.

Udgaven er et sidestykke til »Danmarks Riges Breve«, men samlet om et enkelt kloster, præmonstratenserstiftelsen Tommerup i det sydøstlige Skåne. Det er det skånske kloster, fra hvilket der er flest dokumenter bevaret. Teksterne er alle oversat til moderne svensk. Der indledes med forskellige fælleskilder til klostrets historie, registreringer m. v., mest fra 16. århundrede. Derpå følger en kronologisk diplomrække fra 1085 til 1289. Teksterne kommenteres meget indgående og detaljeret, og bogen bliver herved en guldgrube for enhver, der er interesseret i klosterhistorie. Tabellen s. 253–58 repræsenterer noget nyt og kuriøst, idet den viser, hvor ofte visse af teksterne er påberåbt i den videnskabelige litteratur til og med 1957. Absalons testamente fra 1201 er påberåbt 185 gange og Kong Valdemars Jordebog ikke mindre end 1633 gange (mest af topografer og filologer, men dog 342 gange af historikere). En meget omfattende manuskript- og litteraturfortegnelse afslutter bogen, der skal følges af endnu to dele.

NIELS SKYUM-NIELSEN

Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae IV:1–2, ediderunt JINDŘICH ŠEBÁNEK et SÁŠA DUŠKOVÁ. Pragae, Academia scientiarum Bohemoslovenica, 1962–65.

Udgivelsen af det tjekkoslovakiske diplomatarium har strakt sig over en lang årrække. Det påbegyndtes af Gustav Friedrich, der 1904–12 udsendte de to første bind med årene 805–1230. To fascikler af tredje bind fra 1231–40 udkom i 1943 og 1962, og i dette bind mangler der nu kun én fascikel.

Med de foreliggende to fascikler af fjerde bind er dette sidste blevet fuldført og dækker årene 1241–53. Det er præget af forskellige nye principper. Materialet er opdelt i to grupper, hvoraf den første (nrr. 1–295) stort set omfatter de diplomater, der er udstedt eller modtaget af bøhmiske og mähriske personer og institutioner. De gengives med uforkortet tekst og fuldt, videnskabeligt tekstapparat. Den anden gruppe (nrr. 296–474) omfatter supplerende tekster, der kun gengives i registret. De uægte diplomater er ikke som tidligere samlet i et særligt afsnit, men indføjet i de kronologiske serier. Det betones, at tekster fra formelbøger ikke længere blandes med de øvrige diplomater, som det skete i udgavens tidligere bind. For så vidt som de ikke henhører under gruppen register, er det tanken, at de bør udgives for sig. Tabte diplomater vil blive nævnt i et specielt afsnit allersidst i udgaven.

Teksterne i den egentlige diplomserie er kommenteret og oplyst på forbilledlig måde. Det angives ved hvert af diplomaterne, hvor det er facsimileret, udgivet, registreret og behandlet monografisk. Det svarer til principperne i den første række af »Diplomatarium Danicum« (inden 1250). En ny ting i forhold hertil er, at det under omtalen af de monografiske behandlinger ganske kort er meddelt, hvilke resultater monografierne indeholder. Det er fortrinsvis iagttagelser af diplomatarisk, kronologisk og palæografisk art, der her kommer på tale. Indledningerne befatter sig med dateringsproblemer og angiver, hvem der har skrevet og dicteret det enkelte diplom. Ved trykningen af teksten benyttes petit og spærret petit, såfremt der foreligger et diplomforlæg, der bør markeres. Det samme sker i første række af »Dipl. Dan.«. Efter teksten bliver seglene beskrevet. Bindet sluttes af med registre og litteraturfortegnelse. Tilsvarende afsnit forefindes også i »Dipl. Dan.«, men derudover bringes der i det tjekkoslovakiske værk et glossar samt plancher med segl og skriverhænder.

Den nye form, som udgaven har fået, er bl. a. betinget af, at der forud for og samtidig med udarbejdelsen er foretaget tre indgående, diplomatariske undersøgelser af brevvesenet, som det formede sig under Přemysliderne og hos konge, adel, bisper og byer på Wenceslaus I.s tid. Det er baggrunden for de instruktive oplysninger om skrivere og dictatorer. Det skal tilføjes, at det – set med en udlændings øjne – er meget påskønnelsesværdigt, at samtlige register, indledninger og oplysninger, ja, hele bindet, er skrevet på latin.

Det nye bind af det tjekkoslovakiske diplomatarium repræsenterer den rige erfaring, som er gjort i hjemland og udland inden for udgivervirksomheden. Men det har samtidig bragt forbedringer og fornyelser i forskellige henseender. Æren for at have bragt udgaven op på dette høje niveau tilkommer Jindřich Šebánek og hans medarbejdere.

NIELS SKYUM-NIELSEN

Villages désertés et histoire économique XIe–XVIIIe siècle. École Pratique des Hautes Études – VIe section. Centre de Recherches Historiques. Les Hommes et la Terre XI. Paris, S.E.V.P.E.N., 1965. 619 sider. Illustrationer og kort. 96 F.

Studiet af bebyggelser og jorder, der på et eller andet tidspunkt i historien – og især i senmiddelalderen – er blevet øde, har taget et vældigt opsving i årene efter den anden Verdenskrig. Det tyske historiske hovedværk på området, Wilhelm Abels *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, udkom første gang i 1943, og det engelske, Maurice Beresfords *The lost villages of England*, i 1954. Et tilsvarende større arbejde fra fransk side forelå først i 1965, nemlig det af Fernand Braudel redigerede værk *Villages désertés et histoire économique*, udgivet med henblik på den tredje kongres for økonomisk historie i München i august 1965. Der er tale om et arbejde af betydelig generel interesse – således behandler bogen forholdene ikke alene i Frankrig, men også i forskellige andre europæiske lande – og der skulle være begrundet håb om, at dette historiske værk i lighed med Abels og Beresfords vil virke igangsættende ud over de nationale og faglige grænser, omend det efter hele sit anlæg ikke kan blive en klassiker.

Ved præsentationen af *Villages désertés* i München (og senere på den tolvte internationale historikerkongres i Wien) kunne Jacques Le Goff og Ruggiero Romano fra École Pratique des Hautes Études i Paris med stolthed pege på, at bogen var blevet færdig til tiden, skønt man kun havde haft et par år til udarbejdelsen; men nogle af afsnittene – og især de arkæologiske – har tydeligt lidt under det hektiske tempo. I Braudels forord hedder det da også forsigtigt, at man kun har søgt at tilvejebringe »un point de départ scientifiquement établi«. Man har ikke tilstræbt at samle al viden om emnet, ej heller en komplet oversigt over problemstillinger og forskningsopgaver. Alle redaktionelle og indholdsmæssige svagheder tiltrods rummer *Villages désertés* imidlertid partier, der er i høj grad berigende for forskningen.

Begrænsningen i værkets intentioner er, foruden med tidnøden, begrundet deri, at studiet af »forladte landsbyer« for en række landes vedkommende – Frankrig, Spanien, Italien, Grækenland – først nu søges dyrket som speciel disciplin, hvorfor de pågældende afsnit (dog ikke det franske) kaldes »explorations«, hvilket med en lidt hasarderet oversættelse kan kaldes »rekonosceringer«, medens afsnittene om de lande, hvorfra der formenes at foreligge mere velunderbyggede resultater, nemlig Tyskland, England, Skandinavien og Polen, betegnes som »bilans de recherches«. Hvad Danmark angår, må det dog siges, at Thorkild Ramskous fremstilling ikke kan gøre krav på denne benævnelse, idet den – bortset fra nogle ord om nedlæggelsen af Stokkeby (∴ Stokkerup) i Dyrehaven 1670 – slutter med Vikingetiden, hvilket giver Ramskous bidrag en særstilling i forhold til værket som helhed, der netop begynder med 11. århundrede. Dette må så meget mere beklages, som Danmark jo i C. A. Christensen og Axel Steensberg har forskere, hvis registrering og undersøgelse af nedlagte landsbyer og gårde i perioden 11.–18. århundrede er særdeles værdsat, også uden for landets grænser. Den polske specialforskning karakteriseres af Alexander Gieysztor således: »Elle en est toujours à ses débuts« (s. 608). Værket er iøvrigt for så vidt ukomplet, som Nederlandene, Schweiz, Czekoslo-

vakiet og Østeuropa (med undtagelse af Polen og Grækenland) ikke behandles. Ikke-europæiske lande er ikke medtaget.

Villages désertés omfatter 6 indledende afsnit, som hvert behandler en metode- eller hjælpedisciplin: Demografi, geografi, arkæologi, luftfotografering, skriftlige kilder og stednavne. Rapporterne fra de enkelte lande, som fylder størstedelen af bogen, udviser imidlertid ikke den samme faglige alsidighed (der oven i købet er mere tilsyneladende end virkelig; fx. har Georges Duby skrevet om demografi), idet de helt overvejende er præget af historikere, under tilsyn af Ruggiero Romano, og arkæologer, under tilsyn af Paul Courbin, men ikke af geografer og demografer. Værkets lidet geografiske karakter modsvarer ikke forskningssituationen i Frankrig, og slet ikke i Tyskland og England, hvor geograferne i høj grad deltager i diskussionen, hvilket har bidraget til, at forskernes interesse nu ikke blot omfatter de forladte landsbyer og gårde (den engelske, franske og skandinaviske terminologi), men tillige deres jorder; den tyske betegnelse »Wüstungen« dækker i moderne videnskabelig sprogbrug begge dele. Der har været en tilbøjelighed til på forskningens første trin (og vel især blandt historikerne) at anse alle nedlagte bebyggelser for Totalwüstungen, hvilket har lettet beregningen af procental for Wüstungen, men naturligvis også gjort dem relativt høje, medens man omvendt har savnet Flurwüstungen. På det demografiske område kunne man især have ønsket en nøjere stillingtagen til J. C. Russells arbejder, først og fremmest *British medieval population 1948* (se Vill. dés., s. 536 n. 6). De arkæologiske afsnit er ret store; men de undersøgelser og udgravninger, der fortrinsvis skildres, resultatet af et fransk-polsk samarbejde med anvendelse af Courbins klassisk-arkæologiske metode (jfr. *Archéologie et civilisation* vol. 1, 1963, s. 61 ff.), havde ved redaktionens slutning kun stået på nogle måneder og bringer derfor ikke definitive resultater (dette gælder ikke i samme grad Gabrielle Démians d'Archimbauds udgravninger i Provence, der begyndte i 1961). Horisonten i de indledende afsnit og i de arkæologiske specialafsnit begrænser sig stort set til Frankrig; på det arkæologiske område danner England en undtagelse, Danmark for så vidt også.

Villages désertés rummer mange værdifulde oplysninger fra den nyere tid; men det er de middelalderlige forhold, der er bogens hovedemne, hvorfor omtalen i det følgende først og fremmest må beskæftige sig dermed. Blandt de bidrag, der behandler forholdene i enkelte lande, vækker det franske, tyske og engelske størst opmærksomhed. Abel, der har skrevet afsnittet om Tyskland, indtager som den ubestridte førstemand inden for »Wüstungsforschung« en ærefuld særstilling mellem forfatterne. Selv en fremtrædende økonomisk historiker følger han tillige nøje med i geografernes arbejde, og han sørgede ved forelæggelsen i München for, at foruden nordtyske historikere (Koppe, Prange) geografer som Anneliese Krenzlin, Helmut Jäger og Wolf-Dieter Sick supplerede hans fremstilling, der iøvrigt i sig selv viser stor hensyntagen til geografiske synspunkter. De tyske regionalstudier, der sikkert er de mest velunderbyggede i Europa, viser, at gennemsnitlig 23% af de landsbyer, der eksisterede i Tyskland (grænserne 1933) ved år 1300, forsvandt før middelalderens slutning; i de mellem- og sydvesttyske bjerg- og skovegne når man op over 40%, hvorimod der kun er få nedlæggelser i det nordvesttyske lavland (s. 520 f.). Abel forudsætter, at disse tal viser nettotabenes omfang (en anden opfattelse er fremsat

af Hermann Grees i et foredrag »Die Auswirkung von Wüstungsvorgängen auf die überdauernden Siedlungen« under et geografisk-historisk symposium om »Die Genese der Siedlungs- und Agrarlandschaft in Europa« i Würzburg i juli 1966 – en publikation herfra kan forventes), omend han ikke anser undersøgelserne for tilendebragt, og forklarer dem fortrinsvis med, at befolkningsnedgangen fremkaldte et fald i kornpriserne.

Beresford, der står for det engelske afsnit, har sammen med de øvrige medlemmer af The Deserted Medieval Village Research Group (D.M.V.R.G.) foretaget en endnu ikke afsluttet omfattende registrering og besigtigelse af forladte landsbyer; også arkæologiske undersøgelser (efter Axel Steenbergs forbillede) indgår i planen, dog kun udgravninger af landsbyer, ikke af agre. Beresfords tal for nedlagte landsbyer er ikke – heller ikke relativt – så store som de tyske, men alligevel betydelige, og han begrundet dem især med, at fåreavlen vandt frem på kornavlens bekostning; efter Abels opfattelse er kvægavlens fremtrængen i hvert fald i Tyskland sekundær. Man savnede under diskussionen i München de engelske geografer; men M. Postan var kritisk over for Beresfords statistiske resultater, og det kan – også bortset fra bl. a. kronologiske vanskeligheder – unægtelig synes betænkeligt, når D.M.V.R.G. som grundlag for registreringerne fastslår, at betegnelsen »forladt landsby« ikke kan anvendes om en lokalitet, hvor mere end en kirke, en hovedgård, en bondegård og en præstegård er tilbage af den gamle landsby (s. 533 n. 2).

Overraskelsen kommer fra fransk side. Medens Abel (s. 521) regner med, at 40.000 landsbyer blev øde i Tyskland før middelalderens slutning, og Beresford nærmer sig 2.000 (s. 534), opererer Jean-Marie Pesez og Emmanuel Le Roy Ladurie (s. 50, 242–252) med 400 nedlagte landsbyer i det nuværende Frankrig eller mindre. Abel medtager et antal ødelæggelser fra højmiddelalderen, Beresford og Pesez (hvem registreringen i Frankrig fortrinsvis har påhvilet) tillige nedlæggelser i nyere tid. Pesez og Ladurie lægger ikke skjul på, at tallene for de enkelte provinser kan undergå væsentlige ændringer ved mere dybtgående undersøgelser, men hævder med styrke, at de øde landsbyer er forholdsvis mindre talstærke og hele ødelæggelsesproblematikken dertil mere kompliceret end i England og Tyskland (s. 233). De mener, at forholdene i Frankrig motiverer et alternativ til katastrofeteorien, »chère aux historiens allemands« (s. 136), og fremhæver, at det materiale, Abel har betragtet som normgivende for Frankrig, næsten udelukkende stammer fra Alsace (s. 151). De nægter ikke, at mange landsbyer blev øde såvel her som i andre egne i senmiddelalderen og i 17. århundrede, men påviser, at der i Frankrig som regel skete en hurtig genrejsning (jfr. Robert Boutruche: *La crise d'une société. Seigneurs et paysans du Bordelais pendant la Guerre de Cent Ans, 1947*), hvorimod ødelæggelserne i Tyskland oftest blev permanente. Varige nedlæggelser af franske landsbyer forekommer ifølge Pesez og Ladurie mest i de fattigste bjerglandskaber i Alperne og Haute-Provence og rammer iøvrigt langt overvejende de små lokaliteter, hameaux, et fænomen, der også kendes i andre europæiske lande. Helt uventet er dette franske forskningsresultat ikke, idet Ferdinand Lot allerede 1929 fastslog, at mindre end 3% af landsognene i Frankrig blev nedlagt mellem 1328 og 1793/94 (*L'État des paroisses et des feux de 1328. Bibliothèque de l'École des Chartes*, t. 90, s. 274); men de nu fremlagte studier er langt mere

værdifulde, fordi de beskæftiger sig med enkelte lokaliteter og er kronologisk og regionalt nuancerede. Rømninger af kortere varighed forårsages ifølge Pesez og Ladurie især af forskellige landeplager, ikke mindst krigene, som fik befolkningen til at søge mod utilgængelige og befæstede steder. Jean Glénisson og Jacqueline Misraki søger på dette punkt at supplere fremstillingen ved at vise vandringerens betydning for landsbyernes genoprettelse, medens Charles Higounet behandler en række villeneuves, der snublede i starten, hvilket ligger på linje med det af Pesez og Ladurie fremførte forhold, at temmelig mange landsbyer blev øde allerede i kolonisationsperioden.

Alle de nævnte forfattere fra Tyskland, England og Frankrig bevidner pesten deres respekt i forbindelse med tilbagegangen i senmiddelalderen, omend i ulige grad og uden særlig præcision. Den i adskillige tilfælde påpegede omstændighed, at ødelæggelser allerede fandt sted i højmiddelalderen, må naturligvis tages med i betragtning, og i afsnittet om Italien antages det uforbeholdent, at en demografisk forklaring ikke er tilstrækkelig (s. 420, 441, 456), hvilket i hvert fald Beresford og de franske bidragydere – som man vil forstå – kan tilslutte sig. Naturforholdene ofres der ikke mange ord på i bogen. Duby, der som nævnt ved denne lejlighed har overtaget rollen som demograf, overlader til Marcel Roncayolo i det geografiske afsnit at omtale bl. a. marginaljorderne (s. 27) og svedjebrugets ødelæggelse af jordbunden (s. 39; jfr. Michel Devèze: *Forêts françaises et forêtés allemandes. Revue historique CCXXXV, 1966, s. 378*). Heller ikke klimateorien spiller nogen stor rolle i de forskellige bidrag (s. 41).

Efter udsendelsen af det store diffuse værk om Villages désertés står det klart, at den europæiske bebyggelsesudvikling ikke har formet sig så enkelt, som det har set ud til. Ikke mindst må der herske tvivl m.h.t. senmiddelalderen, den mest studerede periode. Der må skelnes mellem de lande, der rammes hårdt af nedlæggelserne, især Tyskland, England, Spanien og Syditalien, og andre, hvor stabiliteten var større; til disse kan lige så fuldt henregnes Nederlandene, Schweiz og dele af Italien som Frankrig. Af speciel interesse i Skandinavien er Halvard Bjørkviks behandling af ødelæggelserne i Norge og Sverige; Bjørkvik bygger naturligvis på sin egen og Lars-Arne Norborgs rapport til det nordiske historikermøde i Bergen (*Problemer i nordisk historieforskning, 1964*) og konkluderer i overensstemmelse dermed, at de vigtigste følger af agrarkrisen, deriblandt ødegårdsfænomenet, på forskningens nuværende stade må anses for at være et resultat af Den sorte Død (s. 604). På historikermødet hævdede Erik Lönnroth over for Norborg m. fl., at senmiddelalderen ikke ensidigt burde betragtes som en krisetid i Sverige.

Fortolkningen af bebyggelsesudviklingen i senmiddelalderen er på indeværende tidspunkt yderst broget og på næsten ethvert punkt behæftet med store usikkerhedsmomenter. Beresford slutter sit afsnit således: »Hélas, il faudra encore mettre à nu beaucoup de maisons paysannes médiévales avant de les voir dans le miroir de la contraction de Postan ou de la croissance économique de Bridbury: il n'y a pas loin des miroirs aux mirages« (s. 572).

SVEND GISSEL

GUDMUND SANDVIK: Prestegard og prestelønn. Studiar kring problemet eigdomsretten til dei norske prestegardane. Oslo, Universitetsforlaget, 1965. 341 s. 24,50 no. kr.

I 1955 ansattes lektor, cand. philol. Gudmund Sandvik af Norges almenvitenskapelige forskningsråd til at foretage en undersøgelse af spørgsmålet om ejendomsretten til de norske præstegårde, et næsten klassisk tema, som i forrige århundrede ikke mindst Absalon Taranger og Ebbe Hertzberg beskæftigede sig med, og som ikke blot i nabolandene, men Europa over gang på gang har givet anledning til såvel lærde som ikke mindst politiske disputer. Som resultat heraf foreligger nu dette værk, hvis blivende værdi især ligger i det omfattende materiale, der her fremlægges, så meget mere imponerende, som det på een gang forudsætter beherskelse af middelalderkilder, enevældens aktpakker og nutidens rigsdagsbetænkninger, domstolsvoteringer m. v., hvortil kommer, at forfatteren gør interessante sidespring ind i moderne semantik, in casu: hvad forstod de forskellige tidsaldrer ved begrebet »ejendomsret«?

Alligevel må man på forhånd stille sig yderst skeptisk til de konklusioner, som Sandvik drager (at »Staten eig dei kyrkjelege fonda og restena av det benefiserte godset derunder prestegardane«), først og fremmest fordi han ved bevidst at følge det berygtede princip, at det er »ikke frøet, men jordsmonnet«, der er det væsentlige for historikeren (mon Jens Arup Seip vilde vedkende sig den hyppige brug af hans i en konkret situation anvendte ripost?), udelukkende anskuer dette almeneuropæiske problem under en snæver, lokalbestemt synsvinkel. At der udenfor Norge findes en rig litteratur om disse emner, for eksempel i de nordiske nabolande (således skrev Schalling 1936 på officiel svensk opfordring ligeledes om dette spørgsmål), er ham, om ikke ubekendt, i hvert fald irrelevant. Og i betragtning af at norske kirkelige anliggender fra 1536 til 1814 styredes af myndigheder med sæde i København, virker det temmelig pauvert blot at blive konfronteret med nutidige danske statsretslærdes opfattelse af folkekirkens aktuelle stilling.

Næsten grotesk indsnævret virker hans middelalderafsnit på baggrund af den enorme internationale forskning, der i de sidste halvhundrede år har beskæftiget sig med for eksempel selve beneficiebegræbet og -systemets opståen og udvikling. Havde forfatteren taget hensyn til også denne side af problemet, kunde hans iøvrigt udmærkede tanke om »funktionsmønsteret« (at et aflønningssystem nødvendigvis må være bundet til tidens almindelige økonomiske struktur) have været ført nok så radikalt igennem, idet han da kunde have parallelliseret beneficiansystemet (på kirkens område) med feudaltvæsenet (på verdsligt område) og derved givet det for en historiker næsten selvfølgelige svar på problemet; thi lige så lidt som vi i nutidens Europa har bevaret »lensvæsenet«, i lige så ringe grad er det nødvendigt at opretholde resterne af gejstlighedens beneficierede aflønningssystemer. Men formentlig er forfatteren for bundet i sine forsøg på at bringe udviklingen ind under juridiske termini til at kunne acceptere historiens realiteter. Ikke desto mindre vil enhver, der ønsker at beskæftige sig med problemer, som har berøring med den norske kirkes økonomiske forhold, have grund til at være Sandvik taknemmelig for en omhyggelig og grundig materialesamling med udførlige referater af tidligere forskning og debat.

TRØELS DAHLERUP

NYERE TID

STEN ENGSTRÖM: Om tillkomsten av den s. k. Chronologia anonymi. Särtryck ur Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundets i Uppsala årsbok 1963–64. [Uppsala 1966]. 80 s.

‘Chronologia anonymi’ er i svensk forskning betegnelsen for samme årbogsarbejde som det, Ellen Jørgensen bragte uddrag af i *Annales Danici* s. 138–41 under titlen ‘Annales Dano-Svecani 826–1415’. Den gængse også af Ellen Jørgensen hyldede opfattelse af arbejdets proveniens er, at det er blevet til i Sverige – muligvis i Östergötland – engang i Erik af Pommerns regeringstid; men dr. Engströms indgående og idérige undersøgelse giver et andet, til dels meget overraskende resultat. Vejen er en analyse af arbejdets overleveringshistorie kombineret med en sproglig og stilistisk bestemmelse. Hvad det sidste angår påvises iøjnefaldende afvigelser fra senmiddelalderlige kilder i retning af en klassisk farvet, mere ordrig prosa med antikiserende ordvalg og stræben efter korrekt syntax. Som eksklusivt tilhørende humanistlatin hæfter forf. sig ved brugen af *equus auratus* for *miles*, i nordiske kilder tidligst tidsfæstet til 1528. Overleveringshistorisk kendes ingen tekster ældre end fra midten af det 16. årh.: teksten hviler på excerpter i Peder Olsens samlinger, afskrifter fra håndskrifter i Huitfeldts og Svanings eje samt en 1700-tals afskrift (i AM 907 4°; kendt, men ikke benyttet af Ellen Jørgensen). Der er således holdepunkter for at placere arbejdet historiografisk i første halvdel af 16. årh., og det lykkes uden vanskelighed dr. Engström at vise, at de senmiddelalderlige kilder, som forskellige forskere, bl. a. Kr. Erslev, har sat i sekundært afhængighedsforhold til Chron. anon., tværtimod har været de ydende i forholdet. Men ikke nok hermed. Det er en kendt sag, at arbejdet har været udnyttet i Povl Helgesens kortfattede latinske Danmarkshistorie, følgelig må det datere sig til senest Frederik I.s tid. Spørger man efter forfatteren, er svaret: Povl Helgesen selv! Sprogligt, i mindre grad stilistisk og idémæssigt, fremføres så vægtige indicier herfor, at denne udvidelse af Povl Helgesens forfatterskab med et nyt latinsk historisk arbejde, det tredje i rækken, formodentlig vil vinde almindelig aksept.

Dr. Engström pointerer, at en række problemer omkring Chron. anonymi alias Pauli Helie er uløste, men tager bl.a. i to excuser, en overleveringshistorisk ‘Om Göran Gyttas bok’ og i en kildeanalytisk ‘Om Skibykrönikans kungagenealogi’ nogle op til drøftelse. Til den sidste en lille anmærkning. Der påpeges s. 63 ff. slægtskab med en genealogi fundet i to norsk-danske lovhåndskrifter fra o. 1540 opbevaret i henholdsvis Linköping og Stockholm. Denne genealogi findes i virkeligheden bevaret i et stort antal lovhåndskrifter fra ca. 1540–1600 samt på et løst pergamentblad i AM 32 a 4° (udskilt af AM 302 fol.), som daterer sig til ca. 1525 og er skrevet med en skriverhånd, der genfindes i Eske Billes kopibog (Norges gamle Love IV, 1885, s. 475; andre lovhåndskrifter med genealogien beskrives passim i samme bind). Dermed er genealogien henført til et milieu på Frederik I.s og Povl Helgesens tid, som det formentlig vil være lønnende at underkaste et nærmere studium. Det kan tilføjes, at kansler Johan Friis 1547 har ejet en afskrift (C 28 fol. Sthlm), og at en tysk version 1545 tilstilledes hertuginde Dorothea af Preussen gennem cancellisekre-

tæren Georg Cörper (Iselin Gundermann: Herzogin Dorothea von Preussen 1504–1547, Köln u. Berlin 1965, s. 192–93). At genealogien i AM 32a og de fleste af lovhåndskrifterne fortsættes med en notits om kong Hans' kroning i Danmark og Norge peger muligvis mod et 'kong Hans-stadium' i genealogitextstens interessante historie.

HARALD ILSØE

CLAUDE BONTEMS, LÉON-PIERRE RAYBAUD et JEAN-PIERRE BRANCOURT: *Le Prince dans la France des XVIe et XVIIe siècles. Travaux et recherches de la faculté de droit et des sciences économiques de Paris. Série »Sciences historiques«* no. 7. Paris, Presses universitaires de France, 1965. 285 sider. 18 F.

Den franske enevældes fremtrædende position i det 17. århundredes europæiske historie har inspireret til adskillige studier i det absolutistiske statssystems teoretiske baggrund og begrundelse. »La faculté de droit et des sciences économiques de Paris« har med det foreliggende værk publiceret tre grundige analyser af fremtrædende statsteoretikere fra det 16. og 17. århundrede (Budé, Zampini og Saint-Simon).

Bontems gennemgår systematisk Budés værk „L'Institutions du Prince“, som dateres til 1518/19; afhandlingen er ledsaget af en nybearbejdet, let moderniseret gengivelse af Budés tekst, som der bestandigt henvises til under gennemgangen. Bontems sætter Budés aristotelisk inspirerede statstanker i relation til middelalderlig og samtidig renaissance-tænkning, samtidig med at Budés gæld til Frants den Førstes stærke monarki klart understreges. Endvidere demonstreres det, både gennem Budés egen tekst og gennem analysen, hvor langt forud for sin tid denne tænker fra den franske renaissance var. Bontems skriver således i sin konklusion: »Il n'existe, à notre connaissance, aucun auteur du XVIIe siècle qui soit allé aussi loin que Budé dans ce domaine, qui ait osé conférer au Prince des pouvoirs aussi étendus« (s. 75). Budés monark er guds spejlbillede på jorden med en i realiteten ubegrænset myndighed. Endelig får man i Budés værk et spændende indtryk af renaissance-humanistens arbejds-metode, især hans anvendelse af antikke paralleller; Bontems har tilmed forsynet sin bibliografi med en henvisning til de steder hos de antikke forfattere, som Budé citerer, således at læseren kan efterprøve citaterne hos de benyttede forfattere.

Raybauds afhandling er en gennemgang af de steder i Zampinis skrifter, hvor staten og fyrsten behandles. Raybaud akcepterer ikke det almindelige synspunkt, at den italienske og katolske Zampini, Katharina af Medicis protegé, blot var en tredierangsforfatter, der overfladisk giver udtryk for spredte ideer i samtiden. Efter Raybauds mening søger Zampini midt i huguenot-krigenes forvirring at opstille idealet af en fyrste, der kunne blive formidler af den kristne fred; det usystematiske, den løse, næsten løsagtige historiske argumentation og den ofte manglende konsekvens hos Zampini har sin årsag i samtidens uoverskuelige og kaotiske samfundstilstande. Zampinis fyrsteideal er ikke så radikalt som Budés; tværtimod understreger han kongens pligt til i visse tilfælde at

underkaste sig stændernes afgørelse. Selv om Raybaud ikke er blind for Zampinis svagheder, fremtræder hans afhandling alligevel som et forsvarsskrift; den bliver dog ikke derved mindre videnskabelig vederhæftig og slet ikke mindre læseværdig.

Den tredje og sidste afhandling af Brancourt om Saint-Simon belyser dennes konservativt kritiske indstilling til en enevælde, som allerede i årtier har været prøvet i praksis. Brancourt har nøje studeret den vidtløftige hertugs memoirer og øvrige papirer, herunder enkelte hidtil utrykte manuskripter, og fremhæver Saint-Simons betingede aksept af det absolutte kongedømme; fyrstens magt bør modificeres og kontrolleres af »les pairs« og »la noblesse«. Saint-Simons ideal af et konsultativt aristokratisk monarki er tydeligt inspireret af hans egen hertugelige position. På overgangen til det 18. århundrede peger Saint-Simon næppe fremad, selvom hans understregning af kongens centrale position og store magtbeføjelser ikke berettiger til at tale om en aristokratisk drøm om tilbagevenden til feudale forhold. I forhold til Budés format og Zampinis engagement virker Saint-Simons tanker mere eller mindre ligegyldige; de kan allerhøjest give et tilfældigt og snakkesaligt glimt af en uddøende gruppes forsøg på at retfærdiggøre bestræbelser på at genvinde en politisk position, som der næppe mere var reel mulighed for at opnå.

Samlet giver de tre afhandlinger et interessant indblik i fransk statsteoretisk tænkning i det 16. og 17. århundrede. Analysernes samling i én bog er tilfældig; der går ingen »rød tråd« fra Budé over Zampini til Saint-Simon. Selv det bibliografiske apparat er uensartet og ind imellem direkte forvirrende; hér kunne meget vel have været foretaget en mere systematisk redaktion.

Alt i alt har de tre forfattere – med afhandlingen om Budé som den væsentligste – ydet et betydeligt bidrag til en yderligere kortlægning af de politiske ideer bag den franske enevældes komplicerede skabelse og udvikling.

BENITO SCOCOZZA

SAM. HEDAR: En Sörmlandsbygd och dess inbyggare. Stockholm, Norstedts, 1965. 387 s. Ill. 35 sv. kr.

Det er en udmærket forening af lokal- og rigshistorie, man finder i fhv. arkivråd i det svenske rigsarkiv, fil. dr. *Sam. Hedars* statelige værk. Bygden er det naturskønne Näshulta sogn, ikke langt fra fabriksbyen Eskilstuna. At sognets historie har fået en så kyndig skildrer, skyldes, at Hedar gennem mange år har haft sommerbolig der. Blandt de talrige gode illustrationer, bogen indeholder, træffes både fotografier, tagne af forf. selv og hans søn, samt tegninger af hans datter.

Den fyldige fortegnelse sidst i bogen over de benyttede trykte og utrykte kilder kan godt virke forstemmende på en og anden lokalhistoriker; men den kan også være opmuntrende ved at vise, fra hvor mange forskellige steder det lader sig gøre at hente stof til et sogns historie. Af fortegnelsen fremgår selvsagt, at et indgående kendskab til rigshistorien (politisk, kulturelt, økonomisk) er en nødvendig forudsætning for at sætte lokale forhold i det rette lys.

Näshulta rummer herregårdene Hedensö og Haneberg. En væsentlig part

af bogen udgør en detaljeret beskrivelse af disse gårdes og deres ejeres historie. Den første indehaves gennem et par århundreder (fra slutn. af det 16. til slutn. af det 18. årh.) af slægten Kurck, og flere af bogens biografier af dennes medlemmer har stor interesse. Således omtalen af Knut Kurck, den sidste ejer af Hedensö, der midt i 1780'erne gik i fransk krigstjeneste og efter sin hjemkomst sluttede sig til adelsoppositionen mod Gustav III; han var blandt deltagerne i sammensværgelsen mod kongen, blev arresteret, men reddede sig ved konsekvent benægtelse.

Haneberg ejedes fra midten af det 16. til slutn. af det 17. årh. af slægten Rosenhane. Af denne er Shering Rosenhane kendt for sin deltagelse i forhandlingerne om den westphalske fred og om Københavns-freden 1660. Man har tilskrevet broderen Gustav R. (d. 1684) forfatterskabet til et forsvar for litterært brug af modersmålet («Thet svenska språkets klagemål»), men bindende bevis herfor er ikke ført. Også andre skrifter har man tillagt ham. Vist er, at han forfattede den latinske »Respublica Glacialis« (om vinterfisket i Näshulta-søen; trykt 1681). Den lærde retshistoriker Johan Loccenius roste i sit forord til dette skrift R., fordi han ikke fordrev sin ledige tid med »struntprat och tårningsspel eller i dryckeslag utan med vittra och bildande studier«.

I kapitlet: »Gränser och rågångar gås upp« (s. 237–61) giver Hedar en indgående redegørelse for de talrige ejendoms- og skeltrætter, der opstod, efterhånden som bebyggelse og opdyrkning tog til i det skov-, sø- og klipperige sogn. Redegørelsen er værdifuld som illustration til forhold, der må have rådet i mange andre svenske egne.

Selv om skildringen af herregårdene og deres ejere indtager en væsentlig plads i Hedars bog, omtales bondesamfundet, kirke og skole ret indgående. Bøndernes afgifter (f. eks. bast og birkebark) og erhvervsforhold er på grund af den udprægede skovegn meget forskellige fra danske bønders. I stykket om kirken møder vi bl. a. de kirkebåde, som danske bedst kender fra Siljanseggen.

To berømte svenske videnskabsmænd er fødte i Näshulta og biografes. Den ene, Jacob Jonas Björnståhl (d. i Saloniki 1779), vandt europæisk anseelse som orientalist og rejseskildrer. Den anden, A. F. Dalin (d. 1873), holdt sig til hjemlandet og dets sprog og indlagde sig stor fortjeneste ved sine ordbogsarbejder over dette.

H. HJELHOLT

FLEMMING TOLSTRUP: Det ældste Herlufsholm 1560–1788. København, Thaning & Appels Forlag, 1965. 277 s. Ill. 30 kr.

Herlufsholms historie har flere gange været genstand for behandling, første gang af overlærer H. B. Melchior (Historiske Efterretninger om Herlufsholms Stiftelse, 1. udg. 1822) og senest i anledning af skolens 400-års-jubilæum af professor Flemming Tolstrup. Men medens de ældre fremstillinger overvejende beskæftigede sig med stiftelsens personalhistorie, lægger Flemming Tolstrup op til en langt mere alsidig fremstilling. De biografiske elementer træder – bortset fra korte, fyndige og undertiden måske lovligt kategoriske karakteristikker – helt i baggrunden for de godshistoriske, administrationshistoriske og kultur-

historiske aspekter. Det vil være nærliggende at sammenstille bogen med værket om »Sorø. Klostret, Skolen, Akademiet gennem Tiderne«, hvis emne og anlæg ligger den nærmest. Sammenligningen vil dog næppe være helt retfærdig, da Sorøbogen som samleværk ganske anderledes kunde gå i dybden, men samtidig er af noget uensartet kvalitet. Men kildemæssigt foreligger de samme muligheder; også fra Herlufsholm har vi nemlig fyldige kilder, bl. a. en lang og periodevis ubrudt regnskabsserie forud for 1660, en serie, forfatteren har kunnet øse af, omend langt fra udtømme.

Det bør straks betones, at Flemming Tolstrups bog rummer mange værdifulde, nye enkeltheder, men samtidig må det dog konstateres, at hovedlinierne ikke helt kommer til deres ret. Formentlig hænger det sammen med, at bogens anlæg er mere deskriptivt end analytisk, og at den historiske baggrundsopfattelse måske er noget traditionel; dels med at fremstillingen spaltes op i en kronologisk og en systematisk del. Kronologisk falder »det ældste Herlufsholms« historie i fire afsnit, opbygningstiden 1565–1609, blomstringstiden 1609–1660, forfaldet under den ældre enevælde og genopbygningstiden 1731–1788 under J. L. Holsteins og Otto Thotts ledelse.

Uden at gå i enkeltheder må det nok siges, at behandlingen af de ældste perioder står svagest. Skildringen af Herluf Trolles og Birgitte Gøyes slægtninges desperate kamp for at omstyrte stiftelsen indeholder næppe noget nyt; på den anden side er det vist heller ikke helt retfærdigt, blot at tolke denne strid som udtryk for primitivt, adeligt begær. Det vil være naturligt at sammenstille stiftelsen med de omtrent samtidige tilløb til stamhusdannelse, der netop blev omstødt, fordi de stred mod den frie eller normale omsætning af adeligt jordegods, som godsprivilegierne tilsikrede adelen. På tilsvarende måde kan man rette indvendinger mod behandlingen af stiftelsens økonomiske historie forud for 1660. Man kan nok – som forfatteren gør det – hævde, at arbejdet med regnskabsmaterialet fra det 17. århundrede kan være en ørkenvandring, men det er sandelig en ørken med oaser. Skellet ved 1609 – Arild Huitfeldts død – bør sikkert ikke læses altfor fast; allerede i 1580'erne mærkes tilløb til økonomisk ustabilitet, og de første årtier af 1600-tallet bærer i almindelighed præg af stagnation for kornproduktion og afsætning, symptomer, der også kan iagttages på Herlufsholm. Sammenligning af det ældste regnskab 1585/86 med regnskaberne 1611–18 synes netop at røbe forstærket interesse for øksneopdrættet til erstatning af de mindre indtægter ved kornsælget. På den anden side repræsenterer Christian IV.s senere år næppe nogen unuanceret økonomisk nedgangstid; en række omstændigheder tyder tværtimod på, at den langsigtede nedgang først sætter ind efter en kortvarig højkonjunktur – i hvert fald for de større godser, hvortil også Herlufsholm hørte – 1630–1645. Perioden 1609–1660 er da sikkert mere end skolehistorisk blomstring, og baggrunden for den stakkede blomstring både skolehistorisk og økonomisk må sikkert delvis søges i samme fænomen: trediveårskrigen.

Som helhed ligger da værkets force i dets mange nye, konkrete detaljer, dets svaghed i analytiske brist. At analysen savnes kan forfatteren kun delvis lastes for; den vil nemlig kræve langvarige og indgående detaljestudier over regnskaberne, birketingbøgerne og det øvrige kildemateriale.

E. LADEWIG PETERSEN

Roskilde Kapitels Jordebog 1568. Udgivet ved J. O. ARHNUNG af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. København, G. E. C. Gad, 1965. XXXII + 284 sider. 20 kr.

Dr. Arnhung har i mange år arbejdet med det håndskrift, AM 876 in 4:to, der ligger til grund for den ovennævnte udgave, idet han allerede benyttede det i sin disputats, »Roskilde Domkapitels Historie. I. Tiden indtil 1416«, der udkom i 1937. Arbejdet med selve udgaven har stået på siden 1957. Som tilsynsførende har fungeret C. A. Christensen og (efter Bjørn Kornerups død) Georg Galster. Disse data giver løfte om et værk præget af stor omhu og soliditet, og forventningerne skuffes ikke. Tekstgengivelse, indledning og noteapparat er af høj standard. Benyttelsen lettes af gode person- og stedregistre. Derimod har man ikke fundet et sagregister nødvendigt. Anmelderen forstår for så vidt godt dette, p. gr. a. jordebogsoplysningernes som helhed stereotype karakter, men kan alligevel ikke tilbageholde et lille hjertesuk over ikke at finde henvisninger til skov, tiende, ødejord m.m., så meget mere som jordebogens meddelelser – således om skovforekomster – på udmærket måde er suppleret i noterne.

Realkommentaren er som helhed overordentlig righoldig og ikke alene til belysning af institutionshistorien. Således meddeles det s. 207, at der af kapitelgodset svarede 1 tønne havre i gæsteri af hvert pund korn (∴ for hvert pund hartkornlandgilde), hvilket stemmer overens med anmelderens iagttagelser fra andre kilder og om andet gods i 16. århundrede (Bol og By 5 (1964), s. 21). Det står dog klart, at udgiveren i højere grad er institutionshistoriker end tidshistoriker. Dette fremgår således af, at han (s. 226) sammenligner jordebogens tiendeudbytte af Kundby og Gislinge ss., Tuse h., med udbyttet 1370 (Roskildebispens jordebog) og 1614 (kapitlets jordebog), men ikke med udbyttet 1567 (stiftsregnskabet, RA) og 1591 (Holbæk lens regnskaber, RA), som med større sikkerhed muliggør jævnførelse af jordebogens afgift med den ordinære tiendeafgift. For Kundby sogns vedkommende var kirketienden 1567 9 pund 5 skæpper rug og 9 pund byg, 1591 kirke- og krontienden henholdsvis 9 pund rug, 9 pund byg, 14 tønder havre, og 10 pund rug, 10 pund byg (mod 1370 og 1614 19 pund korn) – for Gislinge sogns vedkommende kirketienden 1567 2½ pund byg, 2½ pund rug, 5 tønder havre, 1 skæppe gryn, kirketienden 1591 3 pund rug, 3 pund byg, 5 tønder havre, ½ tønne gryn, og krontienden 1591 2 pund rug, 2 pund byg, 5 tønder havre, ½ tønne gryn (mod 1370 4 pund korn og 1614 2½ pund rug, 2½ pund byg, ½ tønne boghvedegryn). Ifølge jordebogen 1568 (s. 116) var afgiften af Kundby og Gislinge tiende sammenlagt 8 pund rug, 8 pund byg, 1 tønne boghvedegryn. At kapitlets udbytte af tienden er mindre, end man kunne vente, fremgår tydeligt af både disse to eksempler og af andre eksempler fra Volborg, Ramsø, Bjæverskov og Horns hh. (jordeb., ss. 98, 100, 221 ff.). Et gennemgående træk er det, at tiendehavren overhovedet ikke omtales, og det må efter anmelderens opfattelse betragtes som sandsynligst, at stift og krone i disse år har lagt beslag herpå og måske også på en del af hartkornetienden; det var bl. a. med henblik herpå, at de i Rigsarkivet bevarede tiendelister 1566, 1567 og 1572 blev udarbejdede (jfr. Sjællands Stifts Landebog 1567, ss. X ff.). At – som J. O. Arnhung skriver – hospitalsforstanderne har søgt at udnytte hospitalstienderne også til egen fordel (ss. 221 og 223), er sikkert

rigtigt, men forklarer ikke, hvorfor de tiender, der skulle tilfalde kapitlet selv (Kundby, Gislinge), gav et så lavt udbytte (s. 227), når afgifterne 1614 så nøje svarer til provenuerne 1567 og 1591. Iøvrigt kan det noteres, at stiftsregnskabet 1567 næsten sogn for sogn viser større tal end det foregående års regnskab.

En række mere eller mindre beslægtede kilder fra årene 1566–70 tjener til at klarlægge de agrariske og kirkelige forhold på Sjælland i disse år, og kun ved at betragte dem i sammenhæng og ikke isoleret opnår man, at det rette lys kastes over hver af dem. J. O. Arhning har gennemført en jävnførelse af oplysningerne i Roskilde kapitels jordebog 1568 med Sjællands Stifts Landebog 1567, der 1956 blev udgivet af Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie; det lader sig herved bl. a. i en række tilfælde konstatere, at bønderne har erlagt hovedlandgilden til kirke eller præst, men forskellige herlighedsydelse til kapitlet (jfr. Landebogen, s. XXI). Det er for Korsør lens vedkommende tillige af interesse at sammenligne med det af C. Rise Hansen udgivne kvægskatregister 1566 (Danske Magazin 7. r. bd. 2 (1940), ss. 196–248). Hertil kommer nogle utrykte kilder, især de omtalte stifts regnskaber og nogle jordebøger over Sorø klostres gods, fra de samme år. Da også disse er af et overkommeligt omfang, vil det være ønskeligt, at de ligeledes snart må blive udgivet.

SVEND GISSEL

Prince A. M. Kurbsky's History of Ivan IV. Edited with a translation and notes by J. L. I. FENNELL. Cambridge University Press 1965. 314 sider. 63 sh.

Siden halvtredsernes begyndelse har sovjetiske historikere på mønstergyldig måde besørget udgivelse af en lang række tekster fra femtenhundredtallets Rusland, deriblandt også hovedværker i den tids begyndende politiske publicistik. Man kan derfor undre sig over, eller i hvert fald beklage, at fyrst Andrej Kurbskij er blevet totalt forbigået trods hans uomtvistelige betydning som den første celebre og artikulerede politiske »afhopper« i Ruslands historie, og skønt der i høj grad er brug for en ny og tidssvarende udgave af hans skrifter.

Denne mangel er for en vis del blevet afhjulpet ved Oxford-læreren J. L. I. Fennell's udgivelse af Kurbskij's brevveksling med Ivan den Fjerde (The Correspondence between Prince A. M. Kurbsky and Tsar Ivan IV of Russia, Cambridge University Press 1955) og nu sidst ved hans udgivelse af Kurbskij's »Historie om den moskovitiske storfyrste«. I begge tilfælde er der tale om en tekstudgave med sideløbende engelsk oversættelse og forsynet med et tekstkritisk apparat til husbehov, samt en fortrinlig realkommentar, der røber udgiverens lærdom og intime kendskab til periodens kilder.

Kurbskij's fremstilling af Ivans regeringsperiode er et polemisk skrift med dagsaktuelt sigte – måske endda med det helt præcise sigte at forskertse Ivans chancer som kandidat til den polske trone i 1573. Alene af denne grund er Kurbskij's historie naturligvis højst subjektiv. Dertil kommer, at den er skrevet i halvfjerdserne og formentlig afsluttet en halv snes år efter Kurbskij's flugt fra Rusland. De seneste ti år af den periode, han beskriver, er følgelig ikke blot farvet af Kurbskij's eget syn på begivenhederne, men også og frem for alt af de efterretninger, som han i sin udlændighed måtte forlade sig på.

Ikke desto mindre indeholder skriftet en række højt værdifulde oplysninger, som sammenholdt med andre kilder bidrager til at opklare adskillige forhold. Dets væsentlige betydning ligger dog naturligvis først og fremmest i dets rolle som tidsdokument og som udtryk for Kurbskijs tænkemåde og opfattelse, når det drejer sig om politiske anliggender. Størstedelen af Kurbskijs skrifter koncentrerer sig om religiøse emner, men her – og i brevene til Ivan den Fjerde – følger man hans kamp med de problemer, som tiden endnu ikke havde fundet klare udtryk for, endsiges vedtagne løsninger på.

I denne forbindelse kan man beklage, at Fennell i sit ganske korte forord ukritisk overtager den traditionelle vurdering af Kurbskij som en konservativ, der længtes tilbage til feudaltidens gode gamle dage. Når Fennell (side ix) erklærer, at Kurbskij selv bekendte sig som en repræsentant og talsmand for den konservative opposition imod tsaren, og samtidig i en fodnote til teksten (side 21) påviser Kurbskijs venlighed overfor reformpolitikkerne, som netop bekæmpede den konservative magnatgruppe, så har han dermed nøglen til en klarere og korrekte vurdering af Kurbskijs politiske standpunkt – men lader den forblive ubrugt.

BJARNE NØRRETRANDERS

List and Analysis of State Papers, Foreign Series, Elizabeth I, Preserved in the Public Record Office. Vol. I: August 1589–June 1590. Ed. by R. B. WERNHAM. London, Her Majesty's Stationery Office, 1964. VIII+562 s. 150 sh.

Lige siden 1856, da det engelske rigsarkiv *Public Record Office* begyndte at udsende sine store rækker af kildepublikationer, har 'calendar'-formen, den refererende gengivelse af hvert enkelt aktstykke i en serie (herhjemme at sammenligne med den for udgivelsen af Kancelliets Brevbøger anvendte udgivelsesmåde) været meget benyttet. Således også ved udgivelsen af aktstykkerne vedrørende Englands udenrigspolitik under Elizabeth I, *Calendar of State Papers, Foreign Series, Elizabeth, vol. 1–23 (1863–1950)*, omfattende tiden 1558–juli 1589. Materialets store opsvulmen som følge af den intensiverede krig med Spanien og den kraftige støtte til Henri IV.s tronkandidatur 1589 ff. har derefter gjort, at man har fundet det ønskeligt at forsøge den mere koncentrerede udgivelsesform, der nu foreligger med *List and analysis*. Først præsenteres i en 'list of papers' s. 1–90 hvert enkelt dokument fra perioden med opgivelse af opbevaringssted, datering, afsender og modtager, evt. tidligere publikation hvori det er trykt, dokumentets karakter og omfang, samt til sidst henvisning til det følgende hovedafsnit: 'analysis of papers' s. 91–454. Denne består inden for en geografisk ramme af en systematisk eller kronologisk ordnet, meget detaljeret fremstilling af de udenrigspolitiske begivenheder med løbende henvisninger til de dokumenter i listen, hvorpå fremstillingen hviler. Næsten alle dokumenterne bliver derved refereret i en eller flere sammenhænge; de ret få, som ikke er indpasset i fremstillingen, vil man som regel kunne finde omtalt i 'general index' s. 455–562, der er et kombineret emne-, person- og stednavne-register. F. eks. fortæges s. 30 i listen et brev fra G. Smith til Francis Walsing-

ham. Det er ikke refereret i analyse-afsnittet, men i index oplyses under brevskriverens navn, at han heri fortæller om sit besøg i Danmark, Prag og Hamburg, under hvilke stednavne brevet naturligtvis desuden står anført.

Det er indlysende, at en udgave som denne stiller krav til såvel udgiver som benytter. I forordet omtales, at den valgte form har tilladt en behandling af dobbelt så mange aktstykker, som hvis man havde valgt 'calendar'-formen, hvad der jo unægtelig betyder en besparelse af trykkeudgifterne. Lægger man dertil fordelene ved at man gennem analysen hurtigt kan erhverve et overblik over de enkelte rækker af forhandlinger, må det indrømmes, at dette kompromis mellem en kildeudgave og en monografi, overmåde dygtigt udarbejdet af prof. Wernham, har sine gode sider. Bagsiden er, at kundskaben om det enkelte dokumentets særlige indhold og placering i sammenhængen forflygtiges, så at det f. eks. er vanskeligt på basis af udgaven at sammenholde de engelske med tilsvarende aktstykker i udenlandske arkiver eller andre aktpublikationer. Men dette kan der forholdsvis let rådes bod på i microfilmens tidsalder. Store serier i Public Record Office er under microfilmoptagelse eller allerede microfilmet – serien State Papers Denmark 1577–1780 er således tilgængelig i films i rigsarkivet – og i dokumentfortegnelsen i 'list' vil man have en fortræffelig hjælp til at finde vej gennem disse, aug. 1589–juni 1590.

HARALD ILSØE

CHARLES WILSON: England's Apprenticeship, 1603–1763. Social and Economic History of England, ed. by Asa Briggs. London, Longmans, 1965. XVI + 413 sider. 35 sh.

Som detaljeret fremstilling af den såkaldt merkantilistiske periode i Englands økonomiske historie udfylder denne bog et længe følt savn; af større almindelige fremstillinger har man hidtil været henvist til Cunningham, der nu er ganske forældet, og til Lipson, der dels er forældet, dels aldrig har været særlig god. Retfærdigvis bør det tilføjes, at Wilson i langt højere grad end sine forgængere har kunnet arbejde på grundlag af foreliggende monografier og afhandlinger; det er slående, at kun få af litteraturlistens numre er mere end fyre år gamle.

Forf. har delt sin bog i tre afsnit omfattende perioderne 1603–1660, 1660–1700 og 1700–1763. Inden for hvert af disse afsnit behandler han i særskilte kapitler landbrug, handel, industri og håndværk, bankvæsen og finans og social og økonomisk teori. Skønt denne inddeling kan forekomme ret skematisk, er det karakteristisk for forf.s fremstillingsform, at han bestandig understreger både horisontale og vertikale sammenhænge, han er behageligt fri for kæpheste eller fikse ideer med hensyn til »vendepunkter« eller »egentlige årsager«.

Som eksempel på godt og ondt på forf.s afslappede og næsten »anti-polemiske« holdning kan man nævne kapitlet om det kontroversielle emne *Economic and Social Aspects of the Great Rebellion*. Diskussionen omkring „the gentry“ refereres objektivt, men afvises i realiteten som ført på en falsk problemstilling. Til gengæld henviser forf. til de generelle krisesyntomer ved det 17. århundredes midte. Tolkningen er sober, men også utilfredsstillende. Der forelå en tillidskrise mellem kongemagt og parlament, men påvisningen heraf er næppe mere dybtgående, end om man blot påviste, at the Great Rebellion fandt sted.

Professor Wilson er ikke af den økonomisk-historiske skole, der sætter hele sin lid til modeller og statistik. Alligevel gør han meget ud af konjunkturforløbet; skønt periodedelingen er hentet fra den politiske historie, er hele fremstillingen bygget op omkring de økonomiske langtidsbevægelser i engelsk (og europæisk) økonomi, depressionen i midten af det 17. århundrede, ekspansionen i århundredets sidste årtier, landbrugskrisen i det 18. århundredes anden fjerdedel og det begyndende opsving ved århundredets midte. Interessant er især Wilson's påvisning af sammenhængen mellem konjunkturforløb og teoretisk økonomisk debat. Nogle af de væsentligste merkantilistiske indlæg blev til i de kriseprægede 1620'ere (Mun) og de lige så kritiske 1690'ere (Child). Det er ikke uden betydning, at netop disse to årtier prægedes af dårlige høstår og af hektiske eksperimenter med nye erhverv (se især ss. 182–83).

Perioden, som Wilson behandler, er den periode, i hvilken grundlaget blev lagt for den industrielle revolution, og man søger uvilkårligt under læsningen at danne sig et indtryk af den opbygning af forudsætningerne for økonomisk vækst, som vi ved må have fundet sted. Det billede Wilson tegner lader sig imidlertid ikke udtrykke i en mekanisk model, det er organisk snarere end mekanisk. Navigationsakterne, Bank of England, statslånene, befolkningsudviklingen, enclosurebevægelsen og alle de øvrige velkendte enkeltfænomener hører alle med i billedet, men intet af dem trænger sig i forgrunden, alle er indbyrdes forbundne. Der er ingen nemme slagord at hente for vækstteoretikere i denne bog, men måske så meget mere virkelig forståelse af et fritstående eksempel på økonomisk vækst.

Detaljer i vægtfordelingen kan diskuteres, men hovedbedriften er helhedsbilledet, kombinationen af den økonomiske og tekniske lærdom med bred menneskelig og social forståelse. Med sin rigdom på detaljer og sin veloplagte fremstillingsform er Wilson's bog en værdig sammenfatning af en menneskealders forskning af Englands økonomiske og sociale historie i den før-industrielle periode.

NIELS STEENSGAARD

Breve fra og til Ole Worm. I. 1607–1636 (nr. 1–621). Oversat af H. D. SCHEPELERN, under medvirken af HOLGER FRIIS JOHANSEN. Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København, Munksgaard, 1965. 388 sider. 30 kr.

Da Ole Worm døde i 1654, efterlod han sig en større samling breve, som han havde modtaget fra læge og lærde gennem sit virksomme liv. Desuden fandtes i hans gemmer kladder til hans udgående breve. Disse efterladenskaber opbevarede pietetsfuldt af sønnen Willum Worm og sønnesønnen Christen Worm, hvorefter de erhvervedes af samleren Frederik Rostgaard, der havde planer om at udgive dem. Det nåede han nu ikke inden sin død i 1726, men han fik overgivet dem til Hans Gram, der havde en udgave trykket og delvis færdigtrykt, da Københavns brand i 1728 ødelagde en stor del af det allerede trykte og en del af brevene. Skønt Hans Gram levede endnu en snes år, fik han ikke trykt en ny udgave, men efter hans død erhvervede Det kongelige danske

Selskab for dansk Sprog og Historie (nu: Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie) det efterladte, og med Jacob Langebek som udgiver udsendes i 1751 den fornemme udgave Olaii Wormii et ad eum doctorum virorum epistolæ, der rummede et udvalg på godt 1000 latinske breve til og fra Worm. Denne udgave har gennem tiderne været stærkt benyttet af historikerne, der i Worms korrespondance har fundet et vigtigt kildestof til datidens historie, naturligvis ikke mindst dens kulturhistorie. Samlingen er tid efter anden blevet suppleret med Worm-breve, som er blevet trykt i brevdgaver eller tidsskrifter. Mest omfattende er Jacob Benediktssons udgaver af Worms korrespondance med islændinge (*Bibliotheca Arnamagnæana VII*, 1948), hvori der foruden breve, som også var medtaget i udgaven fra 1751, tillige findes adskillige, som ikke var med i den. Dette værk er forsynet med indledning og noter på engelsk.

Det danske Sprog- og Litteraturselskab er nu gået i gang med at udgive en oversættelse af hele denne latinske brevskat. Værket er planlagt udsendt i 3 bind, og et første bind, omfattende tiden 1607–1636, er udsendt i 1965. Heri medtages ikke blot brevene fra 1751-udgaven, men tillige alle de Worm-breve, der kendes i offentlig dansk eje eller gennem lettilgængelige trykte kilder. Herved er de godt 100 breve fra 1751-udgaven vokset til ca. 1800. Det er dog kun 1751-brevene samt de af Benediktsson udgivne islandske breve, der bringes i fuldständig oversættelse, resten bringes i referat.

At oversættelsen (i modsætning til 1751-udgaven) vælger at bringe brevene i kronologisk orden ligger i og for sig lige for, men bør alligevel fremhæves som den store fordel, det er. Man kan på den måde bl. a. let følge Worms personlige udvikling. Vi ser således, hvorledes han under indtryk af personlig sorg eller modgang et øjeblik ligesom går delvis i stå, men derefter hastigt griber pennen på ny og går i gang med at klare de opgaver, som melder sig. Først og fremmest gør den kronologiske fremlægning af brevmaterialet det dog lettere at følge de enkeltsager, der behandles i brevene. Dem er der mange af, for Worm var med i meget. Ikke alene drejer brevene sig om medicinske, naturvidenskabelige, filologiske og antikvariske spørgsmål, men også om administrative, universitetspolitiske og privatøkonomiske problemer. Worm havde stor indflydelse og var en hjælpsom mand, og det både når det f. eks. drejede sig om at lægge et godt ord ind hos kansleren Christian Friis, eller hvor det drejede sig om at fremsende lægemidler og give lægeråd, eller hvor det lige-frem drejede sig om at være økonomisk mellemmand – for en student, en videnskabsmand på rejse e. lign. – og løbe en økonomisk risiko. Worm lagde mange penge ud i årenes løb, men naturligvis anstrengte han sig for at få dem igen, og når han hjalp fjerne gejstlige og lærde på Island med besættelse af embeder, fremskaffelse af litteratur, medicinsk behandling pr. post osv., har han utvivlsomt med god samvittighed modtaget de beskedne gaver i form af fårekød e. lign., de sendte ham. (Der forekommer tilfælde, hvor en mand i Worms position i vore dage ville vige tilbage for at modtage andet end en verbal tak. Datiden tog mere håndfast på dette forhold). Helst ville han have antikviteter og antikvariske oplysninger, og såvel de islandske korrespondenter som andre lades ikke i tvivl om, at professoren i København forventer, at de samler ind til ham. Man kan have helt ondt af det for den lærde Johan Rhode i Padua, der ustandslegl måtte springe både for Worm og for kansleren Christian Friis,

der gav ham opgaver gennem Worm. Og ikke alene skal de samle ind; de skal også gøre det omhyggeligt. Da Steffen Hansen Stephanius fra Leyden har sendt en lidt upræcis afbildning af en runestav, får han – under elskværdige former – anmodning om at sende en præcisere, udført af en fagmand (s. 125). Men Worm var heller ikke selv bange for at umage sig for andre. At han med glæde indsamlede planter til den berømte Caspar Bauhin i Basel er helt klart, men han var også rede til at hjælpe mindre fremtrædende folk. Korrespondancen giver forklaringen på hans succes som samler: Han var rede til at gøre noget for noget.

Ved siden af det billede, brevene giver af tidens teknik ved indsamlingen af historisk materiale, kaster de også et strejflys over tidens videnskabelige arbejdsmetode, selv om man nok i så henseende skal dømmes med forsigtighed. Slet så kaotisk var datidens forskning vel trods alt ikke, som et og andet brev kunne tyde på, men meget punktvis må den have formet sig, en enkelt dissektion, lidt planteindsamling, lidt filologiske overvejelser, flagren hid og did.

For studiet af tidens politiske historie har brevene gennemgående ringe interesse. Et og andet antydes nu og da, men ofte i forblommede vendinger. Det samme gælder universitetspolitikken. Det mærkes, at Worm har spillet en rolle, konkrete oplysninger gives også, men det antydede dominerer. Personalhistorikerne vil derimod blive glade for værket, især når de får sidste bind med registret.

Til selve brevforsendelsens historie rummer samlingen vigtigt kildestof. Brevvekslingen med det fjerne Island var naturligvis vanskelig, og vi hører da også om breve og bogpakker, der går tabt på den lange sørejse eller forsinkes ved brevførernes forsømmelighed. Men bare det at få et brev sendt fra København til Bremen eller fra England til Danmark var et problem. Vi hører om, hvordan både højfornemme folk i diplomatisk ærinde og jævne folk kunne svigte som brevførere. Bedst var det, om man kunne få sine breve besørget gennem et solidt købmandshus med internationale forbindelser.

Også de problemer, datidens skribenter havde med bogtrykkerne, belyses. Vanskelighederne har åbenbart været betydelige. Bogtrykkerne var selvrådige, upræcise, sjuskede med korrektur osv.

Brevstilen er naturligvis præget af datidens gængse fraser, men i et flertal af brevene slår det saglige dog så stærkt igennem, at den blomstrende stil ikke generer nutidslæseren. Den behageligt mundrette oversættelse gør sit. Enkelte korrespondenter kan dog nærme sig det stilistisk groteske som f. eks. den floskelrige Johannes Cabeljavius i Bremen. Helt for sig står islændingenes lange, stofrige breve, der viser, hvorledes disse mænd på deres ensomme gårde har hungret efter kontakt.

Det, værket byder på, er en oversættelse af brevene og ikke meget andet. Dog er de talrige bogtitler, der forekommer, verificeret og den fuldstændige titel vedføjet i parentes første gang værket nævnes. En lignende verificering er, i det omfang det har været muligt, foretaget m.h.t. de forekommende ufuldstændige personnavne. Nogen kommentar stilles derimod ikke i udsigt. Man må håbe, at også den opgave inden alt for længe må blive løst, bl. a. fordi det ikke vil være muligt i alle tilfælde at overføre datidens latinske terminologi på det videnskabelige område helt entydigt til moderne dansk. Der vil være tilfælde,

hvor flere tolkninger må være mulige, og en note ville i sådanne tilfælde være en støtte for læseren; for selv med 1751-udgaven i hånden er det ikke enhver givet at gennemskue den slags tilfælde, og man havde gerne modtaget hjælp fra de lærde oversættere. At udarbejde en kommentar bliver imidlertid så omfattende en opgave, at det er ganske rimeligt, at den løses for sig. Foreløbig skal oversættelsen hilses velkommen som en såre rosværdig bedrift.

SIGURD JENSEN

STURE PETRÉN, STIG JÄGERSKIÖLD, TORD O:SON NORDBERG: Svea hovrätt. Studier till 350-årsminnet. Stockholm, Norstedt, 1964. 409 sider. Ill. 49 sv. kr. (indb.).

Festskriftet er sammensat af tre af hinanden uafhængige studier samt en personfortegnelse udarbejdet af hovrättsfiskalen Lars-Göran Åsbring.

Den første afhandling, »Hovrättens uppbyggnad 1614–1654«, (114 sider med noter og illustrationer) er skrevet af hovrättspresident Sture Petré. Den er inddelt i to hovedafsnit, hvoraf det første hedder »Hovrätten och den högsta domsmakten« og det andet »Organisation och personal«. I denne særdeles velskrevne afhandling gennemgås hovrättens udvikling i de første handlingsmættede 40 år. Hovrätten var tænkt som en permanent domstol til udøvelse af den højeste domsmagt, men meningsforskelle domstolen og kongen imellem bevirkede, at kongen ofte hævdede sin position som den højeste domsmagt. Med indførelsen af det særlige revisionsinstitut *beneficium revisionis* som et særligt retsmiddel imod hovrättens domme tabte domstolen yderligere terræn.

I andet afsnit gives en række konkrete oplysninger om selve domstolens opbygning, og man lærer i denne forbindelse, at en kollegialret var en nydannelse i datidens Sverige. Forfatteren slutter sin afhandling med en gennemgang af domstolens personel og dets forhold – fra præsidenten og ned til det mindste retsbud. Af særlig interesse er to underafsnit, som omhandler de problemer, der var forbundet med udnævnelsen af dommere og med hele domstolspersonalets aflønningsforhold.

Det største og vægtigste bidrag til festskriftet er forfattet af professor, jur. og fil. dr. Stig Jägerskiöld. Han kalder sin afhandling »Hovrätten under den karolinska tiden och till 1734 års lag (1654–1734)« (215 sider med noter og illustrationer). Det er et systematisk gennemtænkt, pædagogisk og yderst fængslende arbejde gennemsyret af respekt for den ærværdige jubilar.

De to første af handlingens fem kapitler handler om henholdsvis »Hovrättens domare och advokater« og »Jurisdiktionskompetens och organisation«. De fortsætter og kompletterer Petréns afhandling på udmærket vis, selvom de på sine steder overlapper denne. Også Jägerskiöld beskæftiger sig med det centrale problem om hovrättens stilling i forhold til kongemagten og til de skiftende indehavere af denne. Iblant rettens medlemmer var der nogle, som tillige var medlemmer af rigsrådet. De formidlede en nær kontakt mellem rigsrådet og retten, hvilket bl. a. ytrede sig derved, at hovrätten i tvivlsomme sager underhånden kunne optage kontakt med rigsrådet, der i lange tider fungerede

som regering. I mangel af klar lov kunne hovrätten indhente besked hos rigsrådet om, hvad der skulle anses for at være gældende ret.

I forbindelse med omtalen af rettens betjente beskrives det særlige auskultantsystem. Auskultanterne var juridiske studerende på ulønnet volontørtjeneste ved domstolen. Til gengæld for den indsigt og erfaring, som de unge mennesker således kunne vinde, skulle de gå dommerne til hånde i det daglige arbejde. Det var en glimrende chance for de vordende jurister. Desværre viste det sig, at mange af dem ikke kunne leve op til den tillid, man viste dem. Når en sag var færdigbehandlet, vidste sagens parter inklusive det halve Stockholm aldeles omgående, hvad der var blevet snakket om. Af nysgerrighed tog de ofte sager og akter til gennemlæsning og lod dem bagefter ligge og flyde, så det kunne ske, at skrivelser kom bort. Den manglende kontrol med dem fristede også uvedkommende til at udgive sig for auskultanter og optræde på rettens vegne. En skønne dag blev det hovrätten for meget, og fra 1693 indskrænkedes auskultantvæsenet betragteligt.

Det sidste afsnit i kapitel II påkalder også interesse. Det kaldes kort og godt »Arbetsresultaten«. Forfatteren stiller her først to mere konkrete spørgsmål, dels: hvormange domme, resolutioner etc. har domstolen udfærdiget i denne periode, og dels: hvilke straffe idømtes? Med eksakte, statistiske oplysninger, så langt materialet rækker, leverer Jägerskiöld en glimrende oversigt over domstolens mangeartede aktiviteter. Et tredje og mere abstrakt spørgsmål, der i sin dramatiske udformning lyder som følger: »Var hovrätten en bloddomstol eller et redskab for en mere human retspleje?« – besvares først fuldtud i sidste kapitel.

Kapitel III handler om forholdet mellem hovrätten og de retskilder, på grundlag af hvilke den skulle træffe sine afgørelser. Om de ældre retskilder, »lands- och stadslagen« fra 1300-tallet, hedder det, at de var meget utilstrækkelige, mens det om de yngre, forfatninger, kgl. resolutioner, rigsdagsbeslutninger m.v., gjaldt, at de var vanskelige at få overblik over. Efter tidens retskildelære stammede imidlertid al ret fra naturens eller Guds lov, således at visse almene sætninger i enhver ret var fælles for alle, og derfor kunne hovrätten indtil enevælden følge såvel svensk som fremmed ret, f. eks. *corpus iuris civilis*, ligesom man kunne følge tidligere afsagte domme, præjudikater. Efter enevældens indførelse skærpedes kravet til den skrevne ret, og man kunne ikke længere påberåbe sig fremmed ret.

Hovrättens adgang til at »arbitrere«, som det kaldes, d.v.s. til at afgive fra skreven ret eller fast praksis på grund af særlige omstændigheder, var efter Jägerskiölds opfattelse en nødvendig sikkerhedsventil i et retssamfund, hvor lovenes mangelfuldhed var så evident. Denne adgang tilkom kun hovrätten, hvilket undergravede underretternes reputation. Det kunne ikke skjules, at deres praksis ikke altid var i overensstemmelse med overinstansernes. Med tiden foretrak retten selv at indhente kongens samtykke til at arbitrere, og i 1684 mistede man endegyldigt arbitreringsprivilegiet.

Alternativet til arbitrereringen var oprindeligt *referens* til kongen for at indhente vejledning og tilladelse til at gøre undtagelser. Med tiden blev det dog mere almindeligt, at hovrättens domme forelagdes kongen som appelinstant, eller at den dømte søgte benådning eller genoptagelse. Denne *referens* betød vel en

indskrænkning af domstolens selvstændighed, men også det positive, at retten især i straffesager formåede at få mildnet de strenge strafferegler og at vinde gehør for mere nuancerede synspunkter.

I kapitel IV gennemgås rettergangsreglerne, de gamle og deres afløser, problemerne i forbindelse med bevisvurderingen, voteringen o. a. Under afsnittet om retsprotokollen fortælles om den retshistorisk værdifulde, såkaldte *codex rationum*, hvori dommernes vota opbevaredes. Indtil 1656 var den hemmelig, og den tabte helt sin betydning i 1682, da der indførtes motiveringspligt.

Kapitel V hedder »Sammanfattande återblick«. Her gives svaret på spørgsmålet, om Svea hovrätt var en bloddomstol. Det var den efter Jägerskiölds mening ikke, tværtimod kæmpede den for humanitet og tolerance og på trods af vekslende politiske forhold for retsordenens objektivitet.

Det er lykkedes Jägerskiöld på en særdeles læseværdig måde at beskrive hovrättens udvikling i en vigtig periode både i rigets og dens egen historie. Han har meget levende skildret domstolens betydning for retsdannelsen, og han slutter af med et afsnit, hvori han tager det for en retshistoriker utraditionelle, men såre interessante skridt at sætte domstolen ind i dens samfundspolitiske sammenhæng.

Den tredje afhandling i festskriftet er forfattet af stadsantikvar, fil. dr. Tord O:son Nordberg. Han kalder sit bidrag »Hovrättens ämbetslokaler« (54 sider med noter og illustrationer). I den første tid efter oprettelsen boede hovrätten på Stockholm Slott, men på grund af ildebrande og andre ubehageligheder flyttede den i mange år omkring i de store stockholmske palæer og huse. Nordberg giver en detaljeret og interessevækkende beskrivelse af disse bygninger, deres forhistorie og indretning under henvisning til et stort illustrationsmateriale. I 1756 flyttede Svea hovrätt ind i det nyindrettede Kungshus på Riddarholmen, det gamle Wrangelske palæ, hvor hovrätten har sæde den dag i dag. Nordberg fører i modsætning til de to andre forfattere af festskriftet sit arbejde frem til 1940erne.

INGER SKYUM-NIELSEN, f. DÜBECK

Viborg Landstings Dombøger 1616. Sagsreferater og domskonklusioner. Udgiven af Landsarkivet for Nørrejylland ved POUL RASMUSSEN. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg, 1965. X+390 sider. 18 kr.

De gamle dombøgers store værdi som historiske kilder fremgår ikke mindst af, at flere af vore udgiverselskaber forlængst er i gang med at udgive såvel tingbøger fra førsteinstans som selve rigsdomstolens protokoller. Hidtil har vi dog måttet savne landstingene i denne forbindelse, hvad der er såre beklageligt, dels fordi så få af rigets indbyggere overhovedet kom i berøring med rettertinget, dels fordi menigmands instans, herredstinget, overvejende beskæftigede sig med forholdsvis ligegyldige gælds- og »politisager«. Det må derfor hilses med glæde, at Landsarkivet for Nørrejylland omgås med planer om at udgive de ældste (vist en fem) landstingsdombøger fra spredte år mellem 1569 og 1612. For tiden efter 1616, fra hvilket år der for første gang foreligger bevarede bind fra samtlige tre (topografisk inddelte) dombogsrækker, har Landsarkivet desværre ikke anset

det for muligt at tilvejebringe en udgave efter de alment anerkendte principper, hvorfor man har påbegyndt udsendelsen af et duplikeret regestværk, hvis første bind omfatter dombøgerne fra 1616.

Selve indholdet er unægtelig af stor interesse. Ikke mindst trolddomssager er talrige (mon en væsentlig baggrund for trolddomsforordningen af 1617?), og specielt vedrørende de talrige nævn, f. ex. sandemænd og de lidet kendte kirkenævninger (der bl. a. svor om »kætteri«, dvs. blodskam m.m.), giver landstingets protokoller meget. Men skønt udgiveren synes at have udført sit arbejde med vanlig omhu og akkuratesse, er det et spørgsmål, om de valgte principper og denne »utraditionelle« udgivelsesform er heldig. Således bør det være et regestværks fortrin, at man hurtigt og pålideligt kan finde frem til sagens kerne og i givet fald se, om det til formålet er nødvendigt at gå videre til originalen, dvs. at der fordres tre ting: kortfattethed, præcision samt udførlige registre. I nærværende udgave har udgiveren højest prisværdigt søgt at få »alt væsentligt« med, hvorved et regestværks hovedfordel går tabt. Med hensyn til registrene er det en lidet heldig løsning, at bortset fra personer med fast tilnavn (for hvilke der findes et henvisningsregister), er kun personer, som *ikke* er stedfæstet i teksten, opført i et slags personregister, alle andre må findes i et topografisk anlagt hovedregister. Det er således ikke nok at kende navnet på en troldkone; man må på forhånd kende det stednavn, som landstingsskriveren forbinder hende med. Lige så lidt er der gjort forsøg på at identificere standspersoner; under Knud Gyldenstjerne henvises således til Hald len, Tiimgård, Vestervig len og Ågård, hvorefter benytteren selv må finde ud af, at de to første henvisninger gælder Knud Axelsen, de to sidste Knud Henriksen, samt glæde sig over, at Knud Predbjørnsen endnu er for ung til at optræde.

Langt mere betænkeligt er det dog, at udgaven på et enkelt punkt bryder overtvært med teksten og i stedet forsøger en »modernisering«. Som bekendt var det ikke landstingets opgave at foretage en fornyet prøvelse af en ved en underinstans sluttet sag, men i stedet at tage stilling til en klagers (gerne lig taberen ved førsteinstans) påstand om en konkret fejl i sagsbehandlingen, dvs. at den indstævnedede part ved landstinget normalt var en underrettsdommer eller et nævn (sandemænd o. lign.), der havde afsagt en for klageren ugunstig kendelse. Uden nærmere motivering (en sådan lader sig næppe heller give) har udgiveren i stedet for at referere tekstens indhold søgt at »rekonstruere«, hvem der vilde have været sagsparter, såfremt landstinget havde fulgt nugældende procedureregler! Ikke blot må benytterne af nærværende udgave således begynde med at forsøge tilbageslutning til, hvad der egentlig står i de originale protokoller; men det bliver kun muligt at følge parternes procedure i den udstrækning, den refereres i domskonklusionen, medens største delen af referatet optages af »Sittengeschichte« m. fl. ret uvæsentlige, omend ofte pittoreske detaljer. Endelig var det vel ikke urimeligt, om et sådant første bind havde været indledet af et par bemærkninger om selve landstinget, dets organisation, funktionærer, tid og sted m.m., herunder ikke mindst det særdeles væsentlige spørgsmål, hvorvidt der på denne tid foruden selve dombøgerne førtes andre protokoller, f. ex. skøde- og pantebøger o. lign.

TROELS DAHLERUP

JØRGEN STHYR: *Kobberstikkeren Albert Haelwegh*. København, Gyldendal, 1965. 232 sider. Illustreret. 51,25 kr.

I anledning af Ny Carlsbergfondets formand Jørgen Sthyr's 60årsdag er hans afhandling om Albert Haelwegh, der fremkom i Kunstmuseets Aarskrift 1938, blevet genudgivet »Sthyr til ære, os til glæde«. Den er blevet forsynet med et engelsk resumé og et register. Et kort forord af Erik Fischer og en gratulationsliste anslår festskrift-karakteren. Teksten er gennemset af forfatteren, der har gjort nogle få rettelser og tilføjelser.

Et optryk af en ældre afhandling er i almindelighed langt fra noget spændende, men i dette tilfælde er der tale om en ny-udgivelse, som på afgørende måde fornyer tekstens værdi. Mens artiklen i Kunstmuseets Aarskrift naturligvis ikke havde udførlige beskrivelser og kun var illustreret med en række af de smukkeste blade, gengives her, kun med undtagelse af de rene serieværker, såsom kongeportrætterne fra *Icones Regum Daniæ* og de anatomiske tavler, alle Albert Haelweghs stik. Først på denne måde kommer afhandlingen til sin fulde ret som en grundlæggende kunstnermonografi, hvor hele materialet lægges frem til videre studium. Bogen er et glimrende arbejdsredskab, samtidig med at de usædvanlig smukt og let trykte illustrationer gør den til en såre elegant tryksag. Den vil få varig værdi både på grund af den betydning, stikkene har som dokumentation, navnlig til bestemmelse af portrætmalernes virke, og ved det samlede overblik over Haelweghs værksteds produktion, som man får ved at gennemblade bogen. Svingningerne i stikkenes kvalitet og nogle konkrete oplysninger begrundet formodningen om, at Haelwegh havde et »værksted«. Bogen må give ny kraft til eftersøgningen af de svende, som befolkede dette værksted, og man må prøve at afveje malernes indflydelse på mangfoldiggørelserne.

Der skal mod til at lave en fuldstændig udgave som denne. Men dels lærer vi af de store udenlandske foretagender (Hind, Hollstein), hvor værdifuldt og nødvendigt det er at få tingene frem, dels passer det så godt til Sthyr's tekst. Den tilførte i sin tid opfattelsen af de danske kunstbestræbelser i 17. årh. noget nyt. Det springende punkt er, hvordan vi skal formulere dommen om, på hvilket niveau de lå. Sthyr gennemførte en undersøgelse, hvis rygrad var en sammenligning mellem Haelwegh og hans fremmede læremestre og forbilleder, Suyderhoef og Soutman i Haarlem. På grund af materialets størrelse og autentiske karakter kunne Sthyr helt overbevisende angive det miljø, som var Haelweghs udgangspunkt som kobberstikker, og han kunne på en sært rolig og saglig måde slå fast, at vel var de store hollandske reproduktionsstikkere Haelweghs overmænd i visse former for elegance, men han havde også sine fortrin, en bredde og djærvhed, som i hans egenhændige værker er et plus, ikke inkompetence.

Resultatet var ikke fri for at overraske Sthyr selv (se side 11, nederste stykke). Vi har så let ved at henfalde til indholdslose erklæringer om, at vi havde kun dværge, hvor andre havde Rubens og Velasquez, intetsigende, fordi den slags mænd var kæmper, hvor de viste sig. Derimod siger det meget, når det som her simpelthen kan demonstreres, at en mand som Haelwegh på sit felt, som reproduktionsstikker, en begrænsning han ikke drømte om at gå ud over, hævdede sig smukt ikke blot i forhold til de omgivende landes stikkere, men overfor de toneangivende i samtiden.

POVL ELLER

Polska Akademia Nauk, Instytut Historii: Polska w okresie drugiej wojny północnej. I–III. Fransk og russisk resumé. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957. 555 s., 660 s., 219 s. 238 zł. – ADAM KERSTEN: Stefan Czarniecki 1599–1665. Warszawa, Wydawnictwo Ministerstwo Obrony Narodowej, 1963. 582 s. 98 zł.

Ligesom 300-året for Karl Gustaf-krigene blev markeret i Norden ved udgivelse af forskellige historiske værker, var dette tilfældet i Polen. Denne tid har spillet en stor rolle i den folkelige polske tradition som den epoke, hvor folket samlede sig til modstand mod fjenden og ikke blot fordrev ham fra landet men endog forfulgte ham helt til det fjerne Jylland. Henryk Sienkiewicz bidrog med sin romanserie Trilogien (hvoraf »Potop« (Syndfloden) 1886 handler om svenske-krigen) til at romantisere og glorificere periodens personer og begivenheder. Ludwik Kubala søgte med sin store serie »Szkice historyczne« – deriblandt »Wojna szwedcka (Den svenske krig) w r. 1655 i 1656«, Lwów 1914, og »Wojny duńskie i pokój oliwski (De danske krige og freden i Oliwa) 1657–1660«, Lwów 1922 – at fremstille den historiske baggrund for Sienkiewicz' romaner. Han indskrænkede sig dog hovedsagelig til at aftrykke og referere de polske kilder til den politiske historie.

Efter den anden verdenskrig har den polske historiske forskning især været optaget af at analysere den økonomiske og sociale baggrund for folkeopstanden mod svenskerne. For at give et samlet udtryk for forskningens stilling til de forskellige aspekter af periodens historie nedsatte Det polske Videnskabernes Akademi en redaktionskomité under ledelse af professor K. Lepszy, som indsamlede bidrag fra 18 polske historikere til værket »Polska w okresie drugiej wojny północnej« (Polen under den anden nordiske krig – man betegner i Polen krigen mod Gustaf Adolf som den første nordiske krig). Det fremkomne værk blev således en samling af afhandlinger uden nogen gennemgående linie eller syntese.

På trods af titlen omhandler værket ikke kun de indre polske forhold men også en beskrivelse af den internationale politik under krigen. Til den første gruppe hører to artikler af Stanisław Śreniowski: »Den polske stat i midten af det 17. årh. Økonomiske og politiske problemer som følge af oligarkernes magt«, samt »Den polske landsby i midten af det 17. årh.«. Forfatteren behandler emnet ud fra marxistiske synspunkter og fremstiller bøndernes kamp mod svenskerne som et udslag af klassekampen mod »feudalherrerne«. Han er her i fuld overensstemmelse med den historiske forskning, der var fremherskende i årene 1945–1956, men i modsætning både til de ældre historikere som Kubala, der énsidigt fremhævede adelens og kirkens betydning for kampen, og til nogle nyere historikere, der anlægger et mere nuanceret syn på problemerne. Śreniowski bygger ikke på specielle analyser af de økonomiske og sociale forhold, men fremsætter mere generelle betragtninger.

Władysław Czaplinski (»Magnaternes og szlachaens rolle under de første år af svenskekrigen«) fremsætter på grundlag af et omfattende kildemateriale den opfattelse, at årsagen til, at magnaterne gik over til Karl Gustaf, dels skyldtes ønsket om ved hans hjælp at genvinde de tabte områder i Ukraine, dels frygten for en deling af Polen, hvorved de ville miste deres indflydelse.

Når stormændene fra begyndelsen af 1656 igen svingede over til Jan Kazimierz, skyldtes det svenskernes overgreb samt pres fra folket og kongemagten. Czapliński fremhæver, at magnaterne i almindelighed var skeptiske overfor partisankrigen og mente, at kun en regulær hær samt hjælp fra udlandet var i stand til at fordrive svenskerne. Czapliński undlader dog at tage stilling til spørgsmålet om, hvorvidt de faktisk havde ret i dette synspunkt.

Adam Kersten (»De folkelige massers rolle og deltagelse i kampene mod den svenske angriber«) slutter sig kun delvis til Śreniowski's synspunkter, nemlig for den første periode af krigen (juli-oktober 1655), hvor bønderne var de eneste, der gjorde modstand mod svenskerne på en måde, der havde karakter af både en social kamp mod adelen og en national kamp. Senere bevirkede bøndernes pres, at adelen og kirken stillede sig i spidsen for bevægelsen, der derefter antog en mere national og religiøs karakter.

Ved siden af disse artikler skal nævnes undersøgelser af krigens ødelæggelser i de enkelte landsdele, hvoraf det bl. a. fremgår, at folketallet i Mazowsze (Mazowien) faldt med 40 % og i Storpolen og Vestprøjsen med over 60 % i løbet af krigen. Derudover har C. Pilichowski skrevet en artikel om plyndringerne i de polske biblioteker og arkiver, hvorfra store samlinger blev overført til Sverige, og en analyse af den antisvenske propaganda-litteratur er foretaget af Zofia Libiszowska.

En særlig gruppe i værket udgør afhandlingerne om de militære forhold. Der kan nævnes B. Baranowski: »Den polske hærs organisation og sociale sammensætning i anden halvdel af det 17. årh.«, en beskrivelse af de militære begivenheder under krigen af Stanislaw Herbst og en skildring af den meget omdiskuterede belejring af klosteret på Jasna Góra i Częstochowa af Tadeusz Nowak. I modsætning til den kirkeligt inspirerede, meget udbredte opfattelse af Częstochowas befrielse som et mirakel slutter Nowak sig til Georg Westrins tese (Svensk Historisk Tidsskrift 24, 1904), at de belejrede simpelthen var væsentligt stærkere i militær henseende end belejrerne. Men han afviser dog tendenser blandt polske historikere til helt at ignorere betydningen af begivenhederne på Jasna Góra, idet han mener, at den kirkelige propaganda, som tog sit udgangspunkt i episoden, bidrog meget til at ophidse folket mod svenskerne.

Værkets afdeling om udenrigske forhold indledes med en artikel af Nowak: »Baggrunden for det svenske angreb«. I lighed med nyere svenske og russiske forskere opfatter Nowak angrebet som et led i kampen om østersøherredømmet og mener, at svenskerne foretog det først og fremmest for at forhindre Rusland i at nå ud til Østersøen.

En redegørelse for det politiske forhold til Rusland er foretaget af Zbiegniew Wójcik: »Polen og Rusland overfor den fælles trussel fra Sverige«. Han undlader at behandle spørgsmålet vedrørende rivaliseringen om Ukraine og lægger hovedvægten på den traktat, der under kejserlig mægling blev sluttet i Wilna i oktober 1656 om fælles polsk-russisk krigsførelse mod Sverige. Wójcik fremhæver stærkt traktatens indflydelse på krigens udfald, men advarer dog samtidig mod at overvurdere dens betydning set i videre perspektiv, for på grund af de permanente interessemodsatninger mellem de to lande kunne traktaten kun holde så længe, det svenske pres vedvarede. Straks derefter fortsatte de polske magnater krigen mod Rusland for at genvinde deres godser i Ukraine.

Kazimierz Piwarski har skrevet to artikler: »Den fransk-østrigske rivalisering om indflydelsen i Rzeczpospolitaen« og »De svensk-brandenburgske forbindelser og det polske spørgsmål under den første nordiske krig« (hvormed han dog mener den samme krig, som værkets hovedtitel kalder den anden nordiske krig). Piwarski betragter krigen som en del af den politiske kamp mellem Habsburg og Frankrig om herredømmet over Europa, hvor freden i Oliwa må ses som en sejr for det franske diplomati. Den brandenburgske politik beskriver Piwarski ud fra den ældre litteratur og bebrejder de polske statsmænd, at de så let gav afkald på suveræniteten over Østprejsen og afstod flere områder i Pommern til kurfyrst Friedrich Wilhelm, hvorved Polen næsten blev afskåret fra havet.

De udenrigspolitiske artikler hører til værkets svagere del. Det er ejendommeligt, at medens de polske historikere oftest behandler de indre spørgsmål ud fra økonomisk-sociale synspunkter, så dominerer den klassiske politiske historie i studiet af de internationale forhold, uden at man forsøger at inddrage økonomiske vurderinger. Endvidere kan det undre, at forfatterne til de udenrigspolitiske afsnit ikke har benyttet udenlandske arkivalier, til trods for at Det polske Videnskaberne Akademi har anskaffet store mængder mikrofilm bl. a. fra Rigsarkivet i Stockholm. Endelig må man som dansker finde det besynderligt, at Frederik 3.'s krigserklæring til Sverige i juni 1657 ikke tillægges nogen som helst betydning for krigens udfald. De polske historikere mener åbenbart (i lighed med Frederik 3.), at Karl Gustaf på dette tidspunkt var definitivt slået.

Værkets tredje bind udgøres af en særdeles fyldig bibliografi, der medtager alle væsentlige polske og udenlandske kildesamlinger, bøger og afhandlinger om perioden, hvorved der er frembragt et uundværligt opslagsværk.

De dansk-polske forbindelser på denne tid fremstår tydeligere i Adam Kerstens imponerende biografi om den berømte feltherre Stefan Czarniecki.

Czarniecki er kendt af ethvert barn i Polen som den eneste, der forblev tro mod Jan Kazimierz under »Syndfloden«, og som senere kæmpede med sin hær mod Karl Gustaf i Danmark. Kersten har derfor haft en meget vanskelig opgave med på den ene side at fjerne helteglorien og dog samtidig lade Czarniecki beholde den plads i begivenhederne, som han rent faktisk havde. Forfatteren har ikke villet give en psykologisk skildring af Czarniecki (hvilket kildematerialet ikke tillader), men har i stedet bestræbt sig på at indsamle flest mulige kendsgerninger til at skrive en analytisk biografi, hvilket må siges i høj grad at være lykkedes. Kersten baserer sin bog på et meget omfattende kildemateriale først og fremmest fra polske men også fra svenske og tyske arkiver samt i mindre grad fra Rigsarkivet. Desuden har han medtaget samtidens flyveskrifter og aviser samt naturligvis hele den polske og udenlandske litteratur om emnet.

Efter at have behandlet Czarnieckis ungdom, hans deltagelse i krigen mod kosakkerne og svenskerne, beskriver Kersten felttoget til svensk Pommern i oktober 1657, der antagelig var ment som en diversion for Frederik 3., og endelig det i den polske tradition så berømte, og i den jyske så berygtede, felttog til Jylland 1658/59.

I en tidligere afhandling, »Wojska polskie w Danii (De polske tropper i Danmark) 1658–59« (Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska XIV, 1962), hævder forfatteren, at artikler i danske dagblade i anledning af 300-året for krigen samt Aksel Lassens bog »Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark« (1959) ikke altid har givet et objektivt billede af polakernes andel i dette brandenburgsk-østrigsk-polske felttog. Man har således lagt skylden for de udbredte hærgninger på polakkerne alene samt påstået, at det var dem, der bragte den frygtelige pest med sig. Kersten påviser, at årsagen til disse hærgninger (som var så alvorlige, at Frederik 3. en overgang bad Jan Kazimierz om at tilbagekalde hæren) var, at soldaterne sultede, fordi de fik tildelt kvarterer i områder, der i forvejen var udspiste af svenskerne, medens brandenburgerne og østrigerne fik kvarterer, der var i stand til at forsyne troppeperne. Påstanden om, at det var polakkerne, der skulle have bragt pesten med sig, afviser Kersten, da den mangler kildemæssigt grundlag.

Forfatterens kildemateriale vedrørende dette felttog består af samtidige beretninger (især Paseks erindringer) samt korrespondance mellem Czarniecki og kurfyrsten og mellem Jan Kazimierz og Frederik 3. Desuden har han benyttet prof. Wł. Czapliński's optegnelser fra Rigsarkivet, som denne foretog i 1930-erne til sin artikel »Polacy z Czarnieckim w Danii« (Polakkerne med Czarniecki i Danmark) (Rocznik Gdański IX–X, 1935–36). Hverken Czapliński eller Kersten har imidlertid undersøgt indberetningerne fra de danske krigskommissærer (bl. a. Ditlev Ahlefeldt), der i perioder fulgte den polske hær, hvilket utvivlsomt i nogle tilfælde ville have givet et tydeligere billede af begivenhederne.

Alligevel er Kerstens bog et særdeles vægtigt bidrag til denne periodes historie, ikke mindst som følge af det store og alsidige kildemateriale, den bygger på. Desværre skæmmes den af en række trykfejl og unøjagtigheder i det videnskabelige noteapparat, især hvor det drejer sig om citater på fremmede sprog, stednavne og tidsangivelser. En væsentlig hindring for dens videre udbredelse er, at den mangler et resumé på et vestligt sprog. Det havde den fortjent.

KARL-ERIK FRANSEN

JONAS HEDBERG: Kungliga Finska artilleriregementet. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland nr. 404. Borgå 1964. 322 sider. Illustreret. 3 kort. 17 bilag.

Efter haved en snes års forarbejde afsluttede den svenske artillerimajor Jonas Hedberg i 1964 sit værk om det fjerde feltartilleriregiment fra den svenske storhedstid. Regimentshistorien er en statelig bog med et fyldigt og velvalgt illustrationsmateriale. Dens fire kapitler indrammes af et kort forord og en efterskrift, hvortil knytter sig et omfangsrigt biografisk afsnit, et udførligt noteapparat og en fyldig kilde- og litteraturfortegnelse; endvidere bringes en lille snes bilag omfattende oversigter især af statistisk natur som skytstabeller, cheflister, styrkelister og materieloversigter.

Hedberg havde oprindelig tænkt sig et endnu fyldigere biografifafsnit, men

dette, der med 75 sider er bogens næststørste, måtte begrænses til kun at være fuldstændigt for officerernes vedkommende, idet tilvejebringelsen af biografier for underofficerer og »tygpersonal« ville tage urimelig lang tid; alligevel omfatter afsnittet næsten 400 personer, hvoraf en betydelig del er portrætteret. Hermed har forfatteren søgt at tilgodese behovet blandt personalhistorikere og slægtsforskere især i Finland. Til biografierne slutter sig i øvrigt et meget fyldigt personregister med godt 2000 navne.

Regimentshistoriens centrale og mest omfattende afsnit er med sine 110 sider »Beredskap och krig«, hvor enhedens krigshistorie trækkes op med brede penselstrøg for de 17 år (1794–1811), hvor den bar regimentsnavn. Selv om det finske artilleriregiments traditionslinier er klare nok og går helt tilbage til 1650-tallet – gennem faste organisationsformer som Kungl. Finska artilleribrigaden (fra 1783) og Kungl. Finska artilleribataljonen (fra 1734) bar enheden kun regimentsnavnet i det nævnte korte spand af tid. Ikke mindst de beskrevne kamphandlinger i den skæbnesvangre krig 1808–09 tegner billedet af et regiment præget af et dygtigt og ansvarsbevidst befalingsmandskorps og dets hvervede mandskabs gåpåmod og artilleristiske håndslag.

Efter et par år i sin sidste garnisonsby – Gävle – blev regimentet nedlagt 1811, idet tre kompagnier overførtes til Wendes artilleriregemente og to til Svea. I øvrigt fremgår det af Hedbergs bog, at det nuværende Satakunda artilleriregiment efter den finske præsidents bestemmelse i 1957 har overtaget det gamle Kungl. Finska artilleriregementes traditioner; samtidig tildeltes 26. maj – det sidste regiments oprettelsesdag i 1794 – som Satakundaregimentets »högtidsdag«.

Forud for det krigshistoriske afsnit er regimentets tilværelse i den finske hverdag skildret levende og tilpas bredt, uden at detaljerne tynger – i hvert fald artilleristens læsning heraf. I en lille snes underafsnit er vidt forskellige sider af det militære garnisonsliv omkring 1800 i Helsingfors, Sveaborg, Tavastehus, Lovisa og Varkaus behandlet. Hedberg skildrer meget levende den mosaik, hvoraf den artilleristiske hverdag i den tids Finland dannedes; eksempler på emnerne er: Organisationen, uniformen, artillerimateriellet, økonomiske spørgsmål, indkvartering, uddannelse og den daglige rutine.

Sidst – men ikke af mindst interesse uden for Finland – skal indledningskapitlet, »Regementets ursprung«, nævnes. Her er det lykkedes forfatteren uden at give afkald på det videnskabeligt fuldt holdbare på relativt få sider at trække baggrunden for den senere fremstilling op. Dette afsnit er samtidig det svenske artilleris historie i store træk fra middelalderen over Vasatidens og stormagtstidens artilleri frem til tabet af Finland 1809. Man læser her bl. a., at det første feltartilleriregiment i Sverige formeredes allerede år 1630, at Karl XII spolerede det svenske feltartilleri, og at dets genføder – oberst Carl Cronstedt – i 1725 skabte landets første virkelige artillerisystem, hvorefter »systemet snart kopieredes af russere, polakker og danske, og det svenske artilleri steg ikke mindst efter kampene ved Damgarten, Gadebusch og Tønningen atter til den højeste anseelse i Europa«. – Først i 1734 skete i Sverige en opdeling af artilleriet på bataljoner, der i 1782 afløstes af brigader. I 1794 opdeltes det 39 kompagnier store artilleriregiment på fire nye regimenter – de tre allerede nævnte og Göta artilleriregemente.

Major Hedberg har i forordet til sin bog anført, at han i Militärhistoriska avdelningen er i fuld gang med at udarbejde det svenske artilleris historie. Jonas Hedberg har med den her omtalte bog vist, at han forstår at videreføre svensk militærhistories ærefulde tradition – det adviserede større arbejde imødeses med forventning også i Danmark.

HELGE KLINT

JOSEPH J. MALONE: *Pine Trees and Politics. The Naval Stores and Forest Policy in Colonial New England 1691–1775*. London, Longmans, 1964. 219 sider. 35 sh.

Bogen behandler modsætningsforholdet imellem den engelske regering og New England staterne indenfor et vigtigt, men hidtil utilstrækkeligt behandlet felt, nemlig koloniernes produktion og eksport af master og skibstømmer. På den ene side møder vi en engelsk merkantilistisk politik med det formål at dirigere koloniernes produktion og kanalisere deres eksport til moderlandet, der således blev gjort selvforsynende indenfor imperiets rammer med disse strategisk vigtige varer. På den anden side møder vi koloniernes krav om en produktion, der var i overensstemmelse med deres egne interesser og om en eksport til markeder, som geografisk og økonomisk var deres naturlige aftagere.

Behandlingen hviler i overvejende grad på upubliceret engelsk materiale og belyser, udover selve modsætningsforholdet, også væsentlige sider af engelsk koloniadministration i det 18. århundrede.

Den engelske flådes næsten totale afhængighed af tilførsler fra Skandinavien og Balticum medførte tidligt en interesse for master og tømmer fra New England, »should the Danish Sound ever be closed to English ships« (1632, jvfr. s. 2). Frem for alt kunne New England eksportere de store master af en væsentlig højere kvalitet, end de nordeuropæiske leverandører formåede. Allerede i 1691 forbeholdt den engelske krone sig derfor gennem en skovlovgivning disse kæmper, og gennem det 18. århundrede foretoges en omfattende afmærkning med flådens mærke, »the broad arrow«. Denne forholdsregel imod rovdrift på skovene mødte imidlertid bred modstand i kolonierne, hvis betydeligste eksportartikel var tømmer i form af opsavede planker, og for hvilke leverance af master til den engelske flåde kun var af sekundær betydning. De fåtallige embedsmænd førte derfor en håbløs kamp for at håndhæve de kongelige forordninger overfor massiv modstand fra befolkningen. Dommere og jury i enkeltstaterne stod for de samme økonomiske og politiske interesser som de fåtallige lovovertrædere, hvem det lykkedes den centrale myndigheds repræsentant, »the Surveyor-General of the Woods«, at få bragt for en domstol; vidner kunne ikke opdrives, bevismateriale »forsvandt« undervejs, og domfældelser var i realiteten umulige at opnå.

Den engelske kronens forsøg på at sikre skovene, og dermed selve produktionen af master og skibstømmer, var udtryk for en merkantilistisk politik på tværs af koloniernes interesser. Den mislykkedes derfor på grund af koloniernes modstand, og samme skæbne fik også det andet aspekt af denne politik, nemlig selve eksporten til London.

New Englands master og skibstømmer var i virkeligheden ikke konkurrence-dygtige på det engelske marked overfor de nordeuropæiske produkter. De amerikanske savværksejeres og tømmerentreprenørers interesser lå derfor i en eksport til Spanien, Portugal og Vestindien, hvor deres produkter var kurante varer, ikke mindst når aftagerne var at finde blandt Englands modstandere under en krig. The Board of Trade i London erkendte disse forhold, og under indtryk af den politiske situation i Nordeuropa kom the Naval Stores Act af 1705 til at omfatte en importpræmiering af master fra New England. Import af master af den af flåden forlangte størrelse og kvalitet var imidlertid økonomisk stordrift, og præmieringen tilfaldt derfor ikke kolonierne, men en fåtallig gruppe kapitalstærke engelske flådeleverandører. En vis forøgelse af importen kunne påvises som følge af præmieringen; men ved udbruddet af den amerikanske revolution var Englands afhængighed af de nordeuropæiske leverandører ikke desto mindre stort set den samme som 80 år forinden.

Også dette aspekt af den merkantilistiske politik må bogens forfatter karakterisere som en fiasko, og årsagerne hertil kaster samtidig et interessant lys over produktionsforholdene blandt de nordeuropæiske stater.

Frem for alt var afstanden af afgørende betydning. Engelske skibe kunne gøre to à tre farter til Sverige og fire à fem til Norge imod en til New England, og omkring 1705 regnedes fragten fra Boston til London for tre gange så høj som fragten fra Stockholm. Hertil kom endvidere den utilstrækkelige udbygning af transport- og produktionsapparatet i New England samt en følelig mangel på arbejdskraft i de tyndt befolkede kolonier. Kun krige og epidemier i Nordeuropa kunne derfor for en kortere tid gøre eksporten fra New England konkurrence-dygtig på det engelske marked.

Forfatteren giver således betydeligt mere, end hvad bogens titel lover, og hans tese, nemlig at dette hidtil upåagtede aspekt indenfor det voksende modsætningsforhold imellem England og de amerikanske kolonier nødvendigvis må inddrages i forudsætningerne for den amerikanske revolution, må betragtes som bevist.

OLE FELDBÆK

PHYLLIS DEANE: *The First Industrial Revolution*. London, Cambridge University Press, 1965. VIII + 295 sider. 40 sh. Paperback 17 sh. 6 d.

Phyllis Deane, der tidligere sammen med W. A. Cole har udsendt en velunderbygget statistisk studie over langtidsudviklingen i engelsk økonomi siden slutningen af det 17. århundrede (*British Economic Growth 1688–1959*, 1962), tilhører den skole af økonomiske historikere, der i særlig grad støtter sig til den økonomiske videnskab. I sin nye bog betoner hun straks i forordets første sætning sin tilknytning til moderne vækstteori ved at påkalde den aktuelle interesse for »the problem of identifying the route by which today's poor countries might reach the high standards of living presently enjoyed by the industrial societies«.

Denne placering er tankevækkende. Historikerne har ikke altid været villige til at knytte sig for nøje til samfundsvidenskaberne, men moderne vækstteori stiller den økonomiske historiker over for en dobbelt udfordring. Der er på den

ene side muligheden for at gøre brug af teoretikernes systematisering og terminologi, for derved at opnå større præcision i den rent historiske analyse, men der er på den anden side også forpligtelsen til at komme teoretikeren til hjælp med veldokumenterede data. En vækstteori må nødvendigvis bygge på historiske erfaringer. Det er bedre historikeren stiller sin kritiske metode til rådighed for den økonomiske modelbygger, end at han overlader til ukyndige at udfylde det praktiske behov.

I bogens ialt 16 kapitler behandles en række aspekter af engelsk økonomisk udvikling i perioden ca. 1750–ca. 1850. For hvert kapitel søger forf. at vurdere det behandlede aspekts betydning for industrialiseringen. Det er ikke muligt her at komme ind på alle disse enkeltvurderinger, der i mange henseender bryder med gængse forestillinger, et brud, der dog på mange punkter er forberedt af de seneste års betydelige tidsskriftlitteratur om den industrielle revolution. Fremhæves kan bl. a. forf.s understregning af betydningen af den første trafikrevolution, kanalbyggeriet og turnpikevejene i de sidste årtier af det 18. århundrede, hendes fremhævelse af det offentliges aktive betydning for udviklingens retning og hendes betænkelighed ved den dominerende rolle man normalt tillægger bomuldsindustrien i det engelske industrielle gennembrud.

Det billede Phyllis Deane tegner af den industrielle revolution, lader sig ikke kort referere, men kan måske karakteriseres ved en gengivelse af forf.s stilling til det omstridte spørgsmål om den industrielle revolutions kronologi. Forf. har allerede tidligere sammen med H. J. Habakkuk diskuteret den af W. W. Rostow opstillede kronologi for det industrielle take-off («The Take-off in Britain» i W. W. Rostow (ed.): *The Economics of Take-off into Sustained Growth*, 1963), og der markeret sin afstandtagen fra Rostows datering af gennembruddet til perioden 1783–1802. En så snæver datering bygger især på udenrigshandelsstatistikken, der er den bedste statistiske serie for perioden, men som vel at mærke også rummer mange faldgruber. F. eks. kan 1780'ernes ekspansion tolkes som en reaktion efter de vanskelige afsætningsforhold under konflikten med de nordamerikanske kolonier og frihedskrigen, og den fortsatte fremgang i 90'erne kan ses som en følge af at Englands værste konkurrenter under revolutionskrigene var afskåret fra verdenshavene (ss. 117–18). Men Phyllis Deane tager overhovedet afstand fra Rostow's take-off-begreb og betragter industrialiseringen ikke som en begivenhed, men som en proces, der ikke klart lader sig kronologisk afgrænse. Årtierne hen mod midten af det 18. århundrede prægedes af stagnation, omkring 1750 kan der imidlertid iagttages en vis produktionsfremgang, der dog næppe mere end holder trit med befolkningstilvæksten. Produktionsfremgangen accelererer i 80'erne og 90'erne, standser under Napoleonskrigene, men accelererer atter i 1820'erne og 30'erne (ss. 221–22). Denne kronologi knyttes sammen med Schumpeters tolkning af Kondratieff-cyklen, d. v. s. en tolkning af de økonomiske langtidsbevægelser, der i særlig grad lægger vægt på de tekniske innovationer tendens til at optræde i »klynger«. Den teori Phyllis Deane opstiller for det historiske fænomen »Den industrielle Revolution« er således langt mindre dramatisk end Rostow's, men utvivlsomt langt mere acceptabel for de fleste historikere.

Phyllis Deane's bog er et godt eksempel på den nytte historikeren kan have af en solid teoretisk ballast. I dårlige tilfælde kan det føre til en ubehagelig af-

humanisering af fremstillingen, i gode tilfælde giver det klarhed og frihed for fraser. Her er kapitlerne præcist og overskueligt disponeret, de anvendte begreber definerede, og de enkeltheder, der medtages, er altid relevante. At så Mantoux eller Ashton er morsommere læsning, er en anden historie.

NIELS STEENSGAARD

W. O. HENDERSON: *Britain and Industrial Europe 1750–1870. Studies in British Influence on the Industrial Revolution in Western Europe.* 2nd ed. Leicester University Press 1965. 276 sider. 6 plancher. 4 kort. 30 sh.

I denne bog, hvis første udgave forelå i 1954, har den flittige engelske økonomiske historiker W. O. Henderson samlet en række afhandlinger, hvis fælles tema er britiske foretageres, britiske teknikeres og britisk kapitals betydning for industrialiseringen på kontinentet. Flertallet af afhandlingerne har været offentliggjort tidligere, og til irritation for læseren synes de ikke at være omredigeret. Således refereres den engelske lovgivning om eksport af maskiner og emigration af teknikere gentagne gange i løbet af bogen. Bogen prætenderer ikke at være en fuldstændig behandling af emnet, flere af kapitlerne samler sig om enkelte personer som f. eks. William Cockerill og industrialiseringen i Belgien eller Prince Smith og frihandelsbevægelsen i Tyskland. Visse væsentlige områder er ikke behandlet, især hæfter man sig ved, at de nordiske lande lades uomtalt, næppe fordi de er uden interesse i den forbindelse, snarere skyldes udeladelsen sprogsvælgelighederne.

Hverken bogen som helhed eller de enkelte kapitler er særlig systematisk opbygget, forf. har opsøret en utrolig mængde oplysninger, men det er ikke lykkedes ham at drage nogen generelle konklusioner om det vanskelige og i det store og hele uudforskede problem, den industrielle produktionsforms spredning fra England til Vesteuropa. På nogle punkter yder bogen glimrende illustrationer til forståelsen af denne proces, uden at det i særlig grad er fremhævet af forf. Det gælder f. eks. den aktive rolle statsmagten spillede overalt, hvor det drejede sig om at indføre nye tekniske hjælpemidler eller nye produktionsformer; her mindes man endnu en gang om, hvor kunstigt det er at sondre mellem en merkantilistisk og en liberal periode i den økonomiske politik. Det gælder også sondringen mellem opfindelser og innovationer, d. v. s. mellem det tidspunkt, hvor en teknisk nydannelse foreligger, og det tidspunkt, hvor den får praktisk betydning. Både i Frankrig og Tyskland var de afgørende engelske opfindelser som Watt-dampmaskinen og spindejennyen kendt få år efter deres fremkomst, men det varede længe før de vandt almindelig udbredelse, tilsyneladende ikke på grund af kapitalmangel eller mangel på teknisk formåen, men på grund af foretagernes manglende interesse eller behov.

På ét punkt tillader forf. sig dog at konkludere, omend hans konklusion er, at generalisering her ikke er mulig. Det gælder spørgsmålet om kapitaleksportens virkning for eksportør og importør, et spørgsmål, der jo har aktuel interesse for vurderingen af forholdet mellem udviklede lande og lande i udvikling. »There have in the past been many different kinds of relationships between highly

industrialised and non-capitalist countries. The benefits which two countries linked in this way derive from their association cannot be precisely evaluated« (s. 218).

Bogen er udstyret med en overordentlig nyttig selektiv bibliografi over litteratur om den industrielle revolution i England og på kontinentet.

NIELS STEENSGAARD

JOHS. LUNDE: Handelshuset bak Garman & Worse. Jacob Kielland & Søn. Oslo, Universitetsforlaget, 1963. 228 s. + 30 s. noter og register. 4 plancher.

Forf., der er rektor ved butiksfagskolen i Bergen, har i nævnte bog skildret et Stavanger-hus' historie fra 1751 til 1863, en så lang levetid for et firma, at det i sig selv skulle være nok til at berettige en skildring af det. Det rent merkantile er dog ikke forfatterens hovedsigte, men derimod den omstændighed, at huset er det, som forfatteren Alexander Kielland stammede fra, og som denne har skildret i romanen »Garman & Worse«, et af hans betydeligste værker. Johs. Lunde bebuder derfor, at han vil skildre firmaet »med særlig vekt på beskrivelse av adferd og adferdsnormer«, både »bedriften og familien«, »menneskene og miljøet«.

Takket være tidligere litterære behandlinger og eksistensen af et omfattende familiearkiv – dog med få bevarede regnskaber – har der været et stort materiale at øse af. Den personalhistoriske side, især skildringen af firmaets chefers karakter og handelsmoral, har tilsyneladende haft forf.s største interesse, og det er lykkedes ham at give en træffende karakteristik af indehaverne. Den første var Jacob Jansen Kielland, der 1751 tog borgerskab i Stavanger. Han havde nogen familiekapital i ryggen, og med flid og forsigtighed drev han firmaet op, så det ved hans død 1788 var det største i den lille by. Som det var almindeligt for tidens handelshuse, gav det sig af med alle former for handel uden at specialisere sig, lige fra almindelig krambodshandel over grossisthandel til rederivirksomhed med skibe på Vestindien og Middelhavet samt nogen bankiervirksomhed. Særligt imponerende blev firmaet dog ikke i hans tid.

Sønnen og efterfølgeren, Gabriel Schanche Kielland, var betydeligere end faderen, en dygtig købmand og samtidig noget af en grandseigneur, en stor selskabsmand med litterære interesser og visse – omend begrænsede – sympatier for den franske revolution, dertil noget af en filantrop; altså en stavangersk udgave af de store handelsfyrster i Christiania og København. – I de gode tider før 1807 drev han firmaet kraftigt op, udvidede rederivirksomheden og fik interesser i sav- og teglværker. Krigen 1807–14 og pengekrisen ramte ham naturligvis hårdt, men i modsætning til mange andre og større firmaer overlevede hans hus. – Den tredje ejer, Jacob Kielland, der havde ledelsen fra 1821, arbejdede det op igen, men ikke til samme dominerende stilling i Stavangers økonomiske liv som før. I sine senere år opgav han efterhånden varehandelen og anbragte i stedet husets formue i papirer og fast ejendom, bl. a. for mere end 100.000 rd. i København. Ved hans død opløstes firmaet.

Cheferne og familie- og bymilieuet omkring dem er skildret meget anskueligt, og heri ligger vel bogens største værdi. Handelsvirksomheden er derimod ikke så udførligt fremstillet, som anm. kunne have ønsket det, og som kilderne vel kunne have tilladt det, selv om regnskabsmaterialet ikke er stort. Forf. kunne gerne have ofret mere plads på denne side af sagen og sparet nogle af de mange og lange citater, som bogen er fyldt med. Dertil kommer, at forf.s forståelse af dobbeltmonarkiets økonomiske forhold ikke synes særligt dybtgående, og at han flere steder kritikløst gengiver familietraditioner uden at forsøge at verificere dem.

Som en illustration af, hvorledes de gode tider i det 18. århundrede nåede frem til det afsides liggende Stavanger, er bogen dog afgjort af værdi, og hertil kommer dens interesse for litteraturhistorikere på grund af husets tilknytning til Alexander Kielland.

AA. RASCH

L. JAY OLIVA: *Misalliance. A Study of French Policy in Russia during the Seven Years' War.* New York University Press, 1964. VIII + 200 s. 6 \$.

L. Jay Oliva, assistant professor i historie ved New York universitet, har allerede tidligere gjort sig bemærket ved en række artikler over udvalgte emner i europæisk, særlig russisk historie. De fransk-russiske relationer under Syvårskrigen, som han i dette værk tager op til behandling, har siden slutningen af det 19. århundrede ikke været i stand til at tiltrække sig historikernes opmærksomhed. Da Albert Vandal og Alfred Rambaud skrev deres berømte værker, gjorde de det under stærk påvirkning af det franske nederlag i den fransk-tyske krig 1870–71 og i følelsen af nødvendigheden af en fransk-russisk fællesfront over for det nye tyske kejserrige. De var her eksponenter for den officielle franske politik, der fandt sit udtryk i indgåelsen af den fransk-russiske alliance i årene 1890–94. Vandals og Rambauds politiske grundindstilling kom stærkt til at præge deres vurdering af den fransk-russiske *rapprochement* under Syvårskrigen. Hemmeligheden bag Frankrigs stærkt svækkede stilling i tiden før den store revolution så de i de franske regeringers manglende vilje og evne til konsekvent at bryde overtværs med gamle politiske forestillinger og helhjertet slutte op bag den nye russiske stormagt. Ganske særlig angreb de Ludvig XV og hans hemmelige, udenrigspolitiske organisation, *le Secret du Roi*.

Det er i disse ældre franske forskeres påstand om, at Frankrig ved en direkte alliance med Rusland kunne have sikret freden i Europa og hindret sin egen magtpolitiske og diplomatiske deroute, at Oliva tager sit udgangspunkt. Oliva sætter sig som opgave »at analysere oprindelsen til, indholdet, karakteren og følgerne af den franske politik i Rusland fra 1755 til 1762« med det sigte at finde ud af, om der nogensinde i de fransk-russiske relationer i dette tidsrum var »any elements of mutuality, desirability, or durability«. Svaret på disse spørgsmål indeholdes allerede i hovedtitlen på hans værk: *Misalliance*.

Olivas hovedtese er den, at den tilnærmelse, der fandt sted mellem Frankrig og Rusland i årene 1756–61 var et hastigt og nærmest tilfældigt biprodukt af

ancen med først Østrig siden Rusland af angst for diplomatisk isolation. Disse alliancer inddrog det i Syvårskrigen, en krig, som det aldrig havde ønsket, og som det ingen interesse kunne have i at føre. Fra første færd var dets krigsmål uforenelige med dem, dets allierede havde opstillet: »Beyond the original intent to wage war on Prussia, France and Russia could not agree on war conduct, on war aims, on the necessity of peace, on the building of commerce, or on the future of Eastern Europe. The union of France and Russia was less an alliance than a contest to determine who could make the best use of whom. In contests of this nature there is usually a winner. France, at first unwittingly and then unwillingly, took the loser's part«.

Oliva har valgt at afstikke meget snævre grænser for sine arkivstudier. Af utrykt materiale bygger han udelukkende på franske arkivalier, først og fremmest den officielle, diplomatiske korrespondance mellem de tre i perioden siddende franske udenrigsministre: Rouillé, Bernis og Choiseul og de franske udsendinge i Rusland, suppleret med det franske udenrigsministeriums korrespondance med dets repræsentanter i Polen, Sverige og Danmark. Oliva er den første historiker, der så indgående har arbejdet med dette materiale. Dette er i sig selv såre fortjenstfuldt, og han har da også ved hjælp af dette materiale været i stand til på væsentlige områder at korrigere den ældre franske historikerskoles opfattelse af de fransk-russiske relationer under Syvårskrigen. Olivas hovedfortjeneste er dog, at han ud over den officielle, franske diplomatiske korrespondance i hidtil ukendt omfang har fremdraget den hemmelige korrespondance, der førtes mellem Ludvig XV og dennes ledere og hjælpere indenfor *le Secret*, og at han ved en sammenstilling af disse to ofte stærkt kontradiktoriske kildegrupper har formået at udrede det ofte uhyre komplicerede forhold mellem den officielle franske udenrigspolitik og *le Secret's* hemmelige virksomhed i Rusland og delvis i Polen i disse år.

Forfatterens begrænsning af sine selvstændige arkivstudier til franske arkiver har dog metodisk sine betænkelige sider. Trods flittig brug af ældre og yngre trykte kildesamlinger og litteratur har forfatteren hverken villet eller kunnet belyse sit emne mere indgående set ud fra Rusland og på grundlag af et større russisk arkivmateriale. Forfatteren har ingen selvstændige arkivstudier foretaget i Rusland, for slet ikke at tale om Polen, Tyskland, Sverige og Danmark. Der kastes kun i ringe grad nyt lys over udenlandske (d. v. s. ikke-franske) statsmænd og politikere. Selv de russiske diplomater og statsmænd, der optræder som jævnbyrdige medspillere i det fransk-russiske tableau, bliver mærkelig skyggeagtige. Dette bør dog ganske vist ikke uden videre lægges forfatteren til last, men det er uundgåeligt, at hans materiales manglende bredde svækker tilliden til hans hovedteses ubetingede holdbarhed. Man føler sig ikke overbevist om, at materialet helt kan bære hans vidtrækkende konklusion. At ikke uvæsentlige sider af hans resultater vil blive stående, er på den anden side klart.

Det giver også anledning til betænkelighed, når man konstaterer, hvor usikker forfatteren kan være, når han bevæger sig blot en smule uden for sit hovedemne. Efter hans egen fremstilling tillægger Choiseul det afgørende betydning at få forbedret de russisk-danske relationer ved at få gennemført et russisk-dansk mageskifte af den gottorpske del af Holsten for Oldenburg og Delmenhorst.

Ikke desto mindre synes Oliva aldrig at have gjort sig klart, at storhertugen den diplomatiske revolution og Syvårskrigen. Frankrig blev tvunget ind i alliance (den senere Peter III) kun er hertug over en del af Holsten (jvf. bl. a. s. 162).

JØRGEN SCHOUBE

PAUL P. BERNARD: Joseph II and Bavaria. Two Eighteenth Century Attempts at German Unification. The Hague, Martinus Nijhoff, 1965. 218 s. 24 fl.

Den belgisk fødte amerikanske historiker Paul P. Bernard, instructor ved Colorado College, fortjener stor ros for sit velskrevne og dygtige arbejde over Josef II's to forsøg i henholdsvis 1778 og 1784–85 på ved et mageskifte af de belgiske Nederlande for Bayern at inkorporere Sydtyskland i Østrig. Vel har emnet så langt fra været uopdyrket, men det er første gang, at det er gjort til genstand for en samlet, systematisk undersøgelse.

Med stor flid har forfatteren udnyttet de talrige fremstillinger, kildesamlinger og artikler, der på den ene eller anden måde belyser enkeltsider eller blot kuriøse detaljer i den josefinske udenrigspolitik over for Bayern i disse år. Særlig de utrykte kildesamlinger udnyttes flittigt, idet de på forbilledlig måde kompletteres med det righoldige østrigske diplomatiske materiale, som forfatteren selv har fremdraget i arkiverne i Wien. Hvor ønskeligt det end ville have været, om forfatteren havde udstrakt sine selvstændige arkivstudier til også at omfatte hovedarkiverne i de stater, der på den ene eller anden måde blev berørt af det bayerske spørgsmål, så overbevises man dog af forfatterens fremstilling om, at intet væsentligt til belysning af den *østrigske* udenrigspolitik i det bayerske inkorporationsspørgsmål er forbigået. Ved en særdeles omhyggelig og ofte skarpsindig brug af såvel instruktioner som indberetninger søger forfatteren tydeligt og bevidst at rekonstruere de væsentlige sider af beslutningsprocessen hos de ledende østrigske statsmænd, først og fremmest Josef II selv, Marie Theresia og Kaunitz.

Denne metode muliggør en ofte overordentlig fin og nuanceret portrættering af hovedaktørerne. Skarpest står billedet af den østrigske udenrigsminister, fyrst Wentzel Kaunitz-Rietberg. Kaunitz havde, siden han som toogfyrreårig i 1753 blev udnævnt til kansler, systematisk arbejdet på at opbygge sit ry som sin tids ledende diplomat og statsmand. Bernards skildring tillader os imidlertid at trænge bag den facade, som Kaunitz selv med så stor konsekvens søgte at opretholde. Den østrigske kansler får ved Bernards demaskering træk, der gang på gang leder tanken hen på Østrigs senere besejrer, fyrst Bismarck. Kaunitz' stødvise energi, hans veksel mellem en umenneskelig arbejdsindsats og en fuldstændig negligering af selv vigtige opgaver, hans udnyttelse af sin nære tilknytning til tronens indehaver til at styrke og opretholde sin egen magtstilling, hans temperamentsfulde, uafhængige karakter, hans ekstreme forfængelighed, hans hang til hypokondri, hans primadonnaskandalescener og trusler om at trække sig tilbage fra det offentlige liv, når han ikke kunne få gennemført sin vilje, alle disse træk genfinder vi i større eller mindre udstrækning hos Bismarck. Men

dermed ophører også ligheden. Mens Bismarck ved afslutningen af sin karriere står som symbolet på Tysklands samling, kommer Kaunitz i Bernards værk til at stå som indbegrebet af det habsburgske hus' fejlslagne drømme om skabelsen af en samlet østrigsk-tysk stat under det habsburgske hus' ledelse.

At forsøgene på at inkorporere Bayern i Østrig i 1778 og 1784–85 slog fejl skyldtes ikke mindst, at Kaunitz i modsætning til Bismarck i en forbavsende grad så bort fra de reelle magtfaktorer i forbindelse med en næsten usvigelig evne hos ham til »bad timing«.

I sin gennemgang af det diplomatiske forspil til Kartoffelkrigen fremhæver Bernard de fuldstændigt absurde misfortolkninger af Preussens og Frankrigs stilling til de østrigske planer vedrørende Bayern: »The Austrian diplomats were of the opinion that they had gotten away with a clever piece of business, that their French Allies would in the last event support them, and that Frederick would make a very long face, say some unpleasant things, but in the end would accept whatever compensation was offered him«. Denne vurdering af den internationale situation var baseret på dels kendskabet til, at Frederik II var syg på dette tidspunkt, dels »the totally uncritical admiration for the talents of Prince Kaunitz«. »The astounding conclusion must be that the Austrian diplomatic corps, in the face of some rather convincing evidence in later years, shared Maria Theresia's opinion that Kaunitz was a unique and stupendously successful master of the ancient art of diplomacy«.

At katastrofen ikke endelig indhentede Østrig i dets tredje militære opgør med Frederik II var uforskyldt. Fra begge sider blev der begået alvorlige fejl, hvilket bevirkede, at krigen mindre blev et militært anliggende end et mareridt af en kappestrid om, hvis forsyninger der kunne strække længst. De preussiske tropper søgte at opretholde livet ved at plyndre kartoffelmarkerne (deraf krigens navn), mens østrigerne gik til felts mod blommetræerne.

Da planerne om en indlemmelse af Bayern, som første gang i form af et mageskifte med de østrigske Nederlande, påny blev aktuelle i 1784–85, stod Preussen i en betydeligt dårligere diplomatisk position, isoleret som det var blevet ved den hemmelige alliance, som Josef II i 1781 havde fået sluttet mellem Østrig og Rusland. Forudsætningen for, at denne ændring i det europæiske alliance-system skulle kunne udnyttes til Østrigs fordel, afhang imidlertid bl. a. af Josef II's og Kaunitz' evner til at handle hurtigt og resolut. Denne egenskab var imidlertid den, der mindst af alt karakteriserede den østrigske udenrigsledelse. Josef veg i sidste øjeblik tilbage for at provokere en almindelig europæisk krig. Dertil kom at både han og Kaunitz aldrig kunne beslutte sig til at give det bayerske projekt forrang frem for alle de øvrige planer, som de med lige så frugtbar fantasi som manglende realitetssans udklækkede i disse år. »Thus«, slutter Bernard, »as was so sadly typical of the Old Monarchy, a paramount advantage was let go more or less by default«.

JØRGEN SCHOUBYE

JEAN VIDALENC: *La restauration (1814–1830)*. »Que sais-je?« No. 1214. Paris, Presses universitaires de France, 1966. 125 sider. 2,50 F.

Den lille nyttige »Que sais-je?«-serie har nu også indlemmet et bind om restaurations-tiden. M. Vidalenc har givet sin stærkt koncentrerede fremstilling en fin balance mellem den politiske, den økonomisk-sociale og den ideologiske udvikling. Bogen må betragtes som den bedste korte fremstilling af denne periodes Frankrigshistorie, selv om den selvfølgelig ikke kan erstatte Gaston de Bertier de Sauvignys bredere fremstilling fra 1955.

JOHNY LEISNER

NICHOLAS MANSERGH: *The Irish Question, 1840–1921*. New and revised edn. London, George Allen & Unwin, 1965. 316 sider. 42 sh.

Titlen på Mr. Mansergh's bog må siges at være delvis misvisende. Der er ikke tale om, at man finder en gennemført kronologisk eller systematisk behandling af de irsk-engelske relationer i perioden mellem O'Connell og Sinn-Fein bevægelsen. Snarere har bogen præg af at være en række ofte løst sammenknyttede essays om enkelte facetter af det irske problem, især grupperet om det nationale aspekt.

Bogen er delt i 3 hovedafsnit: 1) Ireland under the Union: The Opinions of some Contemporary Observers, 2) Reform: English Statesmen and the Repeal of Union og 3) Revolution: Domestic and External Forces. Det første af afsnittene har sit kronologiske tyngdepunkt i 1840'erne før den store hungerepidemi og sit tematiske i forf.s kommentarer til en række samtidige, fortrinvis kontinentale iagttageres beretninger: Beaumont og Tocqueville, Cavour og Mazzini, Marx og Engels. Af engelske iagttagere citeres egentlig i større omfang kun William Nassau Senior. Udvalget virker ikke repræsentativt, men man mærker, at det har været forf.s hensigt på denne måde at søge det irske spørgsmål belyst ud fra en liberal, en national og en social synsvinkel. Det forekommer mig ikke at dette er lykkedes tilfredsstillende. Dels volder allerede forf.s citat-teknik vanskeligheder: Direkte citater – bortset fra lejlighedsvis franske dog oversat til engelsk – veksler tilsyneladende ganske principløst med dækkede, og disse sidste har ofte en form, der gør det meget vanskeligt at se, hvornår det egentlige citat holder op og hvornår forf.s egne kommentarer begynder. Dels, og alvorligere, benytter forf. en række centrale begreber meget upræcist: »Nationalisme« dækker til tider over en vag emotionel romantik à la Herder, til andre anvendes det i en mere nøgtern, nutidig, pseudosociologisk betydning. »Klasse« er tilsyneladende en kategori, Mr. Mansergh bruger ganske ureflekteret, til tider for at betegne en økonomisk defineret gruppe, derefter til at karakterisere en status-gruppe, og undertiden synes han at have en politisk gruppering i tankerne. En hovedproblemstilling for forfatteren både i dette og i de følgende afsnit er om det irske problem dybest set var politisk-nationalt eller økonomisk-socialt. Uklarheden i begrebsdefinitionerne bevirker en uklarhed også i selve diskussionen. Mr. Mansergh's holdning til sit stof er overvejende æstetiserende, kun sjældent kritisk-analytisk. Hans trang til at give de op-

trædende aktører karakter virker noget gammeldags og ofte irrelevant, især når han, som tilfældet f. x. er med Karl Marx, tillægger dem standpunkter, de aldrig har haft. I Marx' tilfælde grovest derved, at han tillægger hans dialektiske materialisme et positivistisk-deterministisk indhold, som man kun finder hos Engels, og gennemgående kun i dennes senere skrifter.

Mere tilfredsstillende virker bogens andet afsnit, der centrerer omkring Gladstone's Home Rule forslag i 1886. Det politiske spil gennemgås kyndigt og grundigt, men afsnittet svækkes af, at forf. tilsyneladende ikke kan komme til klarhed over, om han vil betragte udfaldet som en historisk tilfældighed, med årsag i en lang række uheld, misforståelser etc., eller som noget på grund af dyberevirkende kræfter uundgåeligt. En sådan spænding er ofte frugtbar for historikeren, men hos Mansergh virker den kun som en antinomi. Foruden Gladstone's analyserer forf. Joseph Chamberlain's, Randolph Churchill's og H. H. Asquith's holdning til Irland, med den begrundelse, at de ikke var primært optaget af det irske spørgsmål, hvorfor »their attitudes afford some useful indication of the responses of political Englishmen to the peculiarities of the Irish Problem« (s. 154), et ræsonnement, der måske i sig selv kan være rimeligt, men da næppe, når denne analyse ikke suppleres af en undersøgelse af holdningen hos engelske politikere for hvem det irske spørgsmål faktisk var centralt.

Endelig har tredje hovedafsnit sit tyngdepunkt i Irland selv med en skildring af ligheder og forskelle mellem Redmond's nationalister, Griffith's Sinn Fein og Connolly's og Larkin's arbejderbevægelse. De sociale og politiske perspektiver er her trukket meget kraftigere frem end i de foregående afsnit, men stadig indskrænker analysen sig til overfladefænomenerne. Et sted (s. 288) citerer Mr. Mansergh Cambridgeprofessoren C. H. Wilson for en udtalelse om det forandrede syn på den franske revolution: »(ten years earlier), when an undergraduate was asked to write about the French Revolution he would write of Marie Antoinette, the Philosophes, Robespierre, Danton and so on. Now all this is changed. Apparently the standard essay revolves round the price of bread, the declining wage-rates of shoemenders and the falling profits of Paris wig-makers in 1789«. I princippet accepterer Mr. Mansergh nødvendigheden af at medinddrage »the socio-economic factor«. I praksis vil han hellere beskæftige sig med Parnell's skilsmisseaffære og med Yeats' romancer.

JOHNY LEISNER

HÅKAN BERGGREN och GÖRAN B. NILSSON: Liberal socialpolitik 1853–84. Två studier. Studia Historica Upsaliensia XVII. Scandinavian University Books. Stockholm, Svenska Bokförlaget/Norstedts, 1965. 267 sider. 38 sv. kr.

Bogen består af to studier i svensk socialpolitik, og begge er dele af licentiat-afhandlinger. I den første behandler Göran B. Nilsson den svenske fattiglovgivning 1853–71, i den sidste undersøger Håkan Berggren den socialpolitiske virksomhed, som S. A. Hedin udfoldede frem til midten af 1880erne.

Gennem fattiglovgivningen 1847 og 1853 blev det fastslået, at kommunen havde pligt til at sørge for sine fattige, og at den ikke kunne hindre folk, der formodedes at ville belaste fattigbudgettet, i at bosætte sig inden for dens grænser. Opstod der utilfredshed med de kommunale afgørelser i sager om fattigunderstøttelse, kunne der klages til højere instanser, nemlig länsstyrelsen, kammarrätten og øverst ekklesiastikdepartementet; herigennem var der kontrol med den kommunale administration af forordningerne.

Göran B. Nilsson har udvalgt fire år – 1856, 1860, 1864 og 1868 – for hvilke han har gennemgået alle fattigsagerne, der har været behandlet i länsstyrelserne i Uppsala og Malmöhus, i kammarrätten og i ekklesiastikdepartementet. Han har herved konstateret, at disse instanser arbejdede med stor og stigende grundighed, og at kommunerne i en række tilfælde har forsøgt at omgå bestemmelserne om, at flytningsretten ikke var begrænset. Han viser også, at de i rigsdagen fremførte påstande, at de højere instanser var overdrevent filantropiske, ikke holder stik; men det var med rette, at de opfattedes som den enkeltes værn mod den påholdende kommune, ikke mindst i slutningen af perioden, hvor de i højere grad end tidligere greb ind i valget af forsorgsformerne i kommunerne.

I 1869 blev fattigspørgsmålet atter bragt ind på rigsdagen, hvor det fremkaldte modsætninger; grunden til den politiske interesse må søges i den misvækst, der ramte svensk landbrug i 1867–68. Et komiteforslag ville indskrænke de kommunale forpligtelser til kun at gælde over for forældrelose og sindssyge, mens den øvrige fattigforsorg skulle hvile på frivillighedens princip og praktiseres uden statslig indblanding; som begrundelse fremførtes bl. a., at en erklæret ret til fattighjælp virkede demoraliserende. Forfatteren analyserer grundigt forslaget og dets behandling; han konstaterer, at der til grund for det lå både skatteyderinteresser, modsætninger mellem de kommunale ledere og statens embedsmænd, måske også en modsætning mellem land og by, og endelig en liberalistisk ideologi; modstanden kom især fra konservative embedsmænd og fra mere socialt indstillede liberale. Han understreger, at der ikke var tale om en deling efter partiliner, og at man ikke – som fremført af Herbert Tingsten – kan øjne nogen fælles liberal-konservativ ideologi bag forslaget. – Resultatet af en lang række forhandlinger i rigsdagen blev fattigforordningen af 1871; vel blev den ikke bygget på andre principper end de to foregående forordninger, men den betød en indskrænkning i de fattiges ret til hjælp, mindre indblanding fra statens side i kommunernes dispositioner, færre muligheder for den enkelte for at få støtte over for en påholdende kommune.

Håkan Berggren tager i sin studie over S. A. Hedins socialpolitiske indsats sit udgangspunkt i hans berømte lovforslag fra 1884 om bl. a. en ulykkes- og aldersforsikring for arbejdere; han vil undersøge, om dette forslag stod isoleret, eller det udtrykte en holdning, der tidligere havde fundet udtryk i Hedins virksomhed.

Berggren gennemgår Hedins indsats for at hævde den arbejdsløses ret, for at skaffe mindre bemidlede støtte i juridiske spørgsmål og for at reformere straffelovgivningen, så at den skulle sigte mod en forbedring af lovovertræderen og hindre tilbagefald; også for en anerkendelse af kvindernes samt de sproglige og religiøse minoriteters retsstilling gjorde han en indsats. Hedins virke for større

social og politisk retfærdighed modsvarede af hans indsats for en større økonomisk tryghed; her behandles bl. a. hans bestræbelser for at få gennemført en direkte beskatning efter skatteevne, hans modstand mod den socialt uretfærdige indirekte beskatning og hans arbejde for en forbedring af lønelønningerne. Forfatteren gør endvidere rede for de ideer og motiver, der lå bag Hedins mangesidede virksomhed; han synes inspireret ikke mindst fra Frankrig, og her især af revolutionens friheds- og lighedsideal; derimod stod han ret fjernt fra den økonomiske liberalismes doktriner, og det understreges, at han var på vagt over for forsøg på med socialistforskrækkelse at ville hindre reformer, der krævede statsindgreb.

Hedin fulgte en socialreformatorisk linie længe før 1884. Allerede 1867 havde han i »Femton brev från en demokrat« givet udtryk for mange af sine program-punkter, der holdtes sammen af en konsekvent og national grundopfattelse: den politiske repræsentation har ansvar for alle medborgere, den må sørge for, at der skabes lige ret for dem alle, og den må gennemføre, at de har samme pligt til at deltage i det fælles forsvar; både på land og i by er der en række uløste sociale problemer – udvandringen er et symptom – men han vil skabe en opinion, så at den nødvendige ligestilling kan vindes, og det sociale spørgsmål stort set, for så vidt det beror på staten, kan løses.

De to studier i bogen er baseret på omhyggelige iagttagelser og rummer interessante ræsonnementer. Det fælles for dem er, at forfatterne behandler socialpolitiske emner og især interesserer sig for motiverne bag socialpolitikken, ikke mindst for, om der kan spores en egentlig liberal ideologi. Der er således motivering for at stille de to afhandlinger ved siden af hinanden; trods de forskelle i anlæg, der hænger sammen med, at den ene fortrinsvis behandler den faktiske lovgivning og administration, den anden fortrinsvis en enkelt pioners forsøg, støtter de hinanden. Men det ville være ønskeligt, om de to studier havde haft en fælles indledning og en fælles konklusion; dermed kunne sammenhængen mellem dem have været tydeliggjort, og deri kunne forfatterne have givet en fyldigere omtale af foranstaltninger, der sigtede til at forebygge fattigdommen; et sådant forsøg på at gøre bogens anlæg noget bredere ville passe godt til dens ganske omfattende titel.

VAGN SKOVGAARD-PETERSEN

STIG HADENIUS: Fosterländsk unionspolitik. Majoritetspartiet, regeringen och unionsfrågan 1888–1899. Studia Historica Upsaliensia XIII. Scandinavian University Books. Stockholm, Svenska Bokförlaget/Norstedts, 1964. 420 sider. 48 sv. kr.

Adskillige forskere har i de senere år følt sig tiltrukket af arbejdet med emner, der direkte eller indirekte har forbindelse med forholdet mellem Norge og Sverige i unionens sidste årtier; det gælder i Norge f. eks. Alf Kaartvedt i studierne over parlamentarismens gennembrud og senest Per Fuglum i værket om Ole Richter, og det gælder i Sverige f. eks. Folke Lindberg i studierne over Oscar IIs udenrigspolitik, Jörgen Weibull i bogen om forspillet til unionsopløsningen og Nils Elvander i undersøgelserne af den konservative idédebat. Et væsentligt

bidrag er desuden ydet af Nils F. Holm, der har forestået udgivelsen af Oscar II's memoirer, hvis andet bind belyser kongens opfattelse af, hvordan eftertiden bør vurdere ham som norsk konge.

Stig Hadenius har i sit foreliggende arbejde, der i 1964 bragte ham den filosofiske doktorgrad, taget et centralt emne op, nemlig spillet bag den svenske regerings unionspolitik i 1890'erne. Han viser, hvordan majoritetspartiet, en gruppe førstekammermedlemmer, der i 1888 fandt sammen i ønsket om en protektionistisk toldpolitik og snart helt dominerede kammeret, efterhånden fik en national unionspolitik som program, i høj grad udformet af Oscar Alin, der både var politiker og professor skytteanus i Uppsala; han følger endvidere i detaljer, hvordan partiet søgte at påvirke regeringen og folkestemningen.

Kildematerialet er først og fremmest private breve; det er et meget stort materiale, forfatteren her har fundet frem i de kongeliges og de ledende politikeres arkiver, og han har udnyttet stoffet med en imponerende flid og kombinationsevne. Han har desuden gennemgået en lang række aviser, politiske tidskrifter, officielle publikationer m. m.; øjensynlig har han været i forbindelse med alt relevant svensk materiale, men man kan undre sig over, at han har kunnet nøjes med kun et enkelt norsk privatarkiv, nemlig Emil Stangs.

Hadenius går i sin fremstilling kronologisk frem. Gennem kriserne i 1890'ernes første år omkring mellemrigslovens fornyelse, omkring spørgsmålet om udenrigsministerens nationalitet og omkring det norske krav på eget konsulatsvæn blev det klart, at det ikke længere var en protektionistisk told, men derimod en national unionspolitik, der skulle holde majoritetspartiet sammen – jo mere krisen i Norge skærpedes, des gunstigere blev stemningen i Sverige for partiet. I 1894 førte det norske venstre en valgkampagne i et stærkt unionsfjendtligt sprog og sejrede, højreministeriet indgav sin afskedsansøgning, og unionskongen kunne ikke få dannet et nyt ministerium. Nogenlunde samtidig havde Alin færdigudformet programmet i unionsspørgsmålet og fået tilslutning fra et stort antal medlemmer i majoritetspartiet. Det var et kampprogram, hvis gennemførelse skulle omskabe unionen: til gengæld for at den fælles udenrigsminister skulle være enten svensk eller norsk, skulle den norske grundlov omskrives – kongen skulle have ret til at opløse stortinget og have vetoret i grundlovsspørgsmål. Fra partiets side overvågede man nøje, at konge og regering ikke gav nordmændene indrømmelser, og man var øjensynlig indstillet på, at det kunne komme til en væbnet konflikt; af kontante resultater opnåede partiet bl. a., at mellemrigsloven blev opsagt, og endda at den kompromisvillige udenrigsminister Lewenhaupt blev udskiftet med den aktivistiske Douglas. Men en tvangsrevision af unionsgrundlaget opnåede man ikke; den 7. juni 1895 erklærede stortinget sig villigt til forhandlinger, og dermed var betingelserne for en alinsk, storsvensk politik faldet bort.

Alin og partilederen Reuterswärd gav dog ikke op. Fra 1895 til 1899 førtes en hård kamp mellem partiet og regeringen, og i denne sejrede statsminister E. G. Boström. Det er en af bogens fortjenester, at den tegner et nuancerigt billede af denne taktiske begavelse. Boström, der tidligere havde været yderligtgående protektionistisk indstillet, blev som statsminister i 1890'erne manden i midten; på den ene side holdt han kraftigt igen over for kongens tilbøjelighed til eftergivenhed i konsulatspørgsmålet, på den anden side tog han fra 1895

klart afstand fra det alinske kampprogram. I stedet for en tvangsrevision kunne han ønske en forhandlingsrevision, og han fik nedsat en unionskomite, af hvilken Alin blev medlem. Da komiteen ikke nåede til enighed, og da flagspørgsmålet kort efter blev aktuelt, syntes der atter, i 1899, at være mulighed for en tvangsrevision; men Boström satte sig imod og fik støtte i rigsdagen. Douglas gik af som udenrigsminister, Reuterswärd og Alin forlod rigsdagen, den sidste for at tiltræde stillingen som rektor ved Uppsala universitet.

Måske kan der være grund til at understrege, at det alinske standpunkt var konsekvent. Unionen var fra sin oprindelse baseret på den personlige kongemagt; men når denne svækkedes gennem folkerepræsentationernes og ministeriernes magtudvidelse, måtte de to lande efterhånden savne effektive kontaktorganer (jfr. Nils Herlitz i Tidsskrift for rettsvitenskap 1964). Derfor måtte enten grundlaget for unionen revideres, så at de to lande fik lige rettigheder og lige pligter, og det ville ifølge Alin sige, at Norge måtte bære sin forholdsvis andel i forsvarsudgifterne, og at den fælles konge måtte have større magt over for stortinget, eller også måtte unionen opløses.

Hadenius sætter imidlertid den alinske unionspolitik ind i et videre perspektiv. Foruden en række nye enkeltheder i det politiske spil på højeste plan giver han nemlig også en udredning af, hvordan majoritetspartiet i 1890'erne søgte at rejse en folkestemning i unionsspørgsmålet gennem presse, folkemøder, foreninger m. m.; det var et arbejde, der – som det påvises – havde et videre sigte i kampen mod de radikale krav om udvidet valgret. »Då man i första kammaren stred för Sveriges rätt inom unionen var det i lika hög grad en kamp mot radikalerna inom landet som mot de norska kraven på ökad självständighet«, unionsspørgsmålet skulle være den »livsfråga«, på hvilken den sande fædrelandsven kunne prøves (jfr. herhjemme spørgsmålet om Københavns befæstning). Dertil var den velegnet, da en tvangsrevision ville mindske faren for smitte fra de norske venstrefolk og styrke kongemagtens prestige. De foreninger, der i 1890'erne dannedes med propaganda i unionsspørgsmålet for øje, blev forløbere for det kommende højre som landsparti.

Bogens styrke er, at den koncentrerer sig om et partis politik i et væsentligt spørgsmål i en velafgrænset periode; den graver dybt og langt, fra protektionisme til antiradikalisme. Forbindelserne til majoritetspartiets stilling i forsvarsspørgsmål, udenrigspolitik og toldspørgsmål op gennem 1890'erne trækkes kun sjældent frem, specielt forekommer stormagternes indflydelse på unionsovervejelserne kortfattet behandlet. Forfatteren har valgt at isolere sit emne, og bogen bevidner, at det har været frugtbart.

VAGN SKOVGAARD-PETERSEN

NYESTE TID

TORSTEN BURGMAN: Svensk opinion och diplomati under rysk-japanska kriget 1904–1905. *Studia Historica Upsaliensia XVIII*. Scandinavian University Books. Stockholm, Svenska Bokförlaget/Norstedts, 1965. VIII+282 s. Ill. 45 sv. kr.

Den kun 6 år gamle serie af historiske studier fra Uppsala universitet, som denne bog udgør et bind af, kan give anledning til nogle betragtninger over organisationen og institutionaliseringen af historisk forskning. I serien var ved slutningen af 1965 udkommet ialt 20 bind, og uanset om alle bind af alle bedømmes som den højeste form for historisk videnskab, kan man dårligt benægte, at to meget væsentlige formål er blevet opnået gennem denne serie. For det første er en lang række centrale og perspektivrige emner blevet taget op til behandling, hvorved en betydelig mængde kildemateriale er blevet fremdraget – eventuelt for senere yderligere forskning og analyse – men i hvert fald fremdraget. For det andet er en række yngre og helt unge historikere blevet optrænet i fremstillings- og behandlingsmetode under en vis disciplin, som for dem selv, som for svensk historisk forskning, vil være af stor betydning. Der er i al historisk forskning en betydelig portion teknik og rent ud håndværk, som bedst læres ved at prøve på egen hånd – men helst under tilsyn og vejledning fra ældre og mere erfarne mestre i faget.

Torsten Burgmans undersøgelse af svenske holdninger til og under den russisk-japanske krig bærer tydeligt spor af solidt håndværk og grundig optræning. Emnet er i sig selv interessant – generelt kan det formuleres som små staters reaktioner på nærliggende og vedkommende stormagters op- eller nedgang – og behandlingsmåden er tiltalende uprætentiøs, konklusionerne holdbare og fremstillingen veldisponeret.

Undersøgelsens materiale er hovedsagelig de svenske dagblade og tidsskrifter, hvis kommentarer og opinionsytringer sammenholdes med regeringserklæringer, rigsdagsdebatter og samtidige eller senere private ytringer i privatbreve, erindringer o. lign. Der gives indledningsvis en grundig oversigt over nyhedsformidlingens vilkår – hvordan svenske aviser blev underrettet om baggrund og udvikling af selve det ydre hændelsesforløb – ligesom der kort redegøres for opinionen i andre europæiske lande og i USA. En gennemgang og skildring af den svenske presse – dens politiske tilknytning, ejerforhold, redaktører o. lign. – giver de ydre betingelser for den følgende skildring.

I denne gøres forskellige punkter til genstand for en mere dybtgående undersøgelse. Et kapitel behandler opfattelsen af »den gule fare«, et andet svensk holdning til russisk indenrigspolitik. Reaktionerne ved krigsudbruddet behandles i afsnittet om Sveriges neutralitetspolitik, mens der i senere kapitler tages stilling til svenske holdninger til den russiske finlandspolitik og »faren fra øst«. Endelig omhandler sidste – og det største – kapitel den svenske forsvarsdebate 1904–1905.

Hermed er kun antydnet undersøgelsens hovedresultat, som vel hverken er overraskende eller uventet, men dog værdifuldt at få belagt med endnu en enkeltstudie: nemlig at svenske holdninger til den russisk-japanske krig i højere

grad var præget af disses anvendelighed i indre svensk politik end af udviklingen af selve krigsbegivenhederne i Det fjerne Østen. Der var i disse år tre spørgsmål, der dominerede svensk indenrigspolitik: forsvaret, unionen med Norge og den almindelige stemmeret. Alle tre – men især de to første – blev omend ikke påvirket direkte af så dog i argumentationen præget af udviklingen af den russisk-japanske krig, idet alle parter i den indre strid hentede de argumenter og de erfaringer fra forløbet af denne krig, som de mente ville fremme deres egne indenrigspolitiske interesser mest. Uden nøjere kendskab til Japan eller forholdene i Østasien – og uden nogen større interesse for at høre andet og mere, end hvad man selv mente at kunne anvende til indvortes brug – var den fremherskende opfattelse en uforpligtende sympati for det lille asiatiske ørige, der viste sig i stand til at tvinge det formodede stærke russiske rige – den nærliggende og altid faretruende stormagt – til en fredsslutning, der blev opfattet som en svækkelse af Ruslands stilling. Det er en rimelig, men ofte upåagtet betragtning, Torsten Burgman gør gældende, når han skriver: »Att unionsupplösningen inträffade 1905, när Rysslands nederlag mot Japan stod klart, torde icke ha varit en tillfällighet« (s. 19). Og han har ligeledes dokumentationen i orden for sin fremhævelse af, at »Kriget i Östasien fick stor betydelse för den svenska försvarsdebatten« (s. 241).

Også de storpolitiske perspektiver i den russisk-japanske konflikt berøres nu og da i undersøgelsen. At forfatteren her til tider er tilbøjelig til bagklogskab og lidt vel flotte generaliseringer skal ikke bebrejdes ham meget, da hans undersøgelse netop er anlagt med et indenrigspolitisk sigte, og det havde været en urimelig extrabyrde at gennemgå mere omfattende – og i så fald udenlandsk – materiale til bedømmelse af disse spørgsmål. Om de så ikke kunne være udeladt, er en anden sag.

For undersøgelsens hovedformål: at få klarlagt svenske holdninger til den russisk-japanske krig, som de gav sig udslag i og fik betydning for den svenske debat, er den velgennemført og af blivende værdi. Det er næsten overflødigt at tilføje, at det tekniske apparat – kildehenvisninger, redegørelse for materiale og bibliografi over benyttede værker – er i forbilledlig stand.

OLE KARUP PEDERSEN

MICHAEL BALFOUR: *The Kaiser and his Times*. London, The Cresset Press, 1964. IX + 524 sider. Illustreret. 50 sh.

I sin velafbalancerede studie giver Mr. Balfour en meget fin analyse af samspillet mellem personen Wilhelm II og hans forhold til sin samtid. Hovedproblemstillingen i den meget velskrevne bog er spørgsmålet om, i hvor høj grad kejseren kan siges at have haft en personlig indflydelse på eller et personligt medansvar for den retning, tysk politik tog i årene op imod og under den første verdenskrig.

I alt væsentligt mener forfatteren, at det er rimeligt først og fremmest at betragte kejserens person som et produkt af sit milieu. Den tyske industri var i sin »take-off«-periode (det bør måske indskydes, at forf. iøvrigt er skeptisk overfor Rostow's økonomiske begrebsapparat), og omfattende sociale forskyd-

ninger fandt sted uden at give sig udslag i væsentlige forandringer i den politiske struktur. Det preussiske aristokrati viste ikke som det engelske i den tilsvarende situation villighed til at indgå kompromis'er, og det tyske samfund lå i stigende grad under for udtalte og uudtalte spændinger, samtidig med at Bismarcks Realpolitik havde bevirket en forskydning hos bourgeoisiet fra en romantisk-liberal indstilling til en dyrkelse af retsstaten og øvrighedsstaten: »The society held up to admiration was essentially masculine, laying exaggerated emphasis on toughness, self sacrifice and discipline . . . Thus in Germany, tenderness became taboo«.

Et sådant milieu og en sådan social ethos måtte få uheldige konsekvenser for en i virkeligheden venlig og svag mand som Wilhelm. Kløften mellem hans officielle, martialske og hans private, humoristiske, til tider selvironiske holdning var enorm og måtte vel føre kejserens sind ud i den til tider neurotiske tilstand, som så mange samtidige betragtere har heftet sig ved. Han spillede en rolle, som oftest så godt, at han også selv blev overbevist: »In a large repertoire three roles were particular favourites, those of Frederick the Great, of an English milord and of Bismarck«. Men »of course, there came moments, when the illusion was rudely shattered, when the limelight and the proscenium arch . . . collapsed and the imperial poseur found himself in broad daylight, surrounded by no applauding audience, but by the coldly critical men and women whose lives he had been playing with«. I sådanne øjeblikke lurede det totale mentale sammenbrud, men Wilhelms evne til selvbedrag var stor, og under normale omstændigheder var hans drømmeverden tilstrækkelig solid til at afbøde stødene fra en ubehagelig omverden. Wilhelm var i mange henseender sin egen hofnar, og var som oftest vildt forbløffet når omverdenen tog anstød af hans practical jokes, hvad enten det drejede sig om at knibe kongen af Bulgarien i bagen eller sende præsident Krüger et lykønskningstelegram.

Mr. Balfour stiller det uundgåelige spørgsmål om, hvorvidt man kunne forestille sig en anden tysk udvikling, hvis den mere liberalt indstillede Frederik III ikke var blevet en oversprunget generation. Egentlig tror han det ikke. De grundlæggende træk i den tyske politiske og »moralske« struktur usandsynliggør, at selv en nok så velmenende kejser ville have kunnet modificere den faktiske udvikling i væsentlig grad. Og mange af de træk, der var væsentlige som udløser af den politik, der ihvertfald var medvirkende årsag til udbruddet af den første verdenskrig, var ganske uafhængige af kejserens person, heriblandt fx. den forbløffende mangel på organisation, der herskede i det tyske statsapparat, manglende koordination mellem civile og militære myndigheder etc. Men omvendt må det siges, at Wilhelm IIs karakter i sjælden grad fremmede disse tendenser. Forfatningen gav kejseren muligheder for at træffe beslutninger, eller rettere forudsatte, at kejseren var i stand hertil. Og her svigtede Wilhelm afgørende: Tysk politiks øverste organisationspunkt fungerede ganske simpelt ikke: »He was a distracting rather than a steady influence . . . He contributed materially by his example and influence to that false assessment of values and to that unsoundness of judgement which we have identified as Germany's basic weakness. Holding a position in which he could have done much to counteract the tendencies around him, he instead gave them added emphasis. While claiming to be a leader, he in fact followed others«. Balfour's konklusion

angående samspillet mellem karakter og milieu bliver: »ça explique mais ça n'excuse pas«.

Ud over denne hovedlinie er der i Balfour's bog et væld af gode iagttagelser af tyske samfundsforhold, tyske institutioner og tyske enkeltpersoner. Bogen må betragtes som et væsentlig bidrag til udforskningen af det wilhelminske Tysklands struktur.

JOHNY LEISNER

GERHARD RITTER: Das deutsche Problem. Grundfragen deutschen Staatslebens gestern und heute. 2. neu durchgearbeitete und erweiterte Auflage. München, R. Oldenbourg Verlag, 1966. 226 sider. 14 DM.

Ritters bog udkom første gang 1948 under titlen »Europa und die deutsche Frage«, og 3.-udgaven foreligger hermed i en også i forhold til 2.-udgaven fra 1962 noget ændret og udvidet form. Der er dog ikke tale om nogen ændring i grundsynspunkterne.

Allerede i førsteudgaven præsenteredes i koncentreret form ideerne i det forfatterskab hvormed Ritter så prægnant har placeret sig i efterkrigstidens tyske historieskrivning, først og fremmest med det nu næsten afsluttede store værk: »Staatskunst und Kriegshandwerk« I-III, 1954-64. (Bind I og II anmeldt af Holger Hjelholt i dette tidsskrifts 11. rk. IV, s. 582 ff., og 11. rk. VI, s. 707 ff.). Og ønsker man en introduktion til de ideer og synspunkter, der præger Ritters forfatterskab, er »Das deutsche Problem« bogen. Ritter ser det som sin opgave at give sit bidrag til den revision af tysk historieskrivning, der måtte synes påkrævet efter 2. verdenskrig, sit bidrag til den »historisch-politische Selbstbesinnung«, der måtte synes nødvendig. Hans forfatterskab har således i høj grad et pædagogisk sigte. Det er imidlertid også et højest personligt dokument, et personligt opgør med fortiden. Men også derigennem et forsøg på at redde hvad reddes kan, og det er efter Ritters mening trods alt en hel del.

Det grundlæggende spørgsmål for Ritter er: er der en kontinuert linie i tysk historie med Hitler som kulmination? Og svaret er nej. Sammen med dette hovedtema gennemspilles en række sidethemaer, ofte i skarp polemik med både hjemlige og udenlandske historikere. For Ritter betegner Den første Verdenskrig det afgørende brud i tysk historie, nærmere dateret ved Bethmann Hollwegs fald og Ludendorffs fremtræden som på det nærmeste militær diktator. Først da sejrer den militarisme, som Hitler siden skulle glorificere.

Det er efter Ritters mening på mange punkter muligt at trække tråde tilbage, især til sider af det wilhelminske Tyskland, men disse forbindelser var på ingen måde afgørende. Det udslagsgivende for det, der skete, var den moderne totale krig selv, mobiliseringen af de masser, der i sig selv var et produkt af industri-kulturen. Først da gik den liberale frihedside under, og vejen var åben for diktatur. Derfor kan tyskeren stadig tillade sig at beundre Frederik den Store og Bismarck som sande statsmænd, som først senere tiders militaristiske propaganda satte i et galt lys. Disse synspunkter belyser Ritter gennem en række gennemtrængende analyser af tysk politik og åndshistorie fra Luther over Frederik den Store til Bismarck og Den første Verdenskrig.

Man kan diskutere Ritters theser – og de er i høj grad blevet diskuteret. Men som et dybt personligt dokument fra en fremragende historikers hånd kan bogen kun fremtvinge beundring.

INGA FLOTO

GERHARD RITTER: Staatskunst und Kriegshandwerk. Bd. III. Die Tragödie der Staatskunst. Bethmann Hollweg als Kriegskanzler (1914–1917). München, R. Oldenbourg Verlag, 1964. 707 sider. 48 DM.

Ved udsendelsen i 1960 af bd. II af Ritters værk (se H. T. 11. rk. VI, s. 707 ff.) bebudedes, at 3. bd. skulle slutte værket ved at føre skildringen frem til 1945. Skønt dette i 1964 udsendte bind er henvend dobbelt så stort som det foregående, er det imidlertid ikke lykkedes for Ritter at nå gennem mere end de første tre krigsår.

I betragtning af nævnte forhold – og af forf.s alder – kan man nære en vis tvivl om, at arbejdet vil kunne føres til ende. Men det forringer ingenlunde det foreliggende binds fortjenester. Skønt Ritter har haft megen hjælp ved sine omfattende arkivstudier, er det en imponerende forskergerning, der ligger til grund for bogen. Anmærkningerne med kildehenvisninger og drøftelse af andres opfattelser fylder hundrede sider. Og af litteraturfortegnelsen fremgår, at forf. har kunnet benytte skrifter udkommet så sent som 1964, selve bindets trykkeår, og meget vigtige bidrag til den 1. verdenskrigs diplomatiske og militære historie er netop blevet publiceret i de nærmest foregående år. Men medens G. R.s så grundige studier aftvinger fagfæller dyb respekt, vil alle læsere glæde sig over den smukke og klare fremstilling. Man indvikles ikke i lange, spegede sætningsbygninger. Klart, rammende og forståeligt giver forf. sin redegørelse for begivenhedernes forløb og sin vurdering af disse.

Som bindets undertitel viser, ligger hovedvægten på skildringen af Bethmann Hollwegs politik i de første tre krigsår og på hans divergenser med »krigshåndværkets« udøvere, indtil disse i juli 1917 fremkaldte hans fald. Skildringen virker som en »Ehrenrettung« af Bethmann Hollweg, hvad bekræftes i den sympatiske karakteristik af ham, der gives på bogens tre sidste sider: »Ob ein anderer Reichskanzler, eine schroffere Kämpfernatur, mehr erreicht hätte, vermag kein Nachlebender zu sagen. Sicher ist nur: dass mit der Tragödie Bethmann Hollwegs sich auch die Tragödie der »Staatskunst« in Deutschland vollendet hat«.

Adskillige steder i bogen fremhæver Ritter begivenheder, der belyser den i værkets hovedtitel angivne konflikt. Den mest skæbnesvangre blev den, der afgjordes til fordel for de militære: iværksættelsen fra 1. februar 1917 af den uindskrænkede u-bådskrig, som et par måneder efter fik Amerika til at gå ind i krigen på ententemagternes side. At Bethmann i kronrådet om aftenen den 9. januar 1917 gav efter for de militæres ønsker, betegner Ritter (s. 382) som »die dunkelste Stunde« i hans politiske løbebane og udtaler, at intet har skadet hans eftermæle mere, end at han ikke reagerede på militærets triumf over hans politik ved at tage sin afsked. Ritter prøver at forklare – forsvare – hans holdning.

At Bethmann må henregnes til de relativt nøgterne og mådeholdne tyske annekstionspolitikere, er vel uomtvisteligt. Men hvor betydelige selv hans krav var, omtales s. 44 ff.: en stærk svækkelse af Frankrig med bl. a. afståelse af ertsbækkenet Briey (»An dieser Annexionsforderung hat Bethmann fast bis zu seinem Sturz festgehalten«) og omdannelsen af Belgien til en tysk vasalstat, militært og økonomisk. Langt anderledes vidtrækkende annekstionsplaner formuleredes imidlertid af nationalistiske og altsyde kredse og deltes af den tyske åndselite. Ritter omtaler (s. 92) en henvendelse fra juni 1915 til Bethmann med store annekstionskrav, en henvendelse underskrevet bl. a. af 352 professorer, »z. T. mit hochberühmten Namen«. En anden »chauvinistisk« henvendelse fra universitetsprofessorer i Berlin nævnes s. 199. Der var sandelig ingen mangel på forslag om salget af »bjørnens skind«, og i takt med militære erobringer voksede annekstionsappetitten langt ud over, hvad man skulde tro var fordøjeligt.

I en vis opposition til den hamborgske professor *Fr. Fischers* meget diskuterede bog »Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18« (1961. 896 s.) fastholder Ritter, at verdenskrigen ikke begyndte som en tysk »Hegemonialkrieg«, og at den tyske regeringspolitik i juli 1914 var principielt defensiv, ikke aggressiv (s. 15 og 17) – trods dens kraftige opfordringer til Østrig om at tugte Serbien, selv med fare for en europæisk krig. At betegne denne politik som »defensiv« forekommer mig ikke naturligt, og *Fr. Fischers* skildring af de pågældende begivenheder synes mig et nyttigt sammenligningsgrundlag til Ritters. Men sikkert er det, at det tyske folks store flertal ved krigens udbrud følte (fik bibragt opfattelsen af) den som en Tyskland påtvungen forsvarskrig. Ellers var den politiske borgfred med socialdemokraternes billigelse af krigsbevillingerne næppe kommet i stand.

Heller ikke Ritters afvisning af, at krigen begyndte som en tysk »Hegemonialkrieg«, forekommer helt berettiget. Hele den foregående udvikling i tysk politik (og verdenspolitikken) og tysk mentalitet lagde op til at give den en sådan karakter. Herved forstås også bedre, hvad Ritter i det følgende citat forbavses over: »Nicht ohne Erschrecken blickt der Deutsche von heute, nach dem Erlebnis von zwei Kriegskatastrophen innerhalb eines Menschenalters, auf den jähen Umschlag von der Idee des Verteidigungskrieges zu der des Eroberungskrieges zurück, der sich damals bei uns vollzog – nicht im ganzen Volk natürlich, aber doch in weitesten Kreisen des Bürgertums, vor allem in der Intelligenzschicht« (s. 34).

Ritter dvæler flere steder ved den tyske nations lidenskabelige »magt- og erobringstilje« (s. 47), ved »den offentlige menings nationalisme, »militarisme« og annekstionisme« (s. 73). »Vort folks psyke«, bemærker Bethmann i foråret 1915, »er i de sidste 25 år blevet så forgiftet gennem praleri, at det sandsynligvis vilde blive forsagt, hvis man forbød dets stortalenhed« (s. 74). Sådanne udtalelser viser imidlertid, at Ritters hovedtitel »Staatskunst und Kriegshandwerk« næppe kan siges at være dækkende, da diplomatiets handlingsfrihed i høj grad indsnævredes af folkelidenskaberne.

Naturligt nok fremsætter Ritter det spørgsmål, om ententemagterne da var mindre annekstionsbegærlige end Tyskland-Østrig. Han beklager i den forbindelse, at de franske og engelske arkiver endnu ikke er fuldt tilgængelige for den tid. Om de franske krigsmål foreligger nu en i hvert fald skitsemæssig oversigt:

Pierre Renouvin: *Les buts de guerre du gouvernement français (1914–1918)* i »Revue Historique«. 1966. Det væsentlige franske krigsmål var hele tiden generhvervelsen af l'Alsace-Lorraine. Men forelå der overhovedet mulighed for, at Tyskland uden et afgørende nederlag vilde give slip på erobringen i 1870–71? Elsass-Lothringen var, som G. R. bemærker (s. 473), blevet for tyskerne »et nationalt klenodie: arv og symbol fra deres nyere histories stolteste epoke«. Denne »stolteste epoke« rummede de tre erobringer: 1864, 66 og 70–71, og har ikke disse medvirket til at forgifte tysk psyke?

Af kejser Wilhelm II.s »rodontader« præsenteres vi for nogle stykker (se f. eks. s. 524: »Jede Woche Krieg wird teurer« ☺: for ententen). Hindenburg skildres som en »facadefigur«, en folkeheros, en myte (på grund af Tannenberg), men militært hjælpeløs uden hans medarbejder og »mester«, »det brutale viljemenneske« Ludendorff (s. 69, 235 f., 248, 253 o. fl. st.). At Hindenburg i sommeren 1916 afløste general Falkenhayn efter dennes mislykkede Verdunoffensiv, var Bethmann Hollwegs værk og kan, mener Ritter, anses som den stærkeste indvending mod hans statsmandstalent. G. R. anfører en samtidig udtalelse af en officer, der – profetisk – gik ud på, at Ludendorff i sin umådelige ærgerrighed og stolthed vilde fortsætte krigen til det tyske folks fuldkomne udmattelse, og at monarkiet vilde komme til at betale regningen herfor.

En udførlig omtale giver værket af de, som tiden gik, stadig øgede modsætninger mellem Tyskland og Østrig-Ungarn såvel m.h.t. krigsførelse som anneksonskrav (bl. a. om det »befriede« Polens stilling). I skildringen af de fredsfølere og fredsforslag (Wilson's det vigtigste), der fremkom under de skiftende konjunkturer, træffes to danske navne, hvorom jeg skal gøre et par bemærkninger.

Det første er H. N. Andersen, der af R. benævnes »Staatsrat« (han var etatsråd). R. nævner ham dog kun få steder, og når han s. 552 kalder ham »Träger deutscher Friedensfühler im ersten Kriegsjahr«, kan dette næppe kaldes korrekt. Andersen var selv – i overensstemmelse med det danske kongehus – initiativtager til fredsdokumenter i England, Tyskland og Rusland. Hans »kontaktmand« i Tyskland var Hamborg-rederen Ballin. Der var tale om en almindelig fred, ikke om separatfred. En indgående redegørelse for de danske (H. N. Andersens) fredsstræbelser gives i den hollandske (af R. i en anm. citerede) disputats: *C. V. Lafeber: »Vredes- en Bemiddelingspogingen uit het eerste jaar van Wereldoorlog I. augustus 1914 – december 1915«* (Leiden 1961), s. 189–211. H. N. Andersens fredssønderinger var imidlertid kun en lille del af hans for vort land så betydningsfulde virksomhed under 1. verdenskrig, der gik ud på at holde os uden for krigen og sikre vore handelsforbindelser. En skildring heraf gives i den som ms. i 30 eksemplarer trykte »Danmark under Verdenskrigen. Udarbejdet på grundlag af H. N. Andersens optegnelser, breve o. a. dokumenter«. Af Frantz Dahl. Knud Fabricius. H. Stein (1926). Lafeber har ikke benyttet denne, men nævner i en anm. Vagn Dybdahls omtale og referat af den (den var utilgængelig indtil 1950) i kronikker i »Aktuelt« (16. og 18. febr. 1960).

Fra nævnte værk kunde Ritter have hentet træk til Bethmann Hollwegs karakteristik. Om Andersens samtale med denne i marts 1915 hedder det (s. 51), at han (Bethm.) omtalte, »at han muligvis havde fejlet ved at råde

kejseren til at besvare Ruslands almindelige mobilisering med en krigserklæring, men . . . han kunde ikke have handlet anderledes« (sml. Ritter: anf. arb. II, s. 333 f.). Interessant er det at sammenligne Andersens referat af sin sidste samtale med Bethmann (s. 190 f.) med Bethmanns egne meddelelser om dennes indhold (Ritter, s. 552).

Den anden dansker, der omtales, er Borgbjerg (af R. kaldet Borberg). Han var i foråret 1917 mellemmand mellem de tyske socialdemokrater og de russiske revolutionære. Om socialistkongressen i Stockholm skriver R. (s. 500), at man »geradezu von einer Mitbeteiligung deutscher Diplomatie am Zustandekommen dieses internationalen Unternehmens sprechen kann«.

Den frygt, som R. et par gange (s. 192, 320) nævner, man i Tyskland nærede for, at Holland og Danmark skulde gå ind i krigen på ententens side, var ganske ubegrundet i betragtning af den danske radikale regering, støttet af de broderpartiet i Tyskland så nærstående danske socialdemokrater. Og hvad man i ententen forestillede sig, at den danske regering kunde ønske som oprejsning for 1864 (se s. 83, 304, 314), var vidt fjernet fra det officielle Danmarks tanker.

HOLGER HJELHOLT

JOHN TERRAINE: *The Great War 1914–1918*. London, Hutchinson, 1965. 400 sider. 263 illustrationer og 4 kort. 63 sh.

John Terraines 1. verdenskrigsbog har undertitlen: *A pictorial history*, og billedsiderne er ganske vist i overtal, men tekstsiderne skaber en udmærket og påkrævet baggrund for et større udbytte af de mange illustrationer.

»The Great War 1914–1918« må betegnes som et af de mest bemærkelsesværdige værker inden for den omfattende litteratur om første verdenskrig – ikke alene fordi tekst og illustrationer på ypperlig vis supplerer hinanden – men også fordi det er lykkedes Terraine i en imponerende kort form tekstmæssigt at dække alle fire krigsår. Der er imidlertid næppe tvivl om, at billedstoffet for Terraine har været det bærende i hans idé om bogen. Han har udvalgt mere end 250 datidige fotografier, der alle er forsynet med en kort forklarende billedtekst. Den meget omfattende billedmæssige dækning af krigsperioden giver læseren et godt indtryk af krigen, som den i mange måder var, selv om det vel nok kan indvendes, at krigens menneskelige gru kunne have været fyldigere belyst. Langt de fleste af de benyttede fotografier – hvoraf flertallet stammer fra Imperial War Museum – bringes i forstørrelse, og det er kun i få tilfælde denne er drevet ud over det teknisk forsvarlige. I det hele taget imponeres man over kvaliteten af disse halvhundred år gamle fotografier.

Bogens tekst, der er opdelt i 15 kapitler – fra »The lamps go out« til »Victory will belong to the side that holds out longest« – fremtræder som en relativt kortfattet men alligevel ganske udtømmende kronologisk beretning om den mørke historiske epoke fra mordene i Serajevo juni 1914 til revolterne i Tyskland og våbenstilstanden november 1918. Det er noget af en bedrift at dække 1. verdenskrigs mangeartede begivenheder på mindre end 200 – om end store – tekstsider. Denne koncentration i fremstillingen gør sammen med det omfat-

tende billedmateriale værket til en velegnet introduktion til et nærmere studium af krigsperioden. Den største værdi af »The Great War« er dog nok den historiske dokumentation, som næsten hvert eneste fotografi indeholder. Her præsenteres man for epokens våben og uniformer, dens taktiske fremgangsmåder, skyttegravskrigen, de første militære aeroplaner og luftskibene, for skibstyperne og deres kampskader, de første kampvogne og en lang række af krigens militære hovedpersoner. Bogen har et alfabetisk ordnet og meget omfattende register over 31 spalter, der henviser til tekstsider så vel som billedsider og gør den værdifuld også som opslagsbog.

HELGE KLINT

ALISTAIR HORNE: Verdun 1916. På dansk ved Mogens Boisen efter »The Price of Glory, Verdun 1916« (Mac Millan & Co. Ltd. 1962). København, Gyldendal, 1966. 19 illustrationer og 2 kort. 52 kr., indb. 65 kr.

Siden originaludgaven »The Price of Glory« så dagens lys i 1962 har Det kgl. Garnisonsbiblioteks eksemplar været næsten konstant udlånt. Allerede samme år genoptryktes bogen, hvis succes er såre forståelig.

Alistair Horne er en af Englands kendteste udenrigskorrespondenter og har flere bøger til dels med militære emner bag sig. Som 18-årig gjorde han i 2. verdenskrigs sidste år tjeneste i RAF, men afsluttede sin militære karriere som kaptajn i The Coldstream Guards – forudsætninger, der er kommet Horne til god nytte ved den foreliggende skildring af en af 1. verdenskrigs oftest beskrevne episoder. Man kan kun bifalde Liddell Hart, som ved bogens fremkomst fandt den overmåde fængslende – »et i høj grad gribende billede af denne grusomme kamp og den bedste beretning herom, som jeg endnu har læst . . . den måde, hvorpå forfatteren har ordnet og præsenteret det veldokumenterede stof, er højt imponerende«.

Hidtil er Verdun-tragedien næsten udelukkende blevet behandlet af franske og tyske skribenter, og Hornes bedrift er, at han under skyldig hensyntagen til såvel fransk som tysk side, og bl. a. ved udnyttelse af hidtil upåagtede øjenvidneskildringer, har præsteret en på samme tid udførlig og fængslende redegørelse for historiens »værste« og længste slag – helvedet ved Verdun varede jo fra midten af februar til midten af december 1916.

Hornes bog skiller sig ud fra flertallet af de senere års så hyppige journalist-historiske skrivelser, bl. a. ved sin særdeles omfattende bibliografi. Fortegnelsen over vigtige kilder tæller ikke færre end 188! Selv om Horne naturligvis i udstrakt grad og dygtigt drager nytte af hidtil offentliggjorte kilder, er det nok hans egne observationer, hans fascinerende greb på at sætte dette rystende materielslag ind i en større sammenhæng og hans evne til at karakterisere begge siders hovedaktører, der hæver bogen væsentligt op over så megen anden krigslitteratur. Her føres læseren nok frem fra måned til måned gennem slagets rystende faser, men forfatteren evner inciterende at åbne videre horisonter – i øvrigt en af kapitelovertitlerne. Franskmandenes Maginot-koncept i efterkrigstiden så vel som tyskernes panserkiletaktik i 2. verdenskrig har begge deres forudsætninger på Verduns forpestede slagmark.

Af bogens næsten 30 kapitler er de to sidste »Eftermælet« og »Epilog« nok de mest tankevækkende. Her trækkes flere højt interessante linier op til 2. verdenskrig, og der præsteres en række karakteristikker af slagets hovedpersoner, hvoraf Petain med rette har påkaldt forfatterens særlige opmærksomhed.

Bogens register bør fremhæves, fordi det ikke alene omfatter personer og stednavne men også i et vist omfang militære begreber som f. eks. *attaque à outrance*, *limonage*, rullende spærreild og flammekastere.

Hornes bog kan læses med stort udbytte, hvad enten man anlægger en militær, en litterær eller en historisk vurdering – og bogen har ingeniende lidt ved den overførelse til dansk, som nu foreligger ved Mogens Boisen. Oberstløjtnant Boisen er forlængst anerkendt som en af vore mest fremragende oversættere – eller rettere »fordanskere«, for i det foreliggende tilfælde er der i hvert fald tale om noget langt værdifuldere end en simpel oversættelse. Som oversætter af militært præget litteratur gør næppe nogen herhjemme Boisen rangen stridig – og hans arbejde er også denne gang som helhed taget i særklasse. Men når dette er sagt, kan det ikke lades unævnt, at Boisen tilsyneladende ved oversættelsen af en række militære udtryk har haft lidt for travlt til at ramme helt præcist. Således oversættes *breech block* til kilemekanisme i stedet for bundskrue, og *flanking galleries* bliver til flankegallerier (rettere flankerings-), hvor det »danske« udtryk *kaponiere* burde være brugt. At gengive *first-aid post* ved infirmeri er vel frit – det betyder forbindeplads. Men eksempler som disse er jo ikke katastrofale – Boisen rammer aldrig helt ved siden af.

Den danske udgave af »The Price of Glory« adskiller sig fra den oprindelige på et par punkter. I den danske har man sparet halvdelen af de fotografiske illustrationer, men til gengæld bringes flertallet af dem i et større format, hvad flere vinder ved. Men efter anmelderens opfattelse burde danske læsere ikke være snydt for portrætterne af de fire tyske befalingsmænd, der hver for sig og næsten samtidig »erobrede« fort Douaumont, og de to luftfotografier af fortet før og efter artilleribeskydningen er så talende, at de savnes. Også på et andet felt fremtræder den danske udgave lettere beskåret. I efterskriften – originalens *Reference Notes* – er kun de indledende afsnit medtaget, medens angivelsen af hovedkilderne til de enkelte kapitler er udeladt, hvilket i hvert fald ikke øger bogens værdi som historisk arbejde.

HELGE KLINT

OLAV RISTE: *The Neutral Ally. Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War.* Scandia Books. Oslo, Universitetsforlaget, 1965. 295 s. 18 no. kr.

Nærværende bog er en noget udvidet bearbejdelse af en afhandling, hvorved forfatteren har erhvervet doktorgraden ved Oxford universitet. Undersøgelsens formål er at redegøre for, hvorledes Norge som neutral stat søgte at varetage sine nationale interesser i forhold til Tyskland og Storbritannien samt USA under første verdenskrig. Forfatteren udviser i selve undersøgelsens udformning en rosværdig begrænsningskunst, idet han med klar begrundelse udelader omtale af Norges forhold til andre krigsførende stater og af de indenrigspolitiske forhold. Materialet er fremdraget fra norske ministerialarkiver, tilsvarende tyske,

engelske og amerikanske og suppleret med enkelte privatarkiver, officielle publikationer, trykte brevvexlinger og erindringer samt enkelte norske aviser. En omfattende bibliografi og et udførligt noteapparat gør det endvidere muligt at efterprøve argumentationen.

I en kronologisk ramme giver fremstillingen en indgående beskrivelse og analyse af de problemer, der opstod for den norske regering i løbet af krigen. Indledningskapitlet redegør for neutrale staters status før 1914, som den var nedfældet i en række internationale aftaler. I første del skildres derefter udviklingen 1914–16, hvorefter følger anden del med en skildring af krigens sidste to år. Fremstillingen afsluttes med en konklusion, hvorefter kommer nogle nyttige tillæg med tabeller over Norges udenrigshandel og til sidst noter, bibliografi og register.

Der var for den norske regering ingen tvivl om, at det fordelagtigste ville være at holde sig uden for den stormagtskrig, der udbrød i 1914. Erfaringsmæssigt skulle dette ikke støde på større vanskeligheder, forudsat at denne krig forløb som andre krige. Alle krigsførende parter kunne formentlig se deres fordel ved, at Norge ikke blev krigsførende. Imidlertid forløb denne krig ikke som andre, idet de midler modstanderne bragte i anvendelse over for hinanden var andre og mere omfattende som følge af den skete industrialisering og hele teknologiske udvikling. Fra britisk side udarbejdede man ret tidligt planer for en økonomisk krigsførelse, som også måtte få indflydelse på Storbritanniens opfattelse af neutralitet og neutrale staters status.

Det var en ny situation, som den norske regering stod uden fortilfælde for eller erfaring i. Den økonomiske krigsførelse mod Tyskland indebar, at det var i Storbritanniens interesse med alle til rådighed stående midler at afskære Tyskland fra forsyninger af enhver art. Fra norsk side ville en direkte anerkendelse af denne interesse have været en unneutral handling, men at afvise den helt ville have udsat landet for såvel forsynings- som afsætningsvanskeligheder, som regeringen næppe heller kunne tage ansvaret for. Tyskland indtog i hele dette spørgsmål – i hvert fald for Norges vedkommende – en forstående holdning over for den norske regerings vanskeligheder, formentlig på grund af norske forsyningers ringe reelle betydning for tysk krigsførelse og i erkendelse af den britiske dominans af norsk erhvervsliv. Hvis man betragter udviklingen som et spil mellem Norge, Storbritannien og Tyskland – med de øvrige nordiske stater, USA og Frankrig som statister – bliver det ret hurtigt klart, at Storbritannien og Norge kommer til at stå alene over for hinanden. I dette spørgsmål udgjorde Tyskland ikke nogen egentlig modspiller for Storbritannien, hvad man i London var udmærket klar over. Det er slående, at det var i London – og ikke i Oslo – man overvejede, om en norsk krigsdeltagelse på britisk side ville være en fordel eller ej – vel at mærke for Storbritannien. Sagt direkte havde Storbritannien hele tiden fat i den lange ende af tovet, og den norske regering stod uden mange valgmuligheder. I realiteten og under den økonomiske krigsførelses aspekt blev den norske holdning meget hurtigt i allerhøjeste grad unneutral – til fordel for Storbritannien. At den norske regering udadtil – over for befolkningen og andre regeringer – stædigt fastholdt sin strengt neutrale holdning er både forståeligt og naturligt – og har næppe voldt Storbritannien større kvaler.

Denne udvikling og disse synspunkter fremhæves på baggrund af en detaljeret dokumentation og argumentation bogen igennem. Hvad det kniber mest med er at drage konklusionen. I forfatterens øjne tegnede spørgsmålet om neutralitet eller ikke-neutralitet i løbet af krigen sig som et moralsk spørgsmål, hvor neutralitet blev anset for noget fordægtigt, umoralsk og beregnende i forhold til den store indsats, som de krigsførende – i dette tilfælde naturligvis først og fremmest Storbritannien – ydede for at bekæmpe modstanderne, der var roden til alt ondt i denne verden – også for de neutrale stater. Han synes at overse, at denne opfattelse var en del af den britiske krigspropaganda, som i kraft af denne argumentation ikke blot kunne lægge fysisk, handelsmæssigt, men også moralsk pres på de neutrale stater for at få dem til at gøre, som Storbritannien fandt for godt. Det er formentlig klogt og velovervejet af forfatteren ikke at drage mere vidtgående slutninger ud fra sit materiale; men det ville ikke have været urimeligt og ufrugtbart at konfrontere det med andre undersøgelser og deres resultater med hensyn til neutralitet. Her tænkes først og fremmest på Nils Örviks *The Decline of Neutrality 1914–1941* (Oslo, 1953). Hans konklusion – på et ganske andet materiale, der også befinder sig på et andet plan, nemlig det idéhistoriske – er, at neutralitet er blevet umulig, fordi krigen føres mellem ret og uret – og i en sådan konflikt findes intet mellemstandpunkt. Olav Ristes materiale og hans resultater – men ikke hans konklusioner – nuancerer denne opfattelse, idet det samtidig må fremhæves, at det er de krigsførende stormagter og ikke de enkelte små neutrale stater, der afgør, hvem der i en konkret konflikt har ret eller uret.

Under alle omstændigheder er Olav Ristes arbejde – og andre tilsvarende – en uomgængelig forudsætning for en mere grundig viden om neutralitetens forudsætninger, vilkår og erkendte forfald inden for det europæiske internationale undersystem.

OLE KARUP PEDERSEN

CHRISTOPHER LASCH: *The American Liberals and the Russian Revolution*. New York and London, Columbia University Press, 1962. xvi + 290 sider. 6,50 \$.

I de senere år har en række forfattere beskæftiget sig med de idémæssige aspekter af Woodrow Wilsons udenrigspolitik, senest Christopher Lasch i den ovennævnte bog. Dennes formål er at undersøge, hvilke konsekvenser den russiske revolution fik for den idé alle liberale delte: troen på at demokratiet uvægerligt ville gå sin sejrsgang over hele verden. De liberales stilling blev således i den sidste ende et aspekt af deres stilling til krigen selv, og et meget afgørende.

Som noget meget væsentligt, hvormed Lasch har bidraget til forståelsen af den liberale reaktion på krigen, må fremdrages hans påvisning af, at da februarrevolutionen endeligt havde fjernet den værste anstødssten ved Ententen: det autokratiske Rusland, kunne de liberale omsider akceptere, at krigens mål og betingelsen for varig fred måtte være Tysklands demokratisering. Derfor kunne de nu opgive tanken om en »fred uden sejr«, krigen måtte føres igennem til den bitre ende, for at føre demokratiet til sejr.

Lasch er i sin fremstilling meget kritisk over for de liberale, en indstilling der så åbenbart bundet i en kritisk indstilling til USA i dag: den manglende forståelse for at forskellige ideologier godt kan leve sammen, den illusion, at »the American way of life« er den bedste og den sejrende.

De amerikanske liberale mødte fra starten revolutionen med oplysningstidens tankeverden som ballast, det var på denne baggrund man iagttog og tolkede begivenhederne, og resultatet blev en serie af misforståelser og stadig større skuffelser. Man forstod ikke hvad Bolschevikkerne stod for, men fastholdt til det sidste, at de nok ville blive demokratiske med tiden. Og da det ikke skete, stod man tilbage med den tabte illusion. Men det mærkværdige ved hele dette forløb er efter Lasch's mening ikke så meget desillusioneringen, som måden: det var i virkeligheden ikke liberalismen selv man tabte troen på, men Wilson. Man kritiserede ham for at have ofret de 14 punkter, men man kritiserede ikke de 14 punkter selv. Man glemte sit eget medansvar for det skete.

Lasch har opbygget sin bog på omfattende studier af såvel aviser og tidskrifter som dagbøger og breve. Det er klart, at dette billede af stemninger, tanker og meninger i en bevæget periode ofte må blive flimrende, ikke mindst når man har så meget på hjerte. Men fascinerende læsning er det.

INGA FLOTO

HANS WIESLANDER: I nedrustningens tecken. Intressen och aktiviteter kring försvarsfrågan 1918–1925. Lund Political Studies 5. Lund, C. W. K. Gleerup, 1966. XX+352 sider. 33 sv. kr.

Den, der beskæftiger sig med svensk historie i nyere og nyeste tid, må ofte konstatere, at væsentlige bidrag til historieforskningen ydes af »statsvetare« – statskundskabsforskere. Denne nære forbindelse mellem historieforskning og statskundskab, som er særlig markant netop i Sverige, må af historikeren hilses med glæde. Gennem de emner og de metoder, som statskundskaben anvender, kastes ofte nyt lys over problemer, som er centrale i historieforskningen.

Et eksempel i så henseende er Hans Wieslanders bog: I nedrustningens tecken, for hvilken forfatteren i foråret 1966 erhvervede doktorgraden ved Lunds universitet.

Afhandlingens formål har ikke så meget været at analysere motiverne til og debatten omkring nedskæringen af det svenske forsvar, men derimod at undersøge, hvorledes de samfundsgrupper, som blev berørt af nedskæringsplanerne, reagerede, og hvorledes de søgte at påvirke de politiske beslutninger. Med denne målsætning bliver afhandlingen et bidrag til belysning af et af statskundskabens centrale emner: den politiske beslutningsproces.

Den politiske proces deles traditionelt i en makro- og en mikroproces, hvor den første foregår på parlamentsplanet, mens den sidste finder sted i mindre grupper, i denne sammenhæng betegnet som lokalplanet.

For at kunne arbejde friere med historiske facts har forfatteren i sit første hovedafsnit givet en kronologisk fremstilling af forsvarsspørgsmålets behandling i rigsdagen, mens de to sidste afsnit dels behandler nogle af de grupper, som

reagerede på de stedfundne forhandlinger og trufne beslutninger, dels søger at belyse disse gruppers indflydelse på makroprocessen.

Perioden 1918–1925 var på det parlamentariske plan præget af mindretalsregeringer. Socialdemokrater, højre og de liberale havde skiftevis del i regeringsmagten, afvekslende med rene forretningsministerier. Forfatteren opstiller den i og for sig velkendte tese, at i sådanne situationer træffes de afgørende politiske beslutninger i de parlamentariske udvalg. Tesen verificeres ved en grundig gennemgang af arbejdet i de udvalg, som beskæftigede sig med forsvarssagen. En nøgleposition i rigsdagen og i udvalgene indtog det liberale parti, som imidlertid i 1923 blev splittet i to fraktioner, hvorved den politiske situation blev yderligere speget. Højre og bondeforbundet på den ene side, socialdemokratiet på den anden side bejlede til de liberale partier, hvor især »de frisindede« under C. G. Ekmans ledelse forstod at udnytte situationen. »1925 års försvarsordning kan till största delen karakteriseras som en frisinnad lösning och som et typexempel på den afgörande roll som utskotten innehade i beslutsprocessen under minoritetsregeringarnas tid« (s. 93) er forfatterens konklusion på denne del af fremstillingen.

Gennemgangen af den parlamentariske proces er foretaget med anvendelse af en i bedste forstand traditionel historisk metode. Kildematerialet er, som man kunne vente, meget omfattende og er yderligere suppleret med interviews med forskellige af aktørerne. Hovedvægten er lagt på en belysning af de skiftende udvalgs arbejde, men tillige berøres problemer som Gustav V's politiske aktivitet, især i forbindelse med dannelsen af det konservative ministerium Trygger i 1923, vurderinger af Sveriges udenrigspolitiske situation og interne stridigheder såvel i højre som i det liberale parti.

Når afhandlingen læses med historikerens øjne, må det erkendes, at man godt kunne have ønsket, at forfatteren, i højere grad end tilfældet er, havde bestræbt sig på at placere forsvarsspørgsmålet i en lidt bredere politisk sammenhæng. I betragtning af, at drøftelserne strakte sig over 7 år, og at partierne ikke fra starten lagde sig fast på skarpt formulerede standpunkter, forekommer det usandsynligt, at partierne ikke skulle have ladet deres stilling i forsvarssagen influere af stillingtagen i andre politiske spørgsmål. Det er jo netop karakteristisk for en mindretalsregering, at den er tvunget til at renoncere på visse programpunkter for at gennemføre andre. Derved sammenfiltres det parlamentariske arbejdes resultater i en grad, som gør det vanskeligt at anskue enkelte problemer uden samtidig at klargøre sig den hele situation. Forfatteren antyder f. eks. en sammenhæng mellem socialdemokratiets strategi i forsvarssagen og gennemførelsen af otte-timers arbejdsdagen, men tråden følges ikke op. Mange andre eksempler havde sikkert kunnet fremdrages.

Denne mangel på helhedssyn er imidlertid forståelig i betragtning af, at forfatteren anvender bogens 1. afsnit som en baggrund for de to følgende, hvor forskellige reaktioner på rigsdagens behandling af sagen analyseres. De grupper, som undersøges, er dels de byer, som ville blive berørt af regimentsnedlægninger eller -indskrænkninger, dels officers- og underofficerskorpset. I byerne var det især de næringsdrivende og indehavere af udlejningsejendomme, som følte sig foranlediget til at protestere, og der foretages analyser af disse forskellige gruppers politiske tilhørsforhold. Det påvises, at de næringsdrivendes organisa-

tioner i næsten alle de berørte byer havde store muligheder for at øve indflydelse i kommunalbestyrelserne, fordi der forekom personsammenfald mellem bestyrelsesmedlemmer i organisationerne og i kommunerne. Politisk tilhørte denne gruppe i hovedsagen højre og de liberale partier. Samme forhold fandtes ved undersøgelsen af gruppen: lejlighedsudlejere. Derimod ses der en tendens til, at håndværkerforeningerne havde større forbindelse med venstrepartierne. Forfatteren konkluderer: »Trots sine vänstersympatier måste dock hantverkarna betecknas som synnerligen aktiva i regementsfrågorna, vilkat visar, att de partiskiljande linjerna i försvarsfrågan spelade en mindre framträdande roll på det lokala planet« (s. 114). Dog er det forfatterens opfattelse, at de anførte eksempler »berättigar . . . inte till den generella slutsatsen, att de lokala näringsorganisationerna genomgående skulle haft mer eller mindre direkta kontakter med högern eller de frisinnaade i regementsfrågorna. Mönstret för påtryckningsverksamheten är komplicerat, och andra vägar stod öppna, när det gällde att influera statsmakterna« (s. 117). Byerne kæmpede for at bevare betydelige indtægtskilder, og i denne situation måtte partipolitikken træde i baggrunden.

I behandlingen af officersstandens stillingtagen springer det i øjnene, at flådens officerer tilsyneladende næsten ikke lod høre fra sig i debatten. Årsagen var, at flåden udgjorde en vigtig bestanddel også i det socialdemokratiske neutralitetsforsvar, og at presset på flåden derfor var betydeligt mindre end på hæren. Hærens officerer fremførte med flid som oftest stærkt konservative debatindlæg, som prægedes af de nære forbindelser mellem svenske og tyske officerskredse.

Underofficerernes stilling var, på trods af at de i modsætning til linieofficererne havde slagkraftige organisationer, vanskeligere med hensyn til at kanalisere synspunkter til rigsdagen og til offentligheden. Linieofficererne havde især forbindelse med højre, mens intet parti følte sig kaldet til at varetage underofficerernes interesser. Det liberale parti og socialdemokratiet gik ganske vist ind for forsvarets demokratisering – også gennem at åbne adgang for underofficerer til at blive linieofficerer – men gruppen havde ikke samme pressestøtte som linieofficererne, bl. a. fordi underofficererne først og fremmest søgte at varetage egne beskæftigelses- og avancementsinteresser, mens linieofficererne i højere grad gav deres kampagne et idealistisk præg gennem et forsøg på at vække forsvarsinteressen hos det svenske folk.

Forfatteren konkluderer sin undersøgelse derhen, at alle de undersøgte grupper fik indflydelse på de trufne beslutninger. Byerne opnåede i enkelte tilfælde at hindre regimentsnedlæggelser, i andre tilfælde modtog de direkte eller indirekte erstatning for tabte garnisoner. Officererne fik gennemført lempelige overgangsvilkår for den gruppe, som måtte forlade de militære arbejdspladser. »Försvarsfrågans lösning 1925 var inte enbart en angelägenhet mellan regeringen och de politiska partierna. I själva verket utgjorde den ett ytterst invecklat komplex av motstridiga intressen, där företrädarna för den försvarsidealistiska riktningen utgjorde en minoritet« (s. 310). I de truede byer havde forsvarsidealismen aldrig været en fremherskende faktor, og hos officererne kom nøgterne økonomiske betragtninger ligeledes til at træde i forgrunden, da det erkendtes i hvilken retning udviklingen gik.

De grupper, hvis reaktioner forfatteren har undersøgt, handlede alle udfra

ønsket om at forhindre en nedskæring af forsvaret. Det havde været interessant tillige at få belyst, hvorledes de ned- eller afrustningsvenlige kredse søgte at øve indflydelse på beslutningerne. Motiveringen for at medtage også sådanne grupper forekommer stærk i betragtning af, at socialdemokratiet fastholdt kravet om yderligere reduktion af forsvaret – også efter 1925. Udvælgelsen af de undersøgte grupper er sket ud fra en vurdering af, hvilke synspunkter der har været forelagt forsvarsudvalget og findes bevaret i udvalgets arkiv, men metodisk indebærer dette valg den svaghed, at man afskærer sig selv muligheden for at behandle sådanne påvirkninger, som udøvedes overfor partierne, førend disse formulerede standpunkter i udvalgene.

På forskellige punkter er det da muligt at påpege »undladelsessynder« hos forfatteren, hvilket jo altid er let for den, der ikke selv skal bevæge sig igennem den besværlige forskningsproces. På den anden side havde man da også nødig set, at inddragelsen af yderligere materiale var sket på bekostning af den grundighed, som kendetegner afhandlingen. For netop den indicerer, hvormeget statskundskaben har lært af historikerens arbejdsform, men kan samtidig belære historikeren om, at det lønner sig opmærksomt at følge de landvindinger, som den hastigt ekspanderende statskundskab i disse år foretager. KNUD LARSEN

C. V. BRAMSNÆS: Erindringer. København, Forlaget Fremad, 1965. 245 sider. 36,75 kr. Indb. 48,50 kr.

C. V. Bramsnæs' erindringer er ikke af de store selvbiografier i dansk litteratur. Forfatteren er lidet introspektiv og uden større evne eller lyst til at skildre de skiftende milieuer han færdes i, eller til at give en indgående karakteristik af de personer han møder – skønt mange nævnes i bogen og får et par vurderende ord med på vejen. Han fortæller mere om ydre begivenheder og handlinger end om de spegede årsagskomplekser og skjulte motiver bag dem. Alligevel er det en fængslende bog, en naturligt og med meget lune fortalt historie om en fattig dreng, som hjulpet af et klart hovede og en usædvanlig arbejdskraft og karakterstyrke når de højeste poster i vort samfund – uden tilsyneladende at blive påfaldende imponeret af sig selv og uden at sætte sin ungdoms idealisme over styr.

Hans far, en dygtig og velbegavet mand, medlem af sognerådet og aktiv i flere foreninger, var håndværker og husmand i nærheden af Holbæk, og børnene fik lov at gå med i det lille landbrug. Flid og sparsommelighed blev tidligt en vane for Bramsnæs. Hjemmet synes at have været grundtvigsk påvirket, da det i familien var »nærmest en selvfølge« at tage på højskole. Trods beskedne kår var Bramsnæs' barndom lykkelig, og heller ikke som fattig lærling og typograf tabte han humøret eller sin livsappetit. »Vi vidste ikke dengang, at vi skulde være uheldige, vi havde ikke læst Karl Marx«, sagde han senere. To vintre på Askov og en tur på valsen helt ned til Ungarn og Italien udvidede hans horisont, og der var altid bøger og diskussioner med kammerater til at fylde hans fritid og forøge hans kundskaber. Han havde en glubende læselyst og en til alderdommen bevaret evne til med åbent sind og såvidt muligt aktivt at interessere sig for de forskellige ting: historie (jfr. bl. a. hans værdifulde

historiske arbejder Finanslov og Finansstyre 1894–1949 (i Danmarks Rigsdag 1849–1949 V, 1953) og Bikuben i hundrede år, 1957), kunst, skønlitteratur og klassisk musik, men først og fremmest sociale og økonomiske spørgsmål. Da han havde fået »den mærkelige idé« at blive student, var det derfor naturligt at han endte studierne som cand. polit. og senere blev universitetslektor i socialpolitik. Han blev kandidat i 1914, og da var han forlængst blevet sig bevidst som socialdemokrat og havde fået et navn og tillidsposter i og for partiet. Han havde tænkt sig en karriere i centraladministrationen, men 1918 blev han – modstræbende – landstingsmand og siden en myndig finansminister i Staunings første to ministerier. Han var en nøjeregnende vogter af statskassen, skaffede sig som finansminister strax finansiel kontrol med de andre ministerier, skar bevilinger ned med hård hånd når balancen på budgettet krævede det, og det var iflg. erindringerne ham der afgjorde at Diskontobanken 1924 ikke fik den statsstøtte, som kunde have hindret dens lukning. 1933 gik han af i protest mod Kanslergadeforligets kronenedskæring og blev s. å. nationalbankdirektør. Her slutter bogen.

Trods sin ubestridelige saglige dygtighed og trods den respekt som Stauning åbenbart nærede for ham, hørte Bramsnæs vistnok ikke til den egentlige inderkreds i partiet, og det er måske en af grundene til at hans erindringer skuffer som politisk-historisk kildekrift. Der er nye detaljer om valutaspørgsmålet og finansstyret, en spændende fortælling om forfatterens kamp med en bankgruppe i anledning af statslåskonverteringen 1925 og en selvstændig beretning om regeringsdannelsen 1929, men der er meget lidt om interne forhold i Staunings ministerier og i partiet eller i det hele om politiske forhandlinger bag kulisserne. Hans to hjertesager, det nordiske samarbejde, som han blev interesseret i på Askov, og arbejderoplysningen, hvis organisation A.O.F. han grundlagde, skaffede et solidt økonomisk fundament og stod i spidsen for i 25 år, får kun en kort omtale. Derimod giver han en række ikke uinteressante kritiske kommentarer til Erik Scavenius' diplomati, Versailleskonferencens behandling af det slesvigske spørgsmål, Landmandsbankaffæren, Nationalbankens kreditgivning og hele ledelse, Ove Rodes valutapolitik m. m.

Som socialdemokrat var Bramsnæs lidet dogmatisk, ikke troende marxist, som økonom på væsentlige områder liberal, og hans bog er påfaldende fri for snævre partipolitiske eller klassebestemte synspunkter. Han gør sig f. e. en fornøjelse af at fremhæve det konservative frederiksbergske bystyre, som han kendte indefra, på det mere bureaukratiske københavnskes bekostning. Skønt han kunde være hård og studs havde han megen charme, og han var åbenbart i stand til uden vanskelighed at samarbejde med mænd af anden politisk observans.

Da Bramsnæs døde 1965, 86 år gammel, blev det meddelt at han efterlod sig et manuskript til en fortsættelse af erindringerne, som vilde kunne udgives. Det er såvidt det har kunnet oplyses ikke tilfældet, og man må derfor savne hans redigørelse for hans betydningsfulde arbejde i Nationalbanken (jfr. dog hans bidrag til De fem lange Aar III, 1947) og for det meste af hans internationale virksomhed, der først rigtig udfoldede sig efter 1933.

POVL BAGGE

ALLAN NEVINS: *The Place of Franklin D. Roosevelt in History*. Leicester University Press, 1965. 20 sider. 4 sh. 6 d.

Som titlen angiver, vil Nevins i denne Sir George Watson Lecture forsøge at give en vurdering af Roosevelts plads i historien. At denne er blandt de store, er for Nevins klart. Men i hvilken grad skyldtes storheden manden selv og i hvilken grad situationen, tiden? Nevins mener det sidste.

I sin analyse af Roosevelts intellektuelle udrustning fremhæver Nevins især hans hurtighed og fleksibilitet. Hans organisationsevne og hans glimtvis dristige fantasi. Han var først og fremmest en handlingens mand, og han tænkte mere intuitivt end logisk. Men netop disse egenskaber gjorde ham egnet som leder, og kombineret med en dyb religiøs overbevisning og en aldrig svigtende optimisme lod de ham bevare hovedet koldt i selv de værste krisesituationer. Hans storhed, mener Nevins, var »an effective greatness of action«: Han havde evnen til at gøre det rette på det rette tidspunkt og bruge sine evner i harmoni med tidens bedste kræfter, sådan som han viste det i krisen 1933 og i årene 1940–41. Og han havde evnen til at føre den amerikanske pragmatisk eksperimenterende metode til sejr. New Deal var netop en sådan pragmatisk kombination af politiske forandringer, den var empirisk, ikke ideologisk. Det samme er for Nevins Roosevelts udenrigspolitik. Men resultatet var for USA en ny social struktur og en ny orientering i verdenspolitikken.

For Nevins er dette væsentligt at slå fast: Roosevelt beviste endnu engang, at Amerika ikke behøver nogen ideologisk revolution for at finde nye veje.

INGA FLOTO

BJØRN SVENSSON: *Derfor gik det sådan 9. april*. København, Branner og Korch, 1965. 249 sider. 21,75 kr. Indb. 33,75 kr.

Efter 1945, hvor debatten om forspillet til den 9. april for alvor tog fat, har man altid med interesse lyttet til redaktør Bjørn Svenssons indlæg. I diskussionen, der alt for ofte stod i det politiske opgørs tegn, og som var præget af de mange voldsomme følelsesudladninger, har Bjørn Svenssons særkende stedse været den klare, nøgterne og fordomsfrie holdning til stoffet. Selv ikke uengageret og ofte skarpt polemisk i sin argumentation har han – i det store og hele svigtet af faghistorikerne – dog alene repræsenteret en kritisk-metodisk tilnærmelse til det kontroversielle emne. Allerede i 1946 kom hans første bog *Fuld besked om 9. april*, i 1957 fulgte *Mytedannelser omkring 9. april 1940*, og i 25-året for det tyske angreb har han nu udsendt sit foreløbig sidste bidrag til 9. april-forskningen. For den, der gennem årene har fulgt Svenssons skribentvirksomhed i aviser og tidskrifter, er der vel ikke noget egentlig nyt at hente i dette sidste arbejde, men det er vigtigt, at der nu foreligger en samlet oversigt over resultatet af et tyve-årigt studium af 9. april-forspillets kilder og problemer, samtidig med at vi nu for første gang på dansk har fået en monografi, der behandler april dagens indrepolitiske forviklinger på en europæisk baggrund.

Svagest i bogen står indledningskapitlets journalistiske strejftog i mellemkrigsårenes udenrigspolitiske historie. Det er dobbelt ærgerligt, fordi Svensson her har forpasset en gunstig lejlighed til at give det nødvendige internationale oplæg til Sitzkrieg-periodens ejendommelige stormagtspolitiske spil. Vi savner her den dybe fortrolighed med kilderne, som iøvrigt præger Svenssons bog.

Som andre 9. april-forskere før ham har også Bjørn Svensson måttet arbejde under det handicap, som ukendskabet til de engelske og franske dokumenter giver. Det besværliggør en mere dybtgående motivanalyse bag de allierede planer mod Skandinavien, og det må naturligvis især sætte sit præg på et så generelt holdt arbejde som det foreliggende. Svensson tilslutter sig »provokations«-teorien, d. v. s. den opfattelse, at Hitler var fundamentalt interesseret i et neutralt Norden og først lod sig tvinge til Norge af det franske og engelske pres på den skandinaviske halvø. Han udtrykker det kort og klart: »Med hensyn til Norge var det ikke Hitler, men vestmagterne, der provokerede krigen. Danmark fulgte med i købet« (s. 14). Derfor ser han heller ikke den engelske mineaktion den 8. april som primært rettet mod malmtrafikken fra Narvik, men som en finte, der skal lokke tyskerne til. Svensson påpeger, at minerne ikke som annonceret blev lagt tre steder, men kun i Vestfjorden og det i så ringe et antal, at feltet ingen praktisk betydning havde. Endelig var aktionen i sig selv formålsløs, da isen i Østersøen var i opbrud, og de tyske malmleverancer fra de svenske østersøhavne dermed stod overfor at kunne genoptages. Hypotesen er frugtbringende, og den kan i hvert fald forklare Home Fleets ejendommelige manøvrer væk fra de norske farvande den 7. og 8. april. Herom siger Svensson: »London og Paris var lige så velorienterede som Oslo og København. Men deres ønsker var andre end vore. De allierede havde ingen interesse i at få Hitler til at opgive sin aktion. Tværtimod. Det var den de håbede på. Det var den, der skulle tvinge nordmændene til at samtykke i allieret landgang i Norge« (s. 69).

Redaktør Svenssons egentlige forskningsindsats ligger imidlertid i den fremstilling han giver af aprildagene i København med sideblik til begivenhederne i de andre nordiske hovedstæder og i det danske gesandtskab i Berlin. Hovedkilderne er bilagene til Den Parlamentariske Kommissions beretning, men Svensson har også kunnet supplere med utrykt kildemateriale hentet fra brevveksling med de implicerede. Man forstår godt, at forfatteren ikke har villet tynde sin fremstilling med et noteapparat, men man havde nu alligevel gerne set nogle henvisninger til netop disse nye indslag i forskerdiskussionen. Nu forsvinder de i teksten og unddrager sig dermed mulighederne for en vurdering. I centrum for Svenssons interesse står naturligt nok de advarsler som gesandtskabet eller rigtigere marineattachéen, kommandørkaptajn Kjølens, fra den 4. april sendte hjem til regeringen i København. Det er Svenssons fortjeneste, at han påpeger, at varslerne var betydeligt vagere, end eftertiden har villet gøre dem til, og at det derfor var naturligt, at man på Christiansborg ønskede at se tiden an. Et stort detektivarbejde og megen skarpsindighed er også nedlagt i undersøgelsen af kommunikationen mellem de nordiske hovedstæder i april-dagene. Svensson sandsynliggør således, at den alarmerende melding som den 5. april nåede København fra den svenske efterretningsschef Adlercreutz i virkeligheden stammede fra Danmark, og at den yderligere var baseret på et urigtigt grundlag. Han slutter: »Disse cirkelløb er karakteristiske for de hektiske

april dage, hvor alle gik rundt og advarede hinanden, hvorefter man havde besvær med at finde ud af, hvad der var rygter, hvad der var gamle historier, og hvad der kunne føje nyt i billedet« (s. 108–109).

Bjørn Svenssons indgående undersøgelser af grundlaget for efterkrigsårenes mange angreb på den danske regering har naturligvis med tiden ført til en stadig stærkere frontstilling mod regeringens kritikere. Det ser vi også i dette arbejde, hvor skytset i et afsluttende kapitel om *Forsvar og Ansvar* er rettet mod militæret for svigtende situationsbedømmelse og konduite den 8. april. Generalerne gik simpelthen i baglås psykologisk set, hævder Svensson, efter dagens mange deprimerende og opslidende kampe med regeringen. Det kan nu ikke være det sidste ord i den sag, og man må håbe, at et bredere kildegrundlag end det Svensson bygger på engang vil skabe en mere nuanceret bedømmelse af hærledelsens dispositioner. Forfatteren skylder os også endnu en virkelig dybtgående analyse af de førende regeringsmedlemmers situationsfornemmelse og deres motiver. Men hans bog er et vigtigt skridt frem imod en dybere forståelse af det der skete den 9. april.

HANS KIRCHHOFF

Den illegale Presse 1940–45. En antologi. Redigeret af LEO BUSCHARDT, ALBERT FABRITIUS, MORTEN RUGE, HELGE TØNNESEN. Udgivet i samarbejde med Det kongelige Bibliotek. København, Gyldendal, 1965. 564 sider. 39,50 kr.

Bogens eventuelle overskud tilfalder 4. maj-kollegierne i Danmark, hvilket utvivlsomt er en god og berettiget begrundelse for at udgive denne samling af artikler fra besættelsestidens illegale presse. Både i udstyr og øvrige tilrettelæggelse er den beregnet som en bog, man sætter sig mageligt til rette med og gennemlæser; ikke fra ende til anden, men i småbidder nu og da.

Stoffet, for hvis udvælgelse der ikke nærmere redegøres, er samlet i kronologiske afsnit – et for hvert af besættelsens år. Gennem bogens tekster kan man følge kampene 9. april, den passive, magtesløse (men af den grund ikke mindre velmente) modstand mod tyskerne, røret omkring kommunisternes internering i 1941 og gennem 1942 modstandsbevægelsens og dermed den illegale presses bevidste bestræbelser for at nedbryde grundlaget for samarbejds- eller forhandlingspolitikken. Disse afsnit optager de første 200 sider, og de følgende – frem til 1945 – tegner sig for de resterende små 400. 1943 er karakteriseret med titlen »Modstandsbevægelsens sejr over forhandlingspolitikken« og 1944 med »Under tysk terror«. Endelig samler sidste afsnit – 1945 – sig om befrielsen. Bogen afsluttes med en fortegnelse over citerede blade, hvis oplysninger gerne måtte have været mere fyldige.

Men bogen skal ikke bedømmes som en historisk kildeudgave. Noget sådant har slet ikke været tilstræbt, og hele en kildeudgaves ydre apparat og klare kriterier for udvælgelse er da heller ikke – så lidt som nogen form for register – søgt tilnærmet. Noget videnskabeligt redskab som en hjælp til en førsteorientering i den illegale presses omfattende materiale er antologien ikke, og ingen historiker eller samfundsforsker i det hele taget vil drømme om at anvende den som et sådant.

Den vil med forsigtighed og et stort arbejde – især med at placere teksterne i deres sammenhæng med øvrige samtidige samfundsfænomener – kunne anvendes til undervisningsbrug. Der kunne således laves interessante politiske analyser på de citerede bladets indstilling til valget i 1943 (s. 236 ff.), hvor de stakkels vælgere får besked om at vise deres danskhed både ved at stemme, ved ikke at stemme – og fra en enkelt side – ved ikke at stemme på Det radikale Venstre. Det samme gælder diskussionen om regeringsdannelsen efter befrielsen (s. 496 ff.), hvor krav om ro og orden, opretholdelsen af enhedsfronten mod tyskerne og hensyntagen til kongens stilling svirrer mellem hinanden.

Alt i alt en nydelig bog, som imidlertid mere er anlagt på det alment interesserede og dannede publikum end på fagfolk.

OLE KARUP PEDERSEN

NILS ANDRÉN & ÅKE LANDQVIST: Svensk utrikespolitik efter 1945. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1965. 294 sider. 19,50 sv. kr.

Traditionerne for studiet af Sveriges udenrigspolitik er store og beundringsværdige. Det bindstærke værk om svensk udenrigspolitisk historie savner ganske sit modstykke – som de tilsvarende forudsætninger – i andre nordiske lande. Det er derfor med særlig interesse, at man modtager en bog om svensk udenrigspolitik efter 1945.

Nærværende bog er ikke en fortsættelse af det nævnte værk. Dens ydre ramme og fremstillingens form er kronologisk, men den er udsprunget af et længe følt behov for en lærebog ved statskundskabsstudiet i Sverige. Bogens hovedindhold og formentlig også hovedlinje har været prøvekørt ved undervisningen ved Institutionen för Statskunskap ved Stockholms universitet, og forfatterne understreger i forordet dens karakter af experiment.

Bogen er opdelt i 4 hoveddele. Først giver Nils Andrén en kortfattet indføring i svensk udenrigspolitik efter 1945 med linier trukket tilbage til omkring år 1500 (s. 15–87). Dernæst bringes, hvad forfatterne selv karakteriserer som bogens hovedafsnit, ialt 47 dokumenter eller tekster til belysning af officielle svenske begrundelser for standpunkttagen til udenrigspolitiske problemer efter 1945 (s. 89–270). Som tredje del bringes nogle metodiske anvisninger (s. 271–84). Endelig består fjerde og sidste del af en bibliografi over litteratur, der behandler problemer i tilknytning til svensk udenrigspolitik efter 1945.

Bogens tyngdepunkt ligger således i det dokumentariske materiale, som kan benyttes enten sammen med de øvrige dele eller alene. Dokumenterne er opdelt i 5 afsnit: Alliancefrihed mellem stormagtsblokkene, Sverige og FN, Europaspørgsmålet, Sverige og Norden, og Svensk udviklingsbistand. Fordelingen mellem dokumenternes omfang er 51, 66, 32, 16 og 10 sider. Der er således kvantitativt lagt hovedvægt på Sverige og FN, Alliancefriheden følger umiddelbart efter, mens Europaspørgsmål, Norden og Udviklingsbistand indtager en nok så beskedent plads. Om der i denne kvantitative fordeling skal søges udtryk for nogen analytisk vurdering af betydningen af de forskellige områder for svensk udenrigspolitik, står ikke ganske klart.

Man fristes dog til at tro det, når man sammenholder dokumenterne med

Nils Andréns indledende oversigt over svensk udenrigspolitik efter 1945. Dens hovedtese – der findes fremsat allerede i bogens forord – er, at »Efterkrigstidens udvikling har understrøket betydelsen av små och utrikespolitiskt alliansfria staters aktiva insatser. Sveriges läge i en av skärningspunkterna mellan öst och väst under det »kalla kriget« har givet en speciell internationell profil åt dess sätt att bevara sina egna, nationella intressen« (s. 10). Det er et hovedsynspunkt, som går gennem hele bogen – fremstilling såvel som dokumenter – og Nils Andréns konklusion er, at den svenske alliancefrie udenrigspolitik »oppgift i dagens läge syns lika mycket ha blivit att möjliggöra för Sverige att spela en aktiv och mäklande roll på det utrikespolitiska området, eller med ett mera värdeladdat uttryck, i det internationella fredsarbetet«. Endvidere mener André, at alliancefriheden »innebär en övergång från den traditionella passiva utrikespolitiken till en mera aktiv utrikespolitik« (s. 87).

Argumentationen for denne tese og konklusion hentes især fra FN. Det er derfor næppe tilfældigt, at dokumenter vedrørende Sveriges adfærd som medlemsstat af denne organisation indtager en så central placering i det aftrykte materiale. Under henvisning til det vil man kunne finde mange og ofte gentagne udtryk for svenske statsmænds vilje til at arbejde for fred, styrke FN osv. osv.

Det er forfatterens teoretiske og metodiske grundopfattelse, som de giver udtryk for i forordet, »att den bild regeringen genom sina deklamationer och beslut ger av svensk utrikespolitik i stort överensstämmer med den faktiska verkligheten« (s. 13 f.). Det er tilsyneladende også den, der ligger til grund for mange af betragtningerne i afsnittet med metodiske anvisninger. Det er en opfattelse, som i anmelderens øjne er fundamentalt farlig og ikke i overensstemmelse med vor hidtidige systematiske erhvervede indsigt i regeringers adfærd og deres stilling over for henholdsvis deres egen befolkning og andre regeringer. Uden at tærse langhalm på uklarheden i udtrykket »den faktiske virkelighed«, kan man vel næppe nå længere i et så generelt udsagn end at formode, at det billede enhver regering giver af sine egne handlinger, svarer til den opfattelse, som regeringen ønsker at få den – befolkningen og andre regeringer – skal nære om dens efter fremherskende normer høje moralske stader. Med andre ord: enhver regering ønsker at tegne – ikke den »faktiske virkelighed« – men så gunstigt et billede som muligt af sig selv og sine handlinger.

En sådan langt mere begrænset – men til gengæld teoretisk og erfaringsmæssigt nok så underbygget – grundopfattelse ville formentlig have åbnet øjnene for visse uoverensstemmelser mellem ord og handlinger og åbenlyse selvmodsigelser i Sveriges – som i andre stater – udenrigspolitik – både før og efter 1945. Man kan med god grund stille det spørgsmål, om Sveriges placering nu også var i et skæringspunkt i den kolde krig? Om det overhovedet havde haft muligheder for at forblive alliancefrit, hvis det havde været afgørende for enten USA eller Sovjetunionen at få det ind i en alliance? For hvem eller hvad er det af betydning, at små alliancefrie stater foretager aktive insatser? Har Sveriges alliancefrie politik været mønster eller forbillede for de nye staters ikke-engagement eller neutralisme – eller findes flere forskellige former for alliancefri politik og hvori består i så fald forskellen? Hvilke aktive insatser til fordel for hvem eller hvad har Sverige i kraft af sin alliancefrie politik kunnet foretage sig, som andre små stater, der var stærkt alliancebundne, ikke har kunnet påtage

sig? Hvordan har Sveriges afstemningsmønster været i FN, når enten USA eller Sovjetunionen bragte direkte modsætningsforhold til behandling i denne organisation? Sådanne spørgsmål stilles slet ikke. Der stilles i det hele taget ikke spørgsmål til den officielle svenske udlægning af svensk udenrigspolitik.

Dette udelukker ikke, at der såvel i fremstillingen som i dokumenterne findes en del værdifuldt materiale. Men man tvinges ved gennemlæsningen af begge dele til at overveje betimeligheden af at ville undersøge et enkelt lands udenrigspolitik uden i nøje sammenhæng med hele det internationale miljø, som dets udenrigspolitik er afhængig af og søger at påvirke i en for det selv gunstig retning.

Nils Andrén skriver s. 83, at »Forskning och analys av den internationella maktbalansens struktur betraktas därför som en angelägen förutsättning för fortsatta insatser«. Hvis der hermed, som man fristes til at tro, menes indsatsen for at give Sverige yderligere profil i international politik eller videregive det indtryk af svensk udenrigspolitik, som det naturligt må være i den svenske regerings interesse at bibringe befolkning og omverden, kan man godt forfalde til lidt mistrøstige spekulationer om en sådan forsknings og analyses erkendelsesmæssige værdi. En ukritisk forskning, der på deres pålydende godtager de forsikringer om ædel indsats til gennemførelsen af alment accepterede og derfor indholdsløse normer, som enhver regering må give udtryk for at stræbe imod, kan naturligvis opnå regeringens og magthavernes gunst i form af både bevillinger og lydørhed. Men dens bidrag til vor erkendelse af eller indsigt i den udenrigspolitiske eller internationalt politiske problematik er af meget tvivlsom værdi.

Denne bog lever ikke op til de forventninger, man med rette kunne nære til en svensk behandling af et emne, som der findes så værdifulde og efterstræbelsværdige traditioner for i svensk forskning. Det ville være sørgeligt, om bøger som denne skulle kunne tages som udtryk for, at de politiske fag – statskundskab og international politik – bedst trives med et nationalt engagement, som det har taget historikere generationer at søge at frigøre sig fra.

OLE KARUP PEDERSEN

KURT MARKO: Sowjethistoriker zwischen Ideologie und Wissenschaft. Aspekte der sowjetrussischen Wissenschaftspolitik seit Stalins Tod, 1953–1963. Abhandlungen des Bundesinstituts zur Erforschung des Marxismus-Leninismus (Institut für Sowjetologie) Band VII. Köln, Verlag Wissenschaft und Politik, 1964. 108 sider. 22 DM.

Det hører til trivialiteterne at slå fast, at historien i Sovjetunionen er underordnet politiske hensyn i et omfang, som vi hos os ikke anser for tilladeligt, men at det i hvert fald ikke længere er helt så slemt, som det var under Stalin. Når dette er sagt, må det vist desværre også slås fast, at Kurt Marko i sin bog om sovjethistorikernes problemer efter Stalins død ikke bevæger sig ret langt ud over trivialiteterne.

Hvis den, der i forvejen er fortrolig med emnet, ikke vil finde væsentlige nye oplysninger eller nye synspunkter i bogen, så er den dog på den anden side nyttig som en omhyggelig materialesamling, i hvis rigelige noteapparat man vil finde snart sagt al relevant litteratur om emnet ført op – vestlig så vel som sovjetisk. Der er heller ingen tvivl om, at bogens referater vil kunne tjene som en indførelse i emnets problematik.

Samtidig bør det dog ikke skjules, at forfatteren benytter sig af en så kringlevidende stil, som kun mange års ihærdige studier af den dialektiske materialisme kan inspirere til. Klarhed, endsige afklaring, savnes. Og det gør naturligvis bogen mindre anvendelig som introduktion. Når det kommer til stykket, har forfatteren sat sig mellem to stole med det resultat, at både den forudsætningsløse og den velforberedte læser må føle sig lidt snydt.

Der er formentlig to årsager til at Marko ikke har haft held til at sige noget nyt i sagen. Den første er, at han ikke konsekvent har skelnet mellem historieforskning, historieskrivning og historieundervisning. Den politisk-ideologiske binding af historien tiltager i takt med disse tre ords nævnelse, og selv om undervisningen endnu nærmest har karakter af ideologisk mobilisering, så er det tydeligt, at forskningen i stigende grad har kunnet lade sig afmønstre fra den tvungne værnepligt.

Den anden årsag er, at Marko – trods udpræget hang til filosofisk sprogbrug – kun i ringe omfang har gjort sig den ulejlighed at analysere og definere de ideologiske begreber, som spiller en så stor rolle for sovjethistorien og overhovedet for samfundsvidenskaberne i Sovjetunionen. Havde han gjort det, kunne man have haft en bog, som bragte os nærmere ind på livet af sovjethistorikernes miljø og måske gav os en del stof til eftertanke. Men den bog må vi foreløbig vente på.

BJARNE NØRRETRANDERS

SVEN ALLARD: Ryskt utspel i Wien. Forord af Bruno Kreisky. Stockholm, P. A. Norstedt & Söners förlag, 1965. 304 sider. Illustreret. 39 sv. kr. Bogen er i 1966 udkommet i tysk oversættelse.

Den svenske ambassadør Sven Allard har sat sig høje mål med sin bog »Ryskt utspel i Wien«. Den prætenderer at være et forsøg på en analyse af den sovjetiske udenrigspolitik, som skal afdække *målet* for denne politik og den skiftende anvendte taktik. Fremstillingen er centreret omkring begivenhederne i 1955, som førte frem til underskrivelsen af statstraktaten med Østrig, der gav dette land sin fulde selvstændighed og medførte besættelsestroppersnes tilbagetrækning. Men samtidig er bogen en højstående diplomats erindringer, dels fra et længere efterkrigstidsophold i en række østeuropæiske lande, og dels fra ambassadørtiden i Wien 1954–64. Endelig forsøger forfatteren i et langt, bredt anlagt afsluttende kapitel at redegøre for den sovjetisk-kinesiske konflikts udvikling til i dag.

Bogen er velskrevet, og det er både inspirerende og spændende læsning. Den giver et indblik i og en forståelse af, hvorledes diplomatiet kan fungere og arbejde, og leverer en række oplysninger, som har en vis værdi og interesse. Som systematisk udenrigspolitisk studie kan bogen imidlertid ikke tildeles nogen

afgørende værdi. Dels forekommer forfatterens udvælgelse af, hvad der er relevant i forbindelse med værkets intentioner, ikke overbevisende, og dels er metoden ved stofudvælgelsen og benyttelsen af materialet problematisk. Allard åbenbarer ikke umiddelbart for os, hvilket materiale han har benyttet, og der findes ingen henvisninger og ingen litteraturliste. Utvivlsomt er fremstillingen bygget på egne optegnelser, dele af udenrigsministeriets arkiv, og, som han selv skriver (s. 53): »dels på egne oplevelser och iagttagelser . . . dels på annat material ur utländska källor som jag fått tillstånd att utnyttja men ej kan åberopa«. Sandsynligvis af denne grund optræder tre sovjetiske diplomater i fremstillingen med de mystiske navne hr. K, hr. L og hr. M, personer, som vel iøvrigt uden større vanskeligheder kunne identificeres.

Ambassadør Allard har på en række væsentlige punkter været i begivenhedernes centrum, ikke alene som iagttagere, men også impliceret som politisk handlende: formidlet kontakter og været mellemmand for de forhandlende stormagter og Østrig. Dette giver fremstillingen et livligt og engageret præg og forlener den med et skær af at være en primær kilde til studiet af traktatforhandlingerne. Det er dog kun enkelte nye ting, der kommer frem, men forfatterens udgangspunkt har medført en øget tendens til at isolere hændelsesforløbet og lægge overdreven vægt på det diplomatiske spil bag kulisserne. Endvidere til at drage for hastige slutninger – f. eks. ved påstanden om, at udenrigsminister Kreiskys opfattelse, at en alliancefri politik var det eneste mulige for et land med Østrigs geografiske placering, skulle have sin oprindelse i de erfaringer og iagttagelser, som han havde gjort i de år, han havde tilbragt i Sverige. Mon ikke Kreiskys bedømmelse af den aktuelle, helt specielle østrigske situation har været af nok så stor betydning?

I forbindelse med selve tilblivelsen af statstraktaten med Østrig i 1955 er det forfatterens tese, at Sovjetunionens uventede og tilsyneladende uforklarlige medvirken til genoprettelsen af Østrigs selvstændighed skal søges i den nyorientering af den fra Moskva ledede kommunistiske verdensbevægelses strategi og taktik på det udenrigspolitiske område, som fandt sted i årene 1954–55. Det er rigtigt, at Sovjetunionen ændrede sin politik – en proces, som forfatteren skildrer meget sobert og indgående. Også baggrunden og virkningerne af denne proces gøres til genstand for en bredere behandling. Men afspændingsprocessen var *mere* end statstraktaten med Østrig, den var også Porkalabasens tilbagelevering, forbedringen i forholdet mellem Sovjetunionen og Vesttyskland i form af gensidig diplomatisk anerkendelse og Adenauers besøg i Moskva, det store sovjetiske nedrustningsforslag af maj 1955, som accepterede en række af de vestlige betingelser, de faktiske nedskæringer i det sovjetiske forsvar og endelig topkonferencen i Genève i sommeren 1955.

At denne afspændingspolitik skulle være et led i den kommunistiske verdensbevægelse er utvivlsomt rigtigt, men nok så relevant forekommer det at være at se denne bevægelse som en del af den nationale sovjetiske udenrigspolitik, et nyttigt redskab, som kunne tjene de sovjetiske interesser på mange måder, og ikke som et overordnet supranationalt ideologisk fænomen med umiddelbar afgørende indflydelse på den sovjetiske politik.

Interessant er forfatterens påvisning af, at Østrig en overgang blev benyttet som et kompensationsobjekt af Sovjetunionen med den hensigt at forhindre,

udskyde eller blot at begrænse den vesttyske oprustning. Spørgsmålet om det franske senats stilling til ratificeringen af Vesttysklands optagelse i NATO i foråret 1955 synes at have spillet en vis rolle for den sovjetiske forhandlingsvillighed. Men hvorfor forhandlede Sovjetunionen alligevel videre og viste sig mere og mere imødekommende, selv efter at det havde vist sig, at et genoprustet Tyskland ville blive en realitet, som ikke stod til at ændre? Forfatteren mener at kunne give forklaringen deri, at *neutralitet* – et begreb, som det fra et vist tidspunkt under forhandlingerne fra sovjetisk side blev krævet skulle være en del af det suveræne Østrigs udenrigspolitik både formelt og reelt – herefter skulle blive et udtryk for den nye sameksistenslinje i den kommunistiske taktik. Verdenskommunismen skulle se sin interesse i at angive neutralitet som en mulighed for det voksende antal stater, som ikke umiddelbart ønskede at tilslutte sig enten den socialistiske eller den vestlige lejr. Denne tolkning kan ikke uden videre afvises, men man mangler en undersøgelse af, om og i hvor høj grad Østrigs neutralisering er blevet udnyttet som propagandaobjekt. Der må også have spillet andre interesser ind: f. eks. Sovjetunionens ulyst til at se et delt Østrig med oprustedes vestzoner – i analogi med Tyskland – og overbevisningen om, at det på kortere og længere sigt ville være mere fordelagtigt for Sovjetunionens interesser at have et neutralt omend oprustet Østrig – en slags Finland – midt i Centraleuropa.

Konkluderende kan det siges, at fremstillingen bærer præg af at være skrevet af en vidende, afbalanceret og charmerende personlighed, som med stor dygtighed og indsigt har benyttet sine diplomatiske talenter, og hvis erindringer, betragtninger og overvejelser er interessante og værdifulde at få lagt frem. Men »Ryskt utspel i Wien« er ikke en tilfredsstillende historisk-politisk analyse og gennemgang af begivenhederne i Østrig frem til maj 1955, endsige en acceptabel fremstilling af nogen hovedlinier i sovjetisk udenrigspolitik i efterkrigstiden. Bogen ville utvivlsomt have vundet i værdi, om den var forblevet et rent memoireværk.

BERTEL HEURLIN

KONGRESSER OG MØDER

12. internationale historikerkongres..	197
3. internationale kongres for økonomisk historie.....	199
Nordiske fagkonferencer om historisk metodelære.....	200
Universitetskurser i de nordiske landes historie.....	204

ALMINDELIG HISTORIE

TH. SCHIEDER: Geschichte als Wissenschaft.....	206
--	-----

OLDTID OG MIDDELALDER

G. CLARK & S. PIGGOTT: Prehistoric Societies.....	208
E. VERMEULE: Greece in the Bronze Age.....	209
R. THOMSEN: Eisphora.....	211
E. HARSBERG: Ostia.....	213
J. CARCOPINO: Dagligt liv i antikkens Rom.....	214
E. O. G. TURVILLE-PETRE: Myth and Religion of the North.....	215
L. CARLSSON: »Jag giver dig min datter«.....	216
R. C. VAN CAENEGEM/F. L. GANSHOF: Kurze Quellenkunde des Westeuropäischen Mittelalters.....	218
G. CONSTABLE: Monastic Tithes....	219
I. A. AGUS: Urban Civilization in Pre-Crusade Europe.....	222
C. WALLIN: Tommarps urkundsbok I Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae IV: 1-2.....	224
Villages désertés et histoire économique.....	225
G. SANDVIK: Prestegard og prestelønn	229

NYERE TID

S. ENGSTRÖM: Om tillkomsten av den s. k. Chronologia anonymi.....	230
C. BONTEMPS m. fl.: Le Prince dans la France des XVIIe et XVIIIe siècles	231
S. HEDAR: En Sörmlandsbygd.....	232
F. TOLSTRUP: Det ældste Herlufsholm Roskilde Kapitels Jordebog 1568....	235
Prince A. M. Kurbsky's History of Ivan IV.....	236
List and Analysis of State Papers, Foreign Series, Elizabeth I, Vol. I	237
C. WILSON: England's Apprenticeship, 1603-1763.....	238

Breve fra og til Ole Worm 1607-36..	239
S. PETRÉN m. fl.: Svea hovrätt....	242
Viborg Landstings Dombøger 1616	244
J. STHYR: Kobberstikkeren Albert Haelwegh.....	246
Polska Akademia Nauk: Polska w okresie drugiej wojny północnej - A. KERSTEN: Stefan Czarniecki..	247
J. HEDBERG: Kungliga Finska artilleriregementet.....	250
J. J. MALONE: Pine Trees and Politics	252
PH. DEANE: The First Industrial Revolution.....	253
W. O. HENDERSON: Britain and Industrial Europe 1750-1870.....	255
J. LUNDE: Handelshuset bak Garman & Worse.....	256
L. J. OLIVA: Misalliance.....	257
P. P. BERNARD: Joseph II and Bavaria	259
J. VIDALENC: La restauration.....	261
N. MANSERGH: The Irish Question..	261
H. BERGGREN och G. B. NILSSON: Liberal socialpolitik 1853-84....	262
S. HADENIUS: Fosterländsk unionspolitik.....	264

NYESTE TID

T. BURGMAN: Svensk opinion och diplomati under rysk-japanska krigen.....	267
M. BALFOUR: The Kaiser and his Times.....	268
G. RITTER: Das deutsche Problem..	270
G. RITTER: Staatskunst und Kriegshandwerk. Bd. III.....	271
J. TERRAINE: The Great War 1914-1918.....	274
A. HORNE: Verdun 1916.....	275
O. RISTE: The Neutral Ally.....	276
CHR. LASCH: The American Liberals and the Russian Revolution....	278
H. WIESLANDER: I nedrustningens tecken.....	279
C. V. BRAMSÆS: Erindringer.....	282
A. NEVINS: The Place of Franklin D. Roosevelt in History.....	284
B. SVENSSON: Derfor gik det sådan 9. april.....	284
Den illegale Presse 1940-45.....	286
N. ANDRÉN & Å. LANDQVIST: Svensk utrikespolitik efter 1945.....	287
K. MARKO: Sowjethistoriker zwischen Ideologie und Wissenschaft.....	289
S. ALLARD: Ryskt utspel i Wien....	290

INDHOLD

	Side
Arkæologi og kulturforskning. Af kandidatstipendiat, mag. art. JØRGEN JENSEN.....	1
Summary.....	29
Mellem vikingetid og Valdemarstid. Et forsøg paa en syntese. Af professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN.....	31
Summary.....	54

Småstykker

»Vinlandskortet«. Af lektor, cand. mag. FINN GAD.....	57
Summary.....	87
Aksen OKW-OKM. Af Universitetsadjunkt, cand. mag. IB DAMGAARD PETERSEN	91
Summary.....	118

Oversigt

Studiet af internationale konflikter efter 1945. Af amanuensis, cand. mag. OLE KARUP PEDERSEN.....	123
---	-----

Nekrologer

WALDEMAR WESTERGAARD. Af professor, dr. phil. POVL BAGGE.....	139
GOTTFRID CARLSSON. Af overarkivar, dr. phil. HENRY BRUUN.....	140
AXEL LINVALD. Af professor, dr. phil. POVL BAGGE.....	143

Anmeldelser

H. P. CLAUSEN: Hvad er historie? (Povl Bagge).....	147
ROLF TORSTENDAHL: Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820– 1920 (Inge Skovgaard-Petersen).....	159
TROELS DAHLERUP: Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation (Niels Skyum-Nielsen).....	165
SUNE DALGÅRD: Dansk-Norsk Hvalfangst, 1615–1660 (Niels Steensgaard).....	167
HARALD BEHREND: Die Aufhebung der Feldgemeinschaften (F. Skrubbeltrang)....	170
AXEL LINVALD: Kong Christian VIII. Før Eidsvoldgrundloven. – Kong Christian VIII.s Breve 1796–1813. Udg. ved AXEL LINVALD under medvirken af ALBERT FABRITIUS (Georg Nørregård).....	176
Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt (Holger Hjelholt).....	181
CARL-AXEL GEMZELL: Raeder, Hitler und Skandinavien (Hans Kirchhoff).....	187

Nyt fra historisk videnskab

Kongresser og møder.....	197
Almindelig historie.....	206
Oldtid og middelalder.....	208
Nyere tid.....	230
Nyeste tid.....	267

(Specifikation på omslagets side 3)

Trykt i november 1966 af
Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S